Agata Aleksandra Kluczek

Ktistes i inni

Bohaterowie mitów i legend w rzymskim mennictwie prowincjonalnym (235–276)

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
WYDAWNICTWO

Ktišes i inni

Agata Aleksandra Kluczek

Ktistes i inni

Bohaterowie mitów i legend w rzymskim mennictwie prowincjonalnym (235–276)

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego ◆ Katowice 2025

Recenzje
Katarzyna Balbuza
Jarosław Bodzek

Spis treści

Wstęp ◆ 7

◆ **Rozdział 1**
Założyciele w pamięci numizmatycznej: *instrumenta*

1.1. Epitety *ktistes* i *conditor* w napisach na monetach prowincjonalnych ◆ **21**

1.2. *Ktistai* i *eponymoi*: *exempla* numizmatycznych portretów ◆ **33**

1.2.1. Solymos ◆ **35**

1.2.2. Temenos ◆ **41**

1.2.3. Parios ◆ **48**

1.3. *Heroes minores*: galeria eponimów ◆ **52**

1.3.1. Kyzikos, Midas, Teios... ◆ **53**

1.3.2. Nimfy ◆ **56**

1.3.3. Nikomedes i Astakos ◆ **66**

1.3.4. Pod dyktatem boskich *omina* ◆ **68**

1.3.4.1. Aryas i Kandos ◆ **70**

1.3.4.2. Akmon ◆ **72**

1.3.4.3. Dorylaos i Akamas ◆ **76**

◆ **Rozdział 2**
Numizmatyczne *ktiseis*: mityczno-legendarna panorama

2.1. Bohaterowie wojny trojańskiej ◆ **79**

2.2. Fenicki – i nie tylko – rodowód, czyli Dydona i inni ◆ **88**

2.3. Heros, dzik i przeszłość mityczna ◆ **104**

2.3.1. Androklos ◆ **105**

2.3.2. Ankajos i inni ◆ **112**

2.4. Dodekathlos. Herakles: bohater na trudne czasy ◆ **120**

◆ **Rozdział 3**
Numizmatyczny rachunek III wieku
3.1. Siła rozpędu? ◆ **135**
3.1.1. Aleksander Macedoński i inni ◆ **140**
3.1.1.1. W Macedonii. Pod znakiem Aleksandra ◆ **144**
3.1.1.2. Wykreowany założyciel. Jeden z wielu ◆ **148**
3.1.1.3. Smyrna i Aleksander. Rywalizacja? ◆ **155**
3.1.1.4. Przybycie Aleksandra do Azji – historia (re)interpretowana ◆ **164**
3.1.2. W gąszczu bogów, bóstw i herosów ◆ **170**
3.1.2.1. Możliwości, prawidłowości i wyjątki: przykłady ◆ **170**
3.1.2.2. Labirynt skojarzeń w Apamei frygijskiej: między Noem a Zeusem ◆ **177**
3.1.2.3. Perseusz i spotkanie mitycznych wędrowców w Tarsie ◆ **182**
3.2. Jądro: Rzym i cesarz ◆ **191**
3.2.1. Remus, Romulus... ◆ **198**
3.2.2. ... i Roma ◆ **204**
3.2.3. Cesarz pośród założycieli ◆ **211**
3.3. Bohaterowie w agonii ◆ **223**
3.3.1. Cesarscy poprzednicy ◆ **234**
3.3.2. Sława *polis* Ateńczyków ◆ **238**
3.3.3. *Septem sapientes Graeciae* ◆ **242**

Zakończenie ◆ **251**

Aneks. Mennice prowincjonalne pracujące w latach 235–276 ◆ **263**

Bibliografia ◆ **287**
Wykaz skrótów ◆ **313**

Indeksy
Indeks 1. Postacie historyczne, bóstwa, herosi, postacie mitologiczne, personifikacje ◆ **319**
Indeks 2. Autorzy starożytni i późnoantyczni wraz z informacją o ich dziełach ◆ **331**
Indeks 3. Autorzy i współtwórcy opracowań ◆ **337**
Indeks 4. Nazwy geograficzne (miasta i mennice) ◆ **345**

Wykaz ilustracji, tabel i wykresów ◆ **353**
Summary ◆ **363**

Wstęp

> NEC PRAENESTINAE FVNDATOR DEFVIT VRBIS de civitatibus totius orbis multi quidem ex parte scripserunt, ad plenum tamen Ptolomaeus graece, latine Plinius. de Italicis etiam urbibus Hyginus plenissime scripsit, et Cato in originibus. apud omnes tamen si diligenter advertas, de auctoribus conditarum urbium dissensio invenitur, adeo ut ne urbis quidem Romae origo possit diligenter agnosci. [...] si igitur tantae civitatis certa ratio non apparet, non mirum si in aliarum opinione dubitatur. unde nec historicos nec commentatores varia dicentes imperitiae condemnare debemus: nam antiquitas ipsa creavit errorem, et plerique fundant, plerique augent et ad se transferunt nomina[1].

Krótki komentarz do fragmentu *Aeneis* (*Eneidy*), rzymskiej epopei narodowej, uczyniony przez późnoantycznego autora Serwiusza, który pisał w nim o tradycji założycielskiej miast „całego świata" (*totius orbis*), uwypukla kilka istotnych, chociaż oczywistych kwestii. W tych tradycjach znajdują się niejasności, kryją się sprzeczności dotyczące czynników założycielskich. Niezgodności są dostrzegane nawet w jakoby tak dobrze utrwalonych w pamięci i opisywanych przez wielu początkach Rzymu (*Romae origo*)[2], tym bardziej więc rozbieżności i wątpliwości występują w przypadku początków innych miast, nie tak znaczących, mniej sławnych i w skromniejszym zakresie opisywanych w różnych dziełach. Wiedzieli o tym dobrze inni starożytni, czemu dał wyraz Tacyt,

---

1 Serv. *in Aen.* 7.678.

2 Wykaz prac autorów antycznych nawiązujących do początków rzymskich, wraz z komentarzem do tej tradycji literackiej, por. Carandini (a cura di), 2006, komentarze: D'Alessio, 2006, s. 247–339; Carafa, 2006, s. 340–452; Carandini (a cura di), 2010, komentarz: Carafa, 2010, s. 157–265; Carandini (a cura di), 2014, komentarze: Carafa, 2014, s. 291–307, 330–357; Fusco, 2014, s. 419–439.

relacjonując w *Annales* (*Rocznikach*) przybycie poselstw miast rzymskiego Wschodu do Rzymu, gdzie ubiegały się one o przywileje, sięgając w tym celu po różne argumenty. Spośród nich ważne były świetne korzenie i tradycje danego miasta, co przypominano, wskazując „niewiele między sobą różniące się szczegóły o starożytności swych początków" (4.55, *neque multum distantia inter se memorabant de vetustate generis*) i żonglując imionami założycieli, z których jeden od drugiego był bardziej znaczący w mitologii i bardziej odległy w przeszłości – cóż, kiedy wielu „opiera swe pretensje na ciemnych z powodu swej dawności początkach" (3.63, *ceteros obscuris ob vetustatem initiis niti*)[3].

Na końcu przytoczonego ustępu Serwiusz wyraża opinię jak gdyby wyjaśniającą istotę i przyczynę niejasności dotyczących początków miast: „nam antiquitas ipsa creavit errorem"[4]. To fraza o intrygującej treści. Prowokuje między innymi do refleksji, że ów błąd (*error*) nie wynika z zamierzonej przez starożytnych chęci zniekształcenia tradycji, lecz to sama starożytność (*antiquitas ipsa*) – w jej złożoności polityczno-społecznej i zmieniającej się rzeczywistości – wpływała na to, że tradycja ta nie była skostniała. Wprowadzano do niej nowe elementy, inne zanikały lub na pewien czas odchodziły w niepamięć, by potem powrócić w wersji zmodyfikowanej[5].

W treści owych *origines*, które swymi bohaterami-założycielami miast[6] czyniły postacie bogów i mitycznych herosów, odbijały się, jakkolwiek zazwyczaj mało czytelne wprost, okoliczności i zjawiska historyczne. Utrzymywały się siła i atrakcyjność aluzji mitologicznych. Liczne miasta wiązały przygody bogów, herosów i mitycznych bohaterów z własną tradycją; wykorzystując ich imiona, wskazywały swych eponimów; obierały jako swoich założycieli legendarne postacie, nieraz włączając w swą własną historię epizody budowane z ich udziałem. Elity, czy nawet szerzej: społeczności, wielu miast i wspólnot w imperium chęć zyskania prestiżu, pierwszeństwa czy znaczącego miejsca wśród innych miast w regionie argumentowały przecież między innymi swą odległą przeszłością. Epizody w niej osadzone i ich „aktorzy" to zazwyczaj zdarzenia

3 W tekście głównym tłumaczenie autorstwa Seweryna Hammera. Pełne fragmenty dotyczące epizodów osadzonych w dziejach I wieku: Tac. *Ann.* 3.61–63, 4.55–56.

4 Powtórzona w Isid. *Orig.* 15.2. Por. Dietz, 1995, s. 61–97.

5 Por. uwagi Price, 2005, s. 116–117.

6 Tu i wielokrotnie w dalszej części książki posługuję się pojęciem „miasto", zdając sobie sprawę z uproszczenia, jakim jest stosowanie jednego terminu do różnych, ponadto zmieniających się form i statusów miast w świecie starożytnym, a przede wszystkim przeniesienie współczesnego określenia na fundacje będące tworami mitycznych bohaterów i miejscami akcji herosów i bóstw.

i postacie należące do mitohistorii[7]. Postacie te wraz z ich przymiotami i czynami niekiedy były dobrem współdzielonym z innymi miastami. Pewne atrakcyjne wątki mityczne bywały bowiem adaptowane – najczęściej zupełnie niezależnie – w kolejnych, nawet odległych od siebie, ośrodkach.

Zarówno konkretne akcje fundacyjne, jak i tradycję założycielską zapisaną w imieniu eponima, a także mityczne i legendarne zdarzenia osadzone u progu dziejów miasta, do których niekiedy swój wkład dodawali historyczni bohaterowie, obejmuję określeniem tradycji założycielskiej. Nawiązuję tu do frazy, jakiej użył Liwiusz, pisząc w *Ab Urbe condita* (*Dziejach Rzymu od założenia miasta*) o powstaniu Rzymu: „condita urbs conditoris nomine appellata" (1.7.3). Dał w ten sposób świadectwo, że w świadomości ludzi antyku te dwie kwestie: założenie miasta (tradycyjnie ubarwione nadnaturalnymi zdarzeniami) i nadanie mu nazwy, splatały się często ze sobą. Tę spójnię niejednokrotnie tworzył, a niekiedy funkcjonował niezależnie w tych dwóch obszarach, *ktistes* (κτίστης). W podstawowym znaczeniu termin związany z greckim czasownikiem κτίζω, czyli „osiedlić się", „zasiedlić", „zbudować", „założyć", oznacza po prostu „założyciela", „twórcę", ale może dotyczyć także „odnowiciela" danego miasta[8].

Specyficzne świadectwo funkcjonowania opowieści o założeniu i, szerzej, początkach miast leżących w imperium rzymskim przynoszą napisy oraz obrazy umieszczone na monetach i medalionach. W formie legend i wyobrażeń prezentowano mity związane z początkami Rzymu[9]. Dość stwierdzić, że jednym z pierwszych – zarazem jednym z najbardziej trwałych – motywów pojawiających się na rzymskich monetach był obraz wilczycy i dwójki ludzkich dzieci, czyniący aluzję do losów synów Marsa i Rei Sylwii – Remusa i Romulusa, założyciela Miasta. Do tych bohaterów dołączył protoplasta Rzymian – Trojańczyk Eneasz, syn Wenus, i wiele kolejnych postaci, których dzieje osadzano w epoce mitycznej i legendarnej. Mity założycielskie dotyczące innych miast i postacie ich fundatorów obrazowano w tak zwanym mennictwie prowincjonalnym. I to właśnie w wyobrażeniach tych numizmatów szukam owych motywów założycielskich.

Pod szerokim określeniem „monety prowincjonalne" kryją się w tym wypadku emisje miejskie, kolonii, *koinon*, czyli prowincjonalnego zgromadzenia lub regionalnego związku miast, a także emisje prowincji, władców klientelnych

---

7 Kategoria: Ando, 2015, s. 207–220. Pojęcie mitu, dzieje mitografii antycznej por. Mojsik, 2018, s. 27–80.

8 Por. Diod. Sic. 3.60.4 (potomstwo Atlantyd jako założyciele ludów i miast); Plut. *Cam.* 1.1 (M. Furius Camillus – nazywany drugim założycielem Rzymu); por. Bons, Passoni Dell'Aqua, 2011, zwł. s. 183–184.

9 Kluczek, 2019.

oraz pseudoautonomiczne[10]. W sumie monety prowincjonalne były charakterystyczne zwłaszcza dla rzymskiego Wschodu. Ich produkcję w dobie cesarstwa podjęło kilkaset ośrodków, przy tym często pieniądz bito nieregularnie, w zależności od potrzeb rynku i niekiedy od innych okoliczności zachodzących w regionie. Monety te cyrkulowały przede wszystkim lokalnie. Istotne jest, że powstawały *ad hoc* w konkretnych – i niekiedy współcześnie w nauce rozpoznanych, a czasem dopiero czekających na odszukanie i analizę – sytuacjach polityczno-społecznych, będąc przy tym świadectwem tożsamości i wartości uznawanych przez *élites* poszczególnych miast prowincjonalnych[11].

Monety prowincjonalne jako medium masowe, kontrolowane przez lokalne elity[12], dowodzą na swój sposób wagi, jaką miejscowe społeczności przywiązywały do tradycji o początkach ich miast. Na awersach monet prowincjonalnych z reguły, chociaż nie zawsze (!), znajdował się wizerunek cesarza (albo członków jego rodziny obdarzonych tytułami *sebaste/augusta*, *kaisar/caesar*) z odpowiednią legendą, w brzmieniu grecko- lub łacińskojęzycznym[13], zawierającą imię i tytulaturę. Natomiast na rewersach podejmowano różnorodną tematykę. Motyw założycielski pozostawał jednym z wielu, ale stanowił dobrą konkurencję dla innych tematów lokalnych, jakimi były: promocja organizowanych świąt i konkursów, sprawowanych kultów, udziału w różnych wydarzeniach, dowartościowanie instytucji miejscowych, sławienie wystroju architektonicznego miast. Monety prowincjonalne ilustrowały mityczną, legendarną lub historyczną tradycję danego ośrodka czy, szerzej, regionu, w jakim on funkcjonował, dlatego – oprócz wątków wspólnych czy popularnych – wiele jest odmienności, specyfiki, a nawet unikatowości w ujmowaniu tematów. To były wszak sposoby na wyróżnienie jednego miasta lub tylko odróżnienie go od innych. W tym kontekście sam *ethnikon* ujęty w inskrypcjach monetarnych

10 Jako pseudoautonomiczne są określone monety prowincjonalne bez wizerunku cesarza/członków rodziny panującej na awersie, w zamian umieszczono tu np. wyobrażenia Senatu, Boule, Demosu, Tyche, innych bóstw i herosów miejscowych. Definicja mennictwa pseudoautonomicznego, charakterystyka ikonografii awersów tej grupy monet, problemy z ustaleniem ich chronologii w: Hostein, Mairat, 2015, s. 107–122.

11 Por. np. Howgego, 2005, s. 1–17; Butcher, 2005, s. 143–156; Kremydi-Sicilianou, 2005, s. 95–106; Williamson, 2005, s. 19–27; Katsari, Mitchell, 2008, s. 221–249; Bennett, 2014, *passim*.

12 Określenie, jakiego użył Peter Weiss, por. Weiss, 2004, s. 197.

13 Niekiedy używano tych języków jednocześnie. Interesujące są np. brązy z Mallus, których awersy miały liternictwo w języku łacińskim, a rewersy – w greckim (*RPC* 6, nr 7158 temp., *RPC* 7.2, nr 3160–3161) lub odwrotnie: awersy były w języku greckim, a rewersy w łacinie (*RPC* 6, nr 7159–7160 temp.), z Tyru, gdzie na jednym rewersie napis w języku łacińskim łączy się z napisem w grece (*RPC* 7.2, nr 3579–3584; *RPC* 8, ID 58993; *RPC* 9, nr 1986, 2019) lub w języku fenickim (*RPC* 7.2, nr 3561, 3568, 3571–3572, 3578; *RPC* 8, ID 6484). Szerzej por. Savio, Struffolino, 2005, s. 58–76; Calomino, 2014, s. 199–222.

starożytnym nie wystarczał, sięgali również po inne środki, zwłaszcza zaś po formuły ikonograficzne.

Czasem napis (awersowy lub rewersowy) wskazywał jako założyciela konkretnego bohatera, określając go mianem *ktistes*, *oikistes*, *archegetes* albo – w języku łacińskim – *conditor*. Były to głównie postacie rodem z mitów, chociaż zdarzało się, że i osoby historyczne zostały docenione tym określeniem. Częściej niż w napisach motyw założycielski był eksponowany w wyobrażeniach. W różnych kompozycjach prezentowano sylwetki założycieli i ich protagonistów, z desygnującymi ich mniej lub bardziej czytelnie atrybutami, unikalnymi potworami czy osadzając je w zbudowanym elementami graficznymi kontekście, mającym wskazywać, że treść wyobrażenia dotyczy początków danego miasta. Przekaz ten nie zawsze jest dzisiaj zrozumiały. To oczywiste, biorąc pod uwagę fakt, że liczne wątki opowieści założycielskich utrwalonych tradycją zostały zredukowane do małych i skromnych obrazów. Ale również ze względu na to, że ta tradycja założycielska, której początki sięgają epoki greckiej, uchwycona w materiale pochodzącym z epoki cesarstwa, bynajmniej nie była dziełem gotowym i niezmiennym. Jest to raczej twór złożony z kośćca pierwotnych przekazów, których początków nie sposób dociec, obrosłego tkanką przyrastającą na przestrzeni dziejów i, bywa, różną w różnych kręgach geograficznych. W narracji „obrazowej" zachowały się elementy tego, co można nazwać wersją klasyczną opowieści, ale też odbijały się w niej zarówno współcześnie znane nawarstwienia pierwotnych opowieści o bogach i herosach, zapisane w tradycji literackiej, jak i te obecnie zapomniane – dzisiaj często już niezrozumiałe i niejasne, wyciągnięte *ad hoc* z lamusa pamięci wątki i warianty opowieści, które niegdyś były znane lokalnym wspólnotom, jednak albo nie zostały utrwalone i objaśnione w inskrypcjach, albo nie przetrwały w literackiej formie do czasów współczesnych.

Taki stan źródeł – luki w innych źródłach, przy jednoczesnej komplementarności typów i wariantów monet – tym bardziej wskazuje potencjalnie wysoką jakość tych numizmatycznych *ktiseis*, czyli numizmatycznych opowieści o założeniu i początkach miast.

Opowieści te są mocno osadzone w tradycji greckiej[14]. Sprzyjały temu położenie miast-ośrodków menniczych na obszarze, gdzie wykształciła się i kwitła kultura helleńska, potem hellenistyczna, korzenie tych miast i ich dzieje historyczne, wreszcie sama atrakcyjność mitów greckich, szeroko rozpowszechnionych, znanych i będących niewyczerpaną i nietracącą mocy skarbnicą zarówno symboli i wartości personifikowanych przez bogów, herosów, ludzi, jak

14 Schmid, 1947; Prinz, 1979.

i bajecznych opowieści, w których nie zawsze można odszukać racjonalne znaczenie. Oprócz tego greckiego podkładu są naturalnie jeszcze inne komponenty, czerpane ze wschodnich tradycji. Jest także – bynajmniej nie drugorzędny – składnik rzymski, bo przecież miasta te pozostawały w imperium rzymskim. Zwłaszcza w mennictwie kolonii ta *romanitas* była wyraźnie zaznaczana, między innymi prezentowaniem symbolicznej sceny wytyczania granic miasta, w rytuale przeprowadzanym na wzór tego, który niegdyś odbył Romulus, wyznaczając terytorium nadtybrzańskiej Urbs[15].

W skali obejmującej ogólnie mennictwo prowincjonalne – pod względem częstotliwości i jakości treści motywów założycielskich – cezurę wyznaczają dopiero ostatnie dekady I stulecia. Potem okres Antoninów (96–192), Sewerów (193–235), z epilogiem w dobie kryzysu III wieku (235–284) dają obfitość takich wyobrażeń. Można tylko domyślać się przyczyn tej popularności motywów założycielskich, które pozostawały, raz jeszcze zaznaczę, częścią składową szerszego repertuaru tematów eksponowanych w mennictwie. Wśród owych przyczyn wskazać trzeba przede wszystkim klimat intelektualny epoki, drugą sofistykę, ruch panhelleński[16], generalnie: modę na przeszłość, a w tym dzieje mitologiczne miast i historię lokalną. Należy uznać te przyczyny, jakkolwiek jest to hipotetyczne i co do wielu emisji raczej tylko intuicyjne wyjaśnienie transponowania znanych przecież od dawna wątków w numizmatyczne deklaracje[17].

Zarazem nawet takie ogólnikowe objaśnienie charakteryzuje numizmaty rzymskie jako materiał, w którym odbijają się wartości społeczno-kulturowe dawnych elit, a zatem – mimo schematyzmu haseł i wyobrażeń, ich powtarzalności, skrótów tematycznych – jako materiał żywo współuczestniczący w życiu starożytnych. Z tym wyjaśnieniem pozostaje w logicznej paraleli inny czynnik, który najpewniej wpłynął na wzrost popularności motywów założycielskich i odzwierciedlenie jej w mennictwie prowincjonalnym, a mianowicie rywalizacja miast o pierwszeństwo w prowincji, o przyznanie ośrodkowi tytułów i zaszczytów, a także przywilejów, czyli również o wymierną *prosperity* ekonomiczną dla jego mieszkańców. To współzawodnictwo, charakterystyczne dla życia miast (pobudzane „nienawiścią", a dające „sławę"[18]), wymagało sięgania

15 To przedmiot analiz Szymona Jellonka, por. Jellonek, 2018, s. 101–125; Jellonek, 2019, s. 33–44; Jellonek, 2020; Jellonek, 2022a, s. 159–198; Jellonek, 2022b, s. 163–182.

16 Por. Howgego, 2005, s. 5–10; Kremydi-Sicilianou, 2005, s. 103–106; Williamson, 2005, s. 25–27; Katsari, Mitchell, 2008, s. 245. O drugiej sofistyce i przywiązaniu do przeszłości por. Anderson, 1993, s. 101–132; Stebnicka, 1996, s. 327–343; Stebnicka, 2006, s. 167–184 (treści monetarne); Flinterman, 2004, s. 359–376; Popowski, 2004, s. 151–167.

17 Na przykład Weiss, 2004, s. 179–197.

18 Por. wymowny tytuł artykułu *La titulature de Nicée et de Nicomedie. La gloire et la haine*: Robert, 1977.

między innymi po oręż ideologiczny i przechwalania się jak najodleglejszymi korzeniami i prominentnymi postaciami związanymi z losami miasta u jego zarania oraz prezentowanymi w *monumenta* stojących w miejskiej przestrzeni. Uwarunkowane było to chęcią znalezienia godnego miejsca i manifestowania na tle innych miast wspaniałej przeszłości konkretnego bytu, jakim była mała *patria*, „mała ojczyzna miejska"[19]. Sprzyjało temu kreowanie i eksponowanie pamięci historycznej, tę zaś tworzył zbiór wspaniałych chwil w dziejach danego miasta, antenatów i innych bohaterów uwikłanych w tę przeszłość i miejsc, które stanowiły *theatrum* fabuł mitycznych i legendarnych. Miasta starały się znaleźć możliwie odległe korzenie swego istnienia, sięgające epoki bogów i herosów wędrujących po ziemi i tu przeżywających swe przygody. Ze wspomnianych zapisów Tacyta, ale także z innych przekazów antycznych można wywnioskować, że miasta wręcz ze sobą rywalizowały w tym zakresie. Preparowały legendarną przeszłość z udziałem takich słynnych postaci. Nieraz wśród tych bohaterów doszukiwano się własnych protoplastów, a zdarzenia, w których uczestniczyli, lokalizowano w pobliskim geograficznym otoczeniu[20]. Odniesienia do mitycznej i legendarnej przeszłości były niezwykle trwałe od okresu hellenistycznego aż po IV stulecie.

Badacze monet lokalnych zgodnie zauważają wielorakość tematów założycielskich, zresztą w analogii do różnorodności treści podejmowanych w mennictwie prowincjonalnym. Nie stronią oni bynajmniej od analizy realizowanych w mennictwie prowincjonalnym wątków założycielskich i wątków mitycznych.

Kompleksowo podszedł do problemu Simon Price. Jego przeglądowy artykuł pt. *Local Mythologies in the Greek East*, w którym omawia odzwierciedlenie wątków mitycznych w mennictwie prowincjonalnym, stanowi pewną paralelę do tematu, który Volker Heuchert poruszył w swym studium pt. *The Chronological Development of Roman Provincial Coin Iconography*. Charakteryzuje w nim – również syntetycznie – wyobrażenia umieszczane na monetach lokalnych, wśród nich zaś te, które nawiązywały do tradycji założycielskiej[21]. Na postaciach mitycznych bohaterów świata greckiego obecnych w mennictwie wschodnim skupiają się: Hans Voegtli w dysertacji *Bilder der Heldenepen in der kaiserzeitlichen griechischen Münzprägung* oraz Andreas Alföldi w *Die trojanischen Urahnen der Römer* i Ursula Pause-Dreyer w *Die Heroen des Trojanischen Krieges auf griechischen Münzen*. W wymienionych publikacjach autorzy

19 Określenie i charakterystyka zjawiska: Kotula, 1996, s. 53–63.

20 Sartre, 1997, s. 214–216; Scheer, 2010, s. 286–287, 292–294. Por. szerzej Scheer, 1993.

21 Price, 2005, s. 115–124; Heuchert, 2005a, s. 51–52.

starali się w zakresie zakreślonym tytułami przedstawić obecność herosów mitycznych na szerokim tle chronologicznym i w równie szerokiej przestrzeni geograficznej, o której stanowiły i postacie bohaterów, i lokalizacja ośrodków menniczych nawiązujących w swych monetach do tych herosów[22].

Liczne inne prace ograniczono czy to do konkretnego rejonu imperium rzymskiego, czy do wybranej epoki jego dziejów. W takim kontekście na przykład Sofia Kremydi-Sicilianou zajęła się treściami eksponowanymi w ośrodkach na Peloponezie w okresie rządów Sewerów[23]. Ivo Topalilov swym zainteresowaniem objął miasta w Tracji[24]. Johannes Nollé podjął badania nad tradycją założycielską wielu miast, jak na przykład Hadrianopolis w Tracji, Deultum i małoazjatyckie Alabanda, Abydos, Antandros, Kyzikos[25]. Ruth Lindner w opracowaniu *Mythos und Identität: Studien zur Selbstdarstellung kleinasiatischer Städte* i Tanja Susanne Scheer w monografii *Mythische Vorväter: Zur Bedeutung griechischer Heroenmythen im Selbstverständnis kleinasiatischer Städte* rozważały obecność wybranych mitów w mennictwie miast małoazjatyckich[26]. Naomi Mac Sweeney w książce *Foundation Myths and Politics in Ancient Ionia* omówiła wątki założycielskie przekazane w wielu źródłach, nie tylko numizmatycznych, ale ograniczyła się do ośrodków z terenu Jonii[27].

Ten syntetyczny bądź selektywny charakter rozważań wynika z ogromu materiału zachowanego w źródłach (także numizmatycznych) i różnorodności materii, jaką stanowią nawiązania mityczne i fundacyjne, obecne przecież na wielu płaszczyznach życia polityczno-społeczno-kulturowego mieszkańców imperium. Również w niniejszym studium szeroka problematyka zawarta w tytule została mocno ograniczona.

Moneta prowincjonalna powstawała w dobie cesarstwa w kilkuset ośrodkach menniczych[28]. Szczególnie liczne rozpoczęły swą działalność emisyjną

---

22 Alföldi, 1957; Pause-Dreyer, 1975; Voegtli, 1977.

23 Kremydi-Sicilianou, 2013, s. 11–28.

24 Na przykład Topalilov, 2019/2020, s. 39–48; Topalilov, 2021a, s. 425–437; Topalilov, 2021b, s. 443–460; Topalilov, 2023, s. 97–107 (Mesambria, por. Nawotka, 1994, s. 320–326; Nawotka, 2021, s. 359–375).

25 Na przykład Nollé, 2009, s. 101–162 (Hadrianopolis); Nollé, 2013, s. 29–57 (Kyzikos); Nollé, 2014a, s. 209–258 (Deultum); Nollé, 2014b, s. 233–252 (Alabanda); Nollé, 2017, s. 23–100 (Abydos i Antandros).

26 Lindner, 1994; Scheer, 1993.

27 Mac Sweeney, 2013b; por. też Mac Sweeney, 2013a, s. 15–35.

28 Materiał źródłowy podaję za katalogiem *RPC*: *RPC* 6; *RPC* 7.1; *RPC* 7.2; *RPC* 8; *RPC* 9; *RPC* 10. Z danych *RPC* korzystam również, przywołując monety wyemitowane we wcześniejszym okresie: *RPC* 1; *RPC* 2; *RPC* 3; *RPC* 4; *RPC* 5.2–3. Sięgam także po katalogi *BMC*; *SNG* Cop.; *SNG* Fr.; *SNG* vA i inne cytowane w dalszej części prace.

w epoce Antoninów albo Sewerów, a niektóre pracowały jeszcze we wcześniejszym okresie. W sumie było ich ponad trzysta[29].

Chronologicznie zamykam się w epoce schyłkowej funkcjonowania mennictwa prowincjonalnego, czyli w latach 235–276, wypełniającej niemal cały okres kryzysu III wieku (235–284)[30]. Pracowało wówczas w sumie około 300 mennic (301 zlokalizowanych), w tym 36 to mennice miast mających status kolonii[31]. Ośrodki emitujące pieniądz prowincjonalny pracowały niekiedy nieregularnie, z przerwami. Nieliczne (27) nowe ośrodki prowincjonalne rozpoczęły w tym czasie emitowanie monety, lecz rychło zakończyły swą produkcję. Stopniowo bowiem liczba mennic prowincjonalnych malała. Proces ten miał swój koniec w latach siedemdziesiątych III wieku[32]. Za rządów Klaudiusza II (268–270) działalność zakończyły mennice w Antiochii Pizydyjskiej, Prostannie, Klaudioseleukii[33]. W okresie panowania Aureliana (270–275) zaprzestały aktywności menniczej Kremna (Cremna), Selge i Sillyon[34]. Wreszcie mennica Perge wypuściła ostatnie monety za rządów Tacyta (275–276)[35]. O ile cezurę końcową wytycza więc w sposób naturalny kres mennictwa prowincjonalnego, o tyle cezura początkowa jest motywowana historią polityczną:

---

29 Heuchert, 2005a, s. 32: w czasach Antoninów – 371.

30 W odniesieniu do kondycji miast na rzymskim Wschodzie w tym czasie por. wymowny tytuł rozdziału *Decay and Chaos*: Magie, 1950, s. 688 i nast.

31 Liczebność tego zespołu i jego różnorodność spotęgowały trudności dotyczące zapisu nazw własnych konkretnych miast. Problem jest sam w sobie trudny do uregulowania. Próbując się z nim zmierzyć, wprowadzam nazwy miast już zadomowione w języku polskim i powszechnie w nim stosowane. W innych – liczniejszych – przypadkach podejmuję próbę oddania nazw tak, by jak najbardziej przypominały ich brzmienie w wersji oryginalnej (greckiej), mając przy tym świadomość, że wiele z nich funkcjonowało w zapisach powstałych w czasach starożytnych również w zlatynizowanej formie. Nie udało mi się zastosować identycznych zasad w odniesieniu do różnorodnego nazewnictwa, a zatem niekonsekwencji nie uniknęłam. Na przykład w pewnych wypadkach do spolszczonego członu nazwy miasta dołączam dodatek w języku łacińskim. W innych miejscach do nazwy miasta w wersji przyswojonej w polszczyźnie dodaję w nawiasie objaśnienie w formie zlatynizowanej albo zamieszczam informację o lokalizacji miejscowości. Stosując takie rozwiązania, kieruję się chęcią, aby przywoływane w danym fragmencie miasto stało się bardziej rozpoznawalne dla odbiorcy.

32 Por. Nollé, 2006, s. 271–287.

33 Antiochia: *RPC* 10, ID 63359, 63360, 63362, 63363, 63364, 63367, 63368, 85197; por. Krzyżanowska, 1970, s. 84–85; Prostanna: *RPC* 10, ID 63463, 63466, 63467, 63468, 63469, 63470, 63471, 63472, 63473, 63474; Klaudioseleukia: *RPC* 10, ID 63401, 63402, 63403, 63404, 63405, 63407, 63408, 63409, 63410.

34 Kremna: *RPC* 10, ID 63428, 63429, 63430, 63432, 63433, 63434, 63436, 63437, 63438, 63441, 63442, 63443, 63444, 63445, 63446, 63448, 63449; Selge: *RPC* 10, ID 63607, 63608, 63610, 83947, 83948; Sillyon: *RPC* 10, ID 62793, 62795, 85227.

35 *RPC* 10, ID 62458, 62459, 62460, 62461, 62462, 62463, 62464, 73227, 83464. Przetrwała mennica aleksandryjska emitująca monety z liternictwem greckim, por. Geissen, 2012, s. 561–583.

to umowny początek kryzysu III wieku. W 235 roku władzę objął Maksymin I, zwany Trakiem, pierwszy z szeregu cesarzy wojskowych. Faktycznie w następnych latach spiętrzyły się trudności w życiu wewnętrznym Cesarstwa Rzymskiego. Współistniały z nimi problemy na granicach i w przygranicznych prowincjach związane z relacjami Rzymu z innymi państwami i obcymi plemionami. To ciąg walk i wojen naznaczony niejednokrotnie katastrofalnymi dla imperium zdarzeniami, jak na przykład przegrana sił rzymskich w bitwie z Gotami pod Abritus (251 r.) czy pojmanie cesarza Waleriana do perskiej niewoli (260 r.).

Nie jest przedmiotem mojego opracowania kwestia, czy, a jeśli tak, to w jaki sposób kondycja wewnętrzna i najazdy zewnętrznych wrogów odbiły się na treściach realizowanych w mennictwie prowincjonalnym. Natomiast traktując mennictwo wskazanego okresu jako produkt, w którym zsumowały się doświadczenia, praktyki i pomysły realizowane od lat w mennictwie prowincjonalnym, najpierw zajmuję się sposobami i modelami prezentowania wątków założycielskich na monetach. Inaczej: w jaki sposób opowieści założycielskie, z ich bohaterami, narracją o niejasnych początkach miast i wybujałą rolą herosów, można przekuć w treści umieszczone na monecie. Omawiam (rozdział 1. *Założyciele w pamięci numizmatycznej: „instrumenta”*) legendy monetarne, w których zostali uwiecznieni owi *ktistai* oraz *conditores*. Prezentację ich obecności w mennictwie kontynuuję, charakteryzując wyobrażenia skonstruowane z ich udziałem, rozszerzając tę grupę o wybranych bohaterów eponimicznych – *eponymoi*. Niekiedy hasła te i obrazy podejmują topicznie ujęte tematy, ale pozostają podatne na wprowadzanie w tym zakresie nowości. Zarazem ze względu na wymagania, jakie wynikają z ograniczającej formy, kształtu i wielkości numizmatu, sedno idei zostaje w takich przedstawieniach uwypuklone, jakkolwiek nierzadko jest sprowadzone do podstawowych haseł, ikonograficznych schematów, gestów, atrybutów, symboli. Oprócz będącej wynikiem tych czynników potencjalnej różnorodności i spodziewanego bogactwa takich fundacyjnych odniesień interesująca jest kwestia czytelności i jednoznaczności takich przedstawień, bo przecież pewne modele mogły być używane dla różnych bohaterów.

Kolejne pytanie, jakie stawiam, to: jak barwne były w finalnym okresie mennictwa prowincjonalnego mityczne wątki założycielskie? Ta kwestia przewija się w całej pracy, przy czym wyodrębniam tematy duże, dotyczące bohaterów, po pierwsze, szeroko rozpoznawalnych, po drugie, o znaczeniu wielkim, przekraczającym „granice” miasta (rozdział 2. *Numizmatyczne „ktiseis”: mityczno-legendarna panorama*). Monety prowincjonalne w dobie kryzysu, dającej w ogóle stosunkowo skromny zasób źródeł z epoki, nabierają bowiem wyjątkowego znaczenia jako świadectwo świadomości i rozumienia mitów

przez ówczesne elity. Niekiedy pozostają przy tym jedynym źródłem rzucającym światło na to, jak lokalne społeczności postrzegały swoją tożsamość lub próbowały ją kształtować. Nie jest to jednak taka wielostronna prezentacja obecności mitów w „prawdziwym" życiu społeczności miast prowincjonalnych, jaką zaproponował Peter Weiss w swym inspirującym artykule pt. *Lebendiger Mythos: Gründerheroen und städtische Gründungstraditionen im griechisch-römischen Osten*, w którym pokazał, że pozornie abstrakcyjna wiedza o przeszłości mitycznej nie tylko była udziałem wykształconej elity i treścią literatury antycznej, lecz w pewnym stopniu była zakorzeniona w ogóle wśród ówczesnych, którzy przykładowo nosili nawet imiona bohaterów mitycznych[36]. W zamierzeniu podążam raczej, *toutes proportions gardées*, tropem Pauzaniasza. W swym dziele *Periegesis tes Hellados* (*Wędrówka po Helladzie*) stworzył on prospekt obecności mitycznej w sercu greckiego klasycznego świata i dowiódł pamięci (a pisał w II wieku) o początkach miast[37]. Jakkolwiek generalnie bogaty jest pejzaż z mitycznych nawiązań o początkach miast zbudowany przez Pauzaniasza, to różnie rozkładał on proporcje. To czasem tylko wzmianka o imieniu założyciela lub o eponimie miasta, czasem rozbudowana opowieść z ich udziałem, czasem poddawana „krytyce" poprzez przytoczenie alternatywnych wersji. To również akcent położony na mityczne dzieje miast Grecji kontynentalnej, a mniejsza waga przywiązana do miast lokalizowanych w Azji. Podobnie różnie rozkładają się akcenty w zaproponowanym przeze mnie ujęciu, co naturalnie zależy od treści emisji monetarnych będących dla mnie punktem wyjścia w rozważaniach. Z geograficznej proweniencji i merytorycznej zawartości tego materiału wynikają dysproporcje na korzyść kontentu greckiego i małoazjatyckiego, a z pominięciem miast położonych na Zachodzie, gdzie mennictwo lokalne zaniknęło o wiele wcześniej.

Wreszcie w rozdziale 3 (*Numizmatyczny rachunek III wieku*) przedstawiam – bazując na materiale zaprezentowanym w poprzednich cząstkach, ale również dokładając tu kolejne wątki – nowości i aktualizację tradycji założycielskiej, dwie cechy odnajdywane w materiale numizmatycznym z epoki. Z jednej strony istniały już wówczas rozliczne mity, o różnej treści i różnym stopniu rozpowszechnienia, lokalne i panhelleńskie. Z drugiej strony istniała również wielka tradycja numizmatyczna, ugruntowana i szeroko rozwinięta w czasach Antoninów i Sewerów, przedstawiania w treściach monet prowincjonalnych bohaterów założycieli. W tym kontekście interesujące jest wskazanie wątków

36 Weiss, 1984b, s. 179–208.

37 Imhoof-Blumer, Gardner, 1964. Por. np. Jost, 1998, s. 227–240; Jost, 2010, s. 227–257; Cohen, 2001, s. 93–126; Jones, 2001, s. 33–39; Baleriaux, 2017, s. 141–158.

założycielskich nieobecnych w mennictwie wcześniejszym. Na fali tego swoistego ożywienia treści monet prowincjonalnych zajmująca jest kwestia, czy, a jeśli tak, to w jaki sposób echo jubileuszu założenia stolicy cesarstwa, Rzymu, upamiętnionego w emisjach imperialnych, dało rezonans w mennictwie prowincjonalnym. Odzwierciedlenie w mennictwie prowincjonalnym mitów założycielskich funkcjonowało w kilku krzyżujących się przestrzeniach i to na co najmniej dwóch poziomach – ogólnopaństwowym, nazwijmy go rzymskim, oraz miejscowym, przy czym ten lokalny poziom mógł istnieć w kręgu zarówno bardzo wąskim, dotyczącym jednego miasta, jak i szerszym obejmującym kilka miast czy całą krainę. Często te różne odniesienia mityczne – rzymskie i lokalne – funkcjonują równolegle, nie w opozycji do siebie. W prezentacji wątków założycielskich warto szukać ich aktualizacji poprzez odniesienie się do bieżącej sytuacji. Tę zaś personifikowała osoba cesarza rzymskiego, który w wyobrażeniach monetarnych niekiedy stawał u boku herosów z mitycznej przeszłości.

W tym ostatnim, obszernym rozdziale, kierując się różnymi przesłankami, mennictwo prowincjonalne okresu kryzysu III wieku porządkuję w trzy fazy. Pierwszą stanowią lata 235–244, druga obejmuje okres 244–253, faza trzecia to lata 253–276. W tych wydzielonych odcinkach czasu podaję dane liczbowe[38], określające aktywność mennic i różnorodność tematów w nich podjętych. Bardziej swobodnie traktując te granice chronologiczne, lecz akcentując natężenie tematów realizowanych w poszczególnych fazach, wskazuję wagę przywiązywaną do promowania wybranych wątków, wśród których najistotniejsze są te dotyczące tradycji założycielskiej, mitów fundacyjnych, bohaterów założycieli i eponimów. W tej materii kluczowe jest poszukiwanie pryncypiów tematycznych, do czego służy wyliczenie skali obecności danego motywu/motywów w mennictwie konkretnego ośrodka bądź w zawężonym okresie[39]. Metoda taka, o czym świadczy wykorzystywanie jej z powodzeniem w badaniach nad mennictwem imperialnym, umożliwia wychwycenie pewnych niuansów w materiale numizmatycznym, daje w nie wgląd z innej perspektywy. Jednostką obliczeniową staje się pojedynczy typ lub wariant monetarny[40]. W niektórych zestawieniach są one łączone w kategorie tematyczne[41]. Najważniejszą z nich jest: „*ktistes*/eponim/mit fundacyjny", w tym przypadku chodzi o rozpoznany miejscowy wątek założycielski. Osobne są nawiązania do mitu rzymskiego

38 Bazuję na danych katalogu *RPC* (w odniesieniu do tomów dostępnych online, data dostępu: 26.03.2024, z uzupełnieniami – *RPC* 5.2–3, data dostępu: 28.12.2024).

39 Por. Kluczek, 2021a, s. 149–159: omówienie metody i dalsza literatura.

40 Pierwszeństwo często oddaję wyobrażeniu, nie inskrypcji rewersowej.

41 Pewną inspiracją były zestawienia w pracy: Caccamo Caltabiano, 2007, s. 135, 140, 142–144. Oczywiście podział na kategorie jest subiektywny, a one same mogą wydawać się nieostre.

(„lupa Romana") i fundacji kolonii („aratrum", „Marsjasz"). Inne kategorie to: „heros" (miejscowy bohater w zależności od kontekstu niekiedy dookreślony: pieszy, jeździec, myśliwy), „lokalne mity i ich bohaterowie" (w nawiązaniu do miejscowej tradycji), „bogowie + bóstwa", „Tyche", „personifikacje" (np. Demos, Eleutheria, Homonoia, Elpis, personifikacje geograficzne, w tym uosobienia elementów miejscowego krajobrazu), „architektura" (np. ołtarz, świątynia, łuk), „cesarz" i „inne" – ze względu na różnorodność treści, obecność lub absencję pewnych motywów – tworzone doraźnie. Jeśli w danej mennicy w grupie emisji pseudoautonomicznych wyróżniają się awersy nawiązujące do postaci założycieli albo eponimów, to monety takie bywają wydzielone jako materiał do odrębnych wyliczeń.

Zaproponowane ujęcie bynajmniej nie wyczerpuje (z założenia) zagadnień mieszczących się w ramach czasowych wskazanych w tytule opracowania. Koncentruję się na aspektach bogatej problematyki założycielskiej. Jakkolwiek w porównaniu z epoką Antoninów czy Sewerów mennictwo doby kryzysu było skromniejsze, a mennice stopniowo zaprzestawały swej działalności, to nadal ich produkcja dostarcza obfitego treściowo materiału (por. *Aneks*: *Mennice prowincjonalne pracujące w latach 235–276*, w którym w układzie alfabetycznym wymieniam ośrodki mennicze i wskazuję ich aktywność za rządów konkretnego władcy). Ponadto wobec liczby – sumarycznie nadal wysokiej dla rozważanej epoki – ośrodków produkujących monetę prowincjonalną wiele z nich powinno doczekać się odrębnego omówienia ich mennictwa, na co nie ma miejsca w proponowanym studium niewielkich rozmiarów. W nim treści monetarne wyabstrahowuję, z pełną tego świadomością, z lokalnego życia danych ośrodków, świąt w nich organizowanych, praktyk kultowych ich mieszkańców, konkretnych okoliczności związanych z życiem polityczno-społecznym tych organizmów, które mogły wpłynąć na przywołanie na monetach wątków założycielskich. W zamian prezentuję różnorodność i popularność tych wątków, chcąc dowieść, że te cechy w fazie schyłkowej istnienia mennictwa prowincjonalnego przekonują, że odwoływanie się do korzeni, w tym do mitycznej przeszłości tkwiącej u zarania dziejów poszczególnych miast, pozostawało zjawiskiem rudymentarnym.

* * *

W tym miejscu pragnę podziękować Fundacji Lanckorońskich za przyznane stypendium, które spożytkowałam, prowadząc badania w Rzymie (2018 i 2022 r., tematy: „Rzymskie mity założycielskie w ikonografii monet

i medalionów na przestrzeni wieków" oraz „Oblicza władcy rzymskiego w zwierciadle mennictwa prowincjonalnego"). Mogłam je kontynuować jako beneficjentka konkursu „Swoboda badań – II edycja" (działania badawcze wsparte ze środków przyznanych w ramach programu Inicjatywa Doskonałości Badawczej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, 2022 r., temat: „Lokalne mity fundacyjne w wyobrażeniach monet prowincjonalnych (I–III w.)"). Szczególne podziękowania kieruję do American Academy in Rome służącej mi swymi zbiorami bibliotecznymi. Dziękuję Classical Numismatic Group, Inc. za zgodę na nieodpłatne wykorzystanie fotografii monet. Bardzo dziękuję również szanownym Recenzentom – Pani Profesor Katarzynie Balbuzie oraz Panu Profesorowi Jarosławowi Bodzkowi – za krytyczną lekturę maszynopisu i cenne uwagi sformułowane w recenzjach.

◆ **Rozdział 1**

Założyciele w pamięci numizmatycznej: *instrumenta*

◆ 1.1
Epitety *ktistes* i *conditor* w napisach na monetach prowincjonalnych

> ὑπάρξαι δ' Ἄτλαντι καὶ θυγατέρας ἑπτά, τὰς κοινῶς μὲν ἀπὸ τοῦ πατρὸς καλουμένας Ἀτλαντίδας, ἰδίᾳ δ' ἑκάστην ὀνομαζομένην Μαῖαν, Ἠλέκτραν, Ταϋγέτην, Στερόπην, Μερόπην, Ἀλκυόνην, καὶ τελευταίαν Κελαινώ. ταύτας δὲ μιγείσας τοῖς ἐπιφανεστάτοις ἥρωσι καὶ θεοῖς ἀρχηγοὺς καταστῆναι τοῦ πλείστου γένους τῶν ἀνθρώπων, τεκούσας τοὺς δι' ἀρετὴν θεοὺς καὶ ἥρωας ὀνομασθέντας, οἷον τὴν πρεσβυτάτην Μαῖαν Διὶ μιγεῖσαν Ἑρμῆν τεκνῶσαι, πολλῶν εὑρετὴν γενόμενον τοῖς ἀνθρώποις: παραπλησίως δὲ καὶ τὰς ἄλλας Ἀτλαντίδας γεννῆσαι παῖδας ἐπιφανεῖς, ὧν τοὺς μὲν ἐθνῶν, τοὺς δὲ πόλεων γενέσθαι κτίστας.
>
> Atlas miał również siedem córek, które po ojcu nosiły wspólne nazwisko – Atlantydy, ale miały też swoje własne imiona – Maja, Elektra, Taugete, Sterope, Merope, Halkyone i ostatnia, Kelajno. Połączyły się one z najznamienitszymi herosami i bogami i stały się założycielkami większości rodów ludzkich, gdyż urodziły tych, którzy, dzięki swoim cnotom, zostali nazwani bogami i herosami. Na przykład najstarsza Maja połączyła się z Zeusem i urodziła Hermesa, który wynalazł wiele użytecznych dla ludzi rzeczy, podobnie i pozostałe Atlantydy urodziły wspaniałe dzieci, które stały się założycielami ludów lub miast.
>
> Diod. Sic. 3.60.4, tłum. Małgorzata Wróbel

W napisach umieszczanych na awersach bądź rewersach monet prowincjonalnych z okresu cesarstwa rzymskiego pojawia się epitet *ktistes*. Jego stosowanie, jak pisze znawca przedmiotu Wolfgang Leschhorn, może odnosić się

do postaci zarówno mitycznych i legendarnych, bogów i herosów, jak i historycznych władców, cesarzy rzymskich czy zasłużonych obywateli miasta. Może określać tych, którzy czy to zostali uznani za założycieli miast, czy swym wkładem w sferze politycznej, militarnej, finansowej lub kulturalnej zapewnili kontynuację istnienia miasta, zatem byli nie tylko jego budowniczymi, lecz także odnowicielami i dobrodziejami. W odniesieniu do postaci historycznych epitet ten, stając się nieformalnym tytułem, mógł przybierać różne znaczenie, warto je rozważać indywidualnie w każdym poświadczonym przypadku, analizować informacje o konkretnych działaniach danej osoby wobec pojedynczego ośrodka i ich okoliczności historyczne[1]. To rzeczywiście może przynieść wiedzę o zróżnicowanych, na różnych płaszczyznach sytuowanych, dobroczynnych zasługach wobec miasta, a sam fakt jego fundacji, stanowiący warunek *sine qua non* – paradoksalnie – nie będzie tu najistotniejszy. Oczywiście mógł on być „odnotowany" przyznaniem konkretnej osobie tego zaszczytnego tytułu, ten historyczny moment mógł również być „uszlachetniony" opowieściami o nadprzyrodzonych znakach i zdarzeniach mu towarzyszących.

Kiedy jednak termin *ktistes* określa postacie wydobyte z mitycznych lub legendarnych światów, rzecz wydaje się zdecydowanie prostsza. Przy tym, powtórzę, w przekazach postacie te mogą wchodzić w relacje z historycznymi założycielami, współpracować z nimi lub sterować ich krokami. Niemniej fundamenty miasta stanowią oni – bogowie i herosi[2]. Są to protagoniści legend założycielskich, niektórych o początkach nieuchwytnych w czasie, innych stworzonych później (i powstających zapewne aż do schyłku starożytności w odniesieniu do miast antycznych) w bliżej nieznanych okolicznościach, uzupełnianych, nawarstwiających się, niekiedy nawet sprzecznych. Są to również postacie nie tyle znane z opowieści założycielskich, ile tylko krótko, czasem jedynie imiennie, odnotowane w roli założycieli lub eponimów.

Zdarza się, że przetrwało kilka wersji opowieści o założeniu danego miasta, a różne tradycje założycielskie nakładały się na siebie. Łączy je to, że uwaga była w nich skupiona zazwyczaj na osobie założyciela, z pominięciem bardziej złożonych okoliczności zdarzenia i innych jego uczestników. Udzielał on jako *eponymos* swego imienia miastu, czy może raczej jego postać była kreowana

1 Leschhorn, 1984, s. 4–6. Tytułem *ktistes* obdarzano zarówno założycieli mitycznych, historycznych, jak i zasłużonych obywateli (wtedy ma znaczenie podobne do *euergetes*): Pont, 2007, zwł. s. 528–530; Mortensen, 2015, s. 214; por. Siekierka, Stebnicka, Wolicki, 2021, s. 134–135 (w odniesieniu do kobiet).

2 Por. Prehn, 1922, szp. 2083–2087.

na bohatera eponimicznego. Dokonując swego przeznaczenia, często w okolicznościach nasyconych nadnaturalnymi znakami i własnymi wiekopomnymi czynami, rozsławiał swe imię i tym samym dodawał splendoru miastu, które jako *ktistes* zakładał. Często tym założycielem stawał się bóg czy heros popularny w świecie starożytnym. Bywało jednak, że jako *ktistai* wskazani zostali pomniejsi bohaterzy, mniej znani lub rozpoznawani wyłącznie lokalnie. Niektórzy zyskiwali swoją mniej lub bardziej barwną biografię, a pamięć o innych, jak wspomniałam, przetrwała tylko w zachowanych ich imionach. W czasach historycznych te enigmatyczne postacie, niczym kamienie węgielne tkwiące u początków miast, bywały otaczane kultem, przypominane w dziełach sztuki, a także propagowane w takich nośnikach danych o mieście i jego wyjątkowości, jak monety.

Rolę założycieli w sposób najbardziej oczywisty definiują określenia: greckie *ktistes* i bliskoznaczne: *oikistes*, *archegetes*[3] lub łacińskie *conditor*[4]. Te *nomina agentis et actionis* są poświadczone w długim przedziale czasu – poczynając „od Herodota"[5] – w materiale literackim, epigraficznym, także numizmatycznym. W tym ostatnim przypadku jednak są stosunkowo rzadkie. W napisach na monetach prowincjonalnych wyemitowanych po 235 roku sformułowania takie i ich pochodne są tym bardziej wyjątkowe (por. tabela 1)[6].

---

3 Tak w okresie wcześniejszym niż omawiany w pracy został określony Apollo w mennictwie z Hierapolis we Frygii, por. *RPC* 3, nr 2351–2352, 2358G i L; *RPC* 4.2, nr 2061 temp.; *RPC* 6, nr 10966 temp. Por. Mitchell, 1995, s. 102–103; Leschhorn, Franke, 2002, s. 52; Biagetti, 2022, s. 271–288.

4 W mennictwie to rzadko występujące określenie. Biorąc pod uwagę, że zasługi odnowienia, obdarzenia dobrodziejstwem, euergetyzm mogły przypominać swym znaczeniem sam akt założenia, może należy dostrzegać – w odniesieniu do postaci historycznych (cesarzy rzymskich) – swoistą analogię między pojęciami *conditor*, *restitutor* i *conservator*. Por. Ziegler, 1998, s. 690. Badacz wskazał przykłady spartańskiego bohatera Brazydasa (*soter* i *oikistes*), którego zasługą było wyzwolenie Amfipolis (Amphipolis) spod panowania ateńskiego (Thuc. 5.11), Eufrona z Sykionu (*archegetes*), który to tyran zasłużył się dla miasta (Xen. *Hell.* 7.3.12), oraz cesarza Hadriana (*ktistes*, *oikistes*, *conditor*, *restitutor*), który m.in. miasta rzymskiego Wschodu wspierał w ich rozwoju, por. Galsterer-Kröll, 1972, s. 78; Follet, 1992, s. 241–250; Boatwright, 2000, s. 37, 39, przyp. 10, s. 40, przyp. 20; Pont, 2007, s. 543–546; monety Hadriana typu *restitutor* wyemitowane w ramach serii „regionalnej" – Ostrowski, 1990; Kluczek, 2009, s. 50–58.

5 Por. Hdt. 9.97, dotyczy Neleusa, założyciela Miletu; por. Polito, 2018, s. 153–167.

6 Daty wskazywane w tabeli 1 i kolejnych tabelach, a także w wykresach na ogół – chyba że została wprowadzona stosowna uwaga o datacji monet – odnoszą się do panowania władców, za czasów których zostały wyemitowane odnośne monety, a nie do precyzyjnej chronologii ich wyemitowania.

Tabela 1
Idea założycielska w napisach monet prowincjonalnych. Retrospekcja*

Cesarz, daty panowania	Mennice										Referencje
	Antiochia ad Maeandrum, Karia	Hadrianopolis, Tracja	Herakleia, Bitynia	Kallatis, Mezja	Midaion, Frygia	Miletopolis, Myzja	Nicea, Bitynia	Nikopolis, Epir	Parium, Myzja	Temenothyrai, Frygia	
	AM	H	HP	K	M	Mil	N	Nik	P	T	
August, 27 p.n.e.–14 n.e.								•			1
Neron, 54–68							•				2
								•			3
Domicjan, 81–96							×				4
Trajan, 98–117								•			5
Hadrian, 117–138						•					6
								•			7
Antoninus Pius, 138–161							×				8
							•				9
								•			10
										•	11
Marek Aureliusz (i Lucjusz Werus), 161–169/180					•						12
						•					13
							×				14
Kommodus, 177/180–192							×				15
								•			16
Septymiusz Sewer, 193–211						•					17
Karakalla, 197?–211/217					×						18
							×				19

cd. **tab. 1.**

Cesarz, daty panowania	Mennice										Referencje
	Antiochia ad Maeandrum, Karia	Hadrianopolis, Tracja	Herakleia, Bitynia	Kallatis, Mezja	Midaion, Frygia	Miletopolis, Myzja	Nicea, Bitynia	Nikopolis, Epir	Parium, Myzja	Temenothyrai, Frygia	
	AM	H	HP	K	M	Mil	N	Nik	P	T	
Sewer Aleksander, 222–235										•	20
Maksymin I, 235–238					×						21
Gordian III, 238–244		×									22
			×								23
					×						24
						•					25
							×				26
										•	27
Filip I, 244–249					×						28
										×	29
Walerian i Gallien, 253–260/268	×										30
			×								31
							×				32
								•			33
									•		34
										•	35
(?)				×							36
								•			37

* W tabeli odnotowane są monety z różnorodnymi napisami awersów albo rewersów, w których tytułowa idea (wskazywana tematami *ktistes/oikistes/conditor* i innymi) występowała w formie wielu legend i ich abrewiacji. W tabeli uwzględniono wyłącznie te mennice, w których tak artykułowana idea wystąpiła po 235 roku.

• W inskrypcji naprowadzenie na postać założyciela (*ktistes/oikistes/conditor*).
× W inskrypcji brak imienia założyciela.

AM.30. *RPC* 10, ID 60064; **H.22.** *RPC* 7.2, 782–788, 790; **HP.23.** *RPC* 7.2, 2091–2098; **HP.31.** *RPC* 10, ID 19747, 58769, 74947, 74948, 86961; **K.36.** *RPC* 7.2, 1671; *RPC* 8, ID 73547; **M.12.** *RPC* 4.2, 1912 temp.; **M.18.** *RPC* 5.2, ID 71460; **M.21.** *RPC* 6, 5735 temp.; **M.24.** *RPC* 7.1, 764; **M.28.** *RPC* 8, ID 20683; **Mil.6.** *RPC* 3, 1645, 1651; **Mil. 13.** *RPC* 4.2, 606 temp., 1654 temp., 2368 temp.; **Mil.17.** *RPC* 5.2, ID 27528; **Mil.25.** *RPC* 7.1, 89; **N.2.** *RPC* 1, 2049; **N.4.** *RPC* 2, 637–639, 642–643; **N.8.** *RPC* 4.1, 5108 temp., 5489 temp., 5892 temp., 5893 temp., 7973 temp., 9979 temp., 10191 temp., 10638 temp., 10639 temp.; **N.9.** *RPC* 4.1, 5488 temp.; **N.14.** *RPC* 4.1, 5117 temp., 5929 temp., 5930 temp., 5974 temp., 9906 temp., 11777 temp.; **N.15.** *RPC* 4.1, 5126 temp., 6022 temp.; **N.19.** *RPC* 5.2, ID 78512, 79858; **N.26.** *RPC* 7.2, 1893; **N.32.** *RPC* 10, ID 74439, 74440, 74816; **Nik.1.** *RPC* 1, 1363–1364, 1366–1367; **Nik.3.** *RPC* 1, 1371, 1373–1376; **Nik.5.** *RPC* 3, 495–500; **Nik.7.** *RPC* 3, 557–571; **Nik.10.** *RPC* 4.1, 4213 temp., 4217 temp., 4225 temp., 4226 temp., 4227 temp., 4228 temp., 4229 temp.; **Nic.16.** *RPC* 4.1, 4221 temp., 4223 temp., 4224 temp.; **Nik.33.** *RPC* 10, ID 60728, 60729, 60730; **Nik.37.** *RPC* 1, 1365; *RPC* 3, 584; *RPC* 4.1, 4214 temp., 4215 temp., 4216 temp., 4218 temp., 4219 temp., 4220 temp., 4222 temp.; **P.34.** *RPC* 10, ID 72748, 72729, 72750, 82019; **T.11.** *RPC* 4.2, 2178 temp., 2182 temp., 2991 temp.; **T.20.** *RPC* 6, 4551 temp., 4552 temp., 4553 temp.; **T.27.** *RPC* 7.1, 255–255A; **T.29.** *RPC* 8, ID 20265; **T.35.** *RPC* 10, ID 74191

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

W źródłach numizmatycznych pochodzących z lat 235–276 termin *ktistes* w odniesieniu do cesarza wystąpił zaledwie raz, i to w wyjątkowej formie. Pojawił się w serii monet pseudoautonomicznych wyemitowanej w mennicy Nikopolis w Epirze w okresie rządów Waleriana i Galliena. Na monetach tych August, którego w wyobrażeniu awersowym sportretowano w wieńcu laurowym, w napisie otrzymał desygnat: ΚΤΙCΤΗC CЄΒΑCΤOC (*RPC* 10, ID 60728, 60729, 60730). Nawiązano w ten sposób do działań podejmowanych przez młodego Cezara po pomyślnej dla niego bitwie pod Akcjum w 31 roku p.n.e. Oto „chcąc uświetnić na przyszłość pamięć zwycięstwa" (Suet. *Aug.* 18, tłum. Janina Niemirska-Pliszczyńska), zdecydował się on założyć w okolicy „miasto-pomnik, gigantyczne trofeum"[7]. O tej zasłudze założycielskiej pamiętano w miejscowych emisjach. Wyrażano ją hasłem ΚΤΙΣΜΑ ΣΕΒΑΣΤΟΥ / ΚΤΙCΜΑ CЄΒΑCΤOY / CЄΒΑCΤOY ΚΤΙCΜΑ / CЄΒΑCΤOV ΚΤΙCΜΑ: fundacja Augusta. Takie monety wyemitowano już w okresie rządów pierwszego princepsa, przypominano zaś później – za czasów Trajana lub Hadriana, wreszcie powtórzono w latach rządów Antonina Piusa[8]. Wyemitowano je również w III wieku, jednak w napisie umieszczonym na tych późnych monetach z Nikopolis akcent idei założycielskiej pada

7 Określenie Sartre, 1997, s. 223. Por. Strab. 7.7.6 (C 324–325); Cass. Dio 51.1.2–3; a także Calomino, 2011, s. 27–29, 223.

8 *RPC* 1, nr 1363–1367; *RPC* 3, nr 584; *RPC* 4.1, nr 4213–4217 temp., 4225–4229 temp.

nie tyle na sam czyn założycielski i jego rezultat w formie stworzonego miasta (κτίσμα), ile na osobę sprawcy tego założenia – Augusta (κτίστης). Taki zabieg można odnotować we wcześniejszych emisjach. W II wieku na awersach monet umieszczono napis ΑΥΓΟΥCΤΟC ΚΤΙCΤΗC / ΚΤΙCΤΗC ΑΥΓΟΥCΤΟC[9], o znaczeniu analogicznym do formuły: ΚΤΙCΤΗC CЄΒΑCΤΟC.

Związanie w Nikopolis idei założycielskiej z princepsem można oceniać przez pryzmat utrwalonej w emisjach z tego ośrodka praktyki odwoływania się do korzeni miasta. Nie przeczy temu swoista monotonia takich emisji. Przeciwnie, wydaje się, że ich powtarzalność, w tym na przykład replikowanie na awersach i rewersach układu: August/Asklepios, sama w sobie była elementem programu menniczego wykorzystującego siłę tradycji. A w niej August był bardzo mocnym i trwałym ogniwem.

W czasach Waleriana i Galliena ten zwrot ku przeszłości w mennictwie z Nikopolis przyjął jeszcze inny wyraz. Rewersy monet *RPC* 10, ID 60717 i 60731, o ile poprawnie odczytana jest tożsamość ich bohaterki, przypominały mit o Hypsipyle. To córka Toasa i Myriny, królowa na wyspie Lemnos, potem sprzedana w niewolę, służąca w Nemei u króla Lykurga i królowej Eurydyki, piastunka ich syna Ofeltesa. Pomogła szukającym wody Siedmiu wodzom idącym na Teby, pokazując im źródło, jednak pozostawiła dziecko bez opieki, a wtedy chłopca śmiertelnie ukąsił wąż. Jeden z wodzów, Amfiaraos, odczytał tę śmierć jako znak wieszczący niepowodzenie wyprawy. Chłopca nazwano Archemorosem – „zwiastunem przeznaczenia", na jego cześć herosi ustanowili igrzyska nemejskie[10]. Epizod związany z losem Ofeltesa/Archemorosa prezentują wyobrażenia monet, ukazujące postać kobiecą, dziecko (?) i węża (por. il. 1)[11]. Ta opowieść o Hypsipyle i jej podopiecznym nie była popularna w wyobrażeniach monetarnych, co dodaje wartości jej przypomnieniu na monetach z Nikopolis. A przede wszystkim dowodzi, co będzie widoczne również w wielu innych ośrodkach menniczych, równoległego wykorzystywania w mennictwie wątków mitycznych i historycznych.

---

9 *RPC* 3, nr 561–571; *RPC* 4.1, nr 4218–4223 temp. August jako ϹΕΒΑΣΤΟϹ ΚΤΙΣΤΗϹ również w mennictwie innych ośrodków: Teos – *RPC* 1, nr 2511–2512, 2515, oraz Klazomenai – *RPC* 1, nr 2494–2496, por. *RPC* 1, nr 2492–2493, ΚΛΑΖΟΜΕΝΙΩΝ ΚΤΙΣΤΗϹ, miasta te uhonorowały cesarza za jego pomoc im okazaną po trzęsieniu ziemi. Por. Leschhorn, 2009, s. 378–379.

10 Opowieść o Hypsipyle por. Hyg. *Fab.* 74; Apoll. *Bibl.* 1.114–115, 3.64–65; szeroko o królowej Lemnos, a kochance Jazona por. Ap. Rhod. *Arg.* 1.620 i nast.; Amfiaraos i wąż por. Ogden, 2013, s. 321–322.

11 Takie rozwiązanie w Nikopolis wprowadzono za czasów Filipa Araba, *RPC* 8, ID 19478. Motyw poszerzony o postać herosa z mieczem używany wcześniej w Koryncie: *RPC* 3, nr 130, Argos: *RPC* 3, nr 350; *RPC* 4.1, nr 5228 temp.

Il. 1
Æ (26 mm, 9,78 g, 7 h), Argos, 161–169; *RPC* 4.1, 5258 temp.;
aw.: [ΟΥΗΡΟϹ ΑΥΓΟΥϹΟϹ (*sic*!)], popiersie cesarza w *corona laureata*, pancerzu i draperii, pr.;
rew.: ΑΡΓΕ[ΙΩΝ], heros obok wąż i Hypsipyle

W omawianej epoce więcej jest świadectw użycia w mennictwie pojęć *ktistes*, *oikistes* i *conditor* w odniesieniu do założycieli, którymi byli bogowie i herosi. Niemniej w stosunku do wcześniejszych okresów są one sporadyczne. Uprzednio bowiem posłużono się terminem *ktistes/oikistes* w legendach monet wyemitowanych w około trzydziestu ośrodkach[12]. W III wieku natomiast ich liczba spadła. Tylko niektóre z nich kontynuowały taką tradycję definiowania założyciela. Były to – poza wspomnianym miastem Nikopolis – Midaion, Miletopolis, Nicea i Temenothyrai.

Wyemitowane we frygijskim Midaion monety z wizerunkiem cezara Maksymusa, Gordiana III oraz Otacylii Sewery mają na rewersach dedykacyjny napis ΤΟΝ ΚΤΙ⌈ΤΟΝ (ΚΤΙ⌈ΤΗΝ lub ΚΤΙ⌈ΤΑΝ) ΜΙΔΑΕΩΝ. Otacza on popiersie owego założyciela, Midasa, przedstawionego z brodą i w wieńcu laurowym nałożonym na czapkę frygijską[13]. Motyw ten został w tutejszej mennicy wypracowany już wcześniej[14].

---

12 Z tak wyrażoną ideą założycielską są literalnie łączone liczne postacie (ich imiona wskazuję w nawiasach), innych nie podają napisy i nie wskazują wprost wyobrażenia monet. Na przykład na Peloponezie: Argos (Hadrian), w Mezji: Tomis (Tomos), w Tracji: Bizya (Dionizos), Perynt (w wyobrażeniu Herakles), w Poncie: Amaseia (Hermes), w Bitynii: Cezarea (Caesarea Germanica – Germanik), Kios (w wyobrażeniu Herakles i Marek Aureliusz-Herakles), Nicea (Herakles), *koinon*, Prusa *ad Olympum* (Prusias, w wyobrażeniu cesarz?), Prusias *ad Hypium* (Prusias), Tion (Dionizos), w Syrii: Cezarea Paneas, Gerasa (Aleksander Macedoński), w Cylicji: Tars (Herakles), w Jonii: Klazomenai (August), Erythrai (Erytros), Teos (August), w Eolidzie: Elaia (Menesteusz), w Myzji: Kyzikos (Apollo), Pergamon (Pergamos), w Karii: Iasos (Marek Aureliusz), Neapolis *ad Harpasum* (Antoninus Pius), w Lidii: Magnezja *ad Sipylum* (Tyberiusz), Stratonikeia Hadrianopolis (Hadrian), Tralles (Tralleus), w Pizydii: Apollonia Mordiaon (Aleksander Macedoński), we Frygii: Prymnessos. Por. Leschhorn, Franke, 2002, s. 179–181 (*ktistes*), 220 (*oikistes*), 336 (*conditor*).

13 *RPC* 6, nr 5735 temp.; *RPC* 7.1, nr 764; *RPC* 8, ID 20683.

14 *RPC* 4.2, nr 1912 temp.; *RPC* 5.2, ID 71460.

Podobnie w latach rządów Gordiana III w myzyjskim mieście Miletopolis powtórzono znany tu wcześniej typ ΚΤΙCΤΗC ΜΕΙΛΗΤΟ(C), prezentujący zbrojnego we włócznię i tarczę założyciela, Miletosa, stojącego na okręcie[15].

Z kolei w bityńskiej Nicei wyemitowano monety typów: ΤΟΝ ΚΤΙCΤΗΝ ΝΙΚΑΙΕΩΝ z prezentacją Dionizosa jadącego w kwadrydze zaprzężonej w słonie[16], ΟΙ ΚΤΙ[ΤΑΙ ΝΙΚΑΙΕΩΝ z wyobrażeniem pary: Artemidy i Dionizosa stojących naprzeciw siebie[17], a także ΤΟΝ ΟΙΚΙCΤΗΝ ΝΙΚΑΙΕΙC z przedstawieniem stojącego Heraklesa[18]. Jednak w okresie wcześniejszym w bogatym typologicznie mennictwie nicejskim na monetach z terminem *ktistes* w legendach prezentowano całą gamę wyobrażeń, w których swe miejsce zajmował nie tylko Dionizos czy Herakles, lecz także inne boskie postacie.

Na monetach wyemitowanych w Temenothyrai we Frygii sięgnięto najpierw po wypracowaną wcześniej legendę awersów: ΤΗΜΕΝΟC ΟΙΚΙCΤΗC, ilustrując ją popiersiem eponima Temenosa w draperii i diademie na głowie[19]. W latach późniejszych zastosowano także formuły nowe w tym ośrodku – ΚΤΙCΤΗC[20] oraz ΚΤΙCΤΗC ΤΗΜΕΝΟC[21] – z dwoma różnymi popiersiami: poważnego mężczyzny z brodą oraz młodzieńca w wieńcu laurowym na głowie. Obie prezentacje przedstawiają, jak się przyjmuje, tę samą postać, mianowicie Temenosa.

Wśród ośrodków menniczych, które funkcjonowały już od dawna, a wskazówkę o swoim założycielu umieściły w legendach monetarnych dopiero w III wieku, znalazły się Antiochia *ad Maeandrum*, Kallatis, Hadrianopolis, Heraklea (Herakleia) Pontyjska oraz Parium. W Antiochii w ostatniej fazie aktywności mennicy na rewersach monet znalazł się zapis ΚΤΙCΤΗC ΑΝΤΙΟΧΕΩΝ z przedstawieniem postaci męskiej (?) trzymającej kłosy czy może kwiat (?). Bohatera wyróżnia czapka frygijska, domyślać się można, że tak wyobrażono Antiochosa, założyciela i eponima miasta, którego prawdopodobnie trzeba identyfikować z postacią historyczną, Antiochem I (zm. ok. 261 r. p.n.e.)[22].

---

15 *RPC* 7.1, nr 89. Por. wcześniejsze emisje: *RPC* 3, nr 1645, 1651; *RPC* 4.2, nr 606 temp., 1654 temp., 2368 temp.; *RPC* 5.2, ID 27528.

16 *RPC* 7.2, nr 1893. Por. wcześniejsze emisje: *RPC* 5.2, ID 78512, 79858.

17 *RPC* 10, ID 74439.

18 *RPC* 10, ID 74816, 74440. W okresie wcześniejszym: *SNG* Fr., nr 1547; *SNG* Lev., nr 1074.

19 *RPC* 7.1, nr 255–255A. Podobnie w mennictwie wcześniejszym *RPC* 6, nr 4551, 4552, 4553 temp.; z innym portretem – w wieńcu laurowym: *RPC* 4.2, nr 2178 temp., 2182 temp., 2991 temp.

20 *RPC* 8, ID 20265.

21 *RPC* 10, ID 74191.

22 *RPC* 10, ID 60064. Por. Steph. Byz. 99.9, *s.v.* Ἀντιόχεια (Antioch, syn Seleukosa); a także: Dieudonné, 1902, s. 72–73; Thonemann, 2019, s. 50.

Z kolei na monetach z Kallatis awersowy napis ΚΤΙCΤΗC został zilustrowany głową herosa Heraklesa w wieńcu laurowym[23].

W Hadrianopolis w Tracji stosunkowo liczne były pseudoautonomiczne emisje z czasów Gordiana III, z dedykacją ΤΟΝ ΚΤΙCΤΗΝ i portretem Heraklesa na awersach. Do czynów tego herosa nawiązują również, tworząc w tym wypadku klamrę z treścią awersów, przedstawienia rewersowe, ukazujące Heraklesa: w towarzystwie Erotów niosących jego maczugę; siedzącego na lwie; walczącego z Hydrą lernejską; stojącego z maczugą i lwią skórą[24]. Bohater ten jako *ktistes* staje się konkurentem założyciela historycznego, którym był Hadrian, oraz mitycznego, którym miał być Orestes. Według późnej tradycji (*HA* Hel. 7.6–8) zanim Hadrianopolis zostało tak nazwane na cześć cesarza Hadriana, miało nosić nazwę pochodzącą od Orestesa. To syn Agamemnona i Klytajmnestry, a brat Ifigenii, kapłanki Artemidy. Oboje, wraz z Pyladesem, przyjacielem Orestesa, unosząc święty posąg Artemidy, uciekli z Taurydy do Tracji. Po dotarciu do miejsca zbiegu trzech rzek (*apud Tria Flumina*) heros winny matkobójstwa najpierw miał dokonać rytualnego oczyszczenia, potem założył nowe miasto. Tę historię prezentują rewersy monet Gordiana III. Można na nich rozpoznać trójkę wędrowców, przy czym to Ifigenia trzyma posążek bogini Artemidy, a także trzy bóstwa rzek: Herbos, Tonzos i Ardas, płynących w pobliżu miasta (il. 2)[25]. Epizod nie został jednak skomentowany przyznaniem Orestesowi miana *ktistes*. Taki epitet pojawił się w odniesieniu do Heraklesa, któremu tak wybitnej roli w Hadrianopolis nie przyznawano wcześniej w napisach monetarnych. Ivo Topalilov powiązał ten numizmatyczny awans Heraklesa z naśladowaniem przez elitę miejską Hadrianopolis wzoru płynącego z Peryntu, miasta, w którym Herakles był wcześniej prezentowany jako *ktistes*[26].

---

23 *RPC* 7.2, nr 1671; *RPC* 8, ID 73547.

24 *RPC* 7.2, nr 782–788, 790.

25 *RPC* 7.2, nr 666–667. Grupę złożoną z trzech postaci – Orestesa, Pyladesa i Ifigenii – tym razem umieszczoną na tle świątyni, prezentują również monety Trajana Decjusza z Filadelfii (Philadelphia) w Lidii: *RPC* 9, nr 722. Zwrócono uwagę (Nollé, 2009, s. 131) na zgodność ikonografii omawianych monet z fragmentem Eur. *Iph.T.* 1044–1045, w którym główna bohaterka rości sobie prawo do wyłącznego dotykania świętego wizerunku Artemidy. Orestes i jego dzieje: Hdt. 1.67, 9.11; Apoll. *Epit.* 2.16; 6.13–14, 24–28; Hyg. *Fab.* 121.3. Pylades to daleki potomek Zeusa, doradca Orestesa w kwestii pomszczenia ojca. Poślubił Elektrę, siostrę Orestesa, por. Paus. 1.22.6, 2.16.7, 29.9; Hyg. *Fab.* 122.

26 *RPC* 6, nr 1107 temp., 1108 temp., 1109 temp., 1111 temp., 1112 temp., 1113 temp., 1114 temp., 1115 temp., 1117 temp., 1118 temp.; *M.Per.*, nr 197–202, 204–221. O popularności Heraklesa w mennictwie z Peryntu por. uwagi Edith Schönert, *M.Per.*, s. 52–54; por. też Topalilov, 2021b, s. 445–457.

Il. 2
Æ (33 mm, 17,48 g, 7 h), Hadrianopolis, 238–244; *RPC* 7.2, 666;
aw.: AYT K M ANT ΓΟΡΔΙΑΝΟC AYΓ,
popiersie cesarza w *corona radiata*, pancerzu i draperii, pr.;
rew.: ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ, stojący Orestes, Ifigenia, Pylades, niżej trzy bóstwa rzek

Il. 3
Æ (35 mm, 21,82 g, 6 h), Heraklea Pontyjska, 238–244; *RPC* 7.2, 2093;
aw.: TON KTICTAN, popiersie Heraklesa w *taenia* i lwim skalpie, l., z maczugą na ramieniu;
rew.: [H]PA[K]ΛHAC MATPOC ΑΠΟΙΚΩΝ ΠΟ ΛΙΩΝ,
Herakles siedzący na skale, naprzeciw drzewo i dwa Eroty

Ten sam okres dziejów cesarstwa zaowocował pojawieniem się emisji typu TON KTICTAN w Heraklei Pontyjskiej, mieście, które – wedle pewnej tradycji (Xen. *An.* 6.2.2) – swą nazwę zawdzięczało Heraklesowi. Bohater bowiem miał dostać się do Hadesu przez jaskinię znajdującą się w pobliżu miejsca, gdzie powstało miasto. I oto jego wizerunek – Herakles w diademie (*taenia*) na głowie, z atrybutami takimi, jak lwia skóra i maczuga – widnieje na awersach monet. Na odwrocie umieszczono przedstawienia bohatera w ustroniu skalnym, pod drzewem, obok Erotów (il. 3) albo Cerbera i Pomony[27]. Na innych rewersach posąg Heraklesa wmontowany jest w pejzaż miejski budowany wyobrażeniem amfiteatru i świątyni[28] albo też pojawiają się inne przedstawienia nawiązujące

27 Herakles z maczugą i skórą lwa, Cerber i Pomona (?), drzewo – *RPC* 7.2, nr 2092; Herakles siedzi na skale, Eros, drzewo i Eros – *RPC* 7.2, nr 2093.

28 *RPC* 7.2, nr 2091.

do miejscowych bóstw[29]. Po przerwie, w latach rządów Waleriana i Galliena, w mennictwie z Heraklei powrócił Herakles promowany jako *ktistes*[30].

Nowością i swoistym wyjątkiem w omawianej grupie monet są emisje z mennicy kolonialnej Parium. U schyłku swojej aktywności, w okresie rządów Waleriana i Galliena, wyemitowała ona monety z napisem awersowym PARIO CONDIT i popiersiem eponima Pariosa[31]. Idea założycielska została tu skomentowana hasłem w brzemieniu łacińskim: *conditor*. Warto przypomnieć, że w całym mennictwie rzymskim, tak prowincjonalnym, jak imperialnym, temat napisów *conditor* lub *conditio* pozostawał rzadkością. W mennictwie prowincjonalnym znalazł się tylko wśród treści podejmowanych w II wieku w mennicy Aelia Capitolina[32] – mieście, które stało się wówczas kolonią rzymską. Było więc symbolicznie tworzone na wzór *conditio Vrbis Romae*. Z kolei w mennictwie imperialnym tytułem *conditor* uhonorowano samego założyciela Rzymu Romulusa, który jako *conditor* został pokazany na monetach Hadriana opatrzonych legendą ROMVLO CONDITORI[33]. Podobnie w mennictwie Kommodusa z ideą *conditio Vrbis Romae* powiązano Herkulesa (HER ROM COND COS VII P P)[34]. Po hasła *conditio* lub *conditor* sięgnięto jednak incydentalnie, co nie jest zrozumiałe wobec tego, że wielu władców starało się konkurować swymi zasługami z pierwszym królem i założycielem Rzymu.

Ta zauważalna w treściach monet powściągliwość prawdopodobnie mogła wynikać z tego, że przede wszystkim to wyobrażenie było dla starożytnych twórców numizmatów zasadniczym miejscem kreowania pamięci o prapoczątkach miast i ich mitycznej historii. W tym zakresie napis, wydaje się, odgrywał rolę wtórną. Przywołane emisje monetarne z okresu III wieku potwierdzają tę opinię. Legendy nawiązujące do założycielskiej roli bohaterów ktystycznych pojawiły się na monetach z niewielu mennic ówcześnie pracujących. Nie widać w tym zakresie ciągłości w praktyce emisyjnej poszczególnych ośrodków menniczych (w tym kontekście pozytywnie wyróżnia się Midaion). Takie nawią-

---

29 Tyche, Pontus Euxinus i bóg rzeki Lykos – *RPC* 7.2, nr 2094; Zeus w kwadrydze ciągniętej przez węże – *RPC* 7.2, nr 2095; Zeus siedzący z posążkiem Nike – *RPC* 7.2, nr 2096; Zeus/Demos siedzący, naprzeciw trzy Charyty – *RPC* 7.2, nr 2097–2098.

30 Rewersy: Zeus/Demos i Charyty – *RPC* 10, ID 19747; Herakles i Hydra – *RPC* 10, ID 58769; Herakles i dzik – *RPC* 10, ID 74948; Atena – *RPC* 10, ID 74947; Dionizos – *RPC* 10, ID 86961.

31 *RPC* 10, ID 72748, 72749, 72750, 82019. Wizerunek Pariosa również na awersach monet *RPC* 10, ID 72747, 72752, 72753, 83790.

32 COL (A)EL KAPIT COND – *RPC* 3, nr 3964; L AV COMMODO CA GE CO A CA – *RPC* 4.3, nr 6419 temp. Por. Meshorer, 1989, s. 21, 57.

33 *RIC* 2.3, nr 1422–1431 (Au/D). Por. Kluczek, 2019, s. 125–126, 318–319, 353.

34 *RIC* 3, Comm., nr 247. Por. Martin, 1975, s. 51–64; Levi, 1980–1981, s. 315–320; Méthy, 2001, s. 157–184.

zania skumulowane są w latach rządów Gordiana III oraz wspólnych rządów Waleriana i Galliena. W tej późniejszej fazie, po 250 roku, częstsze w napisach monetarnych są wskazania imienia założyciela lub eponima. W tej całej grupie monet dominują ujęcia „portretowe", to głowy lub popiersia bohaterów ukazane w profilu, mniej jest ujęć pełnych sylwetek. Jednak owi *ktistai* nie zawsze są dostatecznie identyfikowani ich atrybutami, a unikalnych wyróżników zwyczajnie brakuje. Oczywiście charakterystyczny i rozpoznawalny jest wizerunek Heraklesa na rewersach z Heraklei i Hadrianopolis, ale mniej oczywiste jest jego ujęcie w Kallatis. Swoistą podgrupę w tym zbiorze monet tworzą monety pseudoautonomiczne z Parium i Temenothyrai, gdzie stosunkowo późno – co będzie *signum temporis* dla rozpatrywanej idei założycielskiej w III wieku – wskazano imiennie eponimów-założycieli.

◆ 1.2
Ktiśtai i *eponymoi*: *exempla* numizmatycznych portretów

ἀρχόμενος σέο, Φοῖβε, παλαιγενέων κλέα φωτῶν
μνήσομαι, οἳ Πόντοιο κατὰ στόμα καὶ διὰ πέτρας
Κυανέας βασιλῆος ἐφημοσύνῃ Πελίαο
Χρύσειον μετὰ κῶας ἑύζυγον ἤλασαν Ἀργώ.

Rozpoczynając od ciebie, Fojbosie, sławę przypomnę / mężów dawno zrodzonych, którzy przez gardziel Pontosu / i Granatowe Skały z rozkazu króla Peliasa / po złote runo pomknęli na Argo mocno spojonej.

Ap. Rhod. *Arg.* 1.1–2, tłum. Emilia Żybert-Pruchnicka

Śladów obecności mitycznych herosów doszukiwano się w wielu miastach antycznych. Próbowano nią objaśnić nawet zwykłe zjawiska geofizyczne, czasem czyniąc to w sposób sztuczny i sceptycznie oceniany przez obeznanych w mitologii. Dobrego przykładu dostarcza historyjka, którą w *Periegesis* zanotował Pauzaniasz:

τὸ δ' ἐμοὶ θαῦμα παρασχόν, Λυδίας τῆς ἄνω πόλις ἐστὶν οὐ μεγάλη Τημένου θύραι: ἐνταῦθα παραραγέντος λόφου διὰ χειμῶνα ὀστᾶ ἐφάνη τὸ σχῆμα παρέχοντα ἐς πίστιν ὡς ἔστιν ἀνθρώπου, ἐπεὶ διὰ μέγεθος οὐκ ἔστιν ὅπως ἂν ἔδοξεν. αὐτίκα δὲ λόγος ἦλθεν ἐς τοὺς πολλοὺς Γηρυόνου τοῦ Χρυσάορος εἶναι μὲν τὸν νεκρόν, εἶναι δὲ καὶ τὸν θρόνον: καὶ γὰρ θρόνος ἀνδρός ἐστιν ἐνειργασμένος ὄρους λιθώδει προβολῇ: καὶ χείμαρρόν τε ποταμὸν Ὠκεανὸν ἐκάλουν καὶ βοῶν ἤδη κέρασιν ἔφασάν τινας ἐντυχεῖν ἀροῦντας, διότι ἔχει λόγος βοῦς ἀρίστας θρέψαι τὸν Γηρυόνην.

ἐπεὶ δέ σφισιν ἐναντιούμενος ἀπέφαινον ἐν Γαδείροις εἶναι Γηρυόνην, οὗ μνῆμα μὲν οὔ, δένδρον δὲ παρεχόμενον διαφόρους μορφάς, ἐνταῦθα οἱ τῶν Λυδῶν ἐξηγηταὶ τὸν ὄντα ἐδείκνυον λόγον, ὡς εἴη μὲν ὁ νεκρὸς Ὕλλου, παῖς δὲ Ὕλλος εἴη Γῆς, ἀπὸ τούτου δὲ ὁ ποταμὸς ὠνομάσθη: Ἡρακλέα δὲ διὰ τὴν παρ᾽ Ὀμφάλῃ ποτὲ ἔφασαν δίαιταν Ὕλλον ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ καλέσαι τὸν παῖδα.

Oto z kolei to, co wywołało mój szczególny podziw. W górnej Lidii jest niewielkie miasto: Temenutyraj [tj. Wrota Temenosu – J.N.P.]. Tam wskutek obsunięcia się szczytu wzgórza pod działaniem nawałnicy ukazały się kości mające z kształtu wygląd kości ludzkich, jednak z wielkości nie można było o tym w żadnym wypadku wnioskować. Natychmiast rozniosła się wieść wśród pospólstwa, że są to szczątki śmiertelne Geryonesa, syna Chryzaora, i że to jego tron – owo miejsce, wykonane ze skalnego wyskoku góry. Tamtejszy potok górski nazywano Okeanosem oraz mówiono, że orzący pola napotykali rogi wołów, gdyż, według podania, Geryones pasał piękne woły. Lecz kiedy ja wbrew tej opinii dowodziłem im, że Geryones przebywał w Gadejra, gdzie nie ma jednak żadnego jego grobowca, natomiast że jest tam drzewo o dziwacznych kształtach, wtedy lidyjscy przewodnicy doszukali się następującego wyjaśnienia: że to jest niby szkielet Hyllosa, syna Ziemi, od którego otrzymała nazwę miejscowa rzeka. Utrzymywali także, że Herakles ze względu na swój ongiś pobyt u Omfali nazwał swego syna Hyllosa od tej właśnie rzeki.

Paus. 1.35.7–8, tłum. Janina Niemirska-Pliszczyńska

Mnożą się w tym fragmencie imiona postaci mitycznych, krzyżują się ich szlaki, rozpięte od frygijskiego miasta Temenothyrai aż do Gadeiry (Augusta Gaditana) poza Słupy Heraklesa, osią zaś opisanego zdarzenia jest interpretacja pewnego znaleziska jako dowodu dawnej obecności jednego z mitycznych bohaterów[35]. Wiedzę o losach jego i innych wspomnianych ma uczony Pauzaniasz, ale mają ją również miejscowi; wątpliwości tego pierwszego kontrują pragnienia tych drugich. W innych sytuacjach jednak tę tak pożądaną obecność bohatera mitycznego ograniczano do prostej konstatacji o jego roli założyciela czy w ogóle postaci stojącej u progu dziejów danego miasta.

Niektórzy wyeksponowani w taki sposób bohaterowie faktycznie nie odgrywają szczególnie ważnej roli w greckiej czy miejscowej mitologii, odnotowane przez dawnych autorów są tylko ich imiona. Nawet genealogia herosów nie

35 Por. Turcan, 2014, s. 70–71. W ramach aluzji do historii lokalnej Pauzaniasza niejednokrotnie zajmowały takie kwestie, jak genealogia bohaterów, założycieli, pamiątki materialne po nich, szczegóły praktyk kultowych, tło lokalnych wierzeń, miejscowe wcielenia bóstw, wiele wiedzy w tej materii pozyskiwał od miejscowych. Por. Pretzler, 2013, s. 32–42; Hawes, 2021. Gadeira por. Talbert, 2000, mapa 26, D5; Temenothyrai i Hyllos por. Talbert, 2000, mapa 62, B4.

zawsze jest objaśniona. Podobnie przeżywane przez nich przygody, w tym akcje założycielskie lub historie związane z danym miejscem, nie są opowiadane. A jednak tacy bohaterowie byli uznawani i prezentowani w roli założycieli lub eponimów konkretnego miasta, co zaledwie wzmiankują dawni autorzy, a szerzej odzwierciedlają inskrypcje i materiał ikonograficzny, a także potwierdzają treści monet. Przykładem takich bohaterów są Solymos, Temenos i Parios, którzy odcisnęli mocny ślad w mennictwie prowincjonalnym III stulecia.

◆ 1.2.1
Solymos

Solymos prezentowany był w Termessos Maior – leżącym w Pizydii mieście emitującym monety pseudoautonomiczne aż do okresu rządów Galliena[36]. Ich datowanie jest utrudnione, opiera się bowiem na analizie stylu wyobrażeń, liternictwa i studiach komparatystycznych mennictwa innych ośrodków. Nie są to więc kryteria dające pewność o chronologii wyemitowania konkretnych monet z Termessos. Sir George Francis Hill i Hans von Aulock proponowali połowę II wieku lub III stulecie jako czas ich wybicia[37]. Przyjmuje się, że najwcześniejsza, lecz pojedyncza emisja (*RPC* 4.3, 8647 temp.) prezentująca Solymosa pochodzi z epoki Antoninów[38], a popularnością motyw ten cieszył się w III wieku (por. tabela 2). Jednak co się tyczy dokładniejszych wskazań, w świetle obecnej wiedzy trudno o doprecyzowanie dat.

Tabela 2
Solymos w wyobrażeniach monet z Termessos Maior w epoce cesarstwa

Motyw ikonograficzny	Solymos (popiersie)*	Solymos (stojący)	Solymos (siedzący)	Referencje
Solymos (stojący)	•			TM.1
	×			TM.2
Solymos (siedzący)	•			TM.3
	×			TM.4
Artemida	×			TM.5
Atena (popiersie)*		•		TM.6

36 Por. Magie, 1950, s. 1137–1138.
37 *BMC* Pisidia, s. 271–272, nr 27, 35; *SNG* vA, nr 5345.
38 Odnośnie do chronologii monet z motywem Solymosa por. Kosmetatou, 1997, s. 49–50.

cd. **tab. 2.**

Motyw ikonograficzny	Solymos (popiersie)*	Solymos (stojący)	Solymos (siedzący)	Referencje
Hermes	×			TM.7
Nike	×			TM.8
Tyche	×			TM.9
Zeus (głowa)*			•	TM.10
			×	TM.11
Świątynia	×			TM.12

• W inskrypcji imię bohatera: Solymos.
× W inskrypcji brak imienia bohatera.
* Awers monet.

TM.1. *RPC* 5.3, ID 73577; **TM.2.** *RPC* 5.3, ID 73243; *RPC* 8, ID 73236; *RPC* 10, ID 73234; **TM.3.** *RPC* 4.3, 8647 temp.; *RPC* 5.3, ID 73238; *RPC* 8, ID 73237; *RPC* 10, ID 73156; **TM.4.** *RPC* 8, ID 73244; *RPC* 10, ID 73761; **TM.5.** *RPC* 10, ID 73159; **TM.6.** *RPC* 4.3, 8648 temp.; **TM.7.** *RPC* 5.3, ID 73231, 73597; *RPC* 8, ID 73235; *RPC* 10, ID 73232; **TM.8.** *RPC* 10, ID 73233; **TM.9.** *RPC* 10, ID 73162, 73165; **TM.10.** *RPC* 10, ID 73725; **TM.11.** *RPC* 10, ID 63639, 85286; **TM.12.** *RPC* 8, ID 73239; *RPC* 10, ID 73155

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

O samym Solymosie zachowało się mało wzmianek. Ten ojciec Solymów (Solymoi), jednego z ludów Pizydii, to syn Zeusa albo Aresa, jego matką miała być nimfa Kalchedonia, Chaldene, Kaldene czy może Chalcea[39]. Antymach z Kolofonu, piszący w V wieku p.n.e., bodaj jako pierwszy czyni Solymosa synem Zeusa i Kalchedonii, a także przodkiem Solymów[40]. Sam ten lud pojawia się wcześniej w *Ilias*. Homer wzmiankuje o nim w kontekście opowieści o Bellerofoncie (*Il.* 6.155–205, zwł. 184 i 205), niemniej samego Solymosa nie wspomina. Bohater ten dopiero w okresie rzymskim i wczesnobizantyjskim uzyskał wyraźniejsze cechy. Jego matkę – nimfę Chalceę – miał odwiedzać Zeus, z tego związku narodził się syn Olympos[41]. Z kolei siostrą Solymosa miała być Milye, która była najpierw jego żoną, po jego śmierci poślubiła niejakiego Kragosa, a Solymoi, poddani Solymosa, byli znani odtąd jako Milyai lub Milyes[42]. Za Solymoi, twierdzi Strabon (13.4.16 (C 630)), był uważany lud Kabalii, a Terme-

39 Por. *Etym. Magn.* 721.43–44 (Ares); Türk, 1927, szp. 990, *s.v.* Solymos (1).
40 Antim., frg. 81. Por. Matthews, 1996, s. 236–237.
41 Clemens Rom. *Recognit.* 10.21.
42 Steph. Byz. 453.13, *s.v.* Μιλύαι. Por. Lanckoroński, 1890, s. ii.

sjanie również nazywali siebie Solymoi. Miano Solymów – wymiennie z Pizydami – miało określać Izauryjczyków[43].

W kontraście do tych skromnych a chaotycznych wiadomości o Solymosie pozostaje wysoka – o czym świadczą pozostałości archeologiczne i epigraficzne – ranga, jaką miał on w Termessos i w panteonie miejscowych bóstw[44]. Miasto zostało określone πάτρη Σολυμηὶς, jego mieszkańcy nazwani Solymoi, a jeden z urzędników nosił teoforyczne miano Solymios[45]. Kult Solymosa związany był z kultem Zeusa[46], który w Termessos Maior był czczony jako Zeus Eleuthereus, Hadrian-Zeus Olympios, a także Zeus Solymeus[47]. To utożsamienie Zeusa i Solymosa ma swą reprezentację na monetach z napisem ZEYC COΛYMEYC. Atrybuty i poza boga są wzorowane na typie rewersowym tetradrachm Aleksandra Macedońskiego z tronującym Zeusem: Zeus Solymeus ukazany jest z profilu, siedzi, trzymając posążek Nike w prawicy, lewe ramię wspiera na długim berle[48]. Sanktuarium Zeusa Solymeusa, sięgające historią czasów hellenistycznych, prawdopodobnie nabrało znaczenia w II i III wieku, o czym może świadczyć jego rozbudowa, dokumentowana epigraficznie. W okręgu świątynnym od pewnego czasu obsługiwany był również kult Dea Roma oraz cesarzy rzymskich[49]. Niewykluczone, że centralnym punktem kultu, ale słabo udokumentowanym, były Sebasteia Solymeia poświęcone bogu i ubóstwionym

---

43 Zos. 4.20.1.

44 Por. Kosmetatou, 1997, s. 41–63; Arroyo-Quirce, 2020, s. 183–198; Locatelli, 2021, s. 130–133.

45 *TAM* 3.18, 103, 127–128. Kult Solymosa w Termessos w świetle danych archeologicznych i epigraficznych: Talloen, 2015, s. 96–97; Dökü, Kileci, 2022, s. 113–114.

46 *TAM* 3.26A.

47 Por. Türk, 1927, szp. 990, *s.v.* Solymos (2); Heberdey, 1934, szp. 755–756, *s.v.* Termessos (2); Kosmetatou, 1997, s. 53–54, tu przypuszczenie, że kult Zeusa Olympiosa został ustanowiony w 131 r. w związku z wizytą cesarza.

48 *RPC* 4.3, nr 11872 temp. Taka aranżacja Zeusa, jednak bez jego epitetu w napisie monetarnym, była popularna w tutejszym mennictwie.

49 Świątynia: Mitchell, 1992, s. 11; Kosmetatou, 1997, s. 53–54. Znane jest m.in. imię kapłana obsługującego kult Zeusa Solymeusa, Ti. Claudiusa Teimodorosa i jego żony Tiberii Claudii Periklei, tekst inskrypcji – *TAM* 3.21, 713 – datowanej na początek III w. wskazuje, że wzniosła ona sanktuarium, by dopełnić przysięgi złożonej przez jej męża. Funkcja tej małej świątynki nie jest jasna, ale Karol Lanckoroński (1893, s. 50–51) wiązał ją z kultami Dea Roma i cesarzy rzymskich mieszczącymi się w kręgu Zeusa Solymeusa (jedną z budowli w pobliżu identyfikował ze świątynią Romy). Zapewne czczony pierwotnie samodzielnie, bóg został z nimi związany. Znanym kapłanem Zeusa był Otanis Motos (*TAM* 3.26, I/II w.), inni sprawowali funkcję dożywotnio, jak Ti. Claudius Agrippa w okresie Trajana (*TAM* 3.52); inny kapłan M. Aurelius Meidianus Platonianus Varus, związany z kultem Dea Roma Augusta oraz Zeusa Solymeusa (*TAM* 3.113–114, napisy z Sagalassos, początek III w.). Wydaje się, że pod koniec III w. kapłan Romy istniał niezależnie od kapłana Zeusa Solymeusa, por. *TAM* 3.787.

władcom. Nieznana jest data wprowadzenia tych świąt – przypuszczalnie organizowano je od końca II wieku, nie wiadomo o ich częstotliwości i programie obchodów[50]. Z kolei emisje monetarne z motywem Solymosa, w znakomitej większości przypisane do III wieku, sugerują odrodzenie się kultu herosa w tym okresie.

Wszystkie wskazane monety z Termessos z nawiązaniem do Solymosa łączy obecność popiersia albo całofiguralnego przedstawienia herosa, utrzymanego w militarnych konotacjach: hełm na głowie, pancerz, włócznia, miecz trzymany w prawicy *etc.* Dla syna Aresa to aranżacja naturalna. Powagi temu surowemu mężowi dodaje obfity zarost widoczny w przedstawieniach popiersia Solymosa.

Na niektórych rewersach heros został nazwany jego własnym imieniem: ϲΟΛΥΜΟϹ. Stosunkowo mało urozmaicone są legendy awersów i rewersów tych monet. Na awersach zazwyczaj podano prosty zapis ΤΕΡΜΗϹ[Ϲ]ΕΩΝ, z wyjątkowymi ΤΕΡΜΕΙ oraz ΤΕΡ Γ ΜΕΙΖΟ, podczas gdy na rewersach wskazano etnikon ΤΩΝ ΜΕΙΖΟΝΩΝ lub ΜΕΙΖΟΝΩΝ albo napisem ΑΥΤΟΝΟΜΩΝ zadeklarowano status (*civitas libera et immunis*). Zwraca uwagę rozmaitość kombinacji awersów i rewersów, w jakie jest wpleciony motyw Solymosa (por. il. 4–5). Jego figura jest zestawiona z innymi bóstwami, a miejsce jego kultu być może symbolizuje wyobrażenie świątyni z frontonem zdobionym znakiem orła. Oryginalne są zwłaszcza monety, na których wizerunek Solymosa został zdublowany na awersie i rewersie (por. il. 6).

W treściach monet z Termessos Maior doszukiwano się obecności jeszcze jednego założyciela, widząc go w anonimowym bohaterze, stojącym z paterą w ręce. Rudolf Heberdey, za nim Elizabeth Kosmetatou[51] przypuszczali, że to Termessos, eponim miasta. Słuszniej jest jednak identyfikować tę postać jako Hermesa stojącego z paterą i kaduceuszem (*RPC* 8, ID 73231).

---

50 Udział w ich sponsorowaniu mieli obywatele, np. z końca II w. Hermaios Hermolaou Hermaiou Thoantos (*TAM* 3.161).

51 Kosmetatou, 1997, seria 1.11. Por. Heberdey, 1934, szp. 732, *s.v.* Termessos (1); por. też *BMC* Pisidia, s. 273, nr 43 (Genius?). Imię Termessosa być może w inskrypcji ok. 200 r., kapłana M. Aureliusa Claudiusa Valianusa Neonianusa, *TAM* 3.101. Innych poświadczeń jednak brak.

Il. 4
Æ (28 mm, 12,28 g, 6 h), Termessos Maior, III w.; *RPC* 10, ID 63639;
aw.: ΤΕΡΜΗCCΕΩΝ, głowa Zeusa, pr.;
rew.: ΑΥΤΟΝΟΜΩΝ, Solymos siedzi, l.

Il. 5
Æ (23 mm, 9,15 g, 12 h), Termessos Maior, III w.; *RPC* 10, ID 73155;
aw.: ΤΕΡΜΗCCΕΩΝ, popiersie Solymosa, pr.;
rew.: ΑΥΤΟΝΟΜΩΝ, świątynia

Il. 6
Æ (22 mm, 7,51 g, 12 h), Termessos Maior, III w.; *RPC* 10, ID 73156;
aw.: ΤΕΡΜΗCCΕΩΝ, popiersie Solymosa, pr.;
rew.: CΟΛΥΜΟC, Solymos siedzi, l.

Il. 7
Æ (33 mm, 17,17 g), Ariassos, 253–260; *RPC* 10, ID 63376;
aw.: AY K ΠOY ΛI OYAΛЄPIANOC I,
popiersie cesarza w *corona laureata*, pancerzu i draperii, pr.;
rew.: AR[IA]CCЄΩN, postać męska stojąca z włócznią i tarczą

Zdaniem E. Kosmetatou Solymos mógł wystąpić również na monetach typu APIACCЄΩN z Ariassos, co dawałoby asumpt do stwierdzenia jego kultu, aczkolwiek marginalnego, w tym kolejnym mieście pizydyjskim[52]. Mennica w Ariassos emitowała monetę za pryncypatu Augusta, z przerwą sięgającą II wieku, zamykając swą niewielką produkcję w czasach Galliena. Podstawą przypuszczenia jest wyobrażenie stojącej na wprost postaci zbrojnej, w hełmie, z głową zwróconą w bok, wspierającej się na tarczy (il. 7)[53]. Przedstawienie takie powtarzano przez dłuższy okres, co sugeruje wagę, jaką Ariassos przywiązywało do promocji herosa lub bóstwa kryjącego się w tym wyobrażeniu. Bynajmniej nie jest pewne, że to Solymos, jakkolwiek pewne cechy wspólne anonimowa postać z nim wykazuje. Są wszak i różnice: Solymos trzyma włócznię i miecz, tu z kolei postać została wyposażona, oprócz włóczni, w tarczę, na której się opiera. Zakładając (ale czy słusznie?) stałość pewnych wzorców, wypada przyjąć, że w ten sposób desygnowano różne postacie. Można przypuszczać, jak wskazują twórcy odnośnego tomu katalogu *RPC*, że to Ares, z którego militarnymi konotacjami jest spójna aranżacja zaprezentowana na monetach. To bóg popularny w mennictwie Ariassos[54]. Wobec tego trudno stwierdzić, czy Solymos odgrywał ważną rolę również w innych miastach i czy to faktycznie on był prezentowany na monetach z Ariassos.

52 Kosmetatou, 1997, s. 41 i 52, grupa 3.

53 *RPC* 10, ID 63376, 84519.

54 Na przykład: *RPC* 4.3, nr 7292 temp., 7294 temp.; *RPC* 6, nr 5994 temp., 5999 temp., 30668 temp.; niepewność dwóch tożsamości (Ares?, Solymos?) sugeruje H. von Aulock, *MS.Pis.* 1, nr 401–402, 429.

◆ 1.2.2
Temenos

Pod imieniem Temenos kryje się wielu herosów, związanych z różnymi krainami i miastami[55]. Jeden z nich to założyciel-eponim położonego we Frygii miasta Temenothyrai. Jego mieszkańcy zostali nazwani potomkami Temenosa: Temenidai[56]. Inaczej niż w wypadku jego imienników o tym Temenosie nie zachowały się opowieści założycielskie, a jego rolę bohatera ktystycznego definiują przede wszystkim monety.

Mennica w Temenothyrai pracowała w okresie od epoki Antoninów aż do rządów Waleriana i Galliena[57]. Może to ze względu na stosunkowo skromną jej produkcję menniczą tak wyraźnie uwidacznia się w wyobrażeniach tutejszych monet wątek założycielski. Kilkakrotnie bowiem powtórzono emisję monet zawierających w napisach terminy *oikistes* bądź *ktistes*, które – powiązane przede wszystkim z imieniem Temenosa – wskazują na przypisaną w tradycji rolę założycielską tego bohatera (por. tabela 3).

Tabela 3
Temenos w wyobrażeniach monet z Temenothyrai w epoce cesarstwa

Cesarz, daty panowania, (chronologia emisji), urzędnik	Awers		Motyw rewersu	Referencje
	napis	wyobrażenie		
Antoninus Pius, 138–161, (ok. 150–161), Skopelianos Zeuxidos, archont	ΤΗΜΕΝΟϹ ΟΙΚΙϹΤΗϹ	Temenos (pop.) w wieńcu laurowym, draperii, pr.	Dionizos	T.1
			Herakles	T.2
			Zeus Lydios	T.3
Sewer Aleksander, 222–235, Markos, archont		Temenos (pop.) w draperii, pr.	Atena	T.4
			Men	T.5
			Zeus	T.6
Gordian III, 238–244, Lollius Xenophilos, archont		Temenos (pop.) w diademie, draperii, pr.	Tyche	T.7
			Hera	T.8

55 Por. Mayer, 1934, szp. 437–458, *s.v.* Τήμενος (2).

56 W inskrypcji na bazie posągu L. Fufidiusa: Τημενίδαι, por. Drew-Bear, 1979, s. 293, nr 2.

57 Por. Metcalf, 2017, s. 367–376: studium mennictwa ostatnich lat aktywności tego ośrodka.

cd. **tab. 3.**

Cesarz, daty panowania, (chronologia emisji), urzędnik	Awers		Motyw rewersu	Referencje
	napis	wyobrażenie		
Walerian i Gallien, 253–260, Titianos, archiereus	KTICTHC THMENOC	Temenos (pop.) w wieńcu laurowym, draperii, pr.	Hermes	T.9
Walerian i Gallien, 253–260, Kleobulos, archont	KOP CAΛΩNEINA CE ΠO KOPN BAΛEPIANOC	cesarzowa (pop.) i cezar (pop.)	Herakles i Temenos (?)	T.10

T.1. *RPC* 4.2, 2178 temp.; **T.2.** *RPC* 4.2, 2182 temp.; **T.3.** *RPC* 4.2, 2991 temp.; **T.4.** *RPC* 6, 4553 temp.; **T.5.** *RPC* 6, 4551 temp.; **T.6.** *RPC* 6, 4552 temp.; **T.7.** *RPC* 7.1, 255; **T.8.** *RPC* 7.1, 255A; **T.9.** *RPC* 10, ID 74191; **T.10.** *RPC* 10, ID 63301

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

W tych monetarnych wyobrażeniach Temenos niemal zawsze jest przedstawiony w popiersiu. Nie ma indywidualizujących go atrybutów. Wieniec laurowy lub diadem – jeden i drugi należący do popularnych elementów różnych postaci – zdobi jego głowę w niektórych rozwiązaniach, ale Temenos występuje również bez nakrycia głowy. Tors okrywa mu draperia. Ukazany jest jako młody bohater, a nawet kiedy na ostatnich monetach – tych z lat rządów Waleriana i Galliena – nosi brodę, to zachowuje wygląd męża nadal młodego, chociaż, owszem, już dojrzałego.

W okresie rządów Filipa I, zwanego Arabem, zostały wyemitowane monety *RPC* 8, ID 20265 z legendą awersów KTICTHC. Otacza ona popiersie *en profil* herosa, zdecydowanie starszego niż na wyobrażeniach opisanych wcześniej, z gołą głową, grubymi rysami twarzy, okazałą brodą (por. il. 8). Taki wizerunek już był prezentowany w mennictwie z Temenothyrai: za rządów Antonina Piusa (*RPC* 4.2, 9994 temp.), Septymiusza Sewera (*RPC* 5.2, ID 77090) i Gordiana III (*RPC* 7.1, 256), na tych wcześniejszych monetach nie komentował go żaden napis. Przyjmuje się, że we wszystkich tych trzech przedstawieniach został sportretowany Herakles, i w tej interpretacji staje się on – jako *ktistes* – konkurentem Temenosa.

Il. 8
Æ (30 mm, 14,74 g, 6 h), Temenothyrai, 244–249; *RPC* 8, ID 20265;
aw.: KTICTHC, głowa herosa, pr.;
rew.: NIKOMXOC (*sic*!) APXIEP APX A TO B THMENOΘYPEYCI, Dioskurowie stojący

To wcielenie nowego ktistesa zostało przywołane na monetach, które wyemitował T. (?) Aruntios Nikomachos Tiberinianus, kiedy był archiereusem i – po raz drugi – archontem w Temenothyrai[58]. Seria monet sygnowanych jego imieniem jest bardzo bogata tematycznie (por. tabela 4). Znalazły się w niej egzemplarze z awersowym odwołaniem do cesarza i członków jego rodziny, ale liczniejsze są monety pseudoautonomiczne.

Tabela 4
Seria monet Aruntiosa Nikomachosa (244–249)

Awers		Motyw rewersu	Referencje
napis	**wyobrażenie**		
AYT KAI M IOYΛ ΦIΛIΠΠOC	cesarz (pop.) w wieńcu laurowym, pancerzu, pr.	Artemida	A.1
MAPK ΩTAKIΛ ЄBHPA CЄB	cesarzowa (pop.) w diademie i draperii, pr.	Apollo	A.2
M IOY ΦIΛIΠΠOC KAICAP	cezar (pop.) w pancerzu, pr.	Hefajstos	A.3
		Men	A.4
[Bez napisu]	Atena (pop.)	lew	A.5
KTICTHC	Herakles (pop.) z brodą, pr.	Dioskurowie	A.6
ΘЄA PΩMH	Roma (pop.) w hełmie i pancerzu, pr.	Dioskurowie	A.7
		Sarapis i Izyda	A.8
IЄPA CYNKΛHTOC	Senat (pop.), l.	Herakles i Eros	A.9

58 Por. Robert, 1940, s. 156–157, nr 127; Drew-Bear, 1979, s. 296–298, nr 8.

cd. **tab. 4.**

Awers		Motyw rewersu	Referencje
napis	**wyobrażenie**		
ΦΛΑΒΙΟΠΟΛΙC	Tyche (pop.), pr.	byk	A.10
		Hermes	A.11

A.1. *RPC*, ID 20261; **A.2.** *RPC*, ID 20263; **A.3.** *RPC*, ID 20267; **A.4.** *RPC*, ID 20268; **A.5.** *RPC*, ID 20271; **A.6.** *RPC*, ID 20265; **A.7.** *RPC*, ID 20264; **A.8.** *RPC*, ID 20266; **A.9.** *RPC*, ID 20262; **A.10.** *RPC*, ID 20269; **A.11.** *RPC*, ID 20270

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC* 8.

W serii monet z Temenothyrai sygnowanych przez Aruntiosa Nikomachosa pojawia się trochę nowości, jak na przykład nieznane wcześniej w tej mennicy przedstawienie Hefajstosa albo Sarapisa z Izydą. Pokazany został Hermes (por. il. 9) i Men. Zwraca uwagę także przywołanie bogini Romy, ukazanej w popiersiu (por. il. 10)[59]. W grupie tych nowinek trudno umieścić Heraklesa, była to bowiem postać popularna w miejscowym mennictwie. Chociaż *novum* jest nazwanie go wprost założycielem (*ktistes*), to wcześniej jego popiersie zostało zaprezentowane na awersach[60]. Również na rewersach znalazło się miejsce na przedstawienie postaci bohatera w innych aranżacjach. Herakles w różnych pozach stoi z maczugą i skórą lwa lub nosząc te same atrybuty, stoi przy owiniętym wężem drzewie w ogrodzie Hesperyd[61].

Il. 9
Æ (23 mm, 6,50 g, 6 h), Temenothyrai, 244–249; *RPC* 8, ID 20270;
aw.: ΦΛΑΒΙΟΠΟΛΙC, popiersie Tyche, pr.;
rew.: NEIKOMAXOC APXIE THMENOΘYPEYCI, Hermes stoi

59 Roma prawdopodobnie wcześniej została wprowadzona do wyobrażeń monet w tutejszej mennicy. Por. *RPC* 6, nr 4549 temp., moneta z czasów Sewera Aleksandra z prezentacją siedzącej bogini (Romy?), trzymającej posążek Nike.

60 *RPC* 4.2, nr 9994 temp.; *RPC* 7.1, nr 256.

61 *RPC* 4.2, nr 2182 temp.; *RPC* 6, nr 4538 temp., 4547 temp., 4552 temp.; *RPC* 7.1, nr 250.

Il. 10
Æ (30 mm, 16,54 g), Temenothyrai, 244–249; *RPC* 8, ID 20266;
aw.: ΘΕΑ ΡΩΜΗ, popiersie Romy, w hełmie i pancerzu, pr.;
rew.: ΝΕΙΚΟΜΑΧΟC ΑΡΧΙΕΡ ΑΡΧ Α ΤΟ Β ΤΗΜΕΝΟΘΥΡΕΥCIN,
Sarapis siedzący, naprzeciw stoi Izyda

W okresie późniejszym – za rządów Waleriana i Galliena – część tych pomysłów powtórzono[62], ale do znanych przedstawień Heraklesa dołączyły kolejne. Wśród nich jest oryginalne wyobrażenie na rewersach monet *RPC* 10, ID 63299, które wyemitował archiereus Titianos, prezentując augustę Saloninę na awersie (ΚΟΡ CΑΛΩΝΕΙΝΑ CΕ). Na rewersie (TITIANOC APXIEPEYC THMENOΘYPEYCIN) pokazał Heraklesa. Heros, z maczugą w prawicy, stoi w groźnej postawie naprzeciw boga rzeki. Miejscową scenerię symbolizuje drzewo (il. 11). Jakkolwiek bóg rzeki nie jest w napisie zidentyfikowany, można domyśleć się, że to uosobienie rzeki Hyllos płynącej w pobliżu Temenothyrai. Wysunięto przypuszczenie, że Herakles staje się w tym wyobrażeniu obrońcą miasta przed powodzią[63].

Il. 11
Æ (28 mm, 10,69 g, 6 h), Temenothyrai, 253–260; *RPC* 10, ID 63299;
aw.: ΚΟΡ CΑΛΩΝΕΙΝΑ CΕ, popiersie cesarzowej w diademie i draperii, na półksiężycu, pr.;
rew.: TITIANOC APXIEPEYC THMENO ΘYPEYCIN, Herakles i bóg rzeki

62 *RPC* 10, ID 63288 i 63303.

63 Metcalf, 2017, s. 368, 370–371, nr 5. Por. Talbert, 2000, mapa 62, B4; w kwestii lokalizacji także Thonemann, 2022, s. 2. Por. Bab. *Wad.*, nr 5333 (Hyllus); Imhoof-Blumer, 1924, s. 331, nr 396 (Hyppurios).

W schyłkowym okresie zaprezentowano być może jedyne ujęcie całofiguralne Temenosa. Awers tych późnych monet *RPC* 10, ID 63301 przedstawia zwrócone do siebie portrety Saloniny augusty i Waleriana cezara (ΚΟΡ CΑΛΩΝΕΙΝΑ CΕ ΠΟ ΚΟΡΝ ΒΑΛΕΡΙΑΝΟC). Natomiast rewers, opatrzony imieniem archonta Kleobulosa, ukazuje dwie męskie sylwetki: herosa w chlamidzie stojącego przed drugim, brodatym, muskularnym mężczyzną, siedzącym na skale. W napisie ΚΛΕΟΒΟΥΛΟC ΤΗΜΕΝΟΘΥΡΕΥCΙΝ nie ma wskazówki o ich tożsamości. W postaci siedzącej próbowano dostrzec Temenosa[64]. Wobec braku wyraźnych cech tego herosa w innych przedstawieniach, w których jego tożsamość podają legendy, trudno to rozstrzygnąć. Pozostaje przy tym pytanie, kto byłby protagonistą domniemanego Temenosa. A może – zakładając, że scena przedstawia postacie ważne dla tradycji miasta – jest odwrotnie. To Temenos, w swej młodzieńczej postaci, stoi przed siedzącym, godniejszym towarzyszem, tym zaś mógłby być Herakles[65]. Heros ten był często ukazywany w mennictwie prowincjonalnym jako siedzący na skale, którą zazwyczaj wyścielała lwia skóra, tej wprawdzie brak w opisywanym przedstawieniu, nie ma też w nim innych standardowych wyróżników Heraklesa. Jednak przykładu równie nieklasycznego wyobrażenia siedzącego Heraklesa dostarczają monety: z Dorylaion (*RPC* 6, 5721 temp., Herakles?) – tu trzyma łuk i jabłko (?), oraz z Petry (*RPC* 6, 9382 temp.) – na tych wspiera się na tropaionie. Interesujące jest przedstawienie Heraklesa na monetach z Germe (*RPC* 8, ID 20158–20160), w którym to przypadku trzyma *skyfos* w prawicy. Na innych (*RPC* 7.1, 159) Herakles zasiada na skalnym siedzisku, przed nim stoi mężczyzna w płaszczu z laską, a między nimi ukazany jest lecący ptak (orzeł). Niewykluczone, że scena symbolizuje odczytywanie znaków, które wskazują miejsce, gdzie powinno powstać miasto[66].

Na monetach z Temenothyrai siedząca muskularna postać wspiera lewą rękę na przedmiocie wydłużonego kształtu – to berło (?)[67], a może raczej jest to smukła maczuga, przedmiot ten bowiem lekko rozszerza się ku dołowi. Ta druga propozycja prowadzi wprost do Heraklesa, ale, podkreślmy, jest wyłącznie pomysłem wymagającym dalszych weryfikacji. Temenos to przecież Heraklida (Lib. *Or*. 11.91), może syn Heraklesa i Omfale, która była Lidyjką. Być może emi-

64 Na przykład https://www.wildwinds.com/coins/ric/salonina/_temenothyrae_Wadding ton_5335.jpg, z powołaniem na katalog kolekcji Waddingtona, gdzie w opisie postacie jednak pozostają anonimowe.

65 *RPC* 10, ID 63301: Herakles siedzący i stojąca postać anonimowa.

66 Por. Stoll, 1999, s. 157–158 (kluczem identyfikacja postaci stojącej: „Seher mit Stock", a także obecność lecącego ptaka); por. też *BMC* Mysia, s. 65, nr 9.

67 Na przykład Metcalf, 2017, s. 373, nr 14; por. *SNG* vA, nr 4010 (tutaj ze znakiem zapytania).

sje monetarne z Temenothyrai subtelnie wskazują tę heraklejską genealogię, pokazując spotkanie dwóch herosów.

Ostatni okres funkcjonowania mennicy w Temenothyrai zaowocował powstaniem oryginalnych, nieznanych wcześniej przedstawień. Takie jest bez wątpienia wyobrażenie religijnej procesji na monecie Galliena (*RPC* 10, ID 63296). Para zwierząt (byki? woły?) ciągnie wóz z umieszczonym na nim dużych rozmiarów wysokim przedmiotem, podtrzymywanym linami, zapewne w celu zachowania go w równowadze. Dwaj mężczyźni trzymają końce tych lin, trzeci, pokazany na przedzie, wydaje się nimi kierować (il. 12). To wyobrażenie transportowania przedmiotu kultu, jak wskazał William E. Metcalf, znane było i w innych mennicach, gdzie jednak zostało ograniczone do minimum symbolicznych elementów[68]. Tu zostało rozbudowane o postacie ludzkie i zwierzęce, a przede wszystkim nasycone dynamiką i utrzymane w dobrej perspektywie. Dzięki kunsztowi mincerza scena staje się jak gdyby zatrzymanym w kadrze obrazem z uroczystej procesji (*pompa*) będącej udziałem mieszkańców Temenothyrai. W świetle znanych źródeł trudno dociec, jakie konkretne wydarzenie zostało w taki sposób upamiętnione. Szczególne jest, że „podpisany" na tych monetach magistrat, ów archiereus Titianos, wyemitował również między innymi przywołane wcześniej monety KTICTHC THMENOC. Może te dwa typy stanowią całość, przywołując skojarzenia z tymi samymi wydarzeniami, których częścią było celebrowanie pamięci o eponimie-założycielu.

Il. 12
Æ (38 mm, 18,51 g, 6h), Temenothyrai, 253–260; *RPC* 10, ID 63296;
aw.: AY KA ΠO ΛIKI ΓAΛΛIHNOC,
popiersie cesarza w *corona laureata*, pancerzu i z egidą, pr.;
rew.: TITIANOC APXIEPEYC / TEMENOΘY PEYCIN,
na zaprzężonym w parę zwierząt wozie posąg kultowy, sześć postaci

68 Metcalf, 2017, s. 368. Badacz zasugerował, że przewożonym obiektem jest *xoanon* Artemidy, zastrzegając, że takie przedstawienie bogini nie jest znane w mennictwie z Temenothyrai. Dla porównania sceny transmisji posągów bogów, np. wóz Astarte w wyobrażeniach monet z Sydonu: *RPC* 3, nr 3870–3872, 3875, 3877; *RPC* 6, 8375 temp., 8397 temp., 8445 temp., 8449–8450 temp. itd.

◆ 1.2.3
Parios

Podobnie tajemniczy jak Temenos, jakkolwiek z innych względów, wydaje się eponim związany z kolejnym miastem: myzyjskim Parium nad Hellespontem. A przecież mityczny założyciel miasta był jakoby dobrze znany autorom starożytnym. Nazywany Parisem, był księciem trojańskim, znanym także jako Aleksander synem Priama[69]. W innych przekazach w roli założyciela był wskazywany Pareas, syn Filomelosa, a wnuk Jasjona[70], częściej założyciel-eponim nosił imię Parios i występował jako syn Jasjona[71]. Pod takim imieniem: Parios (o ile prawidłowa jest lekcja legendy monetarnej), występuje w mennictwie z Parium (por. tabela 5). Częściej jednak trzeba szukać tego bohatera w wyobrażeniach, którym nie towarzyszą napisy jednoznacznie wskazujące na tę tożsamość.

Tabela 5
Parios w wyobrażeniach monet z Parium w epoce cesarstwa

Cesarz, daty panowania (chronologia emisji)	Bohater (popiersie)*	Bohater i dzik	Bohater konno	Ołtarz	Referencje
Marek Aureliusz, 161–180 (ok. 166–180)		×			P.1
			×		P.2
Kommodus, 177/180–192 (ok. 188–190)				×	P.3
Karakalla, 197?/211–217			⁘		P.4
Makryn, 217–218		×			P.5
Sewer Aleksander, 222–235			⁘		P.6
Walerian i Gallien, 253–260	•				P.7
Gallien, 260–268	•				P.8
	×				P.9
			⁘		P.10
		×			P.11
				×	P.12

69 Malal. 5.2 (92); Suda, *s.v.* Πάριον.

70 Hyg. *Poet. astr*. 2.4.7.

71 Amm. Marc. 22.8.4; Steph. Byz. 505.13, *s.v.* Πάριον. Por. Gundel, 1914, szp. 757–758. W kwestii pochodzenia mieszkańców por. różne wersje, które podają Strabon (10.5.7 (C 487); 13.1.14 (C 588)) i Pauzaniasz (9.27.1). W kwestii chronologii powstania miasta Euzebiusz (*Chron.*, XVIII Olymp., 91b) informuje, że Parion było założone w okresie 18 Olimpiady (709 lub 708 r. p.n.e.).

• W inskrypcji imię bohatera (?).
× W inskrypcji brak imienia bohatera / imię zniekształcone.
⁜ W wyobrażeniu postać enigmatyczna (Parios?) / cesarz.
* Awers monet.

P.1. *RPC* 4.2, 11256 temp.; **P.2.** *RPC* 4.2, 3019 temp.; **P.3.** *RPC* 4.2, 11263 temp.; **P.4.** *RPC* 5.2, ID 85537; **P.5.** *RPC* 5.2, ID 86678; **P.6.** *RPC* 6, 3869 temp.; **P.7.** *RPC* 10, ID 72749, 72750, 82019; **P.8.** *RPC* 10, ID 72748; **P.9.** *RPC* 10, ID 72747, 72752, 72753, 83790; **P.10.** *RPC* 10, ID 62073, 62075, 62078, 62079, 86673, 86674, 86675, 86676, 86677, 93254; **P.11.** *RPC* 10, ID 62127, 83967, 86679, 89057; **P.12.** *RPC* 10, ID 62081, 62084, 62085, 62086, 62088, 82018, 86680, 86681, 86682, 86684, 86685

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Co najmniej od czasów Josepha Hilariusa Eckhela (XVIII w.) z eponimem miasta Parium, noszącym imię Parios/Parius, łączona jest grupa pseudoautonomicznych monet, obecnie datowanych na okres panowania Waleriana i Galliena (253–260/268)[72]. Niektóre awersy tych numizmatów wprost wskazują na założycielską rolę herosa wobec miasta (*conditor*). Prezentują jego głowę *en profil*, z rozwianymi włosami, opisaną inskrypcją PARIO CONDIT. Rewersy podejmują w sumie pięć motywów: Genius/Homonoia przy ołtarzu, Asklepios i byk[73], koziorożec, Marsjasz, wilczyca karmiąca dzieci (lupa Romana, por. il. 13) – wszystkie wrośnięte w tradycję numizmatyczną ośrodka z Parium, odwołujące się do jego korzeni i statusu miasta, które było kolonią rzymskich obywateli. Nie zawsze oczywista jest legenda awersów i rewersów tych monet, niekiedy litery układają się w niezrozumiały ciąg, a niektóre znaki są odwrócone. Takie same błędy w zapisach, tworzących nieraz bezsensowne zbitki liter, zawierają także monety kolonialne z Parium z wizerunkiem cesarzy lub innych dynastów na awersach. Z upływem czasu te mankamenty w napisach stają się częstsze i coraz bardziej zniekształcają ich prawidłowe brzmienie. Jest to widoczne zwłaszcza na monetach z ostatniego okresu funkcjonowania mennicy z Parium. Na produktach z lat samodzielnych rządów Galliena na awersach obok popiersia Pariosa jest tylko kilka liter bynajmniej nieskładających się w jasny zapis. Zniknęło więc hasło PARIO CONDIT, lecz pozostało przedstawienie młodzieńczego herosa.

72 Eckhel, 1794, 4, s. 350, Parius, wymieniony w rozdziale: *De heroibus, heroidibus, conditoribus, personis illustribus*; por. Weiss, 1994a, s. 188–189: Parios. Monety pseudoautonomiczne z Parium por. Leypold, 1988, s. 22–24.

73 Niecodzienny motyw omówił Jost Benedum (1972, s. 301–311).

Il. 13
Æ (22 mm, 4,46 g, 6 h), Parium, 253–260; *RPC* 10, ID 72749;
aw.: PARIO CONDIT, głowa herosa, l.;
rew.: C G I H P, wilczyca i dwoje dzieci, w tle drzewo i ptak

Jakkolwiek literalnie dopiero w III wieku wskazano rolę Pariosa założyciela, to jest prawdopodobne, że nienazwany częściej występował w wyobrażeniach monetarnych z Parium. Mógł być myśliwym walczącym z dzikiem (por. il. 14) albo konnym jeźdźcem, wyposażonym we włócznię (por. il. 15). W tych dwóch odsłonach dzieli sposób przedstawienia z innymi bohaterami mitycznymi (na przykład Androklosem i Ankajosem), a nawet z samym cesarzem. W żadnej z tych formuł legendy umieszczone na monetach z Parium nie podają imienia herosa, a jego tożsamość jest li tylko wynikiem spekulacji. Wątpliwości dotyczą zwłaszcza jeźdźca – w rozwianej chlamidzie, z włócznią w ręku – jadącego na galopującym koniu. W opisach motywu jeźdźca konnego zastosowanego w III wieku jest wskazywany już nie Parios, lecz cesarz[74], z kolei myśliwy niekiedy staje się herosem Meleagrem[75]. Być może jednak oba rozwiązania, w dodatku wprowadzone w tym samym czasie, były sposobem ikonograficznego zdefiniowania eponima-założyciela Parium.

74 Tak nie tylko w *RPC*, lecz także (monety z czasów Galliena) np. *BMC* Mysia, s. 108, nr 122; Bellinger, 1961, 168, nr 182; *SNG* Leypold, nr 392. Zachowawczo: *SNG* vA 1345 („Reiter"). Nie ma wątpliwości odnośnie do przedstawienia z czasów Sewera Aleksandra, *RPC* 6, nr 3882 temp., w opisie to cesarz jedzie konno, niżej klęczy jeniec.

75 *SNG* Leypold, nr 391.

Il. 14
Æ (32 mm, 19,81 g, 8 h), Parium, 217–218; *RPC* 5.2, ID 86678;
aw.: IMP C M OPELIVS SEVER MACRINVS AV,
popiersie cesarza w *corona laureata* i draperii, pr.;
rew.: C I H P A R, bohater i dzik

Il. 15
Æ (27 mm 10,33 g, 12 h), Parium, 260–268; *RPC* 10, ID 62078;
aw.: IMR ICINN CK, popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: C C I H, jeździec konny

Il. 16
Æ (28 mm, 10,70 g, 1 h), Parium, 260–268; *RPC* 10, ID 86680;
aw.: IMP P C LICIN, popiersie cesarza w *corona laureata*,
draperii i pancerzu, z tarczą i włócznią, pr.;
rew.: P A C G I H, ołtarz zwieńczony kwadrygą, po obu stronach kolumny

Na innych monetach ukazano ołtarz-pomnik Pariosa (por. il. 16). Monument ten należał do najsłynniejszych dzieł sztuki w Parium. Został zaprojektowany przez Hermokreona, architekta działającego prawdopodobnie w III wieku p.n.e., wzniesiony z kamieni pochodzących z przybytków Apollina Aktaiosa oraz Artemidy[76]. Na wysokim podium otoczonym półokrągłą konstrukcją umieszczono kwadrygę, a w niej dużą postać. Obie strony budowli zamykają półkolumny, na ich szczycie umieszczono dwie statuy. Monumentalny ołtarz mógł być dedykowany Apollinowi (stąd kwadryga), skoro zbudowano go właśnie z materiałów poświęconych jego świątyni. Jednocześnie uznano, że miał być grobowcem eponima Parium[77], który był przy tym bóstwem chtonicznym, wywodzącym się z wężowego plemienia zamieszkującego ten region (Ophiogeneis), o czym wspominali Strabon i Pliniusz Starszy[78].

◆ 1.3
Heroes minores: galeria eponimów

> […] Obok wielkich postaci żyje […] tłum takich, co nie mają nic prócz imienia i krótkiej chwili, kiedy giną pod mieczem wroga – to jednak wystarcza, by paru wierszami zapewnić im wizerunek niezapomniany.
>
> Parandowski, 1953, s. 15

Wykorzystując określenie ze studium E. Kosmetatou, pewną grupę mitycznych herosów, jaką stanowią lokalni bohaterowie, którzy – w roli eponimów miast – trafiali na awersy bądź rewersy lokalnych monet, obejmijmy nazwą *heroes minores*[79]. I to nie z powodu ich małego znaczenia w tradycji poszczególnych miast – bynajmniej nie było ono małe, jeśli miasta te często czerpały od nich swą nazwę – lecz z dwóch innych względów. Pierwszy to skromna nasza znajomość biografii tych bohaterów. W skrajnych przypadkach to zaledwie imię zapamiętane lub nawet tylko domniemane. Drugi to incydentalna (ta jakość odróżnia ich od omówionych wcześniej eponimów-założycieli) obecność tych bohaterów w wyobrażeniach monetarnych danych ośrodków miejskich.

---

76 Strab. 13.1.13 (C 588). Por. Keleş, 2018, s. 179–188. Inną budowlą pokazaną na monetach z Parium był łuk: *RPC* 4.2, nr 2373 temp.; *RPC* 8, ID 20075; *RPC* 9, nr 379, 385; *RPC* 10, ID 62061, 62082, 62089, 62091, 62092, 82015, 82016, 84028, 85765, 86686, 86687, 86688, 89161, 89997; por. Price, Trell, 1977, s. 117.

77 Price, Trell, 1977, s. 118.

78 Strab. 13.1.14 (C 588); Plin. *Nat.* 7.2.3.

79 Kosmetatou, 1997, s. 41.

Grupa *heroes minores* ma płynny skład, zmienia się on w zależności od tego, co przyjmiemy za kryterium wspomnianych „incydentalności" i poziomu „skromnej" wiedzy. Zwłaszcza ten pierwszy warunek – jakość i intensywność obecności bohaterów eponimicznych w wyobrażeniach monetarnych – jest zależny od tak zewnętrznych okoliczności, jak po prostu regularność odnośnych emisji monetarnych. Poniższa „pinakoteka" jest więc tylko subiektywną propozycją reprezentacji *heroes minores*.

◆ 1.3.1
Kyzikos, Midas, Teios…

Do grupy tych bohaterów można zaliczyć eponima dużego i znaczącego myzyjskiego miasta Kyzikos. Władca tutejszej krainy, Kyzikos, który panował nad Dolionami, to syn Ajneusa i Ajnete, córki króla Tracji Eusorosa, a mąż Klejte, córki wieszczka Meropsa. Jego historia nabrała tempa, kiedy do jego kraju zawitali Argonauci płynący na poszukiwanie złotego runa. Przyjęci gościnnie, zaopatrzeni w zapasy, żeglarze odpłynęli na Argo, potem jednak z powodu utrudnień w podróży powrócili. Zaatakowani zostali na brzegu przez tubylców – to Dolionowie walczyli z nimi, wziąwszy ich za piratów. W walce z rąk Jazona zginął król Kyzikos[80]. Jego imię przetrwało w nazwie miasta. Liczne monety, począwszy od II wieku, prezentowały wizerunek Kyzikosa (il. 17)[81]. Tymczasem w omawianej epoce tylko pojedyncza emisja przedstawia pełną jego sylwetkę: bohater kroczy, niosąc berło czy włócznię[82]. Częstszy jest natomiast jego wizerunek umieszczony na awersach monet pseudoautonomicznych. Ukazany jest na nich w diademie na głowie, a inskrypcja podaje jego imię: ΚΥΖΙΚΟϹ (il. 18)[83].

Wstrzemięźliwie potraktowano w wyobrażeniach monetarnych Midasa. To barwna postać i bohater wielu anegdot. Król Frygii, syn Gordiasa (Gordiosa)

---

80 Por. Ap. Rhod. *Arg.* 1.950–1077; Conon 41; Steph. Byz. 391.4, *s.v.* Κύζικος.

81 Na przykład głowa Kyzikosa w diademie: *RPC* 3, nr 1507; Kyzikos stojący: *RPC* 2, nr 886 (Kyzikos?); *RPC* 4.2, nr 669 temp., 698 temp., 712 temp., 725 temp., 728 temp., 769 temp., 1621 temp., 2509 temp., 2510 temp., 2546 temp., 3064 temp., 8331 temp., 8496 temp.; Kyzikos siedzący: *RPC* 4.2, nr 713 temp.; Kyzikos i Efezos: *RPC* 4.2, nr 678 temp., 1155 temp., 2658 temp., 6985 temp., 11210 temp., 17372 temp.; Kyzikos i Atys: *RPC* 4.2, nr 757 temp.; Kyzikos i Amazonka Smyrna: *RPC* 4.2, nr 763 temp., 3072 temp., 11222 temp.

82 *RPC* 7.1, nr 9.

83 *RPC* 7.1, nr 35A; *RPC* 10, ID 61892, 61903, 61904, 61905, 61940, 61942, 61952, 61954, 61962, 62013, 62014, 62015, 62017, 62019, 62020, 62021, 62022, 62023, 62024, 62025, 62027, 72767, 72769, 74180, 74181, 81004, 84289, 84290, 84291, 84296, 85283, 86588, 86599, 86623, 87364, 87365, 87366, 87367.

i Kybele, w dzieciństwie karmiony przez mrówki. Dionizos obdarzył go darem zamieniania wszystkiego, czego się dotknie, w złoto. Midas był zuchwalcem, który ośmielił się podważyć zwycięstwo Apollina w grze na flecie, po czym bóg sprawił, że wyrosły mu na głowie ośle uszy[84]. W mennictwie pojawił się w schematycznym ujęciu. Monety z Midaion prezentują jego popiersie w draperii i czapce frygijskiej na głowie. Inskrypcje ΤΟΝ ΚΤΙ[ΤΟΝ ΜΙΔΑΕΩΝ / ΤΟΝ ΚΤΙCΤΗΝ ΜΙΔΑΕΩΝ / ΤΟΝ ΚΤΙCΤΑΝ ΜΙΔΑΕΩΝ definiują go w roli eponima miasta[85]. Midasa przypomniano również w mennictwie z innego frygijskiego ośrodka – Prymnessos. Jest tu po prostu królem, co oznajmiają inskrypcje ΜΙΔΑ[ΒΑ[ΙΛΕΥ[/ ΜΙΔΑC ΒΑCΙΛΕΥC, ukazywany jest w draperii i czapce frygijskiej (il. 19)[86]. Można żartobliwie stwierdzić, że ten strój oraz określenie Midasa mianem *ktistes* albo *basileus* skutecznie maskują jego ośle uszy. To z jednej strony poważny w swej roli eponim miasta, a z drugiej – równie szacowna postać przypominająca dawność i świetność Frygii.

Il. 17
Æ (27 mm, 17,05 g, 5 h), Kyzikos, ok. 180–186; *RPC* 4.2, 563;
aw.: ΚΥΖΙΚΟC, głowa Kyzikosa w *taenia*, pr.;
rew.: ΚΥΖΙΚΗΝΩΝ ΝΕΟΚΟ w wieńcu

84 O Midasie np.: Hdt. 8.138; Ov. *Met.* 11.85–194; Plin. *Nat.* 5.57.204; Hyg. *Fab.* 191, 274.6; Ael. *VH* 3.18, 4.17, 12.45.

85 *RPC* 6, nr 5735 temp.; *RPC* 7.1, nr 764; *RPC* 8, ID 20683. Obecny w mennictwie wcześniejszym: *RPC* 4.2, nr 1912 temp., ΤΟΝ ΚΤΙCΤΗΝ ΜΙΔΑΕΙC; *RPC* 5.2, ID 71460, ΤΟΝ ΚΤΙCΤΗΝ ΜΙΔΑΕΩΝ; *RPC* 5.2, ID 71466, 76948; *RPC* 6, nr 30462 temp., ΜΙΔΑΕΩΝ. Midas miał również dać nazwę Ankyrze; Pauzaniasz (Paus. 1.4.5) przypomina, że w jego czasach w świątyni Zeusa przechowywano kotwicę (*ánkyra*), którą znalazl Midas. Inna tradycja wiąże tę rolę Midasa z sąsiednim Pessynuntem (Pessinus), por. Amm. Marc. 22.9.7. Por. szerzej Lebreton, 2003, s. 215–225.

86 *RPC* 7.1, nr 782; *RPC* 10, ID 63256, 63257. Wcześniej: *RPC* 4.2, nr 1919, ΜΙΔΑC.

Il. 18
Æ (24 mm, 6,37 g, 2 h), Kyzikos, 260–268; *RPC* 10, ID 74181;
aw.: KYZIKOC, głowa Kyzikosa w *taenia*, pr.;
rew.: KYZIKHNΩN ΔIC NEOKOPΩ, świątynia z posągiem kultowym

Il. 19
Æ (22 mm, 6,79 g, 6 h), Prymnessos, 260–268; *RPC* 10, ID 63257;
aw.: MIΔAC BACIΛEYC, popiersie Midasa, pr.;
rew.: ΠPYMHCCIEΩN, Dikaiosyne stojąca z wagą

Tion (Tieion/Tios/Tium) w Bitynii w latach rządów Gordiana III wyemitowało monety *RPC* 7.2, 2154 z napisem na awersie TЄIOC oraz męskim popiersiem w diademie i draperii. Tak został zaprezentowany eponim miasta. Stefan z Bizancjum, odwołując się do starszych przekazów, w tym informacji Filona (Herennios Philo) z Byblos (I–II w.), podał, że miasto zostało nazwane na cześć Tiosa, kapłana z Miletu, a odsyłając do dzieła *Bithyniaka* Demostenesa z Bitynii (III–II w. p.n.e.), podał wersję alternatywną. Według niej założycielem miasta miał być Pataras, który podbił Paflagonię, miasto zaś otrzymało nazwę od przydomka Tios, jaki nosił Zeus[87]. Echo tradycji dotyczącej T(e)iosa stanowią nie tylko wspomniane monety *RPC* 7.2, 2154. Te są – w świetle obecnej wiedzy o chronologii monet pseudoautonomicznych z Tios – jednym z ostatnich (może ostatnim) ogniw numizmatycznej pamięci o eponimie. Jego tajemnicza

87 Por. Plin. *Nat.* 6.1.4: Tium; Steph. Byz. 624.2, *s.v.* Τίος; a także Wüst, 1937, szp. 1411–1412, *s.v.* Tios (2); Ruge, 1936, szp. 856–862, *s.v.* Tieion; Tsetskhladze, Yıldırım, 2023, s. 1.

postać w podobnej aranżacji została przywołana już wcześniej w mennictwie z tego ośrodka. Jedynym indywidualnym jej rysem jest imię ΤΕΙΟC otaczające popiersie na odnośnych monetach[88]. Trudno na tak wątłej podstawie o pogłębione wnioski o odzwierciedlonej w mennictwie tradycji założycielskiej Tios. Oprócz T(e)iosa eponima swoje miejsce w niej ma *ktistes*, do którego czyniono nawiązania w inskrypcjach ΔΙΟΝΥCOC ΚΤΙCΤ (lub ΚΤΙΣΤ) ΤΙΑΝΩΝ oraz ΔΙΟΝΥCOC ΚΤΙCΤΗC ΤΙΑΝΩΝ ilustrowanych postacią Dionizosa[89]. W omawianej epoce III wieku do tego wątku mogą nawiązywać wyobrażenia monet *RPC* 10, ID 60004, których bohaterem jest Dionizos stojący ze swym tyrsem. Niemniej brakuje uprzednio stosowanej legendy.

Podobnie zdarzało się w mennictwie innych miast. W pewnych przypadkach brakuje analogii w mennictwie wcześniejszym, które dałyby większe prawdopodobieństwo odczytu treści wyobrażenia. W Prusias ad Hypium kilkakrotnie w III wieku wprowadzono na rewersy monet popiersie młodego mężczyzny w draperii, wyjątkowo może on nosić wieniec laurowy na głowie[90]. Przypuszcza się, że to Kieros. Byłoby to zatem wcielenie eponima, którym w tym przypadku jest bóg rzeki Kieros. Kiedyś był on pokazany wraz z innym rzecznym bogiem, Hypiosem, wpółleżący, wsparty na naczyniu z wodą, na ich imiona wskazywał napis ΚΙΕΡΟC ΥΠΙΟC ΠΡΟΥCΙΕΩΝ. Dopełniali oni wyobrażenie, w którym centralną postacią był Zeus albo Dionizos[91].

◆ 1.3.2 Nimfy

Do postaci, o których niewiele wiadomo, a które związane są z mniej lub bardziej znaczącym ośrodkiem, należą eponimowie miast Nakoleia we Frygii i Mastaura w Lidii. W obu wypadkach są to, jak się przyjmuje, nimfy. Nakoleia ma nazwę utworzoną być może od imienia Nakolei, które zachowało się w leksykonie z czasów bizantyjskich[92]. W tutejszej mennicy u schyłku jej aktywności,

---

88 *RPC* 4.1, nr 17554, 7990 temp.; *RPC* 6, nr 30545 temp., 30546 temp.; z takim przedstawieniem ΤΕΙΟΓ – *RPC* 6, nr 3621 temp., 3622 temp., 3623 temp., 3625 temp., 3586 temp., 3587 temp., 3588 temp., 30544 temp., 30547 temp. O mennictwie Tios/Tion por. Franke, 1966, s. 58–67.

89 *RPC* 3, nr 1181–1182; *RPC* 4.1, nr 5567 temp.

90 *RPC* 6, nr 3530 temp., 3531 temp.; *RPC* 7.2, nr 2042; *RPC* 10, ID 74749, 74750 (wieniec laurowy). Wcześniej na monetach z napisem ΤΟΝ ΚΤΙCΤΗΝ ΠΡΟΥCΙΕΙC ΠΡΟC ΥΠΙΩ w draperii i diademie na głowie pokazany założyciel, Prusias: *RPC* 4.1, nr 10872 temp., bez takiej inskrypcji: *RPC* 4.1, nr 9614 temp.

91 *RPC* 4.1, nr 11182 temp. Por. Phot. *Bibl.* 224 (229b), miasto zwało się Hypios, potem Kieros.

92 Eponim: Steph. Byz. 467.9, *s.v.* Νακολία. W kwestii nazwy miasta, poświadczeń źródłowych i miejscowego mennictwa zob. charakterystykę H. von Aulocka: *MS.Phr.* 1, s. 74–77.

za rządów Gordiana III, na rewersach monet zaprezentowano nowe w tradycji tego ośrodka wyobrażenie. Przedstawia ono bezimienną postać, która siedzi, trzymając róg obfitości i dziecko w rękach[93]. Niewykluczone, że to nimfa Nakoleja – imienniczka miasta.

Inaczej było w Mastaurze, gdzie w inskrypcjach monetarnych nimfia bohaterka otrzymała swe imię. Awersy monet *RPC* 6, 4817 temp. wyemitowanych za czasów Maksymina Traka mają napis MACTAYPA, który nie pozostawia wątpliwości, że popiersie kobiece w diademie na głowie i w draperii należy do owej Mastaury[94]. Jest to jedyne jej przedstawienie w miejscowym mennictwie, aczkolwiek ośrodek emitował monetę jeszcze w okresie rządów Waleriana i Galliena. Zwracają przy tym uwagę inne, nieco późniejsze monety, pochodzące z czasu panowania Gordiana III. Zaprezentowano na nich mężczyznę, który wyposażony w podwójny topór łapie za róg byka, by go złożyć w ofierze[95]. Ta tajemnicza postać obecna była w mennictwie z Mastaury od pierwszych lat cesarstwa, lecz w inskrypcjach monetarnych nie wskazano jej imienia[96]. Louis Robert dopuścił możliwość, że to heros Mastauros, inny eponim miasta, którego imię zachowało się w inskrypcji na bazie z kompleksu w Didymie[97]. Obecność zarówno herosa, jak i nimfy – w tej samej roli i w krótkim okresie – może dowodzić nieugruntowanej tradycji założycielskiej Mastaury. Obie te postacie cechuje enigmatyczność, a ich wyobrażenia są standardowe. A jednak duet Mastauros i Mastaura dostarcza interesującego świadectwa poszukiwania przez starożytnych antenata-eponima.

Z kolei jedno z najstarszych miast Fenicji – Berytus – nosiło nazwę pochodzącą od imienia nimfy Beroe – okeanidy, córki Okeanosa i Tetydy czy Afrodyty i Adonisa[98]. W mennictwie jej postać została wprowadzona w początkach III wieku. Zaprezentowano ją wtedy klęczącą i trzymającą amforę, obok nimfy Posejdon/Neptun w przyklęku trzyma ją za ramię (il. 20)[99]. Tą sceną

93 *RPC* 7.1, nr 771. Postać ta pozą i atrybutem (róg obfitości) przypomina Demeter obecną na równolegle emitowanych monetach *RPC* 7.1, nr 772; por. *MS.Phr.* 1, nr 692–696. Por. też wcześniejszą promocję Heraklesa: *RPC* 5.2, ID 1333 ([TON] KTICCTHN NAKOΛEΩN).

94 Por. Steph. Byz. 436.8, *s.v.* Μάσταυρα, miasto nazwane imieniem Ma, towarzyszki Rei i opiekunki małego Dionizosa, również i Reę nazywano Ma, złożono jej ofiarę z byka, dlatego miasto otrzymało nazwę Mastaura.

95 *RPC* 7.1, nr 435A; *RPC* 8, ID 20371. Por. w mennictwie wcześniejszym: *RPC* 4.2, nr 1299 temp.

96 Heros konno: *RPC* 1, nr 2672A; *RPC* 1, nr 2673; lub stojący z podwójnym toporem i batem: *RPC* 1, nr 2674; *RPC* 2, nr 1118–1119.

97 Wiegand, 1941, s. 309, nr 561; por. Robert, 1969, s. 1636.

98 Nazwa miasta: Nonn. *Dion.* 41.263; genealogia: Nonn. *Dion.* 41.51 i 155–157; por. Verg. *Georg.* 4.341. Por. też Lasek, 2009, s. 63–70.

99 *RPC* 6, nr 8331 temp., 8345 temp., 8346 temp.; *BMC* Phoenicia, s. 80–81, nr 183–191. Schematu użyto na monetach z Adramyteum, tym razem prezentując Posejdona i Amymone: *RPC* 6, nr 4136 temp.

zilustrowano opowieść o zwycięstwie boga morza w rywalizacji z Dionizosem o względy Beroe[100].

Wątek pochwycenia Beroe przez Posejdona/Neptuna występuje w mennictwie Gordiana III i jest detalem w wyobrażeniu świątyni Astarte w Berytus. Czterokolumnowa budowla ma bogate zdobienia. W poszczególnych wariantach niektóre z nich się zmieniają, lecz stałe jest duże popiersie bogini Astarte w *corona turrita* pokazane na frontowej ścianie, a także dekoracje pełniące funkcje akroterionów, tu znalazły się przedstawienia dwóch Wiktorii/Nikai z wieńcami oraz właśnie przedstawienie Beroe i Posejdona/Neptuna (por. il. 21)[101].

Jakkolwiek mennica podjęła produkcję monet w latach rządów Waleriana i Galliena i w wyobrażeniach monetarnych promowała Astarte, prezentując posąg bogini wieńczonej przez Wiktorię[102], to jednak nie powrócił obraz świątyni zdobionej sceną z udziałem Beroe. Motyw Beroe, nimfy-eponima, jest więc w mennictwie z Berytus tylko epizodem w III wieku. Przywołany w formie detalu dekorującego świątynię znaczeniem ustępuje innym propagowanym wówczas tematom, jak na przykład motywom Posejdona lub Dionizosa (por. il. 22)[103].

Il. 20

Æ (25 mm, 10,38 g, 6 h), Berytus, 218–222; *BMC* Phoenicia, 190–191;
aw.: IMP CAES M AVR ANTONINVS AVG,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, z tarczą i włócznią, pr.;
rew.: COL IVL AVG F[EL BER], Posejdon/Neptun i Beroe

100 Nonn. *Dion.* 42.1.

101 *RPC* 7.2, nr 3553–3558. Widok świątyni w mennictwie wcześniejszym np. *RPC* 5.3, ID 74090, 74091; *RPC* 6, nr 8323 temp., 8324 temp., 8325 temp., 8326 temp.

102 *RPC* 10, ID 62825, 62826, 62829, 62830, 62836.

103 Na przykład: Dionizos – *RPC* 7.2, nr 3548–3552; Posejdon – *RPC* 7.2, nr 3544–3545.

Il. 21
Æ (27 mm, 15,51 g, 1 h), Berytus, 234–244; *RPC* 7.2, 3558;
aw.: IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG COS II P P,
popiersie cesarza w *corona radiata*, pancerzu i draperii, pr.;
rew.: COL IVL AVG FEL BER, świątynia z popiersiem Astarte,
na szczycie posąg Posejdona/Neptuna i Beroe, w odcinku lew

Il. 22
Æ (22 mm, 8,03 g, 6 h), Berytus, 234–244; *RPC* 7.2, 3548;
aw.: IMP GORDIANVS AVG COS I,
popiersie cesarza w *corona radiata*, pancerzu i draperii, pr.;
rew.: COL IVL AVG FEL BER,
Dionizos stojący między panterą a satyrem, wokół gałąź winorośli

Bardziej wyrazisty był obraz monetarny Nysy. Dotyczył dzieciństwa Dionizosa, syna Zeusa i Semele. Zeus ukrył Dionizosa przed zazdrosną Herą, powierzając go w opiekę nimfom. Jedną z nich była Nysa, potem, na prośbę Dionizosa, wraz z innymi piastunkami odmłodzona przez czarodziejkę Medeę[104]. Taką samą nazwę nosił kraj, który dał schronienie dziecku, a umieszczany był w różnych geograficznych przestrzeniach. Jak bowiem napisano, „Nysa była niewątpliwie nazwą boskiej górzystej krainy leżącej w odległym, baśniowym świecie, którą można by porównać do kraju Hypoborejczyków”[105].

104 Hom. *Il.* 6.130; Diod. Sic. 3.64.3 i 5–6, 66.3–4, 68.4–5, 70.1; Serv. *in Buc.* 6.15. Odmłodzenie: Hyg. *Fab.* 182.2.

105 Otto, 2016, s. 75.

Popularny mit o Dionizosie, którym w dzieciństwie opiekowały się nimfy, pozostawał w III wieku kanwą wyobrażeń w mennictwie kilku ośrodków. Wśród nich jest macedońska kolonia Kassandreia (Cassandrea), gdzie za rządów Gordiana III, a potem Filipa Araba powielono na rewersach znany wcześniej obraz postaci kobiecej, stojącej z małym Dionizosem na ręku[106]. Drugim ośrodkiem jest Nysa-Scytopolis (Scythopolis) w Samarii, miasto, które można uznać za jedno z wielu noszących nazwę tożsamą z imieniem nimfy-piastunki[107]. Funkcjonowało przekonanie, że w tej właśnie Nysie została pochowana karmicielka Dionizosa[108]. W tym przypadku kwestia posłużenia się w mennictwie motywem dziecięcego Dionizosa jest bardziej interesująca. W omawianym okresie mennica działała wyłącznie w latach rządów Gordiana III, wypuszczone emisje datowane są na 240/241 rok (304 rok ery miejskiej)[109]. Od początku jej funkcjonowania w dobie cesarstwa do wiodących w niej motywów należał motyw Dionizosa. Emisje z czasów Gordiana III wpisują się w tę tradycję. Tym jednak, co je charakteryzuje, jest obecność kilku różnych wyobrażeń ilustrujących mit o Dionizosie. Bóg ten zatem jedzie w wozie (*biga*) zaprzężonym w pantery bądź kroczy obok Satyra i pantery[110]. Jest również dzieckiem trzymanym przez stojącą lub siedzącą postać kobiecą (por. il. 23), co powtarza motyw używany w tutejszej mennicy w okresie wcześniejszym. Piastunka, niekonsekwentnie, nosi bądź nie ozdobę na głowie w kształcie korony wieżowej (*corona turrita*). W opisach katalogowych otrzymuje więc imię: Tyche albo Nysa. Wydaje się, że określenie jej jako Tyche trzeba utrzymać wtedy, gdy jest prezentowana z dzieckiem na ręku, naprzeciw również stojącego Zeusa, zresztą na odnośnych rewersach widać koronę wieżową na jej głowie, a sylwetka tej opiekunki miasta jest zrównana rozmiarami z figurą Zeusa[111]. Piastunka siedząca z dzieckiem na kolanach jest nazywana Tyche – tak wcześniej w mennictwie Heliogabala, i Nysa – tak potem w mennictwie Gordiana III[112]. Czy jednak zasadne jest takie kryterium chronologiczne? Można powątpiewać. Nie są znane okoliczności, które wskazywałyby na to, że postać Nysy, wcześniej nieodnotowana

106 *RPC* 7.2, nr 73; *RPC* 8, ID 67880, 67882. Wcześniej: *RPC* 4.1, nr 4253 temp., 4254 temp., 7958 temp., 10094 temp., 25058 temp.; *RPC* 6, nr 79 temp., 82 temp., 89 temp.

107 Takich miast było wiele, por. Steph. Byz. 479.7, *s.v.* Νῦσαι.

108 Plin. *Nat.* 5.16.74; Sol. 36.1; por. Diod. Sic. 1.15.6.

109 Bez datacji tylko *RPC* 7.2, nr 3594, z obrazem świątyni z posągiem Tyche i bóstwem rzeki Jordan.

110 *RPC* 7.2, nr 3596–3600 (Dionizos kroczący), 3601–3602 (Dionizos w wozie).

111 *RPC* 7.2, nr 3610 (Tyche). Wcześniej: *RPC* 5.3, ID 69528; *RPC* 6, nr 8878 temp., 8880 temp., 8881 temp.

112 *RPC* 7.2, nr 3605–3609. Por. *RPC* 6, nr 8871 temp., 8874 temp., 8879 temp. Por. też monety Karakalli *RPC* 5.3, ID 69532: „Tyche as Nysa".

w mennictwie z Nysy-Scytopolis, za rządów Gordiana została wydobyta i wyparła Tyche, uprzednio pokazywaną w takiej samej roli. Przegląd wyobrażeń rewersowych poszczególnych egzemplarzy z 240/241 roku dowodzi, że przynajmniej na niektórych z nich widoczna jest korona wieżowa. Może więc lepiej przyjąć synkretyczny charakter enigmatycznej postaci kobiecej. Byłaby to Nysa-Tyche, która łączy w sobie cechy „wspomożycielki" miasta[113] i opiekunki małego Dionizosa.

Interesujące obrazy pojawiają się na rewersach monet z Etenny w Pizydii[114]. Motywem powtarzającym się jest krocząca postać kobieca z głową odwróconą wstecz, zestawiona z cielskiem węża, który ją atakuje, ona zaś jak gdyby osłania się przed nim[115]. W innych, bardziej rozbudowanych wyobrażeniach obok niej dodatkowo umieszczono stojącego herosa z uniesioną prawicą, u jego stóp widać małą sylwetkę barana czy owcy (il. 24)[116]. Ten sam heros, w identycznej pozie, ze zwierzęciem u stóp, został ukazany na innych monetach jako główny motyw rewersów[117]. Ani postaci kobiecej, ani herosa nie identyfikują napisy rewersowe, które podają tylko standardową w mennicy inskrypcję ETENNEΩN. Oryginalność motywów, a poniekąd również konsekwencja w ich podejmowaniu, sugerują, że przedstawienia monetarne z udziałem tych figur odzwierciedlają mit założycielski Etenny. Jego treść jest jednak bliżej nieznana, a pojawiające się na jego temat głosy dają li tylko przypuszczenia. Sama postać kobieca bywała określana jako Hygieja, Ariadna lub Menada, wreszcie nimfa o imieniu Etenna, a męski bohater niekiedy zyskiwał imię Dionizos, innym razem zaś – Sylwester[118].

---

113 Określenie por. Paus. 4.30.6. Synkretyczny charakter postaci piastunki por. Di Segni, 1997, s. 146–147; Romano, 2024, s. 74–75, 146–147.

114 Por. Steph. Byz. 653.18, *s.v.* Ὑτεννα; oraz Nollé, 1992, s. 61–141. W mieście był honorowany również historyczny *ktistes* – Seleukos, por. inskrypcja Nollé, 1992, s. 75 i 3.3; Çevik, 2003, s. 97–98.

115 *RPC* 8, ID 20962, 20963. Por. wcześniej: *RPC* 5.3, ID 74918, 74919, 91030; a także monety z przedstawieniem postaci kobiecej i węża: *RPC* 5.3, ID 74913.

116 *RPC* 6, nr 6064 temp.; *RPC* 8, ID 20949, 20952; *RPC* 10, ID 63382; węża brak w opisie, uniesiona prawa ręka kobiety: *RPC* 9, nr 1009, 1011, 1015. Por. w mennictwie wcześniejszym: *RPC* 6, nr 6012 temp., 6013 temp., 6016 temp., 6018 temp., 6035 temp., 6036 temp., 6037 temp., 6041 temp., 10832 temp.

117 *RPC* 7.2, nr 2468, 2470; *RPC* 8, ID 20959; *RPC* 9, nr 1014, 1018; *RPC* 10, ID 63383, 63385. Por. też wcześniejsze monety z prezentacją dwóch herosów: *RPC* 5.3, ID 74909.

118 Na przykład: Six, 1879, s. 77: Hygieja (?); *BMC* Pisidia, s. 222, nr 11: Dionizos (?), pantera (?), Menada (?) z wężem; Bab. *Wad*., nr 3731: Ariadna, posąg Dionizosa z panterą u stóp; *RPC* 9, nr 1009, 1011, 1015: nimfa Etenna; *RPC* 4.3, nr 25116 temp., 7744 temp.: heros Sylwester.

Il. 23
Æ (21 mm, 11,05 g, 12 h), Nysa-Scytopolis, 240/241 r.; *RPC* 7.2, 3609;
aw.: AYT K M ANT ΓΟΡΔΙΑΝΟC C(Ε)(Β),
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: NYC CKYΘO(Π)(O) IEP AC (Y) ΔT, postać kobieca siedząca z dzieckiem na ręku

Il. 24
Æ (31 mm, 9,59 g, 6 h), Etenna, 251–253; *RPC* 9, 1015;
aw.: AY KE Γ OYIB TPEBΩ ΓAΛΛON CEB,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: ETENNEΩN, postać kobieca, obok wąż, postać męska z baranem (?) u stóp

Friedrich Imhoof-Blumer rewersowy obraz kobiety i węża powiązał z lokalnym mitem. Na pewnych monetach dodatkowo obok figury kobiecej ukazany jest dzban czy amfora, a na awersie – dwóch młodych mężczyzn, kroczących obok siebie z podwójnym toporem i nożem sierpowatego kształtu[119]. W III wieku z wyobrażeń znikły zarówno naczynie, jak i para młodzieńców, ale pozostała postać żeńska osłaniająca się obronnym gestem przed wężem, a także heros ze zwierzęciem. F. Imhoof-Blumer założył, że na awersie (para mężczyzn) kontynuowana jest opowieść rozpoczęta na rewersie (kobieta i wąż) albo jej istotne detale są skumulowane na rewersie (kobieta, wąż i postać męska). Wszystkie te obrazy sumarycznie układają się w opowieść o dziewczynie bądź nimfie, która gdy czerpała wodę do dzbana, została zaskoczona przez węża lub smoka (δράκων), to być może strażnik źródła czy wody. Jej obrońcą mieli być owi mło-

119 *MS.Pis.* 2, nr 403–459 (I w. p.n.e.). Rewersy z parą młodzieńców: *RPC* 4.3, nr 7780 temp.; *RPC* 6, nr 6019 temp., 6021 temp., 6050 temp., 6051 temp.

dzieńcy czy mąż ze zwierzęciem u stóp[120]. Na te męskie postacie akcent położył Nicholas Sekunda, zastanawiając się, czy ich obecność w wyobrażeniu odzwierciedla „myth of 'usurpation' or 'displacement': that is, perhaps, a myth in which a 'Hero', perhaps the leader or progenitor of the Etenneis, arrived in the area later occupied by the Etenneis, found the leader of the local population about to offer sacrifice to a local diety, and killed him. This is, of course, completely speculative, but the sickle-wielding Hero does seem to have a special significance for the Etenneis"[121]. Z kolei J. Nollé, odnosząc się do pojedynczej postaci męskiej, zauważył, że to ukazany w geście czuwania czy powitania pasterz, który nie ingeruje w akcję, nie występuje jako obrońca, a na niektórych monetach odwraca się od postaci kobiecej i węża. Monety przedstawiające jego samego (niekiedy z rogiem obfitości) sugerują, że to heros, z którym trzeba wiązać pomyślność miasta, a może nawet owoc związku węża i dziewczyny czy założyciel, który w pobliżu źródła, gdzie został poczęty, założył miasto i nazwał je Etenna, zapewne na cześć matki[122]. Badacz przypomniał również, że motyw węża w kilku mennicach pizydyjskich zdaje się symbolizować bynajmniej nie złą siłę, lecz kojarzony jest z boginią, dzieckiem, konnym herosem. W Selge jest pokazany obok Ateny, w tym wyobrażeniu jest również dzban. Nie wiadomo, czy naczynie jest nawiązaniem do zbierania żywicy (*styrax*) z balsamowca, z czego słynęła okolica, czy aluzją do źródła i jakiegoś miejscowego mitu. Monety z Side ukazywały węża u stóp Ateny trzymającej jabłko granatu (σίδη); podobnie umieszczono go u stóp innej postaci kobiecej (Demeter?) z rogiem obfitości. Isinda emitowała monety z wężem pokazanym pod galopującym konno jeźdźcem i obok bogini-matki z dzieckiem. Wydaje się nawet możliwe, by utożsamić tego wężowego stwora z bogiem gór Taurosem, wskazanym w leksykonie Stefana z Bizancjum jako ojciec Side, która dała swe imię miastu, a sama poślubiła Kimolosa, którego imieniem nazwano jedną z wysp[123].

Wskazane propozycje nie są umocowane w opowiedzianej przez samych starożytnych legendzie o początkach miasta Etenna. Ta po prostu nie jest znana. Supozycje odnośnie do znaczenia monet z Etenny z opisanymi motywami

120 Imhoof-Blumer, 1902, s. 370–371.

121 Sekunda, 1996, s. 15–17 (cytat s. 16). Zwierzę u stóp herosa określone jako pies.

122 Nollé, 1992, s. 92–96. H. von Aulock (*MS.Pis.* 2, s. 32) podał: nieuzbrojony bohater, „Hirten- oder Waldgott".

123 Por. Nollé, 1992, s. 94–95. Por. Steph. Byz. 565.10, *s.v.* Σίδη. Monety: Selge, np. *RPC* 10, ID 63607; styrax: Strab. 12.7.3 (C 571); Side, Atena, np. *RPC* 7.2, nr 2589; *RPC* 9, nr 1155, 1161; Demeter (?), np. *RPC* 10, ID 62734; Isinda, jeździec, np. *RPC* 6, nr 5987 temp.; *RPC* 7.2, nr 2381; *RPC* 8, ID 20931; *RPC* 9, nr 1002; *RPC* 10, ID 63387, 63388, 63398; bogini-matka, np. *RPC* 8, ID 20934; *RPC* 10, ID 63390, 63395; por. *MS.Pis.* 1, s. 31, gdzie H. von Aulock podaje informację o wężu z Isindy odpędzającym zło. Motyw nimfy i węża w różnych mennicach por. Imhoof-Blumer, 1908, s. 46.

dają szczególny przykład rozważań opartych na materiałach numizmatycznych wyizolowanych z innych źródeł. Jednocześnie wsparte są logiką wypływającą ze znawstwa charakteru i specyfiki wyobrażeń w mennictwie prowincjonalnym i studiów porównawczych w tym zakresie. Istoty treści takich opowieści założycielskich i sposobu interpretowania znaków dostarcza przykład dotyczący Antiochii *ad Orontem*. Jej początki nasycone były *omina* i zdarzeniami o nadnaturalnym charakterze:

> ἡ δὲ ἐδήλου γράμμασι τὸν δεσπότην· Φοίβου γὰρ ἐνεγέγραπτο. πρὸς γάρ, οἶμαι, τὴν μεταβολὴν τῆς κόρης ἀλγήσας ἐξέχεε τοὺς ὀιστούς, ἡ δὲ ἀκὶς ἑνὸς διαλυθεῖσα κρύπτεται τῇ γῇ καὶ ἐφυλάττετο Σελεύκῳ παραίνεσις εἰς τὸ κοσμῆσαι τὸν τόπον καὶ νομίσαι τοῦθ' ἅπερ ἦν, ἱερὸν Ἀπόλλωνος. θαῦμα μὲν οὖν καὶ τὸ ἐν Ἑλικῶνι Ἀρήνην ἵππου κρήνην] ἐκδοθῆναι, φασί, Πηγάσου τῷ ποδὶ τὴν πέτραν πλήξαντος, τοσούτῳ δὲ τοῦτο θαυμαστότερον, ὅσῳ μᾶλλον εὔλογον πηγὰς ἐκ γῆς ἢ ἀκίδας ἐκπηδᾶν. κος δὲ ὁμοῦ τε ταύτην ἀνῃρεῖτο καὶ δράκοντα φερόμενον ἀντιπρόσωπον ἑώρα μετεώρῳ συρίττοντα τῇ κεφαλῇ. ὁ δὲ ὡς ἐπέλασεν, ἥμερον εἰς αὐτὸν ἰδὼν ἠφάνιστο. προστεθέντος δὴ τοῦ δράκοντος τοῖς ἀπὸ τῆς γῆς ἐκφανεῖσι μείζων ἡ πίστις, ὡς ὀθεὸς ἐμβατεύοι τὸν τόπον. καὶ αὐτίκα τέμενός τε ἀπεδέδεικτο καὶ φυτὰ καὶ νεὼς ἐδέχετο καὶ ταχὺ τὸ ἄλσος ἔθαλλε καὶ ἀραῖς ἰσχυραῖς ἐφρουρεῖτο.
>
> Ze sforą psów konno udał się na łowy. Gdy przybył do drzewa, którym poprzednio była dziewczyna [*sc*. Dafne], koń przystanął i uderzał o grunt kopytem, ziemia zaś ukazała ostrze złotej strzały, na którym napis ujawnił właściciela. Nosiło bowiem napis: Fojbosa. Przypuszczam, że zamiana dziewczyny w drzewo napełniła boga bólem, tak że wyrzucił swe strzały, ostrze zaś jednej złamało się i ukryte w ziemi przechowało się, by być dla Seleuka znakiem upominającym go, aby uczcił to miejsce i uważał je za poświęcone Apollonowi, jak rzeczywiście było. Cudownym też wprawdzie zdarzeniem było wytryśnięcie źródła na Helikonie, jak wieść niesie, gdy Pegaz uderzył kopytem o skałę, lecz nasz przypadek o tyle godzien większego podziwu, o ile zwyklejszą jest rzeczą, że ziemia wydaje źródła niż groty strzał. Seleukos podniósł grot i ujrzał jednocześnie węża, który sunął naprzeciwko sycząc z podniesioną głową. Gdy zaś się zbliżył, spojrzał łagodnie na Seleuka i zniknął. Skoro zatem dołączył się wąż do tego, co ukazała ziemia, zwiększyła się jeszcze wiara, że bóg nawiedza to miejsce. Niezwłocznie został wyznaczony obwód święty, który otrzymał i drzewa, i świątynie i szybko gaj wybujał, a strzegły go potężne klątwy.
>
> Lib. *Or*. 11.96–98, tłum. Leokadia Małunowiczówna

Nicea w Bitynii, której mitycznym założycielem miał być Dionizos, wzięła swą nazwę od imienia nimfy Nikai[124]. Historię najady-eponima opowiedział Memnon z Heraklei (I w.). Była to córka bogini Kybele i władcy krainy Sangariosa. Przedkładając wolność i polowania nad związek z mężczyzną, odrzucała zalotników. Zakochany w niej bez wzajemności Dionizos użył więc fortelu. Napełnił winem źródło, z którego Nikaja piła wodę, a kiedy ta, zmęczona polowaniem, napiła się wina miast wody, śpiącą wykorzystał. Z tego związku narodził się między innymi Satyr[125]. Nonnos z Panopolis, późnoantyczny autor, w swym dziele *Dionysiaka* rozbudował tę opowieść. W niej Dionizos podstępem wiąże się z piękną Nikają, nimfą, jedną z Astakid (Ἀστακίδες). Owocem ich związku jest Telete, radosna tancerka podążająca w orszaku Dionizosa. Sam bóg zaś wzniósł miasto, nazywając je mianem Nikaia na pamiątkę swego podwójnego zwycięstwa – tego nad nimfą i tego w Indiach[126].

Kluczową w tej historii parę bohaterów, czyli nimfę i boga, przedstawiają rewersy monet *RPC* 10, ID 74439 z inskrypcją OI KTICTAI NIKAIEΩN, pochodzące z okresu rządów Waleriana i Galliena. Nimfa występuje na nich w krótkim chitonie, w kalathosie na głowie, na plecach nosi kołczan, co sygnalizuje jej zamiłowanie do polowania przy użyciu łuku[127]. Stoi ona naprzeciw Dionizosa wyposażonego w zwyczajowe atrybuty: tyrs oraz z panterą u stóp. Nikaja, której sylwetkę wyróżniono podobnie, występuje jeszcze na innych monetach z tego okresu: stoi przy Dionizosie (?) lub – jak na rewersach z grupy *homonoia* – podaje prawicę Tyche Bizancjum[128]. Inny jej wizerunek zaprezentowano na emisjach z czasów Gordiana III. Na rewersach monet *RPC* 7.2, 1934, 1935 siedząca kobieta trzyma w ręku róg obfitości oraz tyrs. Jakkolwiek przypuszcza się, że to postać Tyche otrzymała taką aranżację, to laska Dionizosa sugeruje,

---

124 Miasto założył jeden z diadochów, Antygon I Monoftalmos (zm. 301 r. p.n.e.), ok. 316 r. p.n.e., pierwotnie nosiło nazwę Antigonea. Potem Lizymach (306–281 p.n.e.) zmienił ją na cześć żony – Nikai, por. Steph. Byz. 474.17, *s.v.* Νίκαια. Por. Plin. *Nat.* 5.148.43: pierwotna nazwa: Olbia.

125 Memn., frg. 41.4 (*FHG* 3, s. 547); autor znany ze streszczeń Focjusza, por. Phot. *Bibl.* 224 (233b–234a). Sangarios, bóg rzeki, por. Apoll. *Bibl.* 3.138.

126 Nonn. *Dion.* 15.169–16.405. Tu m.in. los Hymnosa, pasterza, zalotnika Nikai, oraz Aury, która również była ofiarą miłości Dionizosa, jedno z urodzonych bliźniąt matka sama zabiła w szale, a drugie dziecko, Iakchos, ocalało; por. Nonn. *Dion.* 48.242–243, 870–951. Por. też Lasek, 2009, s. 127–130. O Astakidach por. Larson, 1997, s. 136–137.

127 Por. w mennictwie wcześniejszym popiersie Nikai, obok łuk i kołczan, z inskrypcją NEIKAIA albo NIKAIA, np. *RPC* 4.1, nr 5508 temp., 5872 temp., 5874 temp., 5942 temp., 5943 temp., 9085 temp., 10385 temp.

128 *RPC* 10, ID 74281, NIKAIEΩN oraz *RPC* 10, ID 74289, 85809, NIKAIEΩN BYZANTIΩN OMONOIA.

że przedstawiono tu właśnie nimfę Nikaję, która z takim atrybutem występowała już wcześniej na monetach z Nikai bityńskiej[129].

◆ 1.3.3
Nikomedes i Astakos

Leżąca w Bitynii Nikomedia była znacznym ośrodkiem produkcji menniczej, działającym, mimo złupienia miasta przez Gotów[130], aż do lat samodzielnych rządów Galliena. W porównaniu z tą aktywnością i z paralelną do niej rozmaitością typów powstałych w Nikomedii promocja w III wieku założycieli miasta w wyobrażeniach monetarnych jest niewspółmiernie mała.

Emisja odnośnych monet kumuluje się w latach 235–249. Powtórzono na nich legendę rewersową ΝΙΚΟΜΗΔΕΩΝ ΔΙC ΝΕΩΚΟΡΩΝ, a w kilku przedstawieniach ikonograficznych nawiązano do tematu założenia miasta. Dwa motywy znalazły się na numizmatach pochodzących z okresu rządów Maksymina Traka. Pierwsze z tych monet prezentują mężczyznę w koronie radialnej (*corona radiata*), z berłem i kłosami zboża (?) stojącego przy ołtarzu, obok którego z ziemi unosi się wąż, w górze widać zaś lecącego orła[131]. Inne ukazują postać w stroju wojownika, trzymając paterę (*phiale*), stoi ona przy ołtarzu; w tej scenie składania ofiary uczestniczy także druga postać, nad nimi widać lecącego orła, w tle zaś świątynię[132]. To ostatnie rozwiązanie – lekko zmodyfikowane – znalazło się w mennictwie z okresu rządów Gordiana III. Jego monety rozbudowują bazową scenę o detal, jakim jest wąż zaprezentowany koło ołtarza, natomiast towarzysz głównej postaci otrzymuje laskę, *pedum* czy może *lagobolon*, co definiuje go na przykład jako pasterza[133].

W tych kilku wyobrażeniach powtarza się aluzja do założenia miasta, a także mieszają się wątki historyczne i mityczne. Ten historyczny epizod to założenie miasta w 264 roku p.n.e. przez króla Bitynii Nikomedesa I, z kolei wątek mityczny to udział boskich wysłanników w powstaniu Nikomedii. Tę aluzję można odczytać, sięgając do treści monodii Libaniosa powstałej po zniszczeniu miasta w trzęsieniu ziemi w 358 roku. Późnoantyczny autor, przypominając

129 *RPC* 4.1, nr 10640 temp.

130 Por. *HA* Gall. 4.7–8.

131 *RPC* 6, nr 3482 temp.

132 *RPC* 6, nr 3462 temp., 30498 temp.

133 *RPC* 7.2, nr 2018–2019. Por. Leschhorn, 1984, s. 273: w drugiej obok założyciela postaci widzi augura z lituusem, co jednak nie odpowiada miejscowej tradycji; Harl, 1987, s. 37: augur stojący obok cesarza; Fernoux, 2004, s. 42–43: prawdopodobnie Astakos i cesarz mający zasługi w odbudowie miasta po trzęsieniu ziemi.

chwałę Nikomedii, podał (*Or.* 61.4), że założyciel początkowo chciał zbudować miasto w miejscu wcześniej istniejącego Astakos. Zjawił się jednak orzeł, który ukradł głowę zwierzęcia ofiarnego z ołtarza, oraz wypełzł ogromny wąż, i to one wskazały miejsce założenia miasta[134]. W wyobrażeniach monetarnych te *omina* symbolizują postacie orła – ptaka Zeusa, i węża – zwierzęcia Demeter[135]. W pewnych wcześniejszych emisjach ograniczono się do przedstawienia jedynie orła i węża[136], w III wieku dołączono postać założyciela, budując pełniejszy przekaz. Kim jest ten założyciel? W tym przypadku przekaz Libaniosa jest nieoczywisty, tym bardziej że wspomina on dalej (*Or.* 61.5) jeszcze o drugim założycielu. Biorąc zaś pod uwagę perspektywę chronologiczną tego autora oraz dzieje historyczne Nikomedii, można przypuszczać, że tym drugim mógł być cesarz Dioklecjan, który nadał miastu status kolonii. Przy takiej interpretacji pierwszym założycielem byłby Nikomedes I. Niemniej trzeba odnotować, że niegdyś Clemens Emin Bosch zaproponował, by widzieć w Nikomedesie drugiego założyciela, a za pierwszego uznać Astakosa, eponima miasta Astakos[137]. Przeważyły jednak głosy, że to Nikomedesa zaprezentowano w mennictwie z Nikomedii w roli fundatora, którym pokierowały orzeł i wąż zesłane przez Zeusa i Demeter. Emisje Maksymina Traka oraz Gordiana III z takimi rewersami chronologicznie oscylują wokół 500. rocznicy powstania Nikomedii[138]. Jubileusz mógł być przyczyną emisji monet z takimi niecodziennymi wyobrażeniami obrazującymi mit narosły wokół fundacji miasta.

Warto wspomnieć również o Astakosie. Nie jest wykluczone, że w miejscowym mennictwie upamiętniono i jego. Najwięcej danych o tej postaci zachowało się w geograficznym leksykonie Stefana z Bizancjum. Powołując się na *Bithyniakę* Arriana z Nikomedii, podał on przede wszystkim, że miasto Astakos nosi nazwę po Astakosie – synu Posejdona i nimfy Olbii[139]. Zapewne to więc jego prezentują monety wyemitowane w latach rządów Filipa Araba, typu ΝΙΚΟ<u>ΜΗ</u>ΔΕΩΝ ΔΙC <u>ΝΕ</u>ΩΚΟΡΩ[Ν]. Na ich rewersach widać bohatera z włócznią

134 Tradycja o mieście: Strab. 12.4.2 (C 563); Plin. *Nat.* 5.43.148; Paus. 5.12.7 (nazwa pochodzi od króla Nikomedesa, ale pierwszym założycielem był Zypojtes, Trak) i *HA Gall.* 4.8 (Nikomedia jako dawne Astakos). Por. Waddington, 1910, 1.3, s. 512; Nollé, 2015a, s. 35–40.

135 Bogini siedząca obok węża to częsty motyw w mennictwie epoki, por. *RPC* 7.2, nr 1984, 1993–1994; *RPC* 8, ID 19993, 19994, 20008; *RPC* 9, nr 348.

136 Na przykład *RPC* 4.1, nr 5601 temp., 8451 temp., 8453 temp.; *RPC* 6, nr 3368 temp.

137 Bosch, 1935, s. 208–213.

138 Bosch, 1935, s. 208–209.

139 Steph. Byz. 137.14, *s.v.* Ἀστακός. Por. Arr., frg. 29 (*FHG* 3, s. 592). Nazwa miasta por. Diod. Sic. 12.34. Na temat Astakosa por. Weiss, 1984a, s. 902.

w ręku, trzymającego stopę na dziobie okrętu, a w tle skałę. Jest to zatem obraz, jakim posłużono się już w mennictwie wcześniejszym (il. 25)[140].

Il. 25
Æ (20 mm, 4,56 g, 7 h), Nikomedia, 222–235;
Classical Numismatic Group, Electronic Auction 365, Lot 271;
aw.: IOYΛIA MAMAIA AYГ, popiersie cesarzowej w draperii, pr.;
rew.: NIKOMHΔEΩN ΔIC NEΩK, Astakos na okręcie, za nim skała

◆ 1.3.4
Pod dyktatem boskich *omina*

Opowieści o cudownych zdarzeniach i znakach (*omina*), jakie zsyłali bogowie, interweniując w porządek ziemski i decydując o lokalizacji nowo tworzonych miast, były zapewne rozpowszechnione. Znakiem, jak to pokazują rewersy monet z Larandy w Likaonii (*RPC* 8, ID 2206), mogła być ludzka dłoń trzymana w paszczy przez wilka. Wyobrażenie nawiązuje do przepowiedni, którą objaśniono w epoce bizantyjskiej w XII wieku (Eustath. *in Dion. Per.* 857): oto Arkadyjczyk Lykaon podążał za takim znakiem danym przez Apollina, by następnie założyć miasto. Dopiero po skonfrontowaniu z tekstem o wiele młodszym ta wyjątkowa numizmatyczna interpretacja początków Larandy pochodząca z lat rządów Filipa I nabrała jasności[141]. Jednakże z tradycją założycielską miast na rzymskim Wschodzie częściej łączy się numizmatyczny motyw ptaka unoszącego nad ołtarzem porcję mięsa ofiarnego.

Interpretacja samych starożytnych tego, co jakoby zdarzyło się przed powstaniem Antiochii nad Orontesem, jednej z ważniejszych fundacji Seleukosa I (312/311–281 p.n.e.), dowodzi chęci usankcjonowania przeszłości miasta decyzją nie człowieka, lecz samego boga. Wspomniałam o wplecionym w opowieść o początkach miasta znaku danym przez obecność węża, boskiego po-

140 *RPC* 8, ID 20014, NIKOMHΔEΩN ΔIC NEΩKOPΩ[N]. Por. w mennictwie wcześniejszym: *RPC* 4.1, nr 10397 temp.; *RPC* 5.2, ID 72765, 72791, 73077, 73708, 73751, 85074, 86376.

141 Wyjątkowość wyobrażenia zauważył H. von Aulock, *MS.Lyk*. s. 44 i nr 133–139. Objaśnienie motywu: Weiss, 1990, s. 222–223; por. Ruge, 1927, szp. 2253–2254.

słańca. Znaków tych było jednak więcej. Sprawę szeroko skomentował późnoantyczny antiocheńczyk Libanios (IV w.), w mowie na cześć swego rodzinnego miasta relacjonując działania Seleukosa. Przed ufundowaniem Antiochii zdarzyła się interwencja samego Zeusa, który wybrał miejsce, gdzie miasto miało stanąć: nad Orontesem u podnóża Silpiosa. Libanios pisze:

> καὶ γίγνεται τὸ πᾶν ὑπὸ θεοῦ. πόλις ἦν Ἀντιγόνου μὲν ἐπώνυμος, ὑπ᾽ Ἀντιγόνου δὲ πεποιημένη. [...] ἐν ταύτῃ μετὰ τὴν νίκην ὁ Σέλευκος ἔθυε, τοῦ ταύρου δὲ ἐσφαγμένου καὶ δεδεγμένων τῶν βωμῶν ὁπόσα νόμος, ἤδη μὲν τὸ πῦρ περιεῖπε τὰ κείμενα καὶ σφοδρὸν ἀνεκάετο. Ζεὺς δὲ κινήσας ἐκ τοῦ σκήπτρου τὸν ἑταῖρον ἑαυτοῦ καὶ φίλον ὄρνιν ἐπὶ τὸν βωμὸν ἔπεμψεν. ὁ δὲ εἰς μέσην καταποτώμενος τὴν φλόγα ἀνελόμενος τὰ μηρία γέμοντα πυρὸς ἀπέφερε. τοῦ συμβάντος δὲ πάντα ὀφθαλμόν τε καὶ γνώμην ἐπιστρέφοντος καὶ δηλοῦντος ὡς οὐκ ἄνευ θεῶν ἐδρᾶτο, τὸν υἱὸν ἐφ᾽ ἵππον ἀναβιβάσας ὁ Σέλευκος εἰς τὸ τὴν πτῆσιν ἀπὸ γῆς διώκειν καὶ τῷ χαλινῷ τὸν ἵππον ἰθύνειν πρὸς τὰς ὁδοὺς τοῦ πτεροῦ, βουλόμενος εἰδέναι, τί τοῖς ἡρπασμένοις ὁ ὄρνις χρήσεται. ὁ δ᾽ ἱππεύων τε καὶ ἀναβλέπων ἄγεται πρὸς τὴν Ἡμαθίαν ὑπὸ τῆς πτήσεως. οἷ δὴ κατάρας ὁ ἀετὸς ἐπὶ τὸν βωμὸν ἔθηκε τὸν τοῦ Βοττιαίου Διός, ὃν ἱδρυσάμενος ἦν Ἀλέξανδρος, ἡνίκα αὐτὸν εὔφρανεν ἡ πηγή· ἐδόκει τε δὴ πᾶσι καὶ τοῖς οὐ δεινοῖς συμβάλλειν ὁ Ζεὺς εἰσηγεῖσθαι πολίζειν τὸν χῶρον. καὶ οὕτως ἥ τε Ἀλεξάνδρου πρὸς τὸν οἰκισμὸν ὁρμὴ τε καὶ ἀρχὴ πρὸς τέλος ᾔει καὶ ἡμῖν ὁ τῶν θεῶν κορυφαῖος διὰ τῆς μαντείας οἰκιστὴς ἐγίγνετο.
>
> A wszystko dzieje się za sprawą boga. Istniało miasto nazwane imieniem Antygona, przez Antygona założone. [...] W nim po zwycięstwie Seleukos składał ofiary. Gdy zaś zarznięto byka, a na ołtarzach złożono wszystkie przepisane prawem ofiary, jeszcze ogień trawił leżące mięso i silnie się palił. Wtedy Zeus strącił ze swego berła ptaka, swego towarzysza i ulubieńca, i zesłał go na ołtarz. A ptak ten, zleciawszy w środek płomieni, porwał płonący udziec i uniósł go w górę. Zdarzenie to zwróciło na siebie oczy i uwagę wszystkich, wskazywało bowiem, że nie bez woli bogów się to działo. Seleukos tedy kazał synowi dosiąść konia, by z ziemi śledził lot orła, i wędzidłem kierować konia, kędy będzie leciał ptak, chciał bowiem wiedzieć, co pocznie orzeł z porwanym mięsem. Gdy tak królewicz jedzie konno i spogląda ku górze, lot orła doprowadza go do Ematii. Tu właśnie orzeł zleciał i złożył swój łup na ołtarzu Zeusa Bottiajosa, który swego czasu zbudował Aleksander, kiedy to źródło sprawiło mu taką rozkosz. Jasną było rzeczą dla wszystkich, że Zeus przy pomocy znaków nietrudnych do odgadnięcia doradza założenie miasta na tym miejscu. W ten sposób spełniało się gorące pragnienie Aleksandra, które dało początek miastu, a jednocześnie pierwszy z bogów stał się naszym założycielem dzięki zesłanemu znakowi wieszczemu.
>
> Lib. *Or.* 11.85–88, tłum. Leokadia Małunowiczówna

W opowieści przeplatają się wątki ludzkie i nadprzyrodzone. Wśród nich najistotniejszym jest sankcja boga – w dodatku samego Zeusa – dla powstania miasta. Ten „mitologem sankcjonujący" był rozpowszechniony szerzej i został uchwycony również w przekazie numizmatycznym dotyczącym różnych miast rzymskiego Wschodu[142].

Najważniejszym elementem w wyobrażeniach monetarnych ilustrujących tę ideę jest obraz ptaka, ukazanego w locie bądź spoczywającego, trzymającego w szponach porcję mięsa. Wśród innych elementów znajdują się figury założycieli.

◆ 1.3.4.1
Aryas i Kandos

Interesujący jest przypadek położonej w Likii Arykandy. Działała tu mennica produkująca emisje prowincjonalne, ale aktywna była w bardzo wąskim zakresie, ograniczonym do lat rządów Gordiana III (238–244). Był to prawdopodobnie ostatni okres starożytnej świetności miasta, które rychło ją straciło, jeszcze w III wieku bowiem zostało dotknięte trzęsieniem ziemi.

Il. 26
Æ (28,5 mm, 18,91 g, 12 h), Arykanda, 238–244; *RPC* 7.2, 2281A;
aw.: AYT KAI M ANT ΓOPΔIANOC CEB,
popiersie cesarza w *corona laureata*, pancerzu i draperii, pr.;
rew.: APYAC KANΔOC, dwaj herosi przy koniach

W niewielkim zbiorze monet wyemitowanych w tutejszej mennicy wyraźnie zaznacza się temat mitologizacji początków miasta (por. wykres 1), które powstało z woli boga. Pojawiają się postacie eponimów. Są nimi Aryas i Kandos, obaj ukazani – podobnie jak Dioskurowie – zbrojni we włócznie, w pileusach na głowach, stojący obok swych koni. Inskrypcja umieszczona obok nich po-

142 Por. Nollé, 2015a, s. 1–88.

daje, że to APYAC i KANΔOC (il. 26)[143]. Ich połączone imiona dały nazwę miastu. W ikonografii innych monet zaprezentowano orła unoszącego łeb dzika[144]. J. Nollé stwierdził: „Das Münzbild spielt auf einen städtischen Mythos an, der sonst keine Spuren hinterlassen hat". Badacz zwrócił uwagę na wykorzystywanie podobnego motywu w mennictwie innych miast i jego związek z tradycją o ich zakładaniu[145]. Ostatecznie, jakkolwiek nie są znane opowieści o założycielach Arykandy, *per analogiam* w Aryasie i Kandosie trzeba dostrzec dwóch myśliwych polujących z powodzeniem na dzika. Kiedy składali bogom ofiarę w podziękowaniu za pomyślne polowanie, orzeł, ptak Zeusa, porwał głowę dzika i przeniósł ją na inne miejsce – tam, gdzie potem bohaterowie założyli miasto. Być może to Zeus ponownie pojawia się w wyobrażeniu monet przedstawiających dwie postacie jadące w kwadrydze, jego towarzyszem, strojnym w koronę radialną, jest może Helios[146].

Innym oryginalnym motywem w tutejszej mennicy była prezentacja mężczyzny w hełmie trackim i z maczugą w ręce, trzymającego wodze konia. Zwierzę uderza kopytem w skałę, z której wypływa strumień wody[147]. Równolegle w pobliskiej mennicy Choma pokazano postać wyposażoną w taki sam atrybut – maczugę, tym razem bohater jedzie na koniu[148]. Mennica ta pracowała wyłącznie za rządów Gordiana III, wtedy to wyemitowano w niej cztery typy monetarne. Inne typy niż wskazany rewers *RPC* 7.2, 2270 prezentowały siedzącego Zeusa oraz stojącą Tyche, czyli motywy rozpowszechnione. Postać pokazana na monetach z Arykandy i Chomy otrzymała, zwłaszcza w pierwszej mennicy, oryginalne wyobrażenie, niestety nie ma na tych monetach napisu naprowadzającego na tożsamość bóstwa/bohatera. Nie jest to bóg rzeki Arykandos, jakkolwiek na znaczenie wody w życiu miejscowych naprowadzają detale rewersu monet z Arykandy. Tę możliwość słusznie wykluczyli w swoim studium Ahmed Tolga Tek i Hacer Sancaktar[149]. W zamian badacze wskazali, że to Kakasbos, pokazany wraz ze swym koniem w skalnym sanktuarium, gdzie znajdowało się źródło wody. Wyobrażenie na monetach nie jest więc promocją założyciela

143 *RPC* 7.2, nr 2277, 2281A. Dioskurów nie ma w mennictwie z Arykandy, są natomiast pokazani na monetach z Akalissos, *RPC* 7.2, nr 2302. Towarzyszy im postać kobieca w woalu, bogini Księżyca czy może ich siostra Helena, jak proponuje H. von Aulock, *MGTL*, s. 55, nr 1–2.

144 *RPC* 7.2, nr 2278–2279, 2282, 2293. Helios (?) konno, w koronie radialnej i z maczugą, *RPC* 7.2, nr 2280, 2287–2288, 2295.

145 Nollé, 2001, s. 45–46 (cytat), 51–52; Nollé, 2015a, s. 5–6, 46–47. Na temat Arykandy krótko: Steph. Byz. 129.9, *s.v.* Ἀρύκανδα.

146 *RPC* 7.2, nr 2283–2284, 2294.

147 *RPC* 7.2, nr 2289–2290, 2296.

148 *RPC* 7.2, nr 2270.

149 Tek, Sancaktar, 2020, s. 311–327. Por. Talbert, 2000, mapa 65, D4–D5.

(tę rolę otrzymali Aryas i Kandos), lecz oryginalną manifestacją kontekstu miejscowego. Warto tu zauważyć, że wśród mennic likijskich w okresie rządów Gordiana jedynie Limyra wypuściła monety, które tradycję miejską manifestowały w wyobrażeniach obecnością postaci eponima. Jest to bóg rzeki ΛΙΜΥΡΟC pokazany w pozie charakterystycznej dla personifikacji bóstw fluwialnych: wpółleży oparty na naczyniu, z którego wypływa strumień wody[150]. Raz jeszcze w ciekawym przedstawieniu nawiązano do źródła wody w Limyrze, pokazując na monetach typu ΛΙΜΥΡΕΩΝ ΧΡΗCΜΟC parę zwierząt: byka zebu i psa lub kozę (?) pijących ze źródła[151]. Może i to wyobrażenie jest odzwierciedleniem miejscowej opowieści lub lokalnego mitu nieznanych z innych świadectw.

◆ 1.3.4.2 Akmon

Położone we Frygii miasto Akmonia (Akmoneia) nosiło nazwę pochodzącą od Akmona. Legendarny bohater, eponim czy założyciel, poświadczony jest w tradycji literackiej, a także w mennictwie. Jak podaje Stefan z Bizancjum, z powołaniem na Aleksandra Polihistora, Akmon był synem króla Frygii Mane(u)sa, sam zaś był ojcem Mygdona, który stanął po stronie Trojan w podzięce za wcześniejszą pomoc Priama w walce z Amazonkami[152]. Pamięć o Mygdonie trwała przede wszystkim we frygijskim mieście Stektorium, tu, co wspomina Pauzaniasz (10.27.1), zbudowano wspaniały grobowiec bohatera. Jest on również, być może, utrwalony w mennictwie ze Stektorium. W ostatnich latach funkcjonowania tutejszej mennicy, za rządów Filipa Araba, wyemitowano monety, które prezentowały wyposażonego w tarczę i włócznię męża jadącego w dwukonnym wozie (*biga*) albo wstępującego na okręt, albo stojącego ze swymi militarnymi atrybutami[153].

Akmon wyłania się przede wszystkim z wyobrażeń monet emitowanych w Akmonii. Tutejsza mennica emitowała monetę aż po lata samodzielnych rządów Galliena, od II stulecia nieregularnie czyniła odwołania do eponima miasta.

---

150 *RPC* 7.2, nr 2326–2327. Por. Strab. 14.3.7 (C 666); Plin. *Nat.* 5.28.100.

151 *RPC* 7.2, nr 2309, 2314, 2320.

152 Steph. Byz. 60.12, *s.v.* Ἀκμονία; por. Alex. Polyh., frg. 45–47 (*FHG* 3, s. 233); por. też Dion. Hal. *Ant. R.* 1.27.1: Manes, syn Zeusa i Gai, ojciec Atysa i Kotysa; Hdt 1.94; 4.45: król Manes i jego syn Atys; Hom. *Il.* 3.186: walka z Amazonkami i u boku Priama.

153 *RPC* 8, ID 20572, 20573, 20574. Por. w mennictwie wcześniejszym: *RPC* 6, nr 5683 temp. Por. Robert, 1990, s. 193–194.

W omawianym wycinku III wieku sięgnięto po postać Akmona tylko w mennictwie Treboniana Galla i Woluzjana (251–253). Powtórzono znane wcześniej rozwiązanie, bazujące na motywie konnego jeźdźca[154]. Na rewersach monet *RPC* 9, 846 z awersowym wizerunkiem młodszego z augustów, Woluzjana, pokazano herosa w powiewającej chlamidzie, galopującego na koniu. Podobnie jak w mennictwie wcześniejszym dołączono do tego centralnego motywu elementy czerpane z kontekstu miejscowego: jest przed koniem wpółleżący bóg rzeki, a tuż obok na sporym wzniesieniu stoją dwie nimfy (il. 27). Akmon został więc zaprezentowany w scenerii lokalnej. Tę tworzą rzeka Sindros mająca swe źródło na górze Dindymos, a wpadająca do Meandra, a także sama góra – jak przyjmował F. Imhoof-Blumer – kryjąca się pod obrazem stromego wzniesienia, oraz dwie oready, nimfy górskie[155]. Bardzo rozbudowana scena symbolizuje, co założył już Barclay V. Head, mit fundacyjny[156], jednak jego szczegóły pozostają nieznane, nawet imię herosa nie jest wskazane w mennictwie[157]. Wszak na związek jeźdźca z eponimem Akmonii naprowadzają wersy z *Dionysiaca* Nonnosa. Jednym z wątków pobocznych opowieści o Dionizosie jest wzmianka o siedmiu korybantach (13.143–145), tu padają takie imiona, jak: Prymneus, Mimas, Damneus, Okyntoos, Idaios, Melisseus oraz właśnie Akmon. Heros otrzymał epitet: ὀρίδρομος Ἄκμων (Nonn. *Dion.* 13.143)[158]. Ten literacki Akmon, który przebiega góry, dobrze wpisuje się w tradycję monetarną Akmonii, przy czym, rzecz jasna, ta koincydencja bynajmniej nie dowodzi, że piszący w V wieku Nonnos tę tradycję menniczą znał, pokazuje tylko zbieżność różnych nitek opowieści o Akmonie korybancie i Akmonie eponimie Akmonii.

---

154 W epoce Antoninów: *RPC* 4.2, nr 1659 temp., i Sewerów: *RPC* 5.2, ID 716, 15939, 65624, 84269, 85832, wyobrażenie ograniczone do postaci jeźdźca; a także z okresu Sewerów, z dodatkowymi elementami, np. *SNG* vA, nr 3377; *RPC* 5.2, ID 567, 1011, 1365, 27010, 85831; *RPC* 6, nr 30650 temp.

155 Imhoof-Blumer, 1883b, s. 391–392, nr 50. Por. Plin. *Nat.* 5.40.142: *mons Didymus*; por. też *Etym. Magn. s.v.* Δίνδυμον: nazwa na pamiątkę bliźniąt urodzonych przez Aurę, to owoc jej miłości z Dionizosem, potem Aura rzuciła się do rzeki Sangarios. Personifikacja rzeki: *RPC* 7.1, nr 690; *RPC* 9, nr 853; oraz w mennictwie wcześniejszym *RPC* 3, nr 2604. Por. Robert, 1990, s. 192–213.

156 *BMC* Phrygia, s. XXIII. Por. Price, 2005, s. 118.

157 Pozostaje bez imienia również w opisach: *SNG* vA, nr 3380; *SNG* Leypold, nr 1403; *BMC* Phrygia, s. 21, nr 107–108.

158 Podobne określenie odnośnie do Bakchosa – Nonn. *Dion.* 11.230, z kolei ὀρεσίδρομος dotyczy górskiej kryjówki opiekunki Amaltei – Nonn. *Dion.* 27.298.

II. 27
Æ (27 mm, 10,89 g, 6 h), Akmonia, 251–253; *RPC* 9, 846;
aw.: AYT K OYIB AΦ ΓAΛΛOC OYOΛOYCIANOC,
popiersie cesarza w *corona radiata*, pancerzu i draperii, pr.;
rew.: AKMONEΩN, heros konno, personifikacja rzeki, na wzniesieniu dwie nimfy

Niewykluczone, że dalsze szczegóły mitu sygnalizuje detal umieszczony w mennictwie Sewera Aleksandra. Rewersy przedstawiają jeźdźca (bez chlamidy) na galopującym koniu, pod nogami rumaka wpółleżącą postać i dwie inne stojące naprzeciw jeźdźca. Kompozycja przypomina więc tę, która dotyczy prezentacji herosa eponima. Według opisu *RPC* 6, nr 30088 temp. na monecie przedstawiony został cesarz, dwie inne sylwetki (w tym jedna stojąca) wyobrażają jego wrogów[159]. Niemniej w tym przypadku dodatkowo w górze prezentowanej sceny widać orła w locie, którego obecność trudno powiązać wprost z postacią cesarza. Być może ten dodatkowy element mitologizuje wyobrażenie i ponadto sprawia, że widzieć trzeba na tym rewersie nie cesarza, lecz założyciela. Prawdopodobnie orzeł sygnalizuje *omen*, jaki towarzyszył fundacji miasta.

II. 28
Æ (31 mm, 16,47 g, 6 h), Akmonia, 251–253; *RPC* 9, 844;
aw.: AYT K Γ OYIB TPEB ΓAΛΛOC,
popiersie cesarza w *corona radiata*, pancerzu i draperii, pr.;
rew.: AKMONEΩN, dwaj herosi stojący przy ołtarzu, w górze orzeł

159 Por. *RPC* 6, nr 5590 temp.: cesarz w chlamidzie, konno, leżący wróg; *RPC* 6, nr 5589 temp., 5597 temp.: cesarz w chlamidzie, konno.

Ta interpretacja nabiera prawdopodobieństwa w kontekście rewersu monet *RPC* 9, 844 z okresu rządów Treboniana Galla. Wyobrażenie nie ma precedensu w mennictwie Akmonii: dwaj herosi, trzymając włócznie, stoją przy ołtarzu i podają sobie prawice, nad nimi unosi się orzeł (il. 28). Wypada przyjąć, że prezentuje ono mit fundacyjny. Jednym z bohaterów byłby Akmon, a drugim, być może, jego brat Doias, który *notabene* użyczył swego imienia równinnej krainie we Frygii[160]. Z okresu wcześniejszego pochodzą monety przedstawiające orła trzymającego w szponach kość (?)[161]. Czy jest to „kęs" ofiary porwany z ołtarza przez ptaka, który będzie go niósł na miejsce wybrane przez boga?

Il. 29
Æ (30 mm, 12,08 g, 6 h), Akmonia, 251–253; *RPC* 9, 843;
aw.: AYT K Γ OYIB TPEB ΓAΛΛOC,
popiersie cesarza w *corona radiata*, pancerzu i draperii, pr.;
rew.: AKMONEΩN, nimfa z dzieckiem na ręku, wokół trzej kureci

Niewykluczone jest, że w tym nieznanym micie założycielskim rolę większą, niż wynika z milczącej obecności orła w wyobrażeniach monetarnych, odegrał Zeus. Miasto Akmonia było bowiem wskazywane – wśród innych pretendujących do tej rangi – jako miejsce urodzenia Zeusa. Rea, urodziwszy Zeusa, aby ochronić dziecko przed chcącym je pożreć Kronosem, powierzyła je w opiekę nimfom. Piastunki wychowywały dziecko w ukryciu, karmiąc mlekiem kozy i miodem[162]. Co tu interesujące, według pewnych wersji jeden z Daktyli idajskich, którzy czuwali nad Zeusem, i jeden z korybantów nosił imię Akmon[163]. W emisjach z Akmonii nawiązano do opowieści o dzieciństwie

160 Por. Steph. Byz. 235.1, *s.v.* Δοίαντος πεδίον. Postacie nie są wskazane z imienia np. w opisach: *SNG* Leypold, nr 1402; *BMC* Phrygia, s. 20, nr 102. Por. Robert, 1990, s. 213–219. Por. też monety z okresu Sewerów *RPC* 5.2, ID 1012, 69328 z prezentacją dwóch herosów stojących obok siebie.

161 *RPC* 4.2, nr 9951 temp. Inaczej: orzeł na błyskawicy – *RPC* 10, ID 63104.

162 Diod. Sic. 5.70; Hyg. *Poet. astr.* 2.13; Arat. *Phaen.* 163; Callim. *Hymn.* 1.49–50.

163 Daktylowie: Strab. 10.3.22 (C 473); Nonn. *Dion.* 28.309; Ap. Rhod. *Arg.* 1.1129–1131; korybanci: Nonn. *Dion.* 13.143–145, 37.682, 697.

Zeusa. W okresie rządów Gordiana III i Treboniana Galla wyemitowano monety, na których boga w postaci dziecka ukazywano w ramionach nimfy-opiekunki otoczonej tańczącymi, zbrojnymi w tarcze i miecze postaciami kuretów-korybantów (il. 29). Sylwetki tańczących strażników zarysowują kształt groty wokół nimfy i jej podopiecznego[164].

◆ 1.3.4.3
Dorylaos i Akamas

W mennicy Dorylaion we Frygii, pracującej w okresie od Flawiuszów do Filipa Araba, również wykorzystano podobną scenę, w której (domniemani) założyciele występują przy ołtarzu. Umieszczono ją na rewersach monet *RPC* 7.1, 754 wyemitowanych w latach rządów Gordiana III, zatem wcześniej niż w Akmonii. W tym przypadku bohaterowie składają ofiarę nad płonącym ołtarzem, obaj ukazani są w płaszczach, trzymają długie włócznie, między nimi unosi się orzeł (il. 30). Postacie te zwykło się określać imionami Dorylaos i Akamas[165].

Il. 30
Æ (40 mm, 32,14 g, 1 h), Dorylaion, 238–244; *RPC* 7.1, 754;
aw.: M ANT ΓΟΡΔΙΑΝΟC ΑΥΓΟ,
popiersie cesarza w *corona radiata*, pancerzu i draperii, pr.;
rew.: ΕΠΙ ΑΤΤΙΚΟΥ ΑΡΧ ΤΟ Β ΔΟΡΥΛΑΕΩΝ,
dwaj herosi stojący przy ołtarzu, w górze orzeł

164 *RPC* 7.1, nr 679; *RPC* 9, nr 843. Por. Robert, 1981a, s. 355–356: opiekunka Rhea-Kybele; Lindner, 1994, s. 165–166, 183–185.

165 Tożsamość bohaterów – *BMC* Phrygia, s. 197, nr 13; ze znakiem zapytania – *MS.Phr.* 2, nr 269–270.

W tradycji Akamas to syn Tezeusza i Fedry. Brał udział w zdobyciu Troi, miał znajdować się wraz z innymi wewnątrz drewnianego konia[166]. Z kolei Dorylaos z Eretrii pochodził od Heraklesa[167]. Pamięć o tej genealogii być może odzwierciedlają monety wyemitowane w Dorylaion w II wieku przedstawiające Heraklesa, który trzyma na ręce dziecko, tym miałby być Dorylaos[168]. Georges Radet na bazie opowieści dotyczących tych kilku wymienionych tu postaci, ale również innych wchodzących z tymi w związki krwi lub powinowactwa, próbował wskazać, że Dorylaos to syn Akamasa[169]. Faktem jest, że tradycja epigraficzna utrwaliła przekaz o nich obu jako założycielach miasta Akmonia[170].

Akamas uhonorowany został również w mennictwie kolejnych ośrodków frygijskich: Synnady (według tradycji bohater przybył do Frygii po upadku Troi i to on stworzył miasto[171]) oraz Metropolis. Mennica w Synnadzie, chociaż działała długo, bo do lat samodzielnych rządów Galliena, to w III wieku motywu Akamasa nie podjęła. Uprzednio prezentowano go tu jako męża trzymającego *palladion*, co sygnalizowało udział bohatera w wojnie trojańskiej, albo jego popiersie w hełmie opisane inskrypcją AKAMAC[172]. Ciekawy jest przypadek Metropolis, gdzie po długiej przerwie podjęto produkcję monet w okresie rządów Filipa Araba, Trajana Decjusza i Treboniana Galla. Wypuszczono również emisje pseudoautonomiczne. Na ich awersach przedstawiono popiersie bohatera w hełmie i draperii, a także wskazano jego imię: AKAMAC[173].

---

166 Steph. Byz. 56.10, *s.v.* Ἀκαμάτιον; genealogia: Diod. Sic. 4.62.1; Apoll. *Epit.* 1.18; Paus. 1.5.2; 10.10.1; 10.26.2 (i związek z koniem trojańskim); koń trojański: Paus. 1.23.8; Hyg. *Fab.* 108.1.

167 Por. inskrypcja: Radet, 1895, s. 139–140, nr 3.

168 *RPC* 4.2, nr 1873 temp.

169 Radet, 1895, s. 165–168.

170 Radet, 1895, s. 139–140, nr 3, 140–141, nr 4 = *IGR* 4.527 (Ἀκάμας νέος); por. Robert, 1981b, s. 356–358; Strubbe, 1984–1986, s. 298; Roux, 2023, s. 62 (C. Voconius Aelius Stratonicus *signum* Acamantius porównany do założyciela).

171 Steph. Byz. 592.3, *s.v.* Σύνναδα.

172 *RPC* 4.2, nr 2986 temp., 9995 temp., 17568 temp.; *RPC* 6, nr 5770 temp. Por. *RPC* 5.2, ID 72869: Akamas lub Lakedajmon stoi z posążkiem Nike i włócznią.

173 *RPC* 8, ID 77085.

◆ **Rozdział 2**

Numizmatyczne *ktiseis*: mityczno-legendarna panorama

◆ 2.1
Bohaterowie wojny trojańskiej

εὖ γὰρ ἐγὼ τόδε οἶδα κατὰ φρένα καὶ κατὰ θυμόν:
ἔσσεται ἦμαρ ὅτ' ἄν ποτ' ὀλώλῃ Ἴλιος ἰρὴ
καὶ Πρίαμος καὶ λαὸς ἐϋμμελίω Πριάμοιο.

Wiem ja, że przyjdzie ów dzień, kiedy Troja padnie, / Kiedy wielki wielkiego ludu król polęże, / A z nim zginą trojańscy śtraszni dzidą męże.

Hom. *Il.* 6.447–449,
tłum. Franciszek Ksawery Dmochowski (6.393–395)

Wojna trojańska i opisanie epizodów ostatniego roku jej trwania uwieczniły w tradycji antycznej imię Homera, a także stały się pożywką dla tworzenia kolejnych wersji, niekiedy alternatywnych, dziejów wojny trojańskiej oraz dla upamiętniania jej bohaterów w różnych monumentach. Sławni uczestnicy wojny trojańskiej byli honorowani jako bohaterowie w różnych częściach świata antycznego, rozpowszechniony był ich kult, wskazywane były miejsca ich mogił, tworzone kolejne legendy o ich działaniach i cudach, jakie sprawili. Geograficznej przestrzeni tej pamięci o nich dostarczały historyczne krainy i miasta, będące areną czynów i kolebką ich bohaterów.

W tej przestrzeni pamięci znajdują się również wyobrażenia pochodzące z mennictwa greckiego i rzymskiego[1]. Rzecz jasna, nie jest to płynna narracja o zdarzeniach wojny w jej ostatniej fazie, znanej przede wszystkim z *Ilias*. Nie jest to również potencjalnie możliwa barwna opowieść o przygodach bohaterów powracających z wojny czy po upadku Troi tułających się po świecie.

1 Por. Pause-Dreyer, 1975; Voegtli, 1977; Lacroix, 1999, s. 207–214.

Nie. Mowa raczej o pojedynczych epizodach budowanych wokół wybranych postaci uwikłanych w wojnę.

Trzymając się chronologicznego porządku, jaki wytyczają okoliczności poprzedzające wojnę trojańską, zdarzenia w jej trakcie oraz wynikające z niej następstwa, w mennictwie okresu III wieku można wskazać następujące motywy, które wprost nawiązują do wojny trojańskiej:

- sąd Parysa,
- Hektor zbrojny stoi/kroczy,
- Hektor i okręty,
- Hektor w wozie,
- Hefajstos przy pracy nad zbroją Achillesa,
- Achilles i Pentesileja,
- Diomedes z palladionem,
- wędrówka Eneasza.

Jest ich niewiele w porównaniu z okresem wcześniejszym, zwłaszcza z epoką Antoninów. Ponadto wskazane motywy są rozproszone w mennictwie kilku mennic, w wielu z nich zazwyczaj posługiwano się pojedynczym nawiązaniem do bohaterów wojny trojańskiej (por. tabela 6).

Tabela 6

Bohaterowie wojny trojańskiej w wyobrażeniach monet prowincjonalnych (po 235 r.)

Mennica	Sąd Parysa	Hefajstos[a)]	Achilles i Pentesileja	Diomedes z palladionem	Hektor stoi zbrojny	Hektor i okręty	Hektor w wozie	Wędrówka Eneasza
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Apameia bityńska								AB8
Coela								C8
Ilium	I1				I5	I6	I7	
Mylasa		M2						
Parium								P8
Samos			S3					
Tars	T1							
Tyr				Tr4				

[a)] W tabeli uwzględniono tylko przypadek, w którym motyw został imiennie powiązany z bohaterem wojny trojańskiej.

I.I1. *RPC* 7.1, 43; **I.T1.** *RPC* 6, nr 7109 temp.; **II.M2.** *RPC* 6, 5326 temp.; **III.S3.** *RPC* 10, ID 61234, 61243; **IV.Tr4.** *RPC* 7.2, 3573; *RPC* 9, 1991A, 2023–2023A; *RPC* 10, ID 62900, 62901, 62980, 84236; **V.I5.** *RPC* 6, 3946 temp.; *RPC* 7.1, 41; *RPC* 9, 399; *RPC* 10, ID 63999; **VI.I6.** *RPC* 10, ID 63998; **VII.I7.** *RPC* 7.1, 36–37, 42; *RPC* 9, 397–398; *RPC* 10, ID 64000; **VIII.AB8.** *RPC* 10, ID 59911, 59923, 84212, 86319; **VIII.C8.** *RPC* 9, 165–165A; *RPC* 10, ID 63878; **VIII.P8.** *RPC* 10, ID 82025, 83823, 86661

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

W kontekście niewielkiej liczebności tej grupy monet i raczej incydentalnej obecności w mennictwie III wieku bohaterów wojny trojańskiej zwraca uwagę przywołanie postaci Eneasza. Został wprowadzony w pojedynczych emisjach zaledwie w trzech mennicach.

A przecież Eneasz to jedna z głównych postaci wiodących Rzymian wstecz ku Troi. Ten syn Afrodyty i Anchizesa został pokazany jako niosący Anchizesa na ramieniu i prowadzący Askaniusza za rękę. To w okresie cesarstwa topiczne jego ujęcie, czyli tzw. grupa Eneasza, budowana postaciami samego trojańskiego bohatera oraz jego ojca i syna, z którymi wyszedł z Troi w ostatnią noc przed jej upadkiem. W zideologizowanej wizji, której najlepszym przekazicielem jest Wergiliusz, Eneasz, rzucony przez bogów na tułaczkę, dociera do Lacjum, gdzie kładzie fundamenty swej odrodzonej ojczyzny. Na ziemi italskiej kolejne punkty wytyczają fundacje czy to samego Eneasza, czy dalszych pokoleń – to Lavinium, Alba Longa, wreszcie Rzym. Korzenie Rzymu tkwią w Troi, a warunkiem *sine qua non* jego nastania było ocalenie Eneasza z pożogi wojennej. Motyw Eneasza nie był mocno eksploatowany ani w mennictwie imperialnym, ani prowincjonalnym. W okresie III wieku w kontekście słabnącej aktywności ośrodków prowincjonalnych tym bardziej kurczy się częstotliwość odwołań do tej postaci. W niektórych ówcześnie pracujących mennicach (Berytus, Ilium, Nicea) zrezygnowano z nawiązania do niego, chociaż bohater ten przywoływany był tam wcześniej. Obecny był w wyobrażeniach monet z trzech miast – Apamei, Parium oraz Coeli – które z Rzymem były mocno związane, dwa pierwsze jako kolonie, trzecie jako *municipium*. Jednak tylko jedno z nich – Apameia w Bitynii – nawiązało do pomysłu poprzednio użytkowanego w tej mennicy (por. il. 31), oba pozostałe – Coela w Tracji oraz Parium w Myzji – wprowadziły ten motyw dopiero w omawianym okresie III wieku, a i to dopiero po 250 roku[2]. Taki wyraz lojalności poprzez akcentowanie wspólnej z Rzymem genezy wart jest podkreślenia. Dotyczy przy tym trzech miast położonych

2 Apameia: *RPC* 10, ID 59911, 59923, 84212, 86319; por. monety z okresu rządów Sewera Aleksandra: *RPC* 6, nr 3003 temp.; Coela: *RPC* 9, nr 165–165A; *RPC* 10, ID 63878; Parium: *RPC* 10, ID 82025, 83823, 86661; por. Lindner, 1994, s. 52; Filges, 2015, s. 64, 133, nr 14; szerzej: Pause-Dreyer, 1975, s. 71–73, 77–78, 85; Voegtli, 1977, s. 127–131.

wprawdzie w różnych krainach, ale lokalizowanych w tym samym rejonie imperium, sytuowanych w niedalekiej od siebie odległości nad morzem Marmara. Obecność tego konkretnego motywu można oceniać jako wyraz sentymentu do rzymskiej przeszłości, a także efekt docenienia rodzimego, wschodniego bohatera: Eneasz był Trojańczykiem!

Il. 31

Æ (28 mm, 10,33 g, 1 h), Apameia (Bitynia), 253–260; *RPC* 10, ID 84212;
aw.: IMP CAES P LIC GALLIENVS P F AV, popiersie cesarza w *corona radiata*, pancerzu, z berłem/włócznią (?) na ramieniu, podniesioną prawicą, l.;
rew.: COL IVL APAM AVG D D, Eneasz kroczy, niosąc Anchizesa i prowadząc Askaniusza

Tradycyjnie w Ilium był prezentowany Hektor, najdzielniejszy obrońca Troi spośród synów Priama. Był to motyw wcześniej mocno eksploatowany w miejscowym mennictwie[3]. W III wieku Hektor profitował swoją wcześniejszą popularność i był regularnie przywoływany aż do ostatnich lat funkcjonowania mennicy w dobie wspólnych rządów Waleriana i Galliena. Wyróżniony został imieniem: ΕΚΤΩΡ[4], a na pewnych monetach (*RPC* 9, 397–398) zyskał nawet określenie ΘΕΟϹ ΕΚΤΩΡ.

Jakkolwiek nie podtrzymano znanej we wcześniejszym mennictwie tradycji prezentowania bohatera z jego rodziną: żoną Andromachą bądź synem Astyanaksem, albo z jego przeciwnikami: Patroklosem bądź Ajasem[5], Hektor niezmiennie pozostaje nieustraszonym śmiałkiem, najwaleczniejszym z obrońców Troi. Zaledwie kilka obrazów przekazuje tę tradycję o Hektorze. Pierwszy to wyizolowany obraz wojownika, zbrojnego we włócznię i tarczę, prezentowanego w dwóch odsłonach: statycznej[6] i dynamicznej, w której Hektor wykonuje

3 Hektor był obecny na ok. 1/5 rewersów monet z Ilium; por. von Fritze, 1902, s. 519–523; Pause-Dreyer, 1975, s. 73–76.

4 Wyjątek: *RPC* 7.1, nr 42, tu napis rewersowy: ΙΛΙΕΩΝ, na pozostałych ΕΚΤΩΡ ΙΛΙΕΩΝ lub ΙΛΙΕΩΝ ΕΚΤΩΡ.

5 Por. *RPC* 4.2, nr 87 temp., 11271 temp.; *RPC* 5.2, ID 394, 792, 1130, 70520.

6 Na przykład *RPC* 4.2, nr 94 temp.; *RPC* 5.2, ID 27590.

zamach włócznią, jak gdyby miotając ją w kierunku nieprzyjaciela. Kolejny to obraz Hektora wojownika mknącego w wozie (*biga*)[7]. Wywołuje on skojarzenia z bojem na rydwanie (il. 32). Trzeci obraz jest interesujący, ponieważ w odróżnieniu od dwóch poprzednich może być powiązany z konkretnym epizodem walki o Troję. Oto Hektor kroczy, wymachując włócznią, ku okrętom znajdującym się naprzeciw niego (il. 33)[8]. Przedstawienie symbolizuje kierowany przez Hektora wypad mający na celu zniszczenie greckiej floty, który przerodził się w zaciekłą bitwę Trojan z Achajami, jak sprawę opisuje *Iliada* (Hom. *Il.* 13 i 15).

Il. 32
Æ (37,5 mm, 24,45 g, 12 h), Ilium, 253–260; *RPC* 10, ID 64000;
aw.: AYT ΓAΛΛIHNOC CEB, popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: EKTΩP IΛIEΩN, Hektor jadący na rydwanie

Il. 33
Æ (41 mm, 27,02 g, 12 h), Ilium, 253–260; *RPC* 10, ID 63998;
aw.: A K Π Λ OYAΛEPIANOC, popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: IΛIEΩN EKTΩP, Hektor kroczący ku okrętom

7 Por. np. *RPC* 4.2, nr 84 temp.; *RPC* 5.2, ID 392 (dodatkowo postać wroga), 542, 878, 953, 1131, 27052, 27280, 28694, 82368. Bohater w kwadrydze por. *RPC* 4.2, nr 121 temp.; *RPC* 5.2, ID 645, 1377.

8 *RPC* 4.2, nr 112 temp.; *RPC* 5.2, ID 172, 1253; por. też (jeden okręt) *RPC* 4.2, nr 99 temp.

Il. 34
Æ (36 mm, 23,56 g), Tars, 235–238; *RPC* 6, 7109 temp.;
aw.: ΑΥΤ Κ Γ ΙΟΥ ΟΥΗ ΜΑΞΙΜΕΙΝΟϹ Π Π,
popiersie cesarza w *corona radiata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: ΤΑΡϹΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟ Α Μ Κ Γ Β, Parys siedzący na skale, z *pedum* i jabłkiem w ręce, naprzeciw siedzi Hera, stoją Atena i Afrodyta

Na monetach przypomniano drugiego syna Priama, królewicza Parysa-Aleksandra, wykarmionego przez niedźwiedzicę i wychowanego przez pasterzy; tego, którego decyzje stały się zarzewiem wojny trojańskiej. W wyobrażeniach zilustrowano pewien ważny epizod mitu Parysa, mianowicie scenę osądzenia, która z trzech bogiń – Atena, Hera czy Afrodyta – jest najpiękniejsza. Palmę pierwszeństwa zyskała Afrodyta. Ten sąd Parysa zobrazowano na monetach z Ilium (*RPC* 7.1, 43). Sięgnięto w tym celu po rozwiązanie wypracowane wcześniej w tutejszej mennicy[9] – przedstawiono siedzącego na skale Parysa, a przed nim stojące rzędem trzy rywalki do tytułu najpiękniejszej. Z kolei w Tarsie, mennicy aktywnie pracującej za rządów Maksymina Traka, pomysł ukazania sądu Parysa jest nowy (*RPC* 6, 7109 temp.). Parys siedzi na skale, z *pedum* i jabłkiem w ręce, naprzeciw niego siedzi na tronie Hera w woalu na głowie, za nią stoi Atena w hełmie. Przed tymi dwiema, w centrum sceny, naga Afrodyta stoi w jednej z charakterystycznych dla niej póz: unosi ramiona, wyciskając wodę z włosów, czym przypomina Afrodytę Anadyomene (il. 34)[10]. Bogini bynajmniej nie była tematem wiodącym w Tarsie, ale pokazano ją wówczas jeszcze w jednej nieoczywistej aranżacji, mianowicie w towarzystwie Aresa (*RPC* 6, 7126 temp.)[11].

9 *RPC* 4.2, nr 11279 temp. Por. Pause-Dreyer, 1975, s. 76.

10 Podobnie pokazana jej wyizolowana sylwetka na monetach z innych mennic, np. Cezarea (Caesarea Germanica): *RPC* 6, nr 30591 temp.; Antiochia *ad Maeandrum*: *RPC* 7.1, nr 605.

11 Por. z tego samego okresu monety z Tralles: *RPC* 6, nr 5092 temp. oraz z okresu rządów Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa z Amasei: *RPC* 4.3, nr 5287 temp., 5288 temp., 5295 temp., 5296 temp., 25097 temp.

Grono bohaterów rodem z Troi w mennictwie III wieku nieznacznie powiększa pojedyncze nawiązanie do Ganimedesa. Odwołano się do niego na monetach *RPC* 7.2, 704 z Hadrianopolis w Tracji w okresie rządów Gordiana III[12]. Ten urodziwy przedstawiciel trojańskiego rodu królewskiego, potomek Dardanosa, syn Trosa i Kalliroe, czy może – według innych tradycji – syn albo wnuk Ilosa[13], stał się obiektem miłości Zeusa i został przez niego uniesiony na Olimp[14]. Wyobrażenie monety nawiązuje właśnie do tego afektu: obok stojącego młodzieńca został pokazany orzeł, którego postać przybrał Zeus, by porwać Ganimedesa.

W III wieku przetrwały również pojedyncze nawiązania do Diomedesa. Ten heros z Etolii, syn Tydeusa, jeden z epigonów, w micie trojańskim jest dawnym zalotnikiem pięknej Heleny, a podczas wojny stającym na czele Argejczyków – towarzyszem Odyseusza[15]. To ci dwaj, Diomedes i Odyseusz, mieli wykraść z Troi *palladion*, czyli posążek Ateny Pallas. Śmiałkowie zakradli się do świątyni bogini w Troi, skąd wynieśli *palladion* (bądź tylko jego kopię)[16] i ze skradzioną świętością powrócili do obozu Greków[17]. W ten sposób pozbawili Troję rękojmi bezpieczeństwa miasta. Ten słynny czyn przypominają rewersy monet z Tyru. Diomedes występuje na nich, trzymając *palladion*. Obraz taki pokazywano na rewersach monet z Tyru aż do połowy III wieku[18]. Heros, który miał założyć liczne miasta w Italii, bynajmniej nie funkcjonował w tradycji jako założyciel Tyru. Chodzi więc raczej o niezależne od mitu założycielskiego przypomnienie w wyobrażeniach monetarnych słynnego bohatera z atrybutem stanowiącym gwarancję nienaruszalności miasta, które jest w posiadaniu niezwykłej statuetki.

Na monetach *RPC* 10, ID 61234, 61243 wyemitowanych w Samos w okresie rządów Waleriana i Galliena wykorzystano nieznane dotąd w mennictwie

---

12 Por. *RPC* 4.1, nr 11169 temp.; wcześniej w mennictwie: Ilium: *RPC* 1, nr 2318A; *RPC* 3, nr 1572; *RPC* 4.2, nr 86 temp., 122 temp., 123 temp., 138 temp., 11273 temp., 11274 temp., 11281 temp., 11283 temp.; *RPC* 5.2, ID 555, 42768; Dardanos: *RPC* 3, nr 1564–1564A; *RPC* 4.2, nr 2589 temp., 17413 temp.; *RPC* 5.2, ID 205; Sebaste: *RPC* 6, nr 5678 temp.; Kotiaion: *RPC* 6, nr 30687 temp.

13 Sam Ilos obecny w mennictwie Antoninów: *RPC* 4.2, nr 9211 temp.

14 Apoll. *Bibl.* 3.140–141; por. (genealogia i los) Diod. Sic. 4.75.1–6; Hyg. *Fab.* 224.4, 271.1.

15 Apoll. *Bibl.* 3.82, 129; Apoll. *Epit.* 3.12, 4.4, 5.8 i 13, 6.1; Paus. 10.31.2; Hyg. *Fab.* 97.4, 98.3, 108, 113.2, 175.2; oczywiście również w *Iliadzie*, np. Hom. *Il.* 2.559–568, 4.365–421, 5.1–26 *etc.*

16 W pewnej wersji opowieści złodzieje mogli wynieść tylko kopię posążka, stworzoną dla zabezpieczenia oryginału (por. Arctinos, *ap.* Dion. Hal. *Ant. R.* 1.69.2–69.4), i ta im pozostała (Dion. Hal. *Ant. R.* 2.66.5).

17 Dion. Hal. *Ant. R.* 1.69.2; por. Verg. *Aen.* 2.162–184; Ov. *Met.* 13.99 i 334–351. Nie jest jasne, jak statuetka ponownie znalazła się w posiadaniu Trojan uciekających z miasta. Diomedes miał przekazać *palladion* Nautesowi: Var., *ap.* Serv. *in Aen.* 2.166, 3.407, 5.704.

18 Por. w mennictwie wcześniejszym za Sewerów: *RPC* 6, nr 8647 temp. Por. Pause-Dreyer, 1975, s. 79–80.

przedstawienie, które również można odnieść do uczestników wojny trojańskiej. To obraz pieszego wojownika stojącego naprzeciw Amazonki przebitej włócznią. Przegraną jest zapewne Pentesileja – jedna z Amazonek, która po śmierci Hektora na czele towarzyszek przybyła pod Troję ze wsparciem dla Priama. W boju uległa Achillesowi, który ranił ją w pierś, na skutek czego zginęła[19]. I znowu: nie jest znany przekaz, który postać Pentesilei włącza w opowieść założycielską Samos. Niemniej Amazonki pozostawały rozpoznawalnym symbolem w miastach wschodnich[20], przy tym zachowywały potencjalną niejednoznaczność, mogły być wyrazem tego, co lokalne, ale też symbolem obcego, a nawet wrogiego elementu. W Samos ponownie byłby to przejaw pewnej tendencji widocznej w polityce ikonograficznej mennictwa tego okresu, mianowicie wyciągania z lamusa postaci mitycznych bądź legendarnych.

To w sumie skromny repertuar ikonograficzny dotyczący postaci uwikłanych w mit trojański. Uderza to zwłaszcza w przypadku Ilium, dawnego Ilionu, gdzie przecież wojna trojańska dostarczała doskonałego pretekstu do chwalby dawności miasta. Jednak nieregularna i mała była w III wieku produkcja tutejszej mennicy (pracowała za rządów Maksymina Traka, Gordiana III, Trajana Decjusza oraz Waleriana i Galliena). Nic dziwnego, że program ikonograficzny dotyczący najsłynniejszego zdarzenia w dziejach został tak mocno okrojony. W czasach Antoninów i Sewerów pokazali się okazjonalnie, by następnie zniknąć z wyobrażeń monetarnych: król Priam[21]; Dardanos, który zbudował warownię w Troi i panował nad Troadą, niekiedy prezentowany z kobiecą towarzyszką, prawdopodobnie Bateją, oddaną mu za żonę córką króla Teukrosa[22]; założyciel Ilionu, Ilos, ten, któremu Zeus zesłał znak w formie palladionu[23]; Skamander, bóg rzeki przepływającej przez trojańską równinę i ojciec Teukrosa,

---

19 Diod. Sic. 2.46.5–6; Apoll. *Epit*. 5.1; Hyg. *Fab*. 112.4. Motyw śmierci Pentesilei z ręki Achillesa nie był częsty w sztuce numizmatycznej, por. zdobienie tarczy Nike pokazanej na rewersach medalionów z Abukiru, Dressel, 1906, s. 11–12: E, s. 20: U, Taf. 2.E i 3.2, por. Berlin, Münzkabinett, inv. 1908/3 i Aboukir, Lisboa, Museu Calouste Gulbenkian, nr 2427. Potem będzie powtórzony na tzw. kontorniatach, Alföldi, Alföldi, Clay, 1976, nr 196, Taf. 73.12, nr 396, Taf. 167.8–9, nr 400, Taf. 168.6, nr 438, Taf. 184.1, nr 231, Taf. 94.5; Alföldi, Alföldi, 1990, s. 152–154; Ghedini, 2016, s. 302–310.

20 Popularność symbolu Amazonki w mennictwie miast jońskich por. Herring, 2022, s. 371. Długa była lista miast, które sławiły Amazonki jako ich fundatorów bądź eponimów. To Aigai (Aegae), Amisos, Anaia, Ankyra, Efez, Kibyra, Kyme, Latoreia, Magnezja *ad Sipylum*, Mitylena, Mostene, Myrina, Myrlea, Pitane, Priene, Synopa (Sinopa), Smyrna, Soloi i Tyateira, por. Herring, 2022, s. 356–364. Por. też Yıldırım, 2020, s. 391–405 (Synopa).

21 *RPC* 4.2, nr 129 temp., 2485 temp.

22 *RPC* 4.2, nr 133 temp. Dardanos również na monetach z Dardanos, *RPC* 4.2, nr 9206 temp., 10499 temp.; *RPC* 5.2, ID 56, 76.

23 *RPC* 4.2, nr 9211 temp.

króla Troady[24]; a nawet Eneasz, który z Troi ocalał[25]. Można przy tym stwierdzić, że paradoksalnie zwyciężył Trojańczyk Hektor, który spośród uczestników wojny najdłużej przetrwał w miejscowym mennictwie.

Na tym tle imponuje numizmatyczna kariera Hefajstosa. W wyobrażeniach monetarnych boski kowal pochylony przy swej pracy wykuwa zbroję dla Achillesa (Hom. *Il.* 18.478–608). Taką interpretację przedstawienia zrealizowanego na monetach *RPC* 6, 5326 temp. z karyjskiej Mylasy podpowiada fragment inskrypcji rewersowej: AXIΛΛE[ΩC?]. Ten unikatowy „podpis" można odnieść wprost do największego wojownika wojny trojańskiej, ale można również szukać w tym bohaterze modelu pożądanych w epoce historycznej cnót wojennych, nieugiętej waleczności, wręcz brawury. Taki podtekst być może trzeba nadać podobnemu obrazowi Hefajstosa z jego narzędziami, używanemu w mennictwie licznych mennic[26] i dodatkowo uzupełnianemu wyobrażeniem efektów jego pracy, czyli tarczy[27] lub hełmu (?)[28]. Czasem Hefajstos zyskiwał towarzystwo Ateny[29], a ponadto jednego z cyklopów[30]. O ile to pierwsze przedstawienie, z Mylasy, można powiązać z walczącym pod Troją Achillesem, o tyle trudno o to w każdym z pozostałych przypadków. Może zwyczajnie odzwierciedlają one popularność Hefajstosa wynikającą z tego, że patronował on kowalstwu. Obróbka metali nabrała sporego znaczenia w kontekście realizacji zamówień dla wojsk stacjonujących na Wschodzie imperium[31]. Skojarzenia z konkretnym rzemiosłem pozostają, lecz zupełnie inny staje się wydźwięk treściowy.

---

24 *RPC* 4.2, nr 89 temp., 127 temp., 114 temp.; *RPC* 5.2, ID 582, 644, 679, 1294, 1356; *RPC* 6, nr 3941 temp., 3943 temp.

25 Na przykład *RPC* 4.2, nr 91 temp., 2487 temp.; *RPC* 5.2, ID 42762; *RPC* 6, nr 39938 temp.

26 Magnezja *ad Maeandrum*: *RPC* 6, nr 5230 temp.; *RPC* 8, ID 20496, 78058; Kyzikos: *RPC* 7.1, nr 18; *RPC* 10, ID 62014; Nysa: *RPC* 10, ID 61541. Postać stojąca: Iuliopolis: *RPC* 6, nr 3716 temp.; *RPC* 8, ID 78058; Nikomedia: *RPC* 7.2, nr 2014; Nikopolis: *RPC* 10, ID 60738, 60757, 60797.

27 Aspendos: *RPC* 6, nr 6313, 6323 temp.; *RPC* 7.2, nr 2542; *RPC* 9, nr 1066; *RPC* 10, ID 62174, 73958, 84060, 84062; Attaleia: *RPC* 8, ID 21009; Klaudioseleukia: *RPC* 7.2, nr 2429; *RPC* 8, ID 20838; Kolybrassos: *RPC* 9, nr 1185, 1187; *RPC* 10, ID 60412; Lyrbe: *RPC* 7.2, nr 2618; Magnezja *ad Maeandrum*: *RPC* 6, nr 5240 temp.; Olympos: *RPC* 7.2, nr 2361–2363 (dodatkowo drzewo); Perge: *RPC* 6, nr 6170 temp.; *RPC* 8, ID 21074, 21075, 28044, 28511; *RPC* 10, ID 62303, 62323, 62326, 84348; Sagalassos: *RPC* 9, nr 958; *RPC* 10, ID 63510, 63586; Selge: *RPC* 9, nr 1024, 1030; Side: *RPC* 6, nr 6445 temp.; *RPC* 9, nr 1154, 1155A; *RPC* 10, ID 62701; Syedra: *RPC* 9, nr 1212, 1217A; Temenothyrai: *RPC* 8, ID 20267.

28 Antiochia *ad Maeandrum*: *RPC* 10, ID 60048; Aizanoi: *RPC* 10, ID 63070.

29 Magnezja *ad Maeandrum*: *RPC* 6, nr 5224 temp.; Nicea (Nicaea): *RPC* 7.2, nr 1887.

30 Ankyra: *RPC* 8, ID 20194, 20195. Por. Werz, 1994: interpretacja rewersu jako symbolicznego przedstawienia procesu produkcji monety.

31 Por. Nollé, 1995, s. 63–77.

◆ 2.2
Fenicki – i nie tylko – rodowód, czyli Dydona i inni

… dux femina facti.
Devenere locos, ubi nunc ingentia cernis
moenia surgentemque novae Karthaginis arcem,
mercatique solum, facti de nomine Byrsam,
taurino quantum possent circumdare tergo.

Kobieta przewodzi nad flotą. / Przybyli wreszcie w miejsce, gdzie wzgórza stok nagi / Mur wieńczy dziś, potężny gród nowej Kartagi; / Kupiwszy ziemi tyle, ile się zamyka – / Byrsą zwą ją stąd – skórą rozesłaną z byka…

Verg. *Aen.* 1.364–368, tłum. Tadeusz Karyłowski

Tyr, miasto syryjskie o korzeniach fenickich, potem kolonia, jest dobrym przykładem sięgania w mennictwie po wątki założycielskie osadzone w różnych tradycjach. Zwłaszcza epoka Sewerów, kiedy najpierw nastąpił awans miasta do rangi kolonii, potem jego czasowa degradacja, dała – co wykazał w swych analizach Alfred M. Hirt[32] – impuls do przypominania założycieli, czy nawet szerzej: do definiowania roli dziejowej samego Tyru. Po wypracowane wówczas liczne motywy można było sięgać w dobie kryzysu III wieku. Wprawdzie zaprzestano wtedy posługiwać się na monetach z Tyru motywem *aratrum*, symbolizującym osiągnięty status kolonii, w zamian szeroko czerpano z motywów lokalnych.

Emisje z Tyru, zwłaszcza te powstałe w III wieku, są często naznaczone – czy w formie rozbudowanych przedstawień, czy pojedynczych elementów – kontekstem lokalnym. Detalem dającym takie skojarzenia jest na przykład muszla, *murex*, będąca znakiem menniczym miasta. Z wnętrza muszli rozkolca purpurodajnego (*Murex brandaris*) uzyskiwano cenną purpurę. Tubylcy, jak przekazał Juliusz Polluks, mieli opowiadać, że to Herakles, zauważywszy, że ślimak ugryziony przez psa wydziela purpurową barwę, pierwszy wykorzystał tę wiedzę do zabarwienia szaty sprezentowanej nimfie o imieniu Tyros[33]. Tę historię „odkrycia" zilustrowano w kilku emisjach z Tyru, przedstawiając w odcinku wyobrażenia rewersowego psa naprzeciwko muszli (il. 35)[34].

---

32 Hirt, 2015, s. 190–226.

33 Iul. Pollux, *Onomast.*: *Historia de purpura*. Por. Plin. *Nat.* 9.36.127.

34 *RPC* 9, nr 2008–2009; *RPC* 10, ID 62936, 62962, 71862, 72024, 86156. Motyw wprowadzony w okresie Sewerów: *RPC* 6, nr 8635 temp., 8636 temp., 8651 temp., 8661 temp.

Il. 35
Æ (28 mm, 14,08 g, 6 h), Tyr, 253–260; *RPC* 10, ID 62962;
aw.: IMP C P LIC GALLIENVS AVG,
popiersie cesarza w *corona laureata* i pancerzu, pr.;
rew.: COL TVRO MET, drzewo między dwoma betylami, niżej pies i muszla *murex*

Il. 36
Æ (28 mm, 17,17 g, 6 h), Tyr, 238–244; *RPC* 7.2, 3582;
aw.: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: COL TYR MET AMBPOCIE ΠETPE,
dwa betyle, obok ołtarz i drzewo, w odcinku muszla *murex*

Il. 37
Æ (26 mm, 13,60 g, 6 h), Tyr, 253–260; *RPC* 10, ID 63011;
aw.: MP C P LIC GALLIENVS AV,
popiersie cesarza w *corona radiata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: COL TVRO METR,
Herakles-Melkart stoi przy ołtarzu, obok dwa betyle i muszla *murex*

Innym elementem zaczerpniętym z kontekstu miejscowego, również pełniącym funkcję znaku menniczego, ale odsyłającym do idei założenia Tyru, są tzw. skały ambrozyjne. Ich obraz był obecny w miejscowym mennictwie od czasów Heliogabala, a popularny pozostawał aż do wspólnych rządów Waleriana i Galliena. W miejscowej narracji założycielskiej skały te były dobrze ugruntowane, raz będąc stelami – sztucznym dziełem człowieka, innym razem naturalnymi kamieniami. Jedna z wersji opowieści założycielskiej, którą relacjonował w *Phoinikika* piszący w czasach Hadriana historyk, gramatyk i leksykograf Filon z Byblos, a która zachowała się w *Praeparatio Evangelica* Euzebiusza, przynosi dane o osiągnięciach cywilizacyjnych dawnych mieszkańców Fenicji. Wśród innych zasłużonych przekazuje imiona braci: Hypsouraniosa – budowniczego prymitywnych domostw, zatem poniekąd założyciela miasta, i Ousoosa – między innymi wynalazcy żeglugi morskiej, którą odbył na prymitywnej łodzi – kłodzie drewna; to on po udanej morskiej podróży miał postawić dwa betyle, którym potem mieszkańcy miasta oddawali cześć[35]. Z kolei Nonnos (IV/V w.) w *Dionysiaca* przypomniał proroctwo Heraklesa, który polecił Tyryjczykom wypłynąć w morze. Zgodnie z przepowiednią herosa znaleźli oni dwie dryfujące skały, nazwane Ambrosiai (40.469), jedną z płonącym drzewem oliwnym na szczycie, drugą z siedzącymi na niej orłem i wężem. Kiedy żeglarze schwytali orła i złożyli go w ofierze Posejdonowi, skały osiadły na brzegu, tworząc w ten sposób podstawę dla zakładanego miasta[36]. W mennictwie na jednych rewersach skały ambrozyjne to nieregularne, stożkowate formy, podczas gdy na innych mają regularny, wznoszący się kształt. Te dwie formy być może odzwierciedlają dwie różne, wspomniane opowieści, ponadto ta druga może przypomina betyle – dwie kolumny na wyposażeniu tyryjskiej świątyni Heraklesa, opisane przez Herodota (2.44)[37]. Skały przedstawione są wraz z wyrastającym z nich krzewem oliwnym, co również nawiązuje do jednej z wersji opowieści założycielskiej. Mogą występować w roli głównego motywu ikonograficznego rewersów, opisane legendami AMBPOCIЄ ΠЄTPAI / AMBPOCIЄ ΠЄTPЄ(I) / AMBPOCIЄ ΠAITPЄ (il. 36)[38], po prostu ΠAЄ/TPЄ[39] lub bez napisu – nadal rozpoznawalne w swych charakterystycznych kształtach[40]. Niekiedy jako znak menniczy Tyru dopełniają inny temat ikonograficzny. Wśród

35 Por. Euseb. *Praep. evang.* 1.10.6–14.

36 Nonn. *Dion.* 40.427–537. O Tyrze jako pływającej, niezakorzenionej wyspie: Achill. Tat. 2.14.5.

37 Dwie formy i ich cechy związane z opowieściami: Bijovsky, 2005, s. 829–832.

38 *RPC* 7.2, nr 3580–3584.

39 *RPC* 9, nr 2008–2009.

40 *RPC* 9, nr 2038; *RPC* 10, ID 62936, 62938, 62939, 62962, 71862, 72024, 86156.

takich przedstawień oryginalne jest zestawienie obrazu Ambrosiai z sylwetką Okeanosa, personifikującego ocean, bo przecież skały wynurzyły się z wody[41]. Równie interesujące jest zaprezentowanie (oprócz muszli *murex*) motywu skał ambrozyjskich w polu rewersu, w którym dominuje Herakles-Melkart, z maczugą w lewej ręce i z lwią skórą (il. 37)[42]. W ten sposób ów heros, o którym znana jest dawno poświadczona tradycja, że jest on dla Tyryjczyków ἀρχηγός τῆς πατρίδος[43], został symbolicznie pokazany jako założyciel Tyru. Jeszcze w innych wyobrażeniach rewersowych obraz skał ambrozyjnych stanowi tło dla postaci Europy[44] (do tego wątku powrócę).

Inne motywy założycielskie eksponowane na monetach z Tyru podkreślają jego rolę w powstaniu kolejnych miast: Kartaginy i Teb. Symbolizują ją postaciami Dydony i Kadmosa.

Emisje z Tyru prezentowały Dydonę w kilku ujęciach, które – pomijając tu różnicujące je detale – można przyporządkować następującym modelom[45]:

– Dydona przy ołtarzu przed świątynią (I),
– Dydona na okręcie (II),
– Dydona i mury miejskie (III),
– Dydona stojąca (IV).

Uporządkowanie chronologiczne wyobrażeń monetarnych należących do poszczególnych modeli prezentuje tabela 7.

Tabela 7
Dydona w wyobrażeniach monet z Tyru w epoce cesarstwa

Cesarz, daty panowania	Dydona przy ołtarzu, świątynia, *murex*	Dydona (?) na okręcie	Dydona na okręcie, załoga, *murex*	Dydona, mury miasta z bramą, budowniczy, kopacz, *murex*	Dydona stojąca z kaduceuszem i *aplustre*, drzewo palmowe, *murex*	Dydona stojąca z *aplustre* i dziobem okrętu u stóp, drzewo palmowe, *murex*	Dydona (?) stojąca, *murex*	Referencje
	I	II		III			IV	
Heliogabal, 218–222			×					T1
				•				T2
					×			T3

41 *RPC* 10, ID 62942, 62943, 63020, 63021, 63030.
42 *RPC* 7.2, nr 3591; *RPC* 8, ID 81406; *RPC* 9, nr 2040; *RPC* 10, ID 62897, 62898, 63011.
43 *I.Delos* 4.1519.15 (154/153 r. p.n.e.).
44 *RPC* 9, nr 2025–2025A; *RPC* 10, ID 62892, 62983, 62984, 63024, 71800.
45 Trzy pierwsze modele omawiają: Ceci, Martini, 2020.

cd. **tab. 7.**

Cesarz, daty panowania	Dydona przy ołtarzu, świątynia, *murex*	Dydona (?) na okręcie	Dydona na okręcie, załoga, *murex*	Dydona, mury miasta z bramą, budowniczy, kopacz, *murex*	Dydona stojąca z kaduceuszem i *aplustre*, drzewo palmowe, *murex*	Dydona stojąca z *aplustre* i dziobem okrętu u stóp, drzewo palmowe, *murex*	Dydona (?) stojąca, *murex*	Referencje
	I	II		III			IV	
Sewer Aleksander, 222–235		⁘						T4
Gordian III, 238–244			•					T5
			×					T6
				•				T7
						×		T8
Filip I, 244–249	×							T9
			×					T10
				•				T11
				×				T12
						×		T13
Trebonian Gall i Woluzjan, 251–253	×							T14
			×					T15
				•				T16
Walerian i Gallien, 253–260	×							T17
			×					T18
				•				T19
				×				T20
							⁘	T21

• W inskrypcji imię Dydony.
× W inskrypcji brak imienia Dydony.
⁘ W wyobrażeniu postać enigmatyczna (Dydona?).

T1. *RPC* 6, 8644 temp., 8645 temp., 8655 temp., 8665 temp.; **T2.** *RPC* 6, 8613 temp., 8614 temp., 8615 temp., 8646 temp.; **T3.** *RPC* 6, 8612 temp.; **T4.** *RPC* 6, 8703 temp., 8704 temp.; **T5.** *RPC* 7.2, 3568; **T6.** *RPC* 7.2, 3569; **T7.** *RPC* 7.2, 3571–3572; **T8.** *RPC* 7.2, 3570; **T9.** *RPC* 8, ID 6549, 58994; **T10.** *RPC* 8, ID 6531; **T11.** *RPC* 8, ID 26496, 58993; **T12.** *RPC* 8,

ID 6463, 6535, 6572; **T13.** *RPC* 8, ID 6462; **T14.** *RPC* 9, 1990–1991, 2021–2022; **T15.** *RPC* 9, 1989; **T16.** *RPC* 9, 1988, 2020; **T17.** *RPC* 10, ID 71901; **T18.** *RPC* 10, ID 62887, 63013, 63014, 63041, 71998; **T19.** *RPC* 10, ID 71863; **T20.** *RPC* 10, ID 62916, 62923, 62963, 63022, 71997; **T21.** *RPC* 10, ID 62888, 63032, 88386

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Dydona, w przeszłości rzymskiej osadzona przede wszystkim dzięki Wergiliuszowi, który w *Aeneis* utrwalił opowieść o jej tragicznej miłości do Eneasza, praojca Rzymian, w mennictwie tyryjskim występuje w mniej oczywistych scenach. Nawiązują one do jej własnej historii przeżywanej w Tyrze, gdzie występowała pod imieniem Elissa[46]. Była córką tutejszego króla Mutto, który dziedzictwo tronu przeznaczył jej i jej bratu Pygmalionowi. Elissa poślubiła zamożnego dysponenta skarbu, kapłana Heraklesa – Sicharbasa (*seu* Acherbas, *seu* Sichaeus). Został on zamordowany przez Pygmaliona, Elissa zaś zdołała uciec z kraju na statku. Ten wątek jest najczęściej eksponowany w mennictwie epoki, choć został wypracowany wcześniej, za Sewerów. Syntetyzowano w nim kilka epizodów opowieści. Elissa-Dydona to postać z rogiem obfitości, berłem lub *aphlastonem* w ręce, stojąca na galerze. Obok niej widać członków załogi, do jednego z nich księżniczka zwraca się nakazującym gestem. Ilustruje to wątek wyrzucenia do morza skrzyń z piaskiem (rzekomo ze złotem), co miało powstrzymać ścigających Dydonę. Ten moment został dobrze uchwycony na niektórych egzemplarzach monet, na których widać, że jedna z postaci wysypuje coś z worka za burtę statku (il. 38)[47].

Do okoliczności związanych z ucieczką i późniejszym losem Dydony może nawiązywać kolejny model, używany w mennictwie dopiero od połowy III wieku: postać kobieca z głową strojną w *kalathos*, z rękoma uniesionymi w geście orantki stoi przed *distylum* (il. 39). To prawdopodobnie świątynia Heraklesa-Melkarta, na co wskazuje umieszczony w niej atrybut: maczuga[48]. Według Justynusa (18.4.13) Dydona, chcąc zwieść brata, tuż przed opuszczeniem kraju prosiła zmarłego męża, kapłana Heraklesa, o przyjęcie skarbów, które stały się przyczyną jego śmierci. Imię tego kapłana Heraklesa i dary ofiarne dla bogów pojawią się jeszcze wówczas, gdy będzie się wypełniało przeznaczenie

46 Postać po raz pierwszy pojawia się u Timajosa z Tauromenion (III–II w. p.n.e.), por. Timaei frg. 23 (*FHG* 1, s. 197); potem w różnych kontekstach u innych autorów; por. zwłaszcza Verg. *Aen.* 1 i 4; a także Steph. Byz. 363.7, *s.v.* Καρχηδών.

47 Wątek szeroko opowiedziany: Iust. 18.4.3–12. Mąż Elissy nosi tu imię Acherbas, Wergiliusz (*Aen.* 1.343) zwie go Sychaeus.

48 W identyfikacjach postaci i przedmiotu kultu w świątyni czasem pojawiają się rozbieżności. Wskazywana jest Tyche i świątynia Astarte. Por. *RPC* 10, ID 62928, 62929.

Elissy-Dydony, królującej już na nowej ziemi i skłanianej do małżeństwa z tubylcem (Iust. 18.6.5–6).

Ostatecznie Dydona osiadła w Afryce, gdzie założyła Kartaginę. Powstawanie tego miasta obrazuje kolejny model monet z Tyru (por. il. 40). W tle umieszczono muszlę *murex* lub drzewo palmowe, w scenach figuralnych zaś królowa stoi przed bramą miejską, na jej szczycie pracuje murarz, niżej inny pracujący pochyla się nad narzędziem do kopania. Być może jest to aluzja do tworzenia pierwszych fundamentów, kiedy to odnaleziono głowę wołu, co zwiastowało powstanie miasta bogatego, lecz zawsze podległego innym. Z tego względu przeniesiono miasto na inne miejsce, gdzie podczas kopania fundamentów znaleziono głowę konia – znak, że lud miasta będzie wojowniczy i potężny (Iust. 18.5.15–16)[49]. To oryginalne przedstawienie ukazuje tworzenie miasta (κτίσις) i to nie w obrazie symbolizującym rytualne działanie (jak np. motyw *aratrum*), lecz odnoszącym się do materializowania się miasta w jego kształcie fizycznym. W scenie wznoszenia murów występuje – wyrastająca ponad tę materialną rzeczywistość i poprzez swoje rozmiary nadrzędna w stosunku do zajętych pracą śmiertelników – Dydona, patronująca przedsięwzięciu królowa nowo powstałej Kartaginy. W tak zdefiniowanej roli Dydona po raz pierwszy została pokazana wtedy, gdy Tyr czasowo utracił prestiżowy tytuł metropolii[50]. W obliczu tych okoliczności rewersy z królową założycielką stają się jedną z wyraźnych numizmatycznych demonstracji pretensji Tyru. W przedstawieniu literalnie dotyczącym zakładania miasta sam Tyr, gdzie emisje powstały, jest jedynie kolebką Dydony, nie zaś jej przeznaczeniem. Ten genetyczny związek obrazują także inne tyryjskie monety, które prezentują Pygmaliona. Król przedstawiony jest na nich obok zaprzęgu złożonego z czterech jeleni[51] – czy to sugestia jego zamiarów ścigania uciekającej siostry?

Księżniczka tak mocno wrosła w symbolikę mennictwa tyryjskiego, że i inne przedstawienia trzeba prawdopodobnie z nią powiązać, chociaż nie opowiadają one historii Dydony tak czytelnie, jak te już opisane. Niemniej na jej tożsamość może wskazywać umieszczony w pewnych wyobrażeniach *aphlaston*, sugerujący związek głównej postaci z podróżą drogą wodną. Na późniejszych monetach – z okresu rządów Waleriana i Galliena – bezimienna kobieta trzymająca gałązkę (*RPC* 10, ID 62888, 63032, 88386) powinna otrzymać imię

49 Opisy okoliczności założenia i powstawania miasta por. np. App. 8.1; Verg. *Aen*. 1.365–368, 420–438.

50 Por. Hirt, 2015, s. 193–199, a także *RPC* 2, s. 294–295 (epoka Domicjana).

51 W omawianym okresie: *RPC* 7.2, nr 3578; *RPC* 8, ID 6489, 78694; *RPC* 9, nr 2034; *RPC* 10, ID 62955, 71839. Motyw znany w epoce Sewerów: *RPC* 6, nr 8637 temp., 8638 temp.

zrośnięte z tradycją miasta, tak jak inny element w tym samym wyobrażeniu: muszla *murex*. Można więc przyjąć hipotezę, że jest to Dydona.

Il. 38
Æ (31 mm, 21,39 g, 12 h), Tyr, 238–244; *RPC* 7.2, 3568;
aw.: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: COL TYR MET 𐤑𐤅𐤓𐤋𐤒, Dydona na okręcie, muszla *murex*

Il. 39
Æ (27 mm, 12,92 g, 12 h), Tyr, 253–260; *RPC* 10, ID 71901;
aw.: CORNE SALONINA AVG, popiersie cesarzowej w diademie i draperii, pr.;
rew.: COL TVRO MET, Dydona przed świątynią, obok ołtarz i muszla *murex*

Il. 40
Æ (28 mm, 14,99 g, 6 h), Tyr, 253–260; *RPC* 10, ID 62963;
aw.: IMP C P LIC GALLIENVS AVG,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: COL TVRO METR, Dydona stoi, obok mury miasta i robotnicy, muszla *murex*

Drugą wybitną postacią rodem z Tyru jest Kadmos, syn Agenora, władcy tyryjskiego. Kadmos był prezentowany w wyobrażeniach monet właśnie z Tyru, a w okresie wcześniejszym emitowanych również w Sydonie[52] (por. tabela 8).

Tabela 8
Kadmos w wyobrażeniach monet z Sydonu i Tyru w epoce cesarstwa

Cesarz, daty panowania	Kadmos na okręcie	Kadmos kroczy, stopa na dziobie okrętu	Kadmos kroczy, stopa na dziobie okrętu, połączone prawice	Kadmos kroczy, stopa na dziobie okrętu, *tropaion*, drzewo palmowe	Kadmos kroczy z włócznią	Kadmos kroczy, naprzeciw wąż	Kadmos stoi, mury miasta, drzewo palmowe (?)	Kadmos stoi, mury miasta, krowa	Kadmos i grupa Greków stojący	Kadmos i Harmonia/Io stojący	Cesarz i Kadmos (?) stojący	Referencje
Trajan, 98–117		×										S1
Hadrian, 117–138		×										S2
Karakalla, 197?–211/217		×										T1
Heliogabal, 218–222		×										S3
											⁘	S4
				×								T2
	×											T3
						×						T4
Sewer Aleksander, 222–235		×										S5
Gordian III, 238–244					×							T5
						×						T6

52 W Sydonie także nawiązania do Dydony, por. *RPC* 6, nr 8388 temp., 8389 temp., 8442 temp., 8476 temp., COL AVR PIA METR SIDON, Dydona (?) siedzi na tronie, z rogiem obfitości.

cd. **tab. 8.**

Cesarz, daty panowania	Kadmos na okręcie	Kadmos kroczy, stopa na dziobie okrętu	Kadmos kroczy, stopa na dziobie okrętu, połączone prawice	Kadmos kroczy, stopa na dziobie okrętu, *tropaion*, drzewo palmowe	Kadmos kroczy z włócznią	Kadmos kroczy, naprzeciw wąż	Kadmos stoi, mury miasta, drzewo palmowe (?)	Kadmos stoi, mury miasta, krowa	Kadmos i grupa Greków stojący	Kadmos i Harmonia/Io stojący	Cesarz i Kadmos (?) stojący	Referencje
Filip I, 244–249	×											T7
			×									T8
									•			T9
								×				T10
										×		T11
Trebonian Gall i Woluzjan, 251–253	×											T12
		×										T13
								×				T14
									•			T15
										⁜		T16
Walerian i Gallien, 253–260		×										T17
					×							T18
						×						T19
							×					T20
								×				T21
									•			T22
										⁜		T23

* W wyobrażeniach monet z Tyru dodatkowo *murex*, asteryskiem zaznaczony brak tego elementu.

• W inskrypcji imię Kadmos.

× W inskrypcji brak imienia Kadmosa.

⁜ W wyobrażeniu postać enigmatyczna (Kadmos?), S4: jest skrót CAD.

S = Sydon. **S1.** *RPC* 3, 3866; **S2.** *RPC* 3, 3868; **S3.** *RPC* 6, 8472 temp., 8473 temp., 8474 temp., 8475 temp., 8479 temp., 8504 temp., 8535 temp., 8536 temp., 8543 temp., 8547 temp., 8550 temp.; **S4.** *RPC* 6, 8479 temp.; **S5.** *RPC* 6, 8577 temp., 8578 temp., 8579 temp. **T** = Tyr. **T1.** *RPC* 5.3, ID 99316; **T2.** *RPC* 6, 8610 temp., 8643 temp., 8664 temp.;

T3. *RPC* 6, 8608 temp.; **T4.** *RPC* 6, 8909 temp.; **T5.** *RPC* 7.2, 3563–3564; **T6.** *RPC* 7.2, 3565–3567; **T7.** *RPC* 8, ID 6537, 58996, 70017; **T8.** *RPC* 8, ID 6481, 71780, 78444; **T9.** *RPC* 8, ID 6505, 27531; **T10.** *RPC* 8, ID 58995; **T11.** *RPC* 8, ID 6540*; **T12.** *RPC* 9, 2015–2016; **T13.** *RPC* 9, 1984; **T14.** *RPC* 9, 1986, 2017–2018; **T15.** *RPC* 9, 1987, 2019; **T16.** *RPC* 9, 2003, 2031; **T17.** *RPC* 10, ID 62891, 62948; **T18.** *RPC* 10, ID 62998, 63039; **T19.** *RPC* 10, ID 62953, 62954, 62989, 72013, 86158; **T20.** *RPC* 10, ID 86293; **T21.** *RPC* 10, ID 62990, 62991, 62992, 63029, 88390; **T22.** *RPC* 10, ID 62994, 85513; **T23.** *RPC* 10, ID 62973

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Na monetach z Tyru podjęto temat założenia Teb beockich przez Kadmosa. Kiedy poszukiwał porwanej siostry, Europy, usłyszał w Delfach zapowiedź założenia miasta, miejsce miała mu wskazać krowa. Wędrował za zwierzęciem aż do miejsca, gdzie krowa się położyła, tam potem stanęło miasto[53]. Ten epizod dopiero w III wieku doczekał się swej numizmatycznej ekspozycji. Na kilku rewersach zaprezentowano sylwetkę bohatera obok leżącej krowy i murów miasta, inskrypcja ΘΗΒΕ wskazuje, że rzecz dotyczy Teb, ale zarazem ikonograficznie nawiązano do Tyru, prezentując jego emblemat – muszlę *murex* (il. 41)[54]. W innych wyobrażeniach powtórzono znany wcześniej w mennictwie tyryjskim obraz walki Kadmosa z potężnym wężem[55]. Bohater w dynamicznej pozie, wznosząc prawe ramię, zamierza się, by cisnąć kamieniem w potwora i go unieszkodliwić (il. 42). Przypomniano tu jeden z epizodów opowieści o Kadmosie i jego zwycięstwie nad wężem, strzegącym źródła Aresa[56]. Obraz panowania Kadmosa w jego nowej siedzibie został z kolei zilustrowany na monecie *RPC* 8, ID 6540 przedstawieniem pary: Kadmosa i Harmonii stojących i podających sobie prawice na znak zgody i harmonii między nimi. W mennictwie czasów Treboniana Galla i Woluzjana oraz Galliena posłużono się podobnym rozwiązaniem: heros oraz stojąca naprzeciw postać kobieca, na niektórych rewersach dodatkowo zamieszczono wyobrażenie krowy. Przedstawienie jest interpretowane jako heros i Io, czyli jedna z kochanek Zeusa, którą bóg zamienił w jałówkę, chcąc chronić Io przed zazdrością Hery[57]. Wydaje się, że to obecność krowy w wyobrażeniu rewersowym daje wskazówkę do takiej interpretacji, jednak związek Io z Tyrem nie jest oczywisty. Heros bynajmniej nie musi pozostawać anonimowy, a raczej może zyskać imię jasno kojarzone – również w kontekście

53 Por. Ap. Rhod. *Arg.* 3.1184–1185; Hyg. *Fab.* 178.4; Apoll. *Bibl.* 3.21–22.

54 *RPC* 9, nr 1986; *RPC* 10, ID 62990, 62991, 62992, 63029, 88390.

55 Monety wcześniejsze: *RPC* 6, nr 8909 temp.

56 Por. Ap. Rhod. *Arg.* 3.1181–1183; Hyg. *Fab.* 6; 178.5; Ov. *Met.* 3.50–94; Apoll. *Bibl.* 3.22–23; Nonn. *Dion.* 4.356–417.

57 *RPC* 9, nr 2003, 2031; wariant bez krowy: *RPC* 10, ID 62973. Na temat Io: Ov. *Met.* 1.583–664; Paus. 2.16.1, 3.18.13; Apoll. *Bibl.* 2.5–9; Hyg. *Fab.* 145, 149, 155.1.

przywołanych serii monet – z tradycją Tyru. Byłby to więc Kadmos, a jego towarzyszka to Harmonia, pozostaje też krowa, która wskazuje miejsce tworzonych Teb.

Założycielska narracja numizmatyczna obudowana wokół postaci Kadmosa układa się więc w sekwencję:

– odnalezienie miejsca, gdzie powinno stanąć miasto (i walka o miejsce): symbol krowy i motyw walki z wężem,
– zbudowanie miasta: obraz murów,
– panowanie i zapowiedź pomyślności: symbol *dextrarum iunctio*.

Il. 41
Æ (29 mm, 14,55 g, 12 h), Tyr, 253–260; *RPC* 10, ID 63029;
aw.: CORNE SALONINA AVG,
popiersie cesarzowej w diademie i draperii, pr.;
rew.: COL TVRO MET ΘHBE,
Kadmos stoi, obok mury miasta, krowa i muszla *murex*

Il. 42
Æ (28 mm, 14,47 g, 6 h), Tyr, 253–260; *RPC* 110, ID 72013;
aw.: IMP C P LIC GALLIENVS AVG,
popiersie cesarza w *corona radiata* i pancerzu, pr.;
rew.: COL TVRO MET,
Kadmos z kamieniem naprzeciw węża, muszla *murex*

Il. 43
Æ (28 mm, 9,47 g, 6 h), Tyr, 253–260; *RPC* 10, ID 62994;
aw.: IMP C P LIC GALLIENVS AV,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: COL TVRO METR [ΕΛΛΗΝΕC ΚΑΔΜΟC],
Kadmos ze zwojem papirusu stoi naprzeciw trzech Greków, muszla *murex*

Postać Kadmosa posłużyła ponadto w mennictwie tyryjskim do zdefiniowania misji cywilizacyjnej Fenicjan. Zgodnie z tradycją, utrwaloną przez Herodota (5.58)[58], to właśnie Kadmos miał dać Grekom alfabet. W mennictwie motyw ten narodził się późno, wykorzystano go w okresie rządów Filipa I, potem współrządów Treboniana Galla i Woluzjana, a następnie Waleriana i Galliena. Ofiarowanie daru przedstawiają sceny rewersowe, w których bohater stoi naprzeciw grupy trzech lub czterech postaci, wręczając im *phoinikeia gramma-ta*. Ów dar symbolizują na pierwszych monetach tabliczka z literami alfabetu[59], a na późniejszych – zwój papirusu (il. 43)[60]. Obdarowanych i ofiarodawcę identyfikują napisy: ΕΛΛΗΝΕC i ΚΑΔΜΟC, uzupełniające legendy rewersowe podane w języku łacińskim. Oryginalne jest wyobrażenie na rewersie *RPC* 10, ID 88384 prezentujące herosa stojącego nad wpółleżącym bogiem rzeki (Belos?); nad tymi dwiema sylwetkami widać nieokreślony przedmiot oraz greckie litery (?); w polu jest też muszla *murex*. Kim jest heros? Niewykluczone, że to kolejne numizmatyczne wcielenie Kadmosa, który patronuje innemu wynalazkowi miejscowemu: „hanc fuisse originem vitri" (Plin. *Nat.* 36.65.190–191). W tym przypadku postać bohatera byłaby zestawiona z przedstawieniem ważnej w regionie rzeki. Zapewniała ona *prosperity* gospodarczą okolicznym miastom znanym z wytwarzania szkła, jak na przykład pobliskie Ptolemais u ujścia Belosu, gdzie „zbiera się piasek, który z saletrą zmieszany na szkło się wytapia"[61]. Znane są inne rewersy z bogiem rzeki Belos i personifikacją pobliskich mokradeł

58 Por. Diod. Sic. 3.67; Plin. *Nat.* 7.57.192.

59 *RPC* 8, ID 6505, 27531; *RPC* 9, nr 1987, 2019.

60 *RPC* 10, ID 62994, 85513.

61 Tac. *Hist.* 5.7.2: „At Belus amnis Iudaico mari inlabitur, circa cuius os lectae harenae admixto nitro in vitrum excoquuntur". Por. Talbert, 2000, mapa 69, B4.

(*palude quae vocatur Cendebia*), wsypującą piasek do naczynia, co ma symbolizować proces produkcji szkła[62].

Wskazane modele przedstawiania Kadmosa zostały wprowadzone dopiero w III wieku. Jego obecność w ówczesnym mennictwie prowincjonalnym dopełniają prezentacje bazujące na schemacie wypracowanym wcześniej i używanym w poprzedniej epoce w Sydonie i Tyrze: to obraz wojownika na okręcie. Ilustruje on wyprawę, którą Kadmos podjął z polecenia ojca, by odszukać swą siostrę Europę.

Tabela 9
Europa w wyobrażeniach monet prowincjonalnych w epoce cesarstwa

Motyw	Amaseia (Pont)	Augusta Traiana (Tracja)	Bizancjum (Tracja)	Kreteia-Flaviopolis (Bitynia)	Koinon (Kreta)	Sagalassos (Pizydia)	Seleukia *ad Calycadnum* (Cylicja)	Sydon (Fenicja)	Tyr (Fenicja)	Referencje
	A	AT	B	KF	kK	Sg	SC	S	T	
Europa jadąca na byku	×	×	×	×	×	×	×	×		1
Europa jadąca na byku + delfin				⁘	×		×			2
Europa jadąca na byku + Marsjasz + dwie Nikai + mury miasta								×		3
Europa stojąca + byk + *murex*									×	4
Europa stojąca + byk + skały ambrozyjne + *murex*									•	5

• W inskrypcji imię Europa.
× W inskrypcji brak imienia Europa.
⁘ W wyobrażeniu postać enigmatyczna (Europa?).

62 *RPC* 8, ID 6503, 27532; *RPC* 9, nr 1985–1985A; *RPC* 10, ID 62944, 62945, 63003, 86129. *Palude Cendebia*: Plin. *Nat.* 5.17.75. W kwestii interpretacji monet, ze wskazaniem alternatywnych propozycji, por. Butcher, 2020, s. 349–356. O przekazach autorów antycznych na temat miejscowej produkcji szkła: Schneider, 2021, s. 146–148.

1.A. *RPC* 6, 6469 temp., 6480 temp.; **1.AT.** *RPC* 10, ID 67133; **1.B.** *RPC* 6, 910 temp., 944 temp., 960 temp.; **1.KF.** *RPC* 5.2, ID 71702, 71704, 71719; **1.kK.** *RPC* 3, 52; **1.Sg.** *RPC* 9, 953; **1.SC.** *RPC* 3, 3235; *RPC* 4.3, 10278 temp.; **1.S.** *RPC* 1, 4567–4571, 4604, 4609–4609A, 4611–4618; *RPC* 3, 3867, 3869, 3876; *RPC* 6, 8481 temp., 8482 temp., 8483 temp., 8484 temp., 8485 temp., 8486 temp., 8487 temp., 8488 temp., 8537 temp., 8538 temp., 8544 temp., 8549 temp., 8581 temp., 8582 temp., 8583 temp., 8584 temp., 8585 temp.; 9505 temp.; **2.KF.** *RPC* 4.1, 3955 temp., 10933 temp.; **2.kK.** *RPC* 3, 27, 37; **2.SC.** *RPC* 7.2, 2930; *RPC* 10, ID 60518; **3.S.** *RPC* 6, 8386 temp.; **4.T.** *RPC* 9, 1996–1996A; *RPC* 10, ID 71859; **5.T.** *RPC* 9, 2025–2025A; *RPC* 10, ID 62892, 62983, 62984, 63024, 71800

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Motyw księżniczki tyryjskiej Europy został stosunkowo późno wprowadzony na emisje z Tyru – dopiero w latach 251–253 (por. tabela 9). Pejzaż miejscowy w tych wyobrażeniach oddają takie elementy, jak muszla *murex* lub skały ambrozyjne. Kluczowe są dwie sylwetki. To Europa, przedstawiona jako kobieta stojąca na wprost, oraz byk, pod którego postacią Zeus, wedle opowieści mitycznych, zbliżył się do niej, a potem uniósł ją na grzbiecie i przez morze dotarł na Kretę[63]. Ten epizod, niepokazany w mennictwie z Tyru, trzeba sobie dopowiedzieć albo sięgnąć po emisje z innych ośrodków, które ilustrowały wyprawę Zeusa-byka z dziewczyną na grzbiecie, są to jednak monety wyemitowane głównie wcześniej (por. il. 44)[64]. W zamian w III wieku monety z taką sceną na rewersach wypuściły ośrodki: Bizancjum (emisje Maksymina Traka[65]), Seleukia *ad Calycadnum* (emisje Gordiana III i Galliena[66]), Sagalassos (emisje Woluzjana[67]), Augusta Traiana (emisje Galliena[68]). Mit był popularny, o czym świadczy geografia tych emisji.

Aranżacja rewersów z Tyru jest zupełnie inna, przy tym jedynie w Tyrze bohaterka, dla której wymyślono nowe przedstawienie, niebanalne, ale nieoczywiste, została określona w napisach rewersowych imieniem ΕΥΡΩΠΗ[69], nawet z uzupełnieniem ΕΥΡΩ/ΠΗ ΙΕ/ΡΙΑ Α/ΜΒΡΟ/CIΩN/ΙΕΡΑ ΑΜΒΡΟCIWN ΠΕΤΡWN (il. 45)[70], czyli: Europa kapłanka ambrozyjnych kamieni. Oryginalne ujęcie bohaterki mitu wskazanej w napisie na emisjach z Tyru jest przykładem

63 Diod. Sic. 4.60.3, 5.78.1; Ov. *Met.* 2.836–876; Ov. *Fast.* 5.603–616; Hyg. *Fab.* 178.1; Apoll. *Bibl.* 3.1–3.

64 *Koinon* Kreteńczyków: *RPC* 3, nr 27, 37, 52; Kreteia-Flaviopolis: *RPC* 4.1, nr 3955 temp., 10933 temp.; *RPC* 5.2, ID 71702, 71704, 71719. Podobne wyobrażenie: Amaseia: *RPC* 6, nr 6469 temp., 6480 temp.

65 *RPC* 6, nr 960 temp. Por. emisje wcześniejsze: *RPC* 6, nr 910 temp., 944 temp.

66 *RPC* 7.2, nr 2930; *RPC* 10, ID 60518. Wcześniejsze emisje: *RPC* 3, nr 3235; *RPC* 4.3, nr 10278 temp.

67 *RPC* 9, nr 953.

68 *RPC* 10, ID 67133.

69 *RPC* 10, ID 62892, 62983, 62984, 63024, 71800.

70 *RPC* 9, nr 1996–1996A, 2025–2025A; *RPC* 10, ID 71859.

poszukiwania w III wieku nowych obrazów dla opowieści mitycznych. Motyw jest o tyle szczególny, że można w nim widzieć próbę odnalezienia własnej wykładni ikonograficznej, przecież do dyspozycji było znane przedstawienie kobiecej postaci siedzącej na byku, charakterystyczne w latach wcześniejszych zwłaszcza dla Sydonu.

Il. 44
Æ (24 mm, 9,82 g, 12 h), Sydon, 55/56 r.; *RPC* 1, 4616;
aw.: głowa w *corona laureata*, pr.;
rew.: ΣΙΔΩΝΟΣ ΘΕΑΣ L ϛΞΡ, Europa jedzie na grzbiecie byka

Il. 45
Æ (27 mm, 18,90 g, 6 h), Tyr, 251–253; *RPC* 9, 1996A;
aw.: IMP C C VIBIVS TREBO GALLVS AVG,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: COL TYRO METRO, IEPI/A AM/BPOCI/ΩN ΠE/TPΩN,
Europa stoi, obok skały ambrozyjne, *protomé* byka, muszla *murex*

Rywalizacja tych dwóch miast, Tyru i Sydonu, rzutowała, jak się wydaje, w dużym stopniu na treści podejmowane w ich mennictwie. Były one, owszem, echem dawnych sporów, w tym rywalizacji o status metropolii[71]. Zauważmy, że

71 Por. w literaturze np. Sydon jako *Thebarumque Boeotiarum parens*: Plin. *Nat.* 5.17.76; Sydon jako μήτηρ Φοινίκων ἡ πόλις, a jego mieszkańcy przodkami Tebańczyków: Achill. Tat. 1.1.1; ogólnie rywalizacja o status metropolii: Strab. 16.2.23–24 (C 757–758).

w omawianym okresie, kiedy mennica w Sydonie zaprzestała produkcji monetarnej, mennictwo Tyru pozostało przy oryginalnych ekspozycjach znaczenia miasta w dawnym świecie. Nie mając już starego rywala, dysponującego tymi samymi środkami, nadal nawiązywało zwłaszcza do dwóch znakomitości tyryjskich: Dydony i Kadmosa, przywoływało w ten sposób mityczną przeszłość. Nie znaleziono w niej miejsca – jakkolwiek demonstrowano pamięć o swoich korzeniach – na postacie założycieli lub eponimów Tyru, w zamian osadzono dziejową rolę miasta jako miejsca, skąd Dydona i Kadmos wyruszyli w świat, by wkrótce – jako *ktistai* – zaznaczyć się w historii Kartaginy czy Teb. Nie mniejszą, chociaż inną rolę odegrała Europa, która dała Zeusowi liczne potomstwo: synów Minosa, Radamantysa, Sarpedona, założycieli kolejnych miast i ojców kolejnych herosów greckiego świata[72]. Ich pramacierzą był Tyr. Sam zaznaczył swą inną niż grecka czy rzymska kartę dziejów obrazem skał ambrozyjnych lub liternictwem fenickim w napisach. Oddano w nim imiona Dydony (ʿlt ṣr) oraz Pygmaliona (pgmljn)[73]. W trzeciowiecznych emisjach z Tyru temat początków tego miasta i wątek założycielski mają więc wiele różnych odsłon.

◆ 2.3
Heros, dzik i przeszłość mityczna

> πάλαι δὲ ἄρα τὰ θηρία φοβερώτερα ἦν τοῖς ἀνθρώποις ὡς ὅ τ᾽ ἐν Νεμέᾳ λέων καὶ ὁ Παρνάσσιος καὶ δράκοντες τῆς Ἑλλάδος πολλαχοῦ καὶ ὗς περί τε Καλυδῶνα καὶ Ἐρύμανθον καὶ τῆς Κορινθίας ἐν Κρομμυῶνι, ὥστε καὶ ἐλέγετο τὰ μὲν ἀνιέναι τὴν γῆν, τὰ δὲ ὡς ἱερὰ εἴη θεῶν, τὰ δὲ καὶ ἐς τιμωρίαν ἀνθρώπων ἀφεῖσθαι.
>
> Ongiś mianowicie żyły różne zwierzęta, szczególnie groźne dla ludzi, jak to: lew w Nemei i na Parnasie, smoki ukazujące się w wielu okolicach Hellady, dzik w okolicy Kalidonu i Erymantu, a także Kromyonu w ziemi korynckiej. Mówiono o nich różnie: to – że ziemia je wydała, to – że są one poświęcone bogom, to znów – że są zesłane jako kara na ludzi.
>
> Paus. 1.27.9, tłum. Janina Niemirska-Pliszczyńska

72 Por. Hdt. 1.173; Diod. Sic. 4.60.2, 5.79; Apoll. *Bibl.* 3.5; Paus. 7.3.7; Hyg. *Fab.* 155.2, 178.1. Minos i Sarpedon – Milet, por. Mac Sweeney, 2013b, s. 70–71; Nawotka, 2023, s. 175.

73 Dydona: *RPC* 7.2, nr 3568, 3571–3572; Pygmalion: *RPC* 7.2, nr 3578; *RPC* 8, ID 6489. Por. w języku greckim, Dydona: *RPC* 8, ID 26496, 58993; *RPC* 9, nr 1988, 2020; *RPC* 10, ID 71863; Europa: *RPC* 9, nr 1996–1996A, 2025–2025A; *RPC* 10, ID 62892, 62983, 62984, 63024, 71800, 71859; Kadmos: *RPC* 8, ID 6505, 27531; *RPC* 9, nr 1987, 2019; *RPC* 10, ID 62994, 85513.

◆ 2.3.1
Androklos

Monety emitowane w okresie cesarstwa w warsztatach menniczych w Efezie, gdzie mennica pracowała do początku lat sześćdziesiątych III wieku, temat założycielski podejmowały w swych wyobrażeniach poprzez prezentację kilku postaci mitycznych[74].

Najpierw sięgnięto po Efezos i Efezosa. Imię to – Efezos – nosi kilka postaci. Pierwsza tożsamość zrośnięta jest z tradycją narosłą wokół słynnego efeskiego sanktuarium Artemidy i zapewnianego w nim prawa azylu; w jej myśl byłaby to Efezos, jedna z Amazonek, które uczciły boginię świątynią, posągiem i dały jej epitet Ephesia[75]. Amazonka ta urosła do rangi eponima miasta. Pliniusz wprost nazwał Efez „Amazonum opus" (*Nat.* 5.31.115), a Strabon (11.5.4 (C 505)) wymienił miasto wśród założonych właśnie przez jedną z Amazonek, które, jak zauważył, swym fundacjom udzielały własnych imion[76]. W wyobrażeniach monetarnych Amazonka Efezos – propagując temat zgody (*homonoia*) – była prezentowana obok Amazonki Smyrny[77] lub Amazonki Kibyry wyróżnionej posążkiem kultowym bogini (Thea Pisidike) trzymanym w dłoni[78]. Zapewne to również Efezos, klęcząc i wyciągając w ręce gałązkę, występuje w scenie obok postaci męskiej. Poza i gest Amazonki odnoszą się do idei azylu świątynnego, a łączą się bezpośrednio ze stojącym obok posągiem Artemidy efeskiej mu patronującej[79].

---

74 Częściowo powtarzam ustalenia poczynione w artykule Kluczek, w druku.

75 Callim. *Hymn.* 3.237–247; Paus. 4.31.8, 7.2.7 (z powołaniem na Pindara, por. Pind., frg. 157), ale autor ten zna również wersję – i ku niej sam się skłania – o tym, że świątynia istniała wcześniej, przed nadejściem Amazonek, a jej fundacja była związana z działalnością Koressosa i Efezosa (Paus. 7.2.7–8).

76 Tradycję o związku fundacji Efezu z Amazonkami przekazują także Hercalid. Pont., frg. 34 (*FHG* 2, s. 222); Strab. 12.3.21 (C550), powołanie na Efora z Kyme por. Eph., frg. 87 (*FHG* 1, s. 259). Por. Waser, 1905, szp. 2822, *s.v.* Ephesos (2); Blok, 1996, s. 84–85; Mac Sweeney, 2013b, s. 137–156. Efezos, królowa i kapłanka Artemidy, matka Amazo, od której wzięły imię Amazonki, por. Steph. Byz. 288.17, *s.v.* Ἔφεσος.

77 *RPC* 2, nr 1080, 1087–1088. Por. Pera, 1984, s. 31, nr 2, s. 32, nr 4; Herring, 2022, s. 369.

78 *RPC* 6, nr 5419 temp. Artemida *Ephesia* oraz Thea Pisidike we wspólnym wyobrażeniu na monetach z grupy *homonoia*: *RPC* 6, nr 5418 temp. Thea Pisidike w mennictwie Kibyry: *RPC* 4.2, nr 1947 temp., 2970 temp., 2971 temp.; *RPC* 6, nr 5406 temp.; por. Weiss, 1994b, s. 909–911; Labarre, 2021, s. 299–319.

79 *RPC* 3, nr 2053, 2055. Napisy ΑΝΔΡ oraz ΑΝΔΡΟΚΛΟ wskazują, że drugą postacią w wyobrażeniu jest Androklos. Imhoof-Blumer, 1901, s. 59, nr 64: postać klęcząca to „knieender Parther oder Daker (?)", dalej posąg Artemidy *Ephesia* oraz cesarz (?); por. komentarz Stefana Karwiesego, *M.Eph.* 5.2, s. 76–77. Motyw powtórzony w mennictwie Makryna, *M.Eph.* 5.1, nr 595; *M.Eph.* 5.2, s. 169–170. Por. Imhoof-Blumer, 1901, s. 61, nr 71: oprócz posągu Artemidy klęcząca Amazonka (?) oraz postać męska; *RPC* 5.2, ID 80353: posąg Artemidy, Androklos (?) i jeniec klęczący.

Kolejną postacią noszącą imię Efezos jest, według legendy, syn rzeki Kajstros, rodzimy bohater[80], który – według alternatywnej opowieści założycielskiej – wespół z Koressosem[81] miał wybudować przybytek Artemidy efeskiej (Paus. 7.2.7). Prawdopodobnie ten Efezos, podając prawicę herosowi Kyzikos, jest jednym z uczestników sceny „spotkania eponimów"[82].

W III wieku postacie tych eponimów Efezu znikają z wyobrażeń numizmatycznych. W zamian króluje w nich Androklos (por. tabela 10).

Tabela 10
Androklos w wyobrażeniach monet z Efezu w epoce cesarstwa

Cesarz, daty panowania	Jedzie konno + dzik	Walczy pieszo + dzik	Kroczy + dzik	Stoi + *Ephesia* + Amazonka	Stoi + Koressos	Stoi + heros	Referencje
Trajan, 98–117				•			E1
					•		E2
Hadrian, 117–138			•				E3
Antoninus Pius, 138–161	•						E4
			•				E5
Marek Aureliusz, 161–180	×						E6
Karakalla, 197? –211/217			•				E7
						×	E8
Makryn, 217–218				×			E9
		•					E10
					•		E11
Sewer Aleksander, 222–235	⊹						E12
		•					E13
			•				E14

80 Kajstros był uważany za syna Achillesa i Pentesilei, co czyniło Efezosa wnukiem Amazonki; por. *Etym. Magn.*, *s.v.* "Εφεσος, 402.7; Waser, 1905, szp. 2822–2823, *s.v.* Ephesos (3); Radet, 1905, s. 22–24. Według tradycji Efezos, który u ujścia Kajstrosu podejmował gościną obcokrajowców i przybyszy, stał się eponimem miasta; por. *Etym. Magn.*, *s.v.* "Εφεσος, 402.7–22; *s.v.* Δαιτίς, 252.25–26; Radet, 1905, s. 33–34.

81 Koressos to również miano góry, np. Ath. 8.(62).361e.

82 Monety z Efezu: *RPC* 4.2, nr 1155 temp.; Pera, 1984, s. 46, nr 1. Monety z Kyzikos: *RPC* 4.2, nr 678 temp., 2658 temp., 9685 temp., 11210 temp., 17372 temp.

cd. **tab. 10.**

Cesarz, daty panowania	Jedzie konno + dzik	Walczy pieszo + dzik	Kroczy + dzik	Stoi + *Ephesia* + Amazonka	Stoi + Koressos	Stoi + heros	Referencje
Maksymin I, 235–238	⁜						E15
Gordian III, 238–244	⁜						E16
			•				E17
						×	E18
		•					E19
Filip I, 244–249		•					E20
						×	E21
Trajan Decjusz, 249–251		•					E22
		×					E23
Gallien, 253–260/268			•				E24
		×					E25
			×				E26

• W inskrypcji imię założyciela Androklos (pełne/abrewiacja).
× W inskrypcji brak imienia Androklos.
⁜ W wyobrażeniu założyciel (Androklos)/cesarz.

E1. *RPC* 3, 2053, 2055; **E2.** *RPC* 3, 2049; **E3.** *RPC* 3, 2084; **E4.** *RPC* 4.2, 1126 temp., 2754 temp., 11463 temp.; **E5.** *RPC* 4.2, 11469 temp.; **E6.** *RPC* 4.2, 8329 temp.; **E7.** *RPC* 5.2, ID 69539; **E8.** *M.Eph.* 5.1, 499; *SNG* Leypold, 577; *RPC* 5.2, ID 27965; **E9.** *M.Eph.* 5.1, 595; *RPC* 5.2, ID 80353; **E10.** *M.Eph.* 5.1, 603; *RPC* 5.2, ID 239; **E11.** *M.Eph.* 5.1, 604; *RPC* 5.2, ID 545; **E12.** *RPC* 6, 4966 temp.; **E13.** *RPC* 6, 4981 temp.; **E14.** *RPC* 6, 4969 temp.; **E15.** *RPC* 6, 5042 temp.; **E16.** *RPC* 7.1, 362; **E17.** *RPC* 7.1, 369; **E18.** *RPC* 7.1, 407; **E19.** *RPC* 7.1, 369B; **E20.** *RPC* 8, ID 66264; **E21.** *RPC* 8, ID 21879; **E22.** *RPC* 9, 609–610; **E23.** *RPC* 9, 611; **E24.** *RPC* 10, ID 61104; **E25.** *RPC* 10, ID 60921, 60944; **E26.** *RPC* 10, ID 60922, 60926; *M.Eph.* 5.1, 1212

Źródło: opracowanie własne.

Imię Androklos w kontekście założenia Efezu podał Strabon (14.1.3 i 21 (C 632/633, 640)), wspierając się autorytetem piszącego w V wieku p.n.e. Ferekidesa z Aten[83]. Tenże Androklos, syn Kodrosa, króla Aten, u podnóża góry Koressos wzniósł miasto. Z przekazów kilku antycznych autorów wyłania się dalsza

83 Por. Pherec., frg. 111 (*FHG* 1, s. 98). O tym autorze: Dowden, 2011, s. 61–64.

charakterystyka tego bohatera[84]. Przywódca przybyłych do Azji Hellenów walczył z tubylczymi Lelegami, Karami i Lidami, jak pisze Pauzaniasz (7.2.8–9), czy z Lelegami i Karami, jak podaje Strabon (14.1.21 (C 640)). Androklos zajął również Samos, a na koniec zginął, pomagając mieszkańcom Priene w walce przeciw Karom[85]. Na jego grobie wzniesiono pomnik (*mnema*) uzbrojonego męża[86]. Czyny dzielnego Androklosa pamiętał jeszcze Plutarch z Cheronei (*Ath.* 7.349e), który pomieścił go pośród innych słynnych greckich wojowników wraz z drugim synem Kodrosa, Neleusem, założycielem Miletu, jako walczącego w Lidii i Karii. W materiale epigraficznym z Efezu Androklos został wprost określony jako *ktistes*[87], jego imieniem nazywano obiekty publiczne w mieście i instytucje[88], a sami mieszkańcy Efezu otrzymali miano urobione od imienia bohatera: Androklidai/Androkleidai[89]. Miasto upiększały liczne posągi bohatera przedstawiające go w różnych aranżacjach. Jest więc Efez miastem (*polis*) Androklosa (*Anth. Pal.* 9.790).

W opowieści Atenajosa z Naukratis, powołującego się na przekaz niejakiego Kreofylosa, autora czasów hellenistycznych, nadzwyczajne znaki określiły miejsce założenia Efezu: miasto powstało tam, gdzie został zabity dzik[90]:

> Κρεώφυλος δ᾽ ἐν τοῖς Ἐφεσίων Ὥροις οἳ τὴν Ἔφεσον, φησί, κτίζοντες καὶ πολλὰ ταλαιπωρηθέντες ἀπορίᾳ τόπου τὸ τελευταῖον πέμψαντες εἰς θεοῦ ἠρώτων ὅπου τὸ πόλισμα θῶνται. ὃ δ᾽ αὐτοῖς ἔχρησεν ἐνταῦθα οἰκίζειν πόλιν ᾗ ἂν ἰχθὺς δείξῃ καὶ ὗς ἄγριος ὑφηγήσηται. λέγεται οὖν ὅπου νῦν ἡ κρήνη ἐστὶν Ὑπέλαιος καλουμένη καὶ ὁ ἱερὸς λιμὴν ἁλιέας ἀριστοποιεῖσθαι, καὶ τῶν ἰχθύων τινὰ ἀποθορόντα σὺν ἀνθρακιᾷ εἰσπεσεῖν εἰς φορυτόν, καὶ ἁφθῆναι ὑπ᾽ αὐτοῦ λόχμην, ἐν ᾗ ἔτυχε σῦς ἄγριος ὤν· ὃς ὑπὸ τοῦ πυρὸς θορυβηθεὶς ἐπέδραμε τοῦ ὄρους ἐπὶ πολύ, ὁ δὴ καλεῖται Τρηχεῖα, καὶ πίπτει ἀκοντισθεὶς ὅπου νῦν ἐστιν ὁ τῆς Ἀθηνᾶς ναός. καὶ διαβάντες οἱ Ἐφέσιοι ἐκ τῆς νήσου, ἔτεα εἴκοσιν οἰκήσαντες, τὸ δεύτερον εἴκοσι κτίζουσι Τρηχεῖαν καὶ τὰ ἐπὶ Κορησσόν [...].

---

84 Por. Toepffer, 1894a, szp. 2148, *s.v.* Androklos (1). Por. też Leschhorn, 1984, s. 283, 382.

85 Samos: Paus. 7.2.8 i 4.2; śmierć: Paus. 7.2.9; Steph. Byz. 162.17, *s.v.* Βέννα.

86 Paus. 7.2.9.

87 *I.Eph.* 501 (II/III w.); por. *I.Eph.* 1064 (I/II w.), 2044 (IV/V w.).

88 *I.Eph.* 501 (i z tej samej bazy posągu *I.Eph.* 647), 1064, 1548, 2044, 3079, także: *I.Eph.* 644 (druga neokoria, świętowanie dnia Androklosa); *I.Eph.* 1943 (na architrawie zachowany napis ANDRO[...]); *SEG* 34.1107 = Knibbe, Engelmann, 1984, s. 143–144 (rozdawnictwo); *SEG* 33.890 = Knibbe, İplikçioğlu, 1981/82, s. 128, nr 133; Engelmann, 1996, s. 99 (nazwa chiliastów?). Por. Rathmayr, 2010, s. 21–24. Może święta upamiętniające założyciela – Knibbe, 1968–1971, s. 68, nr 7. Na temat *I.Eph.* 2044 (niejaki Messalinus porównany do Androklosa) por. Strubbe, 1984–1986, s. 298.

89 *I.Eph.* 1548, 3079.

90 Por. Creoph. (*FHG* 4, s. 371). O założeniu Efezu por. Radet, 1905, s. 9, 18, 21–40; Lenschau, 1944, s. 201–237.

> Kreofylos w *Rocznikach efeskich* mówi: Założyciele Efezu, bardzo utrapieni niemożnością [znalezienia odpowiedniego] miejsca, wysłali w końcu posłów do wyroczni boga z zapytaniem, gdzie postawić miasto. Bóg odpowiedział, żeby je założyli w miejscu, które wskaże ryba i do którego zaprowadzi dzik. [...] tam, gdzie teraz jest źródło zwane „Pod Oliwką" (*Hypelaios*) oraz święty port, spożywali śniadanie jacyś rybacy. Jedna z ryb, pokryta rozżarzonym węglem, odskoczyła na bok i upadła na podściółkę, a od niej zajęły się ogniem zarośla, w których przypadkiem znajdował się dzik. Ten, przerażony pożarem, odbiegł spory kawał drogi na górę, która dziś nosi nazwę Skalista (*Trecheia*), gdzie padł ugodzony oszczepem w tym miejscu, w którym obecnie znajduje się świątynia Ateny. Tak więc Efezyjczycy przenieśli się z wyspy, którą zamieszkiwali przez dwadzieścia lat, by po raz drugi dokonać zasiedlenia na Trechei i terenach przyległych do góry Koressos.
>
> Ath. 8.(62).361c–e, tłum. Jerzy Danielewicz

Niektóre numizmatyczne modele prezentacji założyciela Efezu w sposób dosłowny podejmowały wątek znany z opowieści o okolicznościach założenia miasta, prezentując Androklosa jako pogromcę dzika. Wszystkie zostały wypracowane we wcześniejszym okresie aktywności mennicy w Efezie.

Pierwszy model, najczęściej powielany w III wieku, to walka z dzikiem. Taki temat realizowano w dwóch aranżacjach. Jeździec konny poluje na dzika, mierząc weń oszczepem[91]. Androklos mierzy się bezpośrednio ze zwierzęcym przeciwnikiem, walczy z nim oszczepem[92], czasem towarzyszy mu pies[93]. Kolejny model prezentuje Androklosa zwycięzcę. Na tle drzewa bohater kroczy z oszczepem na ramieniu i niesie zabitego dzika (il. 46)[94]. Drzewo symbolizuje zarośla, z których – jak w opowieści – wybiegł dzik, on sam padł już ofiarą myśliwego. Takie wyobrażenie Androklosa utrzymało się do końca funkcjonowania miejscowej mennicy[95], niekiedy będąc lekkim przetworzeniem zasadniczego modelu: Androklos trzyma oszczep i paterę, a zdobyty łup jest pokazany u jego stóp[96]. Ograniczona do niezbędnego minimum scena, złożona z postaci bohatera, zwierzęcia czy to będącego przedmiotem ataku myśliwego czy jego trofeum, niekiedy uzupełniona elementem florystycznym, wydaje się parafrazą numizmatyczną krążących opowieści, znanych z piśmiennictwa antycznego. Jej treść

91 *RPC* 7.1, nr 362.1–3. Model używany w miejscowym mennictwie od Antoninów: *RPC* 4.2, nr 1126 temp., 2754 temp., 11463 temp.; *RPC* 4.2, nr 8329 temp.; *RPC* 6, nr 4966 temp., 5042 temp.

92 *RPC* 7.1, nr 369B; *RPC* 8, ID 66264. Model wypracowany w okresie Sewerów: *M.Eph.* 5.1, nr 603; *RPC* 5.2, ID 239; *RPC* 6, nr 4981 temp.

93 *RPC* 9, nr 609–611; *RPC* 10, ID 60921, 60944.

94 Motyw wypracowany w II w., używany w okresie Sewerów: *RPC* 3, nr 2084, ΕΦΕCIΩN ΑΝΔΡΟΚΛΟC; *RPC* 4.2, nr 11469 temp. (w opisie brak dzika); *RPC* 5.2, ID 69539; *RPC* 6, nr 4969 temp.

95 *RPC* 10, ID 60922, 60926, 60941, 61104; *M.Eph.* 5.1, nr 1212.

96 *RPC* 7.1, nr 369.

korespondowała z dziełami sztuki prezentującymi Androklosa w nimfeach C. Laecaniusa Bassusa (78/79 r.)[97] i Trajana (Nymphaeum Traiani) – tu wystąpił jako myśliwy w typie Meleagra Skopasa[98], w gimnazjonie Wediusza, gdzie niegdyś był częścią grupy rzeźbiarskiej obrazującej scenę polowania (ok. 150 r.)[99]. Upamiętniały jego postać również reliefy ze świątyni Hadriana, cesarza (117–138), który obdarzył Efez drugą neokorią. W dekoracji na fryzie bohater jedzie konno, polując na dzika; stoi z psem u nóg; składa ofiarę przy ołtarzu jako wojownik wieńczony przez Nike, a ten kontekst zwycięski podkreśla klęcząca Amazonka[100]. Również w tzw. *heroonie* Androklosa przetrwało przedstawienie – najstarsze w Efezie w tym typie, datowane na I wiek p.n.e. – jeźdźca konnego w rozwianym płaszczu, może będące częścią szerszej sceny polowania na zwierzę[101].

Il. 46
Æ (26 mm, 6,98 g, 12 h), Efez, 253–260; *SNG* Cop. 512;
aw.: ΑΥΤ ΠΟ ΛΙΚ ΝΤ ΓΑΛΛΙΗΝΟC,
popiersie w *corona laureata*, pancerzu i draperii, pr.;
rew.: ЄΦЄCIΩN Γ NЄΩKOPΩN, Androklos kroczy z dzikiem, z tyłu drzewo

97 Rathmayr, 2010, s. 27, il. 10.

98 Aurenhammer, 1990, s. 124–126, kat. 104; Rathmayr, 2010, s. 28, il. 11.

99 Bernhard, 1981, s. 766, nr 7; Aurenhammer, 1990, s. 126–129, kat. 105; Rathmayr, 2010, s. 28–29, il. 12–13.

100 Scena konnego polowania: Fleischer, 1967, s. 34–36; Bernhard, 1981, s. 765, nr 1; Rathmayr, 2010, s. 34, il. 17; wieńczenie wojownika: Rathmayr, 2010, s. 34, il. 18; wojownik z psem u stóp: Bernhard, 1981, s. 765, nr 4; Rathmayr, 2010, s. 34, il. 19. Płaskorzeźby datowane są na II–IV w., np. Fleischer, 1967, s. 23–71 (IV w.); Quatember, 2010, s. 377–393 (epoka Hadriana); Jastrzębowska, 2001, s. 156–157 (wykonanie fryzu związane z odbudową świątyni w okresie tetrarchii, III/IV w.). Hadrian odwiedził Efez dwukrotnie (w 124 i 129 r.), por. Birley, 1997, s. 171–172, 221–223; Bowie, 2012, s. 263–296.

101 Thür, 1995b, s. 157–187; Jastrzębowska, 2001, s. 162; Rathmayr, 2010, s. 33, il. 16. Inne pozostałości zinterpretowano jako motyw jeźdźca konnego i klęczącego, zatem pokonanego, wroga, co może być aluzją do wojennych czynów Androklosa walczącego z tubylczymi plemionami Lelegów, Karów czy z Amazonkami, a może – odwrotnie – obrazuje heroiczną śmierć samego Androklosa, por. Thür, 1995b, s. 157–187.

Nawiązanie do tradycji łączonej z powstaniem Efezu można również znaleźć w obrazie dzika. Podobnie jak na płaskorzeźbie z odczytanym napisem ΚΤΙΣΤΑ[102], w wyobrażeniach miejscowych monet jako główny bądź dopełniający składnik pozostawał w związku z tradycją założycielską. Wielokrotnie wypuszczano emisje z wypełniającym pole rewersu przedstawieniem dzika biegnącego z nastroszoną szczeciną[103] lub przebitego oszczepem[104]. W formie detalu dzik pozostaje składnikiem bardziej rozbudowanych wyobrażeń, i to takich, w jakich mnożą się lokalne odniesienia. Są to monety, które prezentują Sarapisa i Artemidę *Ephesia* stojących na okręcie, oprawę dla nich tworzą świątynia (*octostylos*) oraz sylwetka dzika[105]. Na innych monetach ten mały element osadzono w symbolicznie zarysowanym krajobrazie lokalnym. Głównym motywem jest bóg rzeki, wpółleżący, ze statuetką Artemidy *Ephesia* w prawej ręce, nad nim półkoliście zarysowana góra Peion (Pion), wieże i – ponownie – dzik[106].

Wspominam o dziku jako emblemacie Efezu, ponieważ jest on kluczowym elementem pozwalającym rozpoznać Androklosa w bohaterze przedstawionym na miejscowych monetach. Jego imię występowało bowiem nieczęsto. W zamian identyfikatorem może być właśnie dzik lub *protomé* dzika, jak na rewersach z okresu panowania Gordiana III, które przedstawiają dwóch bohaterów podających sobie prawice, między stojącymi postaciami dodatkowo pokazano mały ołtarz[107]. O ile na tożsamość Androklosa wskazuje łeb dzika ułożony u stóp bohatera, o tyle trudniej zidentyfikować jego towarzysza. Nosi on przedmiot rozpoznany raz jako tyrs, wtedy byłby to Dionizos (*M.Eph.* 5.1,

---

102 *I.Eph.* 557A; Thür, 1995a, s. 68, il. 5; Nollé, 2001, s. 49, il. 29; Rathmayr, 2010, s. 37, il. 20. Por. *I.Eph.* 557: Σύαγρος, czyli Androklos, por. Eitrem, 1931, szp. 998, *s.v.* Syagros (1).

103 *RPC* 6, nr 5067 temp.; *RPC* 7.1, nr 390.1–2. Wcześniej w mennictwie Kommodusa: *RPC* 4.2, nr 1152 temp.

104 *RPC* 6, nr 5068 temp.; *RPC* 8, ID 22142; *RPC* 9, nr 640; *RPC* 10, ID 61101. Wyobrażenie obecne w mennicy w Efezie od II w.: *RPC* 4.2, nr 1122 temp.; *BMC* Ionia, s. 87, nr 280; *SNG* Cop., nr 424; *RPC* 5.2, ID 550, 652, 760, 947, 950, 1242, 1296, 27964, 27977, 58713, 69576, 80592, 85905; *RPC* 6, nr 4947 temp., 4949 temp., 5029–5032 temp., 5038 temp., 30237 temp. Obecne w mennictwie republikańskim, por. *RRC*, nr 407.2 (D, 68 r. p.n.e., C. Hosidius Geta): dzik (kalydoński) przebity oszczepem, atakowany przez psa.

105 *RPC* 7.1, nr 400. To jedno z ostatnich przedstawień Artemizjonu przed zniszczeniem świątyni przez Gotów, por. *RPC* 7.1, nr 361.2; *RPC* 8, ID 20455, 70415; *RPC* 9, nr 604; *RPC* 10, ID 60954, 61021, oraz wyobrażenie budowli z czterema kolumnami: *RPC* 7.1, nr 382; *RPC* 9, nr 634. Por. Price, Trell, 1977, s. 126–131; Karwiese, 1995, s. 122–125.

106 *RPC* 8, ID 20454. Uwagi topograficzne o górze: Plin. *Nat.* 5.31.115; Paus. 7.5.10; Strab. 14.1.4 (C 633); por. Radet, 1905, s. 12–15. Spersonifikowany bóg góry Peion, wpółleżący na tle groty (?), trzyma posążek Artemidy *Ephesia* w prawicy, wyżej ukazano sylwetkę dzika przebitego oszczepem, drzewo i dwukolumnową świątynię, *RPC* 6, nr 4964 temp.

107 *RPC* 7.1, nr 407.

887, a między stojącymi jest modius)[108], a innym razem jako berło, które – wraz z odniesieniem do Aleksandrii w inskrypcji rewersowej (ΕΦΕCIΩN KAI ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΝ ΟΜΟΝΟΙΑ) – sugeruje, by widzieć w tej figurze Aleksandra, założyciela Aleksandrii (*RPC* 7.1, 407). Kolejny raz spotkali się w jednym wyobrażeniu dwaj założyciele: tym razem mityczny *ktistes* z historycznym władcą. Trzeba jednak przypomnieć, że podobny schemat dwóch stojących naprzeciw siebie postaci męskich, podających sobie prawice w geście *dextrarum iunctio*, był wprowadzony w Efezie znacznie wcześniej w odniesieniu do mitycznych bohaterów ktystycznych. Ich tożsamość została podana w legendzie: ΑΝΔΡΟΚΛΟC ΚΟΡΗCΟC[109]. Pierwszy z nich, Androklos, to legendarny założyciel Efezu, natomiast pod drugim imieniem, Koressos, kryje się jeden z tradycyjnych fundatorów Artemizjonu (Paus. 7.2.7). Wobec tej tradycji numizmatycznej trudno rozstrzygać, kim są nieopisani w legendzie bohaterowie podobnego przedstawienia na monetach z okresu rządów Filipa Araba. Czy to Androklos i Aleksander (*RPC* 8, ID 21879), czy Androklos i Koressos/Efezos (*M.Eph.* 5.1, 942)[110]? Nie sposób o tym przesądzić.

◆ 2.3.2
Ankajos i inni

Motyw myśliwego z oszczepem stającego naprzeciw dzika znalazł się również na monetach wyemitowanych w Parium. W tym przypadku sylwetkę bohatera polującego na zwierzę umiejscowiono na tle drzewa[111]. Sam myśliwy zaś jest określony jako eponim tego miasta – Parios (*RPC* 4.2, 11256 temp.) albo jako Meleager (*SNG* Leypold, 391). Warto w tym miejscu jednak zaznaczyć, że o ile w odniesieniu do Meleagra rzecz dotyczy bohatera łowów, który pokonał dzika kalydońskiego[112], o tyle co się tyczy Pariosa, nie jest znany wątek jego udziału w polowaniu na dzika.

---

108 Interpretacja S. Karwiesego, *M.Eph.* 5.2, s. 208.

109 *RPC* 3, nr 2049; *M.Eph.* 5.1, nr 604; *RPC* 5.2, ID 545.

110 Z kolei na monetach z czasów Karakalli towarzyszem Androklosa miałby być „Koressos"/cesarz, jak proponuje S. Karwiese: *M.Eph.* 5.1, nr 499, lub Aleksander Macedoński, jak w opisie *RPC* 5.2, ID 27965. Por. *SNG* Leypold, nr 577; Leypold, 1998, s. 32–34, nr 5; *M.Eph.* 5.2, s. 153. Por. też na monetach z Magnezji (*ad Maeandrum*): Androklos (?) w towarzystwie lokalnego bohatera Leukipposa (?), *RPC* 5.2, ID 78357.

111 *RPC* 10, ID 62127, 83967, 86679, 89057; *SNG* Leypold, nr 391; Pecunem Auc. 43 (5/2016), Lot 635; *SNG* Cop. 306. Motyw znany w Parium wcześniej, por. *RPC* 4.2, nr 11256 temp.; *RPC* 5.2, ID 86678.

112 Na przykład Apoll. *Bibl.* 1.65–73. Por. Hyg. *Fab.* 173.3; Paus. 8.45.6; 10.31.3.

Motyw bohatera walczącego z dzikiem podjęła także karyjska mennica w Afrodyzjas (Aphrodisias). To przedstawienie zostało umieszczone na monetach Galliena w okresie jego samodzielnych rządów[113]. W tym przypadku zostało wzbogacone elementem roślinnym. Brakuje imienia myśliwego. Biorąc pod uwagę brak związków z Afrodyzjas dotychczas wspomnianych herosów, przy jednoczesnym związku miasta z Afrodytą, krąg postaci występujących w wyobrażeniach monetarnych można poszerzyć o kolejnego bohatera, który wyłania się z mitów. Oto piękny Adonis, syn Smyrny i jej ojca Tejasa, króla Asyryjczyków, narodzony z pnia drzewa zwanego smyrną. W wieku młodzieńczym był obiektem miłości i Persefony, która go wychowała, i Afrodyty, która go – jako niemowlę – uratowała. Wskutek gniewu Artemidy w czasie polowania na dzika został przez zwierzę śmiertelnie zraniony i zmarł[114]. Szeroko pisze o tym Owidiusz w *Metamorphoses* (*Metamorfozach*):

> Forte suem latebris vestigia certa secuti
> excivere canes, silvisque exire parantem
> fixerat obliquo iuvenis Cinyreius ictu.
> Protinus excussit pando venabula rostro
> sanguine tincta suo trepidumque et tuta petentem
> trux aper insequitur totosque sub inguine dentes
> abdidit et fulva moribundum stravit harena.

> Przypadkiem jego psy idąc pewnym tropem wypłoszyły z kryjówki dzika, który uciekając z lasu został na wylot przeszyty oszczepem wnuka Cynyrasa. Straszliwy dzik z zakrzywionym ryjem natychmiast strząsnął z siebie włócznię i brocząc krwią runął na strwożonego i szukającego ratunku młodzieńca. Głęboko wbił mu kły w podbrzusze i rozciągnął konającego na złocistym piasku.
>
> Ov. *Met.* 10.710–716, tłum. Anna Kamieńska

W micie znajduje się wytłumaczenie obecności na rewersie monety oprócz bohatera i dzika także drzewa. Jednakże nie przypisano Adonisowi roli założyciela miasta.

Wśród założycieli prezentowanych w mennictwie prowincjonalnym poważnym konkurentem Androklosa myśliwego jest Ankajos. To syn Lykurga z Arkadii i Kleofyle, Eurynome albo Antinoe, a ojciec Agapenora, jednego

---

113 *RPC* 10, ID 60123.

114 Różne wersje mitu np.: Apoll. *Bibl.* 3.183–185; Ov. *Met.* 10.298–739 (tu imię matki: Myrra, ojca: Cynyras); Hyg. *Fab.* 58; Ant. Lib. *Met.* 34. Powodem gniewu Artemidy miało być zachowanie Smyrny, ją samą, uciekającą przed ojcem, bogowie z litości zamienili w drzewo balsamowca/mirrę. Żywicę z tego drzewa uważano za łzy Smyrny. W niektórych przekazach to dzik, rozdzierając kłami drzewo, umożliwił „narodziny" Adonisa.

z zalotników pięknej Heleny i uczestnika wyprawy przeciw Troi. Dzieje samego Ankajosa obfitowały w przygody. Towarzyszył on Jazonowi, wyruszając na Argo po złote runo. Był również uczestnikiem łowów na dzika, potwora zesłanego przez Artemidę na ziemie Kalydonu. Zanim dzika zabił Meleager, bestia pozbawiła życia niektórych śmiałków, wśród nich znalazł się Ankajos[115]. Bohater ten został wprowadzony również do opowieści założycielskich. Pauzaniasz (7.4.1), powołując się na poemat Asiosa z Samos, elegika z VI wieku p.n.e.[116], podał, że imię Ankajos – lecz tym razem określa ono syna Posejdona i Astypalai[117] – należało do króla Lelegów, co zapisał także Ferekides[118].

W wyobrażeniach monet emitowanych w Samos, szerzej analizowanych przez Naomi Mac Sweeney[119], Ankajos stał się popularny. Warto dopowiedzieć, że utożsamiana z nim postać obecna w tych wyobrażeniach monetarnych skupia w sobie cechy dwóch (?) bohaterów noszących to samo imię – eponima i uczestnika słynnych łowów na dzika.

Mennica w Samos pracowała aż do lat sześćdziesiątych III stulecia. Począwszy od końca I i początku II wieku, do wyobrażeń na monetach w niej emitowanych wprowadzana była sylwetka męska z różnymi atrybutami, ukazana w kilku scenach (por. tabela 11). Z pewną dozą prawdopodobieństwa można w niej dopatrzyć się Ankajosa.

Tabela 11
Ankajos w wyobrażeniach monet z Samos w epoce cesarstwa

Cesarz, daty panowania	Stoi z *phiale*[a)]	Stoi z *phiale* + okręt	Wojownik stoi	Wojownik + okręt	Walczy + dzik	Referencje
[monety pseudoautonomiczne] I–II w.	•					S1
	×					S2

115 Hom. *Il.* 2.609 (ojciec Agapenora); Hyg. *Fab.* 14.14 (wyprawa Argonautów), 174, 248 (uczestnik łowów); Apoll. *Bibl.* 1.67, 69, 70 (łowy na dzika); 3.105 (rodowód), 129 (Agapenor i Helena); Ap. Rhod. *Arg.* 1.164 (Argonauta); Paus. 8.4.10 (rodowód i łowy); Ov. *Met.* 8.314, 390–400 (udział w łowach i śmierć); Plin. *Nat.* 35.40.138 (zranienie przez dzika motywem obrazu); por. Toepffer, 1894b, szp. 2218, *s.v.* Ankaios (1).

116 Por. Asius, frg. 7, w: Tsagalis, 2017, s. 202.

117 Taka genealogia znana również Simonidesowi z Keos (VI/V w. p.n.e.), por. Simon., frg. 1 (*FHG* 2, s. 42); w innych tekstach ten syn Posejdona/Neptuna jest uczestnikiem wyprawy Argonautów: Apoll. *Bibl.* 1.126; Hyg. *Fab.* 14.26 i 32; Ap. Rhod. *Arg.* 1.185–187, 398. Por. Toepffer, 1894b, szp. 2218–2219, *s.v.* Ankaios (2).

118 Pherec., frg. 111 (*FHG* 1, s. 98).

119 Mac Sweeney, 2013a, s. 23–25.

cd. **tab. 11.**

Cesarz, daty panowania	Stoi z *phiale*[a)]	Stoi z *phiale* + okręt	Wojownik stoi	Wojownik + okręt	Walczy + dzik	Referencje
Trajan, 98–117		⁜				S3
				⁜		S4
Kommodus, 177/180–192					⁜	S5
Septymiusz Sewer, 193–211				⁜		S6
Karakalla, 197?–211/217				⁜		S7
					⁜	S8
Makryn, 217–218					⁜	S9
Sewer Aleksander, 222–235				⁜		S10
					⁜	S11
Gordian III, 238–244				⁜		S12
					⁜	S13
Filip I (244–249)		⁜				S14
				⁜		S15
					⁜	S16
Trajan Decjusz, 249–251				⁜		S17
					⁜	S18
Gallien, 253–260/268			⁜			S19
				⁜		S20
					⁜	S21

[a)] Wyobrażenie na awersie.

• W inskrypcji imię bohatera Ankajos.

× W inskrypcji brak imienia Ankajos.

⁜ W wyobrażeniu postać enigmatyczna (Ankajos?).

S1. *RPC* 2, 1142; *RPC* 3, 2102; **S2.** *RPC* 2, 1140; *RPC* 3, 2100–2101; **S3.** *RPC* 3, 2094; **S4.** *RPC* 3, 2095; **S5.** *RPC* 4.2, 9458; **S6.** *RPC* 5.2, ID 48172; **S7.** *RPC* 5.2, ID 48173, 74075; **S8.** *RPC* 5.2, ID 48223; **S9.** *RPC* 5.2, ID 48185; **S10.** *RPC* 6, 5281 temp., 5285 temp.; **S11.** *RPC* 6, 5275 temp., 5279 temp., 5284 temp.; **S12.** *RPC* 7.1, 580, 590.1–2; **S13.** *RPC* 7.1, 581.1–2, 591.1–5; **S14.** *RPC* 8, ID 597; **S15.** *RPC* 8, ID 20522, 20527, 20532; **S16.** *RPC* 8, ID 20519, 20523, 20524, 20528; **S17.** *RPC* 9, 673, 682; **S18.** *RPC* 9, 671, 680; **S19.** *RPC* 10, ID 61253, 61254; **S20.** *RPC* 10, ID 61233, 61268, 61288, 61291, 77739, 77802; **S21.** *RPC* 10, ID 61266, 77817; *SNG* Cop., 152

Źródło: opracowanie własne.

Cechami charakterystycznymi mennictwa z Samos jest trwała obecność anonimowej postaci (męskiej lub żeńskiej) na monetach typu CAMIΩN i posługiwanie się różnymi jej prezentacjami. Można wśród nich znaleźć na przykład interesujący obraz wojownika i Amazonki przebitej włócznią[120]; bohatera (Perseusza?) stojącego z głową Meduzy w rękach[121]; bohatera stojącego naprzeciw węża[122]. Jest też postać kobiety pokazanej z naczyniem na wodę[123]. Może to nimfa Samia, córka bóstwa rzeki Meander, żona Ankajosa? Z tego związku urodził się między innymi Samos, eponim wyspy Samos i miasta tego samego miana (Paus. 7.4.1). Identyfikacja postaci jest jednak utrudniona[124].

Nie ma natomiast wątpliwości co do obecności Ankajosa we wczesnych przedstawieniach z Samos, datowanych na koniec I stulecia albo II wiek. Awersy tych monet prezentują stojącego herosa, opartego na włóczni czy długim berle, z *phiale* w ręce. Został on opisany imieniem ANKAIOC[125]. W okresie późniejszym to pomocne naprowadzenie znikło, zastąpione napisem CAMIΩN na rewersach monet, przedstawiających bezimienną męską sylwetkę w rozmaitych ujęciach. Porządkując je, można wskazać wykorzystane w III wieku następujące główne rozwiązania. Niektóre z nich to obraz bohatera walczącego z dzikiem. Zasadniczy schemat, złożony z postaci męskiej wyposażonej w oręż (włócznię bądź oszczep) i fragmentarycznie widocznej sylwetki zwierzęcej[126], niekiedy uzupełniano postacią psa, pomagającego myśliwemu w łowach[127], a dzika pokazywano na tle groty (il. 47)[128]. W innych przedstawieniach bohater, trzymający *phiale* i berło, stoi na okręcie[129]; wojownik stoi z włócznią i tarczą[130]; wojownik z głową zwróconą w tył, zbrojny w okrągłą tarczę i włócznię, unosząc prawą rękę, wspiera stopę na dziobie okrętu (il. 48)[131].

120 *RPC* 10, ID 61234, 61243.

121 *RPC* 10, ID 61269.

122 *RPC* 10, ID 61253.

123 *RPC* 9, nr 675, 684; *RPC* 10, ID 61277, 61285. Wcześniej: *RPC* 4.2, nr 2708 temp.

124 Por. *RPC* 9, s. 159–160.

125 *RPC* 2, nr 1140 (I–II w.); *RPC* 2, nr 2100–2101 (epoka Trajana). Podobnie zaprezentowano bezimiennego herosa na monetach *RPC* 2, nr 1142 i *RPC* 3, nr 2102, co pozwala i jego nazwać Ankajosem.

126 *RPC* 7.1, nr 591.2; *RPC* 9, nr 671. W mennictwie wcześniejszym: *RPC* 6, nr 5279 temp.

127 *RPC* 7.1, nr 591.1; *RPC* 8, ID 20524; *RPC* 9, nr 680. W mennictwie wcześniejszym: *RPC* 4.2, nr 9458 temp.; *RPC* 6, nr 5275 temp.

128 *RPC* 7.1, nr 581.2, 591.4–5; *RPC* 8, ID 20519, 20523, 20528; *RPC* 10, ID 61266, 77817. Takie rozwiązanie w okresie Sewerów: *RPC* 6, nr 5284 temp. Wariant z psem: *RPC* 7.1, nr 581.1, 591.3; *SNG* Cop., nr 152.

129 *RPC* 8, ID 597. W okresie wcześniejszym: *RPC* 3, nr 2094.

130 *RPC* 10, ID 61253, 61254.

131 *RPC* 5.2, ID 48172, 48173, 74075; *RPC* 6, nr 5281 temp., 5285 temp.; *RPC* 7.1, nr 580, 590.1–2; *RPC* 8, ID 20522, 20527, 20532; *RPC* 9, nr 673, 682; *RPC* 10, ID 61233, 61268, 61288, 61291, 77802, 77739.

Czy wszystkie te prezentacje dotyczą tej samej czy różnych postaci? Trudno rozstrzygać o ich tożsamości, jakkolwiek ze względu na los Ankajosa można powiązać z tym bohaterem wyobrażenie myśliwego stojącego naprzeciw dzika. Tak czynią autorzy niektórych katalogów (w formie domysłu, sygnalizowanego pytajnikiem – *RPC* 7.1, 581.1–2, 591.1–5 *etc.*, albo w formie twierdzenia – *SNG* vA, 2316). Z kolei z wyprawą Ankajosa na Argo można próbować łączyć obraz bohatera na okręcie[132]. Niemniej zazwyczaj wyprawę Argonautów ilustrowano obrazem Argo – okrętu, na którym śmiałkowie pod wodzą Jazona ruszyli po złote runo do Kolchidy. Argo z pięcioma wioślarzami na pokładzie znalazła się w III wieku na emisjach z Magnezji (Magnesia), z legendą rewersów ΑΡΓΩ ΜΑΓΝΗΤΩΝ (B) (il. 49)[133]. Obraz samotnego herosa na okręcie był bardziej rozpowszechniony. Przykładowo Miletosa, założyciela i eponima Miletu[134], na monetach powstałych w Miletopolis przedstawiono nie tylko jako wojownika stojącego z włócznią i tarczą[135], lecz także jako uzbrojonego wojownika, spoglądającego wstecz, stojącego ze stopą położoną na dziobie okrętu, w tym wypadku wyobrażenie opisano legendą ΚΤΙCΤΗC ΜΕΙΛΗΤΟ(C), jak miało to miejsce już w przeszłości (il. 50)[136].

Il. 47
Æ (30 mm, 9,82 g, 6 h), Samos, 241–244; *RPC* 7.1, 591.4;
aw.: ΦΟΥΡΙΑ CAB ΤΡΑΝΚΥΛΛΙΝΑ CЄB, popiersie w diademie i draperii, pr.;
rew.: CAMIΩN, heros walczący z dzikiem

132 Por. Imhoof-Blumer, 1910, s. 32–33.

133 *RPC* 6, nr 36 temp., 37 temp., 38 temp., 39 temp.; a także *RPC* 7.2, nr 54–56; *RPC* 9, nr 151–153; *RPC* 10, ID 63833, 85697. Por. Imhoof-Blumer, 1910, s. 26–27. Magnetowie – na okrętach – ruszyli także pod Troję, por. Apoll. *Epit.* 3.14; 6.15a.

134 Por. Apoll. *Bibl.* 3.5; Paus. 7.2.5.

135 *RPC* 8, ID 74479.

136 *RPC* 7.1, nr 89. Podobne wyobrażenie na monetach wcześniej emitowanych, ΜΕΙΛΗΤΟC ΚΤΙCΤΗC ΕΠΙ, K-O, *RPC* 3, nr 1645; ΜΕΙΛΗΤΟΓ ΚΤΙΓΤΗΓ, *RPC* 4.2, nr 606 temp., 1654 temp., 2368 temp.; *RPC* 5.2, ID 27528; również w Milecie, rozbudowane o postać bóstwa rzeki, ΕΠΙ ΤΙ ΔΑΜΑ ΜΙΛΗΤΟΣ, *RPC* 1, nr 2712A–B. Por. Imhoof-Blumer, 1910, s. 29.

Il. 48

Æ (28 mm, 10,00 g, 6 h), Samos, 249–251; *RPC* 9, 673;
aw.: AYT K TPAIANOC ΔEKIOC, popiersie w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: CAMIΩN, heros kroczący, stopa wsparta na dziobie okrętu

Il. 49

Æ (25 mm, 9,83 g, 7 h), Magnezja, 238–244; *RPC* 7.2, 56;
aw.: MA AN ΓOPΔIANOC, popiersie w *corona radiata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: MAΓNHTΩN APΓΩ, B, Argo i wioślarze

Il. 50

Æ (22,5 mm, 6,98 g, 6 h), Miletopolis, 117–138; *RPC* 3, 1645;
aw.: AY K TPAIANOC AΔPIANOC,
głowa cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: MEIΛHTOC KTICTHC EΠI, K-O,
Miletos kroczący, stopa wsparta na dziobie okrętu

Postać Ankajosa (?) w obu odsłonach – czy myśliwego, czy bohatera stojącego na okręcie – ma zatem pewne ikonograficzne cechy wspólne z innymi herosami – wspomnianymi Androklosem, Pariosem lub Adonisem, a także na przykład z Miletosem.

Motyw myśliwego polującego na dzika był używany nie tylko w Efezie[137]. I podobnie powstają niejasności odnośnie do jednoznaczności przekazu. Prusa *ad Olympum* wypuściła za rządów Filipa Araba monety z przedstawieniem myśliwego polującego konno – byłby to Prusias, eponim[138]. Tradycja założycielska tego miasta jest wielowątkowa i zagmatwana. Dawni autorzy wskazali postacie historyczne: Arrian, piszący historię Bitynii – króla Prusiasa I (ok. 230–180 p.n.e.), Pliniusz Starszy, gromadzący w swej encyklopedii szereg rozmaitych wiadomości o świecie starożytnym – Hannibala, Strabon – enigmatycznego bohatera, czyli osadzonego w dawniejszych dziejach Prusiasa walczącego z Krezusem lub z Cyrusem, jak podał w swoim leksykonie Stefan z Bizancjum[139]. Monety z Prusy tych dylematów bynajmniej nie rozstrzygają. Zresztą w omawianym okresie wątek założycielski nie był tu mocno eksplorowany. Podejmują go jedynie wspomniane monety Filipa Araba (*RPC* 8, ID 17980), jakkolwiek miejscowa mennica pracowała jeszcze za wspólnych rządów Waleriana i Galliena. Treść tych monet współgra z wcześniejszymi prezentacjami bohatera polującego na dzika[140] czy z samodzielnym przedstawieniem dzika[141]; orła[142]; orła trzymającego w szponach część innego zwierzęcia[143]; bądź ze sceną składania ofiary przy ołtarzu przez postać zbrojną we włócznię, obok znajdują się dzik, drzewo i orzeł[144]. Obrazy te traktowane łącznie, choć w istocie rozproszone w mennictwie wielu władców, zdają się przekazywać mit założycielski, skupiony wokół postaci zwycięskiego myśliwego. Podstawowy schemat ukazywania go pozostawał wspólny dla prezentacji różnych bohaterów. A tych było wielu.

---

137 Por. np. Nikopolis *ad Istrum* – Mushmov, 1912, nr 952; Augusta Traiana – Mushmov, 1912, nr 3057; mennica o nieustalonej lokalizacji – *RPC* 4.3, nr 10153 temp.

138 *RPC* 8, ID 19780.

139 Por. Arr., frg. 75 (*FHG* 3, s. 600); Plin. *Nat.* 5.43.138; Strab. 12.4.3 (C 564); Steph. Byz. 537.5, *s.v.* Προῦσα; por. Birley, 1995, s. 348–355; Nollé, 2001, s. 46–48; Nollé, 2015a, s. 40–42.

140 *RPC* 8, ID 17980. Podobnie na monetach Kommodusa, ok. 191–192 r., postać opisana w katalogu jako cesarz: *RPC* 4.1, nr 4826 temp., 7983 temp., 10018 temp., ΤΟΝ ΚΤΙCΤΗΝ; na innych monetach popiersie Prusiasa, por. *RPC* 4.1, nr 4825 temp., ΠΡΟΥCΑ[Ε]ΙC ΤΟΝ ΚΤΙCΤΗΝ ΠΡΟΥCΙΑΝ.

141 *RPC* 6, nr 10918 temp.

142 *RPC* 1, nr 2019; *RPC* 4.1, nr 11796 temp.; *RPC* 6, nr 3031 temp., 3035 temp.

143 *RPC* 4.1, nr 4827 temp., 11785 temp.

144 *RPC* 6, nr 3010 temp. Heros przy ołtarzu pod drzewem, por. *RPC* 4.1, nr 4821 temp.

• 2.4
Dodekathlos. Herakles: bohater na trudne czasy

Ἡρακλέα, Διὸς υἱόν, ἀείσομαι, ὃν μέγ' ἄριστον
γείνατ' ἐπιχθονίων Θήβῃς ἔνι καλλιχόροισιν
Ἀλκμήνη μιχθεῖσα κελαινεφέι Κρονίωνι:
ὃς πρὶν μὲν κατὰ γαῖαν ἀθέσφατον ἠδὲ θάλασσαν
πλαζόμενος πομπῇσιν ὕπ' Εὐρυσθῆος ἄνακτος
πολλὰ μὲν αὐτὸς ἔρεξεν ἀτάσθαλα, πολλὰ δ' ἀνέτλη:
νῦν δ' ἤδη κατὰ καλὸν ἕδος νιφόεντος Ὀλύμπου
ναίει τερπόμενος καὶ ἔχει καλλίσφυρον Ἥβην.
χαῖρε, ἄναξ, Διὸς υἱέ: δίδου δ' ἀρετήν τε καὶ ὄλβον.

Dzeusa potomka, Herakla, opiewać będę, którego / – najdzielniejszego z ziemi mieszkańców – zrodziła Alkmena / w Tebach, gdzie pięknie się tańczy, po wspólnej nocy z Kronidą / ciemnochmurym. On niegdyś po ziemi i morzu bezkresnym / błądził gnany Eurystheusa, władcy, rozkazem; / wielu on czynów zuchwałych dokonał i wiele wycierpiał. / Teraz ciesząc się piękną siedzibą na śnieżnym Olimpie, / tam już przebywa i ma piękną stopą Hebe za żonę. / Witaj, mocarzu, Dzeusowy potomku, daj dzielność i szczęście!

Hym. Hom. 15, tłum. Włodzimierz Appel

Za rządów cesarza Gordiana III (238–244) tracka mennica w Hadrianopolis wyemitowała brązowy medalion, którego rewers podsumował dokonania Heraklesa wykonującego dwanaście powierzonych mu prac[145]. W centrum okręgu wyznaczonego napisem ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ stoi Herakles, trzymający skórę lwa oraz maczugę wspartą o skałę. Obok siedzi na ziemi, karmiony przez łanię, Telefos, syn bohatera i królewny Auge. Ten wewnętrzny okrąg otacza pierścień podzielony na dwanaście sekcji, w nich zaś przedstawiono kolejne prace Heraklesa. Znany pojedynczy egzemplarz dotrwał do dziś w nie najlepszym stanie, a część wyobrażenia uległa zatarciu. W rezultacie w poszczególnych kwaterach nie wszystkie motywy są dostatecznie rozpoznawane: nie widać lwa nemejskiego ani Cerbera, tylko fragmentarycznie zachowały się motywy walki bohatera z Hydrą i zdobycia jabłek z ogrodu Hesperyd. Pozostałe pojedyncze czyny Heraklesa są zaprezentowane w uproszczonych schematach: pojmanie dzika erymantejskiego oraz łani kerynejskiej, wytępienie ptaków stymfalijskich, zdobycie pasa królowej Hippolyte, oczyszczenie stajni króla Augiasza, pojmanie dzika kreteńskiego, uprowadzenie klaczy Diomedesa, sprowadzenie stada byków Geryona.

145 *RPC* 7.2, nr 650. Por. Pick, 1898, s. 140–145, pl. 10.9.

Tworząc taką kompozycję, sięgnięto, jak zauważył Hans Voegtli, po wypracowany i w mennictwie częściej wykorzystywany układ prezentowania zodiaku z dwunastoma znakami koncentrycznie rozłożonymi[146]. Zastosowanie podobnego schematu graficznego poświadczają trzeciowieczna mozaika z Lirii (Valencia) oraz pochodząca z II wieku z Rzymu płaskorzeźba *Herkules i Omfale*[147]. Uwagę w tych zabytkach przykuwają królowa lidyjska Omfale, nosząca lwią skórę i maczugę, oraz heros, który u niej służył, odziany w długą, niewieścią szatę. Te dwie figury są ukazane w prostokątnej kwaterze centralnej, którą otaczają wmontowane w mniejsze, również prostokątne pola wyobrażenia Heraklesa/Herkulesa wykonującego dwanaście powierzonych mu zadań. Podobne przedstawienie odnajdujemy w datowanej na koniec III stulecia płaskorzeźbie (Villa Chiragan, Musée Saint-Raymond, Toulouse)[148].

To treściowe i formalne podobieństwo nie przeczy temu, że w całym mennictwie rzymskim opisany konkretny pomysł rewersu dotyczący wątku heraklejskiego, o ile wiadomo, nie ma swojego odpowiednika. Został zrealizowany tylko raz – właśnie w trackiej mennicy. Ta unikalna numizmatyczna synteza ikonograficzna cyklu prac Heraklesa stanowi dobry pretekst do analizy obecności tego motywu w mennictwie epoki, w której powstał rzeczony medalion.

Herakles, opiekun i *comes* cesarza, patron pomyślności, spraw militarnych, *exemplum* cnót wewnętrznych, odniósł wielki sukces w mennictwie rzymskim, zatem również w mennictwie prowincjonalnym. Emisje monetarne uwzględniają liczne elementy tradycji narosłej wokół tego herosa. Dość stwierdzić, że był postacią faktycznie popularną i często przywoływaną w różnych aranżacjach. Pełna synteza numizmatycznej obecności Heraklesa w prowincjach

146 Voegtli, 1977, s. 12–13.

147 Mozaika, por. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mosaic_with_the_Labors_of_Hercules,_3rd_century_AD,_found_in_Liria_(Valencia),_National_Archaeological_Museum_of_Spain,_Madrid_(15457383995).jpg oraz płaskorzeźba, por. http://www.engramma.it/eOS/core/frontend/eos_atlas_index.php?id_tavola=1008org/wiki/File:Relieve_de_Hércules_y_Ónfale_con“los_”oce_trabajos_-_Museo_Archeologico_Nazionale_di_Napolii_%2813_de_diciembre_de_2014,_Madrid%29_02.jpg. Również w mennictwie pokazywano tę parę, por. monety z Lampsakos, ok. 169–175 r., *RPC* 4.2, nr 1010 temp., 2924 temp. W innym wariancie Omfale stoi przed Heraklesem siedzącym na skale, por. monety *koinon* trzynastu miast (Azja), ok. 140–144 r., *RPC* 4.2, nr 955 temp., 1019 temp. Omfale, ukazaną na rewersie, częściej zestawiano z awersowym wyobrażeniem Heraklesa, por. w mennictwie z Sardes: *RPC* 3, nr 2411, z Maionii: *RPC* 3, nr 2419–2419A, 2422C, 2427D, 2428A i C; *RPC* 4.2, nr 1326 temp., 1327 temp., 17406 temp. Na tym tle wyróżnia się zestawienie rewersów (przedstawienie Omfale) z awersami (nie ma tu Heraklesa, lecz wyobrażenie cesarza i jego tytulatura) monet *RPC* 7.1, nr 2114, które wyemitowała Heraklea Pontyjska za rządów Gordiana III. Historia Heraklesa i Omfale np. Diod. Sic. 4.31.4–7; Apoll. *Bibl.* 2.131–133; Hyg. *Fab.* 32.4.

148 Beckmann, 2020, s. 133–160, zwł. s. 140–142.

imperium wymagałaby przygotowania obszernego studium, ale przede wszystkim zdecydowanie wykracza poza moje zamiary.

Spośród różnych wyobrażeń stworzonych w mennictwie prowincjonalnym[149] uwzględniam te, które tworzą cykl dwunastu prac Heraklesa oraz ilustrują jego pomniejsze czyny (por. tabela 12). Celem jest wskazanie geograficznej rozległości i popularności tych motywów oraz różnorodności i specyfiki rozwiązań ilustrujących czyny herosa. Warto sygnalnie zauważyć, że niektóre z tych wyobrażeń mogą tworzyć tło roli Herkulesa tak wyraźnie zaznaczającej się w mennictwie imperialnym omawianego okresu, w tym w serii monet Postumusa – pretendenta do władzy cesarskiej rządzącego w „Galliarum Imperium". Postumus wyemitował wyjątkową w mennictwie imperialnym serię z rewersami nawiązującymi do dwunastu prac herosa[150], co świadczy o tym, że emitenci dostrzegli znaczenie wątków mitologicznych w ideologii władzy imperialnej.

Tabela 12
Dwanaście prac Heraklesa w wyobrażeniach monet prowincjonalnych (po 235 r.)

Mennica	Lew nemejski	Hydra lernejska	Łania kerynejska	Dzik erymantyjski	Stajnia Augiasza	Ptaki stymfalijskie	Byk kreteński	Klacze Diomedesa	Pas Hippolyte	Byki Geryona	Jabłka Hesperyd	Cerber
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Anchialos	A1		A3				A7		A9		A11	
Andeda											An11	
Blaundos	B1									B10		B12
Deultum							De7					
Germe	G1										G11	G12
Hadrianopolis	H1	H2	H3	H4			H7					H12
Heraklea Pontyjska	HP1	HP2	HP3	HP4	HP5	HP6	HP7	HP8	HP9	HP10	HP11	HP12
Kadi											K11	
Karallia											Kr11	
Koinon Maced.							kM7					

149 Katalog *RPC* notuje prawie 500 awersów monet z wyobrażeniem Heraklesa/Herkulesa oraz ok. 1300 różnych rewersów z przedstawieniem tego herosa.

150 Por. Bastien, 1958; Christol, 2014. Zestawienie dwunastu prac herosa w mennictwie por. Stoll, 1999, s. 36–106.

cd. **tab. 12.**

Mennica	Lew nemejski	Hydra lernejska	Łania kerynejska	Dzik erymantyjski	Stajnia Augiasza	Ptaki stymfalijskie	Byk kreteński	Klacze Diomedesa	Pas Hippolyte	Byki Geryona	Jabłka Hesperyd	Cerber
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Kolybrassos											Kl11	
Kotiaion			Kt3									
Marcianopolis	M1											
Mopsos	Mp1											
Nicea Bityńska						N6					N11	
Perynt	P1		P3	P4	P5	P6	P7		P9	P10	P11	P12
Prostanna											Pr11	
Prusias *ad Hypium*		PH2		PH4					PH9			
Sagalassos		S2										
Sebastopolis	Sb1		Sb3									
Serdika											Sr11	
Syedra											Sd11	
Tars	T1	T2	T3			T6	T7				T11	
Temenothyrai											Tm11	

I: A1. *RPC* 6, 677 temp., 678 temp., 679 temp.; **B1.** *RPC* 9, 737–738; **G1.** *RPC* 7.1, 110, 125, 143, 153; *RPC* 8, ID 20157; **H1.** *RPC* 7.2, 715; **HP1.** *RPC* 6, 3557 temp.; *RPC* 7.2, 2118; *RPC* 10, ID 59961, 59962; **M1.** *RPC* 7.2, 1491; *RPC* 8, ID 27890; **Mp1.** *RPC* 10, ID 60503; **P1.** *RPC* 7.2, 567; *RPC* 10, ID 63883; **Sb1.** *RPC* 10, ID 63697; **T1.** *RPC* 7.2, 3074–3075

II: H2. *RPC* 7.2, 717; *RPC* 7.2, 785–786; **HP2.** *RPC* 7.2, 2086; *RPC* 10, ID 58769, 59959, 89948; **PH2.** *RPC* 6, 10903 temp.; **S2.** *RPC* 10, ID 63553; **T2.** *RPC* 7.2, 3077

III: A3. *RPC* 7.2, 1100–1101; **H3.** *RPC* 7.2, 713; **HP3.** *RPC* 6, 3554 temp.; *RPC* 7.2, 2110; *RPC* 10, ID 86473; **Kt3.** *RPC* 8, ID 20650; **P3.** *RPC* 7.2, 565; **Sb3.** *RPC* 10, ID 63695; **T3.** *RPC* 7.2, 3070

IV: H4. *RPC* 7.2, 711; **HP4.** *RPC* 6, 3556 temp.; *RPC* 7.2, 2058, 2106; *RPC* 10, ID 59955, 59956, 74948, 84310, 86478, 88552; **P4.** *RPC* 7.2, 564; *M.Per.*, nr 901; **PH4.** *RPC* 6, 30185 temp.

V: HP5. *RPC* 7.2, 2059; *RPC* 8, ID 19746; *RPC* 10, ID 59963, 59982; **P5.** *RPC* 10, ID 63887

VI: HP6. *RPC* 6, 3555 temp.; *RPC* 7.2, 2112; **N6.** *RPC* 6, 3316 temp.; **P6.** *RPC* 7.2, 569; *RPC* 10, ID 63882; **T6.** *RPC* 7.2, 3076

VII: A7. *RPC* 7.2, 1102; **De7.** *RPC* 7.2, 1051; **H7.** *RPC* 7.2, 665; **HP7.** *RPC* 7.2, 2102, 2104–2105, 2116; *RPC* 10, ID 59952; **kM7.** *RPC* 7.2, 115, 232; **P7.** *RPC* 7.2, 566; **T7.** *RPC* 7.2, 3071, 3073

VIII: HP8. *RPC* 7.2, 2087, 2118; *RPC* 10, ID 86465

IX: A9. *RPC* 7.2, 1103; **HP9.** *RPC* 7.2, 2081–2082; **P9.** *RPC* 7.2, 563; **PH9.** *RPC* 6, 10878 temp.
X: B10. *RPC* 8, ID 20274; **HP10.** *RPC* 10, ID 87831; **P10.** *RPC* 10, ID 67886, 85822
XI: A11. *RPC* 7.2, 1120; **An11.** *RPC* 9, 991; **G11.** *RPC* 7.1, 145A; **HP11.** *RPC* 10, ID 59958, 89583; **K11.** *RPC* 10, ID 63185, 77390; **Kl11.** *RPC* 10, ID 60432; **Kr11.** *RPC* 10, ID 60394; **N11.** *RPC* 10, ID 74482, 74816; **P11.** *RPC* 7.2, 568; **Pr11.** *RPC* 10, ID 63467; **Sd11.** *RPC* 10, ID 71203; **Sr11.** *RPC* 10, ID 63896, 85859, 85893; **T11.** *RPC* 6, 30336 temp.; *RPC* 7.2, 3072, 3134; *RPC* 8, ID 3223; *RPC* 10, ID 60604; **Tm11.** *RPC* 10, ID 63288, 63308
XII: B12. *RPC* 6, 4555 temp.; **G12.** *RPC* 7.1, 145; **H12.** *RPC* 7.2, 716; **HP12.** *RPC* 7.2, 2083–2084, 2092, 2103; *RPC* 8, ID 19745; **P12.** *RPC* 7.2, 562

Źródło: opracowanie własne.

Utrwalony w tradycji termin „dwanaście prac Heraklesa" określa czyny dokonane przez herosa na polecenie jego krewnego, króla Eurysteusa, panującego w Mykenach, Tirynsie i Midei. Herakles służył mu – bo taką konieczność oznajmiła wyrocznia – wypełniając rozmaite prace. Była to forma zadośćuczynienia po zabójstwie własnych synów, a także sprawdzian posłuszeństwa, męstwa i mocy oraz próba, której przejście przyniesie herosowi nieśmiertelność. W różnych wersjach mitu zmienia się kolejność tych prac, a nawet ich liczba (niekiedy jest mniejsza)[151]. Popularne były też inne sławne czyny Heraklesa, które wplatane są w opowieści o dwunastu wielkich pracach jako epizodyczne akcje. Taką była walka z władcą Libii, olbrzymem Antajosem, synem Posejdona i Gai, który swą nadludzką moc zyskiwał w kontakcie z Ziemią-matką. Motyw ten podjęło w omawianym okresie kilka mennic. Wyobrażenia rewersowe monet w nich wyemitowanych ukazują dwóch mocarzy, z których jeden unosi przeciwnika w powietrzu (il. 51)[152]. Obrazy te pomimo swych koniecznych uproszczeń sprawiają wrażenie zaciętej walki herosów, tak, jak ją opisywano:

> ὁρᾷς δὲ αὐτοὺς καὶ παλαίοντας, μᾶλλον δὲ πεπαλαικότας, καὶ τὸν Ἡρακλέα ἐν τῷ κρατεῖν. καταπαλαίει δὲ αὐτὸν ἄνω τῆς γῆς, ὅτι ἡ Γῆ τῷ Ἀνταίῳ συνεπάλαιε κυρτουμένη καὶ μετοχλίζουσα αὐτόν, ὅτε κέοιτο. ἀπορῶν οὖν ὁ Ἡρακλῆς, ὅ τι χρήσαιτο τῇ Γῇ, συνείληφε τὸν Ἀνταῖον μέσον ἄνω κενεῶνος, ἔνθα αἱ πλευραί, καὶ κατὰ τοῦ μηροῦ ὀρθὸν ἀναθέμενος ἔτι καὶ τὼ χεῖρε ξυμβαλὼν τὸν ᾽τὲ πῆχυν λαγαρᾷ τε καὶ ἀσθμαινούσῃ τῇ γαστρὶ ὑποσχὼν ἐκθλίβει τὸ πνεῦμα καὶ ἀποσφάττει τὸν Ἀνταῖον ὀξείαις ταῖς πλευραῖς ἐπιστραφείσαις ἐς τὸ ἦπαρ. ὁρᾷς δέ που τὸν μὲν οἰμώζοντα καὶ βλέποντα ἐς

151 Na przykład: Hes. *Theog.* 287–294; Dion. Hal. *Ant. R.* 4.10 i nast.; Paus. 3.17.3, 18.1, 5.10.9, 25.7; Hyg. *Fab.* 30.3; Apoll. *Bibl.* 2.72–126. Wędrówka mitu (Geryon) por. Mariotta, 2014, s. 381–388.

152 Heraklea Pontyjska: *RPC* 10, ID 59966; Nicea: *RPC* 6, nr 3318 temp.; Patara: *RPC* 7.2, nr 2191; Prusias *ad Hypium*: *RPC* 6, nr 3533 temp.; *RPC* 6, nr 3534 temp.; Tars: *RPC* 6, nr 7136 temp.; *RPC* 7.2, nr 2979, 3006; *RPC* 8, ID 3267; *RPC* 9, nr 1411A. Por. Stoll, 1999, s. 132–134.

τὴν Γῆν οὐδὲν αὐτῷ ἐπαρκοῦσαν, τὸν δ' Ἡρακλέα ἰσχύοντα καὶ μειδιῶντα τῷ ἔργῳ.

Tutaj obu dostrzegasz w walce, a raczej już po walce, i oczywiście Herakles zyskał przewagę. Przemaga tamtego w zapasach, trzymając go nad ziemią, bo Ziemia wspierała Antajosa, wyginając się łukiem i stawiając go na nogi, ilekroć został powalony. Herakles zatem, nie wiedząc, co począć z tą Ziemią, objął Antajosa wpół powyżej jamy brzusznej – tam gdzie żebra, ułożył go sobie wyprostowanego na udzie, a potem coraz bardziej przeginał wpół obiema rękami ruchem ku górze i jednocześnie wgniatał łokieć we wklęśnięty i ciężko dyszący brzuch, dzięki czemu przez odcięcie Antajosowi oddechu zabijał go ostrymi końcami jego własnych żeber, które wbijały się osiłkowi w wątrobę. Widzisz chyba, jak jęczy i patrzy w dół na Ziemię z wyrzutem, że mu nie pomaga; jak Herakles tchnie siłą i kontent jest ze swojego czynu.

Philostr. *Imag.* 2.21.5, tłum. Remigiusz Popowski

Herakles realizował swe zadania, wędrując po licznych krainach rozsianych od Brytanii po Libię i od Słupów Heraklesa po kraj Amazonek, nie omieszkawszy odwiedzić nawet Hadesu. Nie ma bezpośredniej zależności między miejscem, gdzie Herakles przeżywał swe przygody, a lokalizacją mennicy, która dany wątek podjęła. Co się tyczy geograficznej proweniencji poszczególnych wyobrażeń, to można stwierdzić jej sprzężenie z konkretnym miastem, w którego mitycznej przeszłości Herakles odgrywał ważną, a nawet założycielską rolę. Nic dziwnego więc w tym, że Heraklea Pontyjska podjęła w emitowanych monetach, podtrzymując zresztą w tym zakresie swą numizmatyczną tradycję, tematykę pełnego cyklu prac Heraklesa. W omawianym okresie takiego kompletnego zestawu nie przedstawiono w żadnej innej mennicy. Niemniej w mennictwie Peryntu i Hadrianopolis odwołano się do licznych prac, sporo ich zaprezentowano również w Tarsie.

Il. 51

Æ (36 mm, 23,78 g, 7 h), Tars, 244–249; *RPC* 8, ID 3267;
aw.: ΑΥΤ ΚΑΙ ΙΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΝ ΕΥΤ ΕΥC CE Π Π,
popiersie cesarza w *corona radiata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: ΤΑΡCΟΥ ΤΗC ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩC Α Μ Κ Γ Β, Herakles walczący z Antajosem

Biorąc pod uwagę zróżnicowanie obecności poszczególnych wątków, w tym również ich incydentalne przywołanie w mennictwie niektórych ośrodków (nie zawsze wynikające z ograniczania w nich produkcji menniczej), można stwierdzić, że ponownie wyróżnia się Heraklea Pontyjska. Tylko w tej mennicy dwanaście prac Heraklesa przywoływano regularnie, począwszy od okresu rządów pierwszego władcy omawianego okresu III wieku, Maksymina Traka, aż po koniec działalności warsztatów menniczych w latach samodzielnych rządów Galliena. Wiele z wyobrażeń przedstawiających prace herosa powstało w okresie rządów Gordiana III. Pauzę wyznaczają lata 249–253, jednak i w jej trakcie Herakles pojawił się na monetach, chociaż nie w nawiązaniu do jego dwunastu prac. Znana jest tylko moneta – *RPC* 9, 365A – jednego z cesarzy tego czasu, Trajana Decjusza, z rewersowym przedstawieniem Heraklesa z lwią skórą i łukiem.

Interesujące jest również, że w kilku mennicach – chociaż pracowały wcześniej – wątki takie podejmowano dopiero od piątej dekady III wieku. Tak więc na przykład wprowadzono je w Mopsos, Sebastopolis i Temenothyrai w latach wspólnych rządów Waleriana i Galliena, a także samodzielnych rządów Galliena. Z kolei w Sagalassos i Prostannie – dopiero w latach rządów Klaudiusza II.

Tematycznie z cyklem dwunastu prac Heraklesa można połączyć monetę Gordiana III z Aspendos (*RPC* 7.2, 2518), typu ΑCΠЄNΔIΩN, z oryginalnym wyobrażeniem na rewersie. Przed mężem siedzącym na skalnym siedzisku stoi heros, może to Eurysteus i Herakles, ponadto są pokazani nagi wojownik stojący z włócznią, orzeł oraz byk[153]. Nie jest to zwyczajowa scena. Wydaje się, że może przedstawiać króla Eurysteusa nakazującego jego krewnemu wykonanie konkretnych prac. Zazwyczaj jednak ukazywano go inaczej – ukryty w beczce z brązu (co, według mitu, miało zapewnić mu bezpieczeństwo) jest świadkiem sukcesu herosa. Wychyla się z niej, podczas gdy dominujący w wyobrażeniu Herakles niesie na ramionach erymantejskiego dzika (il. 52)[154].

Aluzję do wyczynów Heraklesa zawierają atrybuty herosa. Maczugę, swoją główną broń, sporządził on podczas realizacji pierwszego zadania powierzonego mu przez Eurysteusa – polowania na groźnego lwa, który grasował na ziemiach Nemei, pożerając ludzi i zwierzęta. Pamiątką – równie trwałą i powszechną w ikonograficznych prezentacjach Heraklesa – po tej pracy jest rów-

153 Na podobnie zaaranżowanym rewersie monet Sewera Aleksandra (*RPC* 6, nr 6288 temp.) stojący bohater ma maczugę i lwią skórę, co naprowadza na postać Heraklesa, widać – poza herosem z włócznią – lwa i byka.

154 *RPC* 7.2, nr 564, 711; *M.Per.*, nr 901 corr. Na monetach imperialnych typu HERCVLI ERVMANTINO pokazano tylko kosz, króla nie widać: *RIC* 5.2, Post., nr 344, 345.

nież skóra, którą ściągnął z lwa i nosił jako własny strój[155]. W wyobrażeniach monetarnych uwieczniono prace słynnego herosa, sięgając po bardziej rozbudowane przedstawienia; wykon(yw)anie konkretnego zadania nie jest w nich aluzją, lecz dosłownym zobrazowaniem. Wątki opowieści mitycznych o kolejnych pracach Heraklesa w wyobrażeniach monetarnych najczęściej przybierały kształt sceny, w której bohater mierzy się z „potworem", by – jak nakazał Eurysteus – pokonać zabójczego stwora.

Il. 52
Æ (40 mm, 40,59 g, 1 h), Perynt, 193–211; *M.Per.*, 521.2;
aw.: AYT K Λ CEPTI CEYHPOC [...],
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑ ΠΕΡΙΝΘΙΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩΝ,
Herakles niosący dzika erymantejskiego, obok Eurysteus wychylający się z beczki/kosza

Il. 53
Æ (26 mm, 13,36 g, 7 h), Marcianopolis, 244–247; *RPC* 8, ID 27890;
aw.: M IOYΛIOC ΦIΛIΠΠOC KAICAP,
popiersie cezara w draperii i pancerzu, pr., popiersie Sarapisa w draperii, l.;
rew.: MAPKIANOΠOΛEITΩN E, Herakles i lew nemejski

155 W zestawieniu w tabeli pomijam klasyczne przedstawienia Heraklesa z tymi atrybutami bez innego wskazania, że ukazują jego prace.

Il. 54
Æ (27 mm, 8,08 g, 7 h), Hadrianopolis, 238–244; *RPC* 7.2, 714;
aw.: AYT K M ANT ΓOPΔIANOC AYΓ,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ, Herakles i byk kreteński

Il. 55
Æ (28 mm, 11,80 g, 12 h), Sebastopolis, 263/264 r.; *RPC* 10, ID 63695;
aw.: AYT KAI ΠO ΛIK ΓAΛΛIHNOC,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: CEBACTO HPAK ET ϛΞC, Herakles i łania kerynejska

Il. 56
Æ (28 mm, 11,51 g, 7 h), Kallatis, 244–249; *RPC* 8, ID 27621;
aw.: AYT M IOYΛ ΦIΛIΠΠOC AYΓ,
popiersie cesarza w *corona laureata*, pancerzu i draperii, pr.;
rew.: KAΛΛATIANΩN E, Herakles i Cerber

Konkretne rewersy przedstawiają więc muskularną sylwetkę Heraklesa: gołymi rękoma dusi lwa nemejskiego (por. il. 53), poskramia byka kreteńskie-

go (por. il. 54) lub prowadzi go obłaskawionego. Niekiedy z boku widać maczugę lub łuk. Na innych rewersach heros łapie za rogi łanię kerynejską, ją samą przytrzymując kolanem (por. il. 55). Wyjątkowo na rewersach monet *RPC* 7.2, 3070 z Tarsu Herakles niesie schwytane zwierzę na ramieniu. Czy to łania kerynejska, czy może jednak dzik z Erymantu? Potworny dzik, schwytany przez Heraklesa, w wyobrażeniach monet prowincjonalnych zazwyczaj był pokazywany jako łup niesiony przez herosa na ramionach (por. il. 52). Wyjątkiem są rewersy późno wyemitowanych monet z Heraklei. Pokazano na nich herosa, który maczugę i lwią skórę trzyma w lewej ręce, a prawą ciągnie za sobą dzika[156]. Sprowadzenie Cerbera, który strzegł królestwa umarłych, ilustrowano podobną sceną: Herakles wyposażony w maczugę, kroczy, prowadząc swą zdobycz. W niektórych wyobrażeniach, zrealizowanych na przykład w Germe lub Kallatis, łatwo dostrzec trzy psie głowy Cerbera (il. 56)[157]. Na monetach z Peryntu i Heraklei dodatkowo umieszczono przedstawienie drzewa. To element, który być może sygnalizuje dzikość ustronia w Tajnaron lub w Trojzenie (Troezen), gdzie Herakles zstąpił do podziemia i skąd powrócił do świata żywych[158]. Oryginalnie ujęto temat sprowadzenia Cerbera z Hadesu na monetach *RPC* 7.1, 220, które wyemitowała Saitta. Bohater, odłożywszy maczugę i łuk, zamierza się kamieniem na widocznego naprzeciw potwora.

Il. 57
Æ (40 mm, 44,52 g, 6 h), Anchialos, 238–244; *RPC* 7.2, 1103;
aw.: AYT K M ANT AYΓ ΓOPΔIANOC,
popiersie cesarza w *corona laureata*, pancerzu i draperii, z tarczą, l.;
rew.: OYΛΠIANΩN AΓXIAΛEΩN, Herakles i Amazonka

156 *RPC* 10, ID 59955, 59956.

157 *RPC* 7.2, nr 145; *RPC* 8, ID 27621. Por. w mennictwie imperialnym monety typu HERCVLI INMORTALI, *RIC* 5.2, Pr., nr 588. Cerber, por. Ogden, 2013, s. 104–114.

158 *RPC* 7.2, nr 562, 2083. Monety z Aleksandrii z okresu rządów Antonina Piusa prezentowały scenę wyprowadzenia Cerbera, wzbogacając ją wyobrażeniem skalnego zejścia do Hadesu, *RPC* 4.4, nr 458–459, 619, 977; por. *RRC* 4.4, s. 62 (seria dwunastu prac w mennictwie aleksandryjskim). Oryginalnie zaprezentowała – poza skojarzeniem do Heraklesa – świat bóstw podziemnych Bizya w Tracji: Hades-Sarapis, mając przy sobie Cerbera, siedzi w centrum sceny, wokół stoją Demeter, Izyda, Harpokrates i *cynocephalus*, *RPC* 8, ID 48486, 48689.

Il. 58
Æ (38 mm, 27,26 g), Heraklea Pontyjska, 238–244; *RPC* 7.2, 2087;
aw.: M ANT ΓΟΡΔΙΑΝΟC AYΓ,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: MATPOC ΑΠΟΙΚΩΝ ΠΟΛΙΩΝ HPAKΛEΩTAN,
Herakles i koń Diomedesa

Il. 59
Æ (27 mm, 17,30 g, 2 h), Perynt, 260–268; *RPC* 10, ID 63882;
aw.: AYT ΓAΛΛHNOC CEBA,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: ΠEPINΘIΩN ΔIC NEΩKOPΩN,
Herakles i ptaki stymfalijskie

Walkę Heraklesa z królową Amazonek Hippolyte o jej pas, dar Aresa, zobrazowano przedstawieniem bohatera stającego do walki, wymachującego swą maczugą, podczas gdy naprzeciw niego Hippolyte staje konno[159]. Na niektórych rewersach z Prusias *ad Hypium*, Anchialos i Heraklei można dostrzec ponadto, jak Herakles łapie Amazonkę za włosy (il. 57)[160].

W przypadku pracy polegającej na uprowadzeniu żywiących się ludzkim mięsem czterech klaczy Diomedesa, króla Tracji, w wyobrażeniach monet zredukowano do minimum niezbędne elementy. Oczywiście pozostała postać

159 *RPC* 7.2, nr 563, 2081.
160 *RPC* 6, nr 10878; *RPC* 7.2, nr 1103, 2082.

Heraklesa, ale jest tylko jedno zwierzę (por. il. 58). Nie ma też niejakiego Abderosa, eponima miasta trackiego Abdera i patrona igrzysk hippicznych. Brał on udział w wyprawie Heraklesa i pomagał mu w pokonaniu krwiożerczych koni, lecz zginął, stając się dla nich karmą[161].

Oczywiste powody wymusiły ograniczenie liczby ptaków, które nad jeziorem Stymfalos Herakles wystrzelał ze swego łuku. By uchwycić treść mitu, wystarczyły dwa, trzy ptaki, ukazane jako spadające ofiary celnych strzał herosa, on zaś stoi, trzymając łuk nadal wycelowany (por. il. 59).

W wyobrażeniu dotyczącym zabicia Hydry żyjącej na bagnach Lerny to jej sylwetka została zestawiona z figurą Heraklesa. Uczyniono to w sposób, który wywołuje bezpośrednie skojarzenia do opowieści utrwalonych w literaturze (np. Apoll. *Bibl.* 2.77–80). W niektórych wyobrażeniach, owijając się wokół nogi herosa, unosi się wielogłowy wąż, a sam Herakles wymachuje maczugą, chcąc roztrzaskać głowy stworowi, niekiedy z tyłu dodatkowo umieszczono łuk i strzały (il. 60)[162], być może w nawiązaniu do tego, że po zabiciu Hydry Herakles w jej żółci zanurzył strzały. W innych prezentacjach zostały pomnożone głowy potwora. Można ich naliczyć aż pięć na rewersie *RPC* 10, ID 59959 z Heraklei Pontyjskiej, a nawet dziesięć – na monecie *RPC* 10, ID 63553 z Sagalassos.

Sprowadzenie czerwonych byków Geryona, zlecone Heraklesowi, ilustruje na monetach z Peryntu i Heraklei Pontyjskiej scena, w której heros kroczy, prowadząc jedno zwierzę ze stada (il. 61)[163]. Natomiast lidyjska mennica w Blaundos powróciła za rządów Filipa Araba do ciekawego pomysłu, przedstawiając na rewersie monet *RPC* 8, ID 20274 walkę Heraklesa z Geryonem[164]. Heros, wymachując maczugą, zamierza się na Geryona, a tego, jak w micie, pokazano jako potwora, którego ciało składa się z trzech mężów połączonych w jedno (Apoll. *Bibl.* 2.106). Są również dwa zwierzęta, których sylwetki stanowią tło dla zmagających się przeciwników.

---

161 W mennictwie wcześniejszym w Aleksandrii oprócz sylwetek herosa i zwierząt ukazano rozciągnięte ciało, w którym widzi się Diomedesa, ofiarę gniewu Heraklesa, *RPC* 4.4, nr 246, 470, 627; Heraklesa trzymającego za włosy Diomedesa, który klęczy, grupę uzupełnia przedstawienie konia, *RPC* 4.4, nr 987; oraz w Hadrianopolis: *RPC* 4.1, nr 10483 temp. Temat był mało popularny w mennictwie rzymskim, por. monety imperialne typu HERCVLI THRACIO, *RIC* 5.2, Post., nr 275, 352–353. Abderos, por. Apoll. *Bibl.* 2.96–96; Philostr. *Imag.* 2.25; Steph. Byz. 5.14, *s.v.* Ἄβδηρα.

162 *RPC* 7.2, nr 717; łuk i strzały: *RPC* 7.2, nr 785–786, 2086.

163 *RPC* 10, ID 67886, 85822, 87831.

164 Por. wcześniejsze monety: *RPC* 4.2, nr 9319 temp. (lata 138–169); *RPC* 5.2, ID 65270, 81860 (lata 211–217); Aleksandria: *RPC* 4.4, nr 253, 476–477, 630, 994 (lata 138–161).

Il. 60
Æ (18 mm, 2,84 g, 7 h), Hadrianopolis, 238–244; *RPC* 7.2, 786;
aw.: ΤΟΝ ΚΤΙCΤΗΝ, głowa Heraklesa w *corona laureata*, pr.;
rew.: ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩ, Herakles i Hydra lernejska, obok drzewo, łuk i kołczan

Il. 61
Æ (32 mm, 20,72 g, 6 h), Perynt, 260–268; *RPC* 10, ID 67886;
aw.: ΑΥΤ Κ ΓΑΛΛΗΝΟC CΕΒ, popiersie cesarza w *corona laureata* i pancerzu, pr.;
rew.: ΠΕΡΙΝΘΙΩΝ ΔΙC ΝΕΩΚΟΡΩΝ, Herakles i byk Geryona

Il. 62
Æ (39 mm, 34,90 g, 2 h), Perynt, 238–244; *RPC* 7.2, 568;
aw.: ΑΥΤ Κ Μ ΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝΟC ΑΥΓ,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: ΠΕΡΙΝΘΙΩΝ ΔΙC ΝΕΩΚΟΡΩΝ,
Herakles i drzewo z pniem owiniętym wężem w ogrodzie Hesperyd

Zdobycie złotych jabłek z ogrodu Hesperyd było symbolizowane kolejnymi atrybutami przydanymi herosowi: oprócz zwyczajowych maczugi i skóry lwa nosił on właśnie jabłka jako swój wyróżnik. Wśród tych wyobrażeń wyróżniają się te, które nie tyle dokumentują sukces przez ukazanie owoców w ręce herosa, ile przedstawiają go z maczugą i lwią skórą w ogrodzie. Ten jest symbolizowany przez jedno drzewo obwieszone jabłkami, a wokół jego pnia owija się w wężowych skrętach smok – Ladon – strzegący ogrodu, jak na monetach z Tarsu i Peryntu (il. 62)[165]. Na rewersach z Temenothyrai (*RPC* 10, ID 63288) dodatkowo, co pozostaje rzadkim rozwiązaniem[166], pokazano stojące przy drzewie trzy Hesperydy, nimfy opiekujące się ogrodem, w którym dojrzewały złote jabłka. Pewną ciekawostką numizmatyczną jest zastąpienie na monetach *RPC* 6, 6519 temp. z Amisos postaci Heraklesa figurą żeńską – interpretowaną jako Amazonka – i to ona zbiera owoce z drzewa. Jest to bez wątpienia oryginalne wyobrażenie, być może będące swobodną kompilacją wątków opowieści o Heraklesie i Amazonkach.

Jak niewdzięczne było dla Heraklesa zadanie oczyszczenia stajni króla Elidy, Augiasza, z nawozu nagromadzonego przez lata, tak niewdzięczne (po jakie elementy i symbole trzeba sięgnąć, aby ukazać istotę zadania?) było ukazanie tej pracy w wyobrażeniu monetarnym. To temat rzadko odnajdywany w mennictwie prowincjonalnym. Nawiązaniem do wysiłków Heraklesa uprzątnięcia stajni jest kilof w jego ręku[167]. Realizując swe zadanie, heros wykazał się nie lada sprytem i pomysłowością – skierował przez stajnię wody pobliskich rzek: Penejosu i Alfejosu. W tym celu musiał jednak zmienić ich nurt – do tego było mu potrzebne narzędzie. W innych ilustracjach tego tematu ukazywano Heraklesa w bardziej dynamicznej pozie, jak gdyby dopiero szykującego dzięki sile swych ramion wyłom w ścianach, przez który miały płynąć przekierowane wody rzek[168]. Na monetach z Peryntu ponadto widać kosz na ziemi, przygotowany do wynoszenia gruzu (il. 63)[169].

---

165 *RPC* 7.1, nr 3072; *RPC* 7.2, nr 568. Por. w mennictwie wcześniejszym z Peryntu, np. *RPC* 6, nr 880 temp., i z Aleksandrii: *RPC* 4.4, nr 242, 464–466, 623, 980. Ujęcie znane w mennictwie imperialnym: *RIC* 5.2, Maxim. Herc., nr 568, 670. Ladon, por. Ogden, 2013, s. 33–40.

166 W mennictwie imperialnym w tym samym okresie wyobrażenie trzech Hesperyd podtrzymujących drzewo oraz przedstawienie Herkulesa na monetach typu HERC(VLI) ROMANO: *RIC* 5.2, Post., nr 359. Por. wcześniejsze monety z Peryntu w katalogu opracowanym przez E. Schönert, *M.Per.*, nr 526–527.

167 *RPC* 7.2, nr 2059; *RPC* 8, ID 19746.

168 *RPC* 10, ID 59963, 59982.

169 *RPC* 10, ID 63887; por. Bastien, 1958, s. 65. Por. monety z Nicei: *RPC* 5.2, ID 77700, oraz Aleksandrii z okresu wcześniejszego: *RPC* 4.4, nr 254, 478, 631, 995, 3312.

Wskazane wyobrażenia monetarne dwunastu prac Heraklesa, ale też jego pomniejszych czynów mają wspólną cechę: wystarczył sam obraz, by oddać w prezentowanych scenach sławne czyny herosa. Jego imię w legendach nie było potrzebne[170]. Posługiwano się obrazami utrzymanymi w konwencji podobnej do tej z przedstawień Heraklesa w innych sztukach wizualnych, a przez to rozpoznawalnymi. Ponadto często komentowanymi w dziełach literackich. Zresztą postać herosa wyposażonego w maczugę i odzianego w skórę ściągniętą z lwa jest charakterystyczna.

Il. 63

Æ (29 mm, 21,93 g, 12 h), Perynt, 260–268; *RPC* 10, ID 63887;
aw.: ΑΥΤ ΓΑΛΛΙΗΝΟC CEB, popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: ΠΕΡΙΝΘΙΩΝ ΔΙC ΝΕΩΚΟΡΩΝ, Herakles i stajnia Augiasza

170 Inaczej we wspomnianej serii monet Postumusa, por. HERCVLI ARCADIO, HERCVLI ARGIVO, HERCVLI AVG, HERCVLI CRETENSI, HERCVLI ERVMANTINO, HERCVLI GADITANO, HERCVLI INMORTALI, HERCVLI INVICTO, HERCVLI LIBVCO, HERCVLI NEMAEO, HERCVLI PISAEO, HERCVLI ROMANO, HERCVLI THRACIO.

◆ **Rozdział 3**

Numizmatyczny rachunek III wieku

◆ 3.1
Siła rozpędu?

> Reverere conditores deos et nomina deorum, reverere gloriam veterem et hanc ipsam senectutem, quae in homine venerabilis, in urbibus sacra. Sit apud te honor antiquitati, sit ingentibus factis, sit fabulis quoque. Nihil ex cuiusquam dignitate, nihil ex libertate, nihil etiam ex iactatione decerpseris.
>
> Szanuj bogów założycieli, i bogów imiona. Szanuj dawną sławę i wiek sam, który u ludzi czci godnym a względem miast jest świętym. Miej w poszanowaniu starożytność, miej czyny wielkie, miej i powieści bajeczne. Nie uwłaczaj czyjejkolwiek ani godności, ani wolności, ani nawet chełpliwości.
>
> Plin. *Epist.* 8.24.2–3, tłum. Roman Ziołecki

Pierwszą wydzieloną fazę w dziejach mennictwa prowincjonalnego w dobie kryzysu III wieku wyznaczają lata 235–244. Wtedy w sumie aktywnych było 331 mennic prowincjonalnych. Wysoka była również liczba tematów (typów) realizowanych w wyobrażeniach monetarnych (por. tabela 13). Obie te cechy są pokłosiem rozmachu charakteryzującego funkcjonowanie mennictwa prowincjonalnego w drugiej połowie II i na początku III stulecia.

Tabela 13
Mennictwo prowincjonalne (235–244): zestawienie liczby mennic i typów monetarnych

Władca, daty panowania	Liczba	
	mennic	typów
Maksymin I, 235–238	127	1494
Gordian I i Gordian II, 238	2	22
Balbin i Pupien, 238	10	172
Gordian III, 238–244	199	4852

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Niektóre mennice szybko zakończyły swą działalność. Za rządów Maksymina Traka, pierwszego z władców okresu kryzysu III wieku, było kilka ośrodków, które wyemitowały swe ostatnie monety[1]. Ponad 30 kolejnych mennic zakończyło działalność za rządów Gordiana III[2]. Doraźnie jednak powstawały nowe. Za panowania Balbina i Pupiena emitowanie monet rozpoczął ośrodek Siphnos na Cykladach[3]. W czasach Gordiana III, po latach przerwy, wznowiło aktywność aż kilkadziesiąt mennic, do nich dołączyły stosunkowo liczne (w liczbie 21) nowe. Niektóre z nich pracowały wyłącznie za rządów Gordiana III[4]. Były to przede wszystkim warsztaty mennicze w miastach Likii, po trzęsieniu ziemi z 240 roku obdarzone przez cesarza przywilejem menniczym. W odniesieniu do nich – zauważając ich wyjątkowość, lecz pozostając w kręgu problemów ekonomicznych – Jean-Pierre Callu zajął się kwestią metrologii monet brązowych[5]. Na fenomen tej grupy mennic prowincjonalnych warto spojrzeć również w kontekście obecności nawiązań do tematyki założycielskiej miast.

1 W Troadzie: Abydos, Skepsis, w Judei: Askalon, w Lidii: Hydrela, w Karii: Iasos, Orthosia, w Cylicji: Ninika Klaudiopolis, Filadelfia.

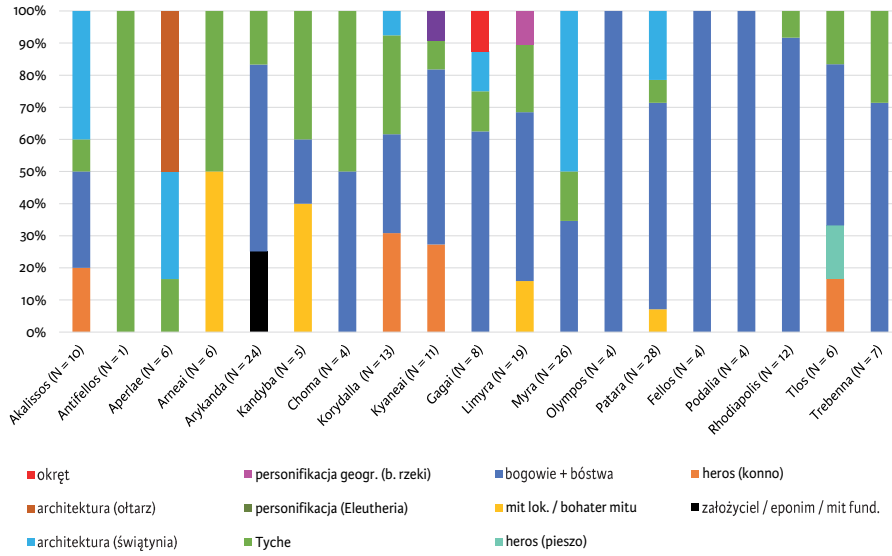
2 W Tracji: Anchialos, Hadrianopolis, w Mezji: Dionysopolis, Istros, Nikopolis *ad Istrum*, Odessos, w Eolidzie: Myrina, w Kapadocji: Cezarea (Caesarea), w Lidii: Akrasos, Dioshieron, Tabala, w Likii: Faselis (Phaselis), liczne we Frygii: Alia, Bruzos, Dokimeion, Hyrgaleis, Lysias, Nakoleia, Okokleia, Sebaste, Tiberiopolis, Traianopolis, w Karii: Bargylia, Halikarnas, Harpasa, Hydisos, Hyllarima, w Syrii: Arados, Klaudia Leukas, Gadara, Gaza, w Samarii: Nysa-Scytopolis, w Mezopotamii: Karrhae.

3 Mennica mało aktywna, w sumie znane są cztery typy monet, w tym dwa z czasów Gordiana III.

4 W Likii: Akalissos, Antifellos (Antiphellos), Aperlae, Arneai, Arykanda, Kandyba, Choma, Korydalla, Kyaneai, Gagai (Gagae), Limyra, Myra, Olympos, Patara, Fellos (Phellos), Podalia, Rhodiapolis, Tlos, Trebenna, we Frygii: Akkilaion, w Mezopotamii: Singara. W Likii wznowiono produkcję monet w Faselis (krótka emisja po przerwie trwającej od okresu rządów Tyberiusza!).

5 Callu, 1969, s. 92. W odniesieniu do Singary: Callu, 1969, s. 104–105.

Wykres 1
Motywy na rewersach monet z nowo otwartych mennic Likii (238–244)

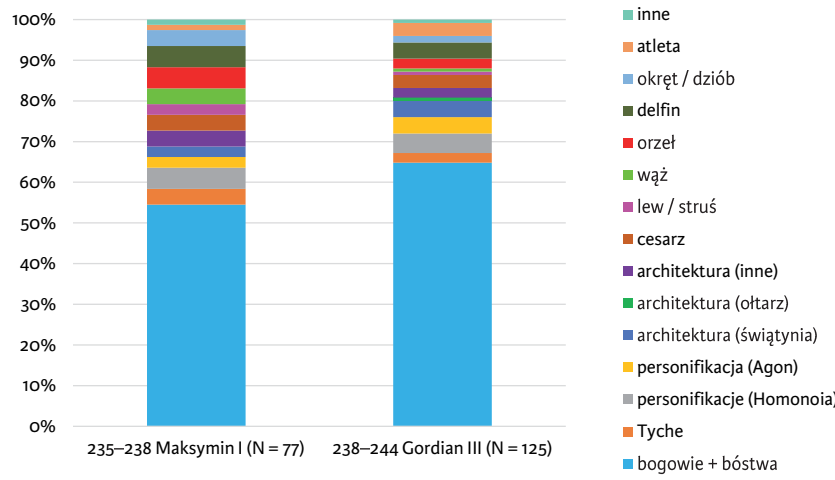

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

W ujęciu statystycznym udział tej grupy monet bynajmniej nie zaznaczył się w sposób spektakularny (por. wykres 1). To cecha przeważająca w niemal wszystkich 19 nowych mennicach likijskich. W poszczególnych ośrodkach menniczych dominują nawiązania do bóstw i bogów, w tym również miejscowych kultów. Niemal powszechna w konkretnych mennicach jest obecność Tyche. W tematyce lokalnej, miejskiej, mieszczą się przedstawienia budowli świątynnych. Interesująca jest obecność anonimowych herosów. Trudno orzec, czy ich postacie wiążą się z opowieściami założycielskimi, a jeśli tak, to na ile. Na tym tle uwypukla się wyjątkowość motywów założycielskich zrealizowanych w Arykandzie (por. 1.3.4.1). Miasto, obdarzone możliwością umieszczenia na „swoich" monetach deklaracji o swych korzeniach i tożsamości, sięgnęło właśnie po temat dotyczący jego początków. Postacie eponimów oraz mit założycielski wypełniają tu 25% wszystkich tematów. Ta wyjątkowo wysoka wartość procentowa być może wynika z tego, że w przypadku Arykandy rzecz dotyczy zbioru małego (N = 24), w którym każdy pojedynczy typ założycielski znacząco wpływa na proporcje treści monetarnych. W wielu innych mennicach – spoza grupy miast likijskich – których produkcja mierzona liczbą typów była intensywniejsza, różne wątki założycielskie są reprezentowane słabiej.

Wykres 2a

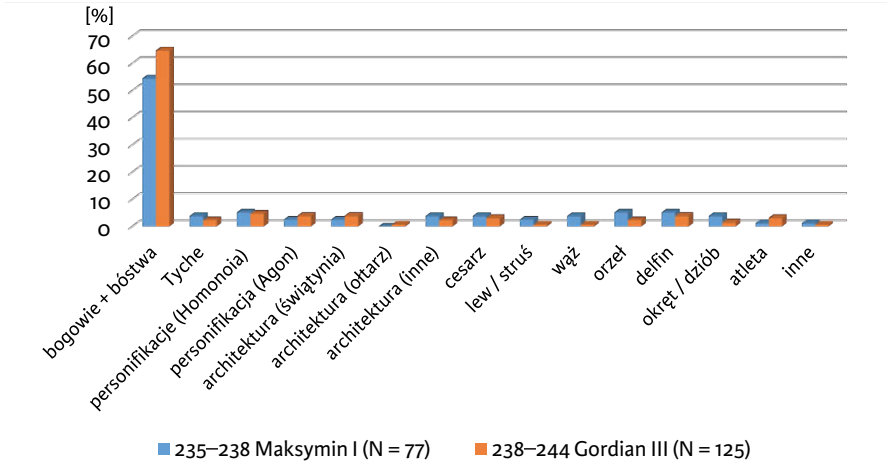
Anchialos: motywy na rewersach monet (235–244). Rozkład chronologiczny

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Wykres 2b

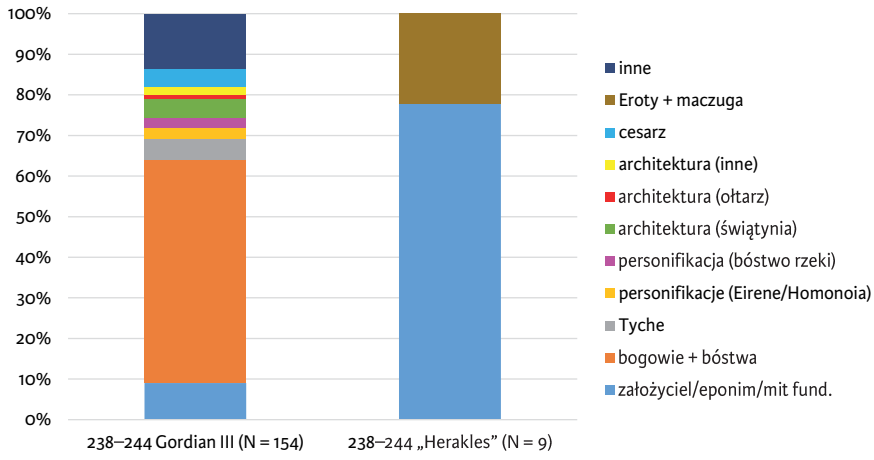
Anchialos: motywy na rewersach monet (235–244). Konfiguracja grup wyobrażeń

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Wykres 3a

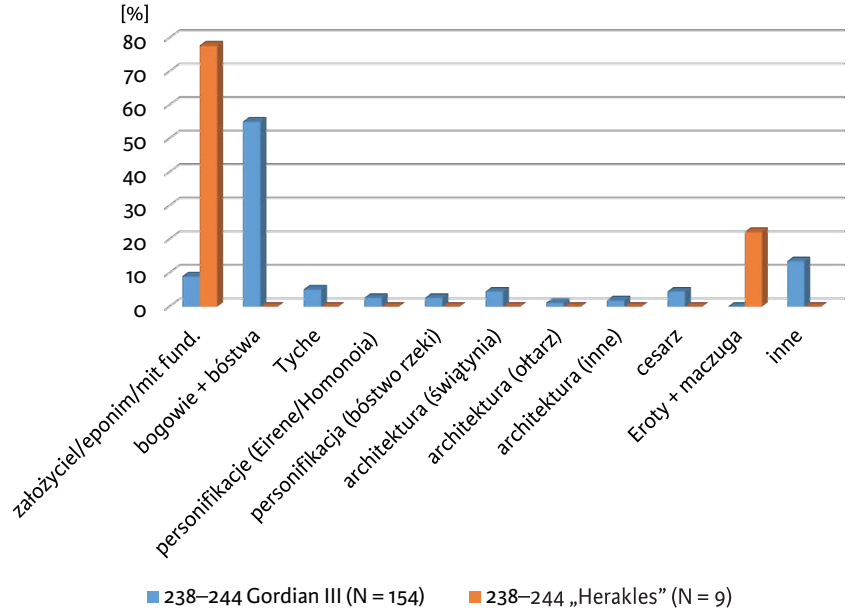
Hadrianopolis (Tracja): motywy na rewersach monet (238–244). Rozkład chronologiczny

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Wykres 3b

Hadrianopolis (Tracja): motywy na rewersach monet (238–244). Konfiguracja grup wyobrażeń

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

W szerszej perspektywie geograficznej i chronologicznej w różnorodności programów menniczych realizowanych w poszczególnych ośrodkach prowincjonalnych zauważa się ich spory indywidualizm, czy przynajmniej odrębność. Owszem, kategoria „bogowie + bóstwa" pozostaje uchwytna w wielu z nich, ale proporcje poszczególnych motywów rozkładają się zgoła różnie. Przykładu dostarczają pracujące do czasów Gordiana III mennice Anchialos i Hadrianopolis (por. wykresy 2–3). Ponadto owi bogowie i bóstwa często mieli swój miejscowy koloryt, niektóre z tych postaci mocno wpisywały się w tradycję miejską, co odzwierciedlał niejednokrotnie wysoki udział monet z prezentacją danego boga czy bóstwa będącego patronem miasta lub przedmiotem szczególnego w nim kultu. Uwaga dotyczy również na przykład Heraklesa. Dość stwierdzić, że w Hadrianopolis w omawianym okresie odwołania do niego zajmują około 14% zbioru wszystkich typów i ich wariantów. Wiadomo, że przedstawienia prac Heraklesa znalazły uznanie w wielu mennicach, wysokość wskazanej liczby świadczy o intensywności promowania go w roli własnego bohatera, przy czym wystąpił on również jako *ktistes* Hadrianopolis. Z kolei w Anchialos, gdzie wątku założycielskiego bynajmniej nie wyróżniono, a w zamian na różne sposoby promowano *agones*, odwołania do Heraklesa zajmują ponad 6% zbioru wszystkich typów i ich wariantów. Ubóstwiony heros w wielu ośrodkach pozostawał niezmiennie atrakcyjnym motywem, a w niektórych miał, rzecz jasna, poważnych rywali.

Pozostając przy Anchialos, warto zwrócić uwagę na duży brąz *RPC* 6, 616 temp. z czasów Maksymina Traka. Rewers numizmatu prezentuje tronującego Zeusa, wokół niego rozmieszczone sylwetki Heliosa w kwadrydze i Selene w bidze, a także Gai i Talassy, całość zaś otoczona jest znakami zodiaku. To bodaj ostatni chronologicznie znany przykład szerzej użytkowanego w mennictwie prezentowania kosmosu za pomocą mitycznych figur[6]. Zarazem można w tym wyobrażeniu widzieć refleks tła mitologicznego, szczególnie popularnego we wskazanej fazie funkcjonowania mennictwa prowincjonalnego w III wieku.

◆ 3.1.1
Aleksander Macedoński i inni

Pośmiertne dzieje numizmatyczne Aleksandra III Macedońskiego (356–323 p.n.e.) w starożytności trwały długo. Karsten Dahmen, autor książki *The Legend of Alexander the Great on Greek and Roman Coins*, wylicza je na 750 lat, bierze przy tym pod uwagę czas od pierwszych emisji powstałych rychło po

6 Por. Perynt: *RPC* 6, nr 1056 temp., 1057 temp.; Nicea: *RPC* 4.1, nr 5867 temp.; Pergamon: *RPC* 4.2, nr 3112 temp.; Tion: *RPC* 6, nr 3570 temp., 30121 temp.

śmierci Aleksandra do ostatnich, które emitowano w okresie późnego cesarstwa[7]. To dowodzi niezwykłej pamięci o Aleksandrze. Ponadto przecież rzecz dotyczy monet i medalionów, na których umieszczane treści niejednokrotnie niosły ważne przesłanie i przy tym miały aprobatę władzy lub społecznej elity. Wyobrażenia, a także legendy monetarne prezentują Aleksandra w jego różnorodnych rolach, odwołują się do jego konkretnych czynów i do kreowanej jego legendy, a w zależności od czasu powstania, miejsca i okoliczności emisji treści numizmatyczne wchodzą w interakcje z oczekiwaniami emitentów.

Sława Aleksandra, jego czyny porównywalne z dokonaniami mitycznego przodka, Heraklesa, a także geografia jego pochodzenia oraz działań dały solidny grunt dla popularności jego postaci w emisjach prowincjonalnych mennic rzymskiego Wschodu. W okresie kryzysu III wieku nastąpił zmierzch tej numizmatycznej popularności, mierzony liczbą mennic oraz emisji podejmujących motyw Aleksandra. Niemniej w niektórych ośrodkach nadal kładziono nacisk na propagowanie tej postaci, w innych zaś nadano jej oryginalne ramy wyobrażeniowe. W sumie motyw Aleksandra został wówczas podjęty w ośmiu mennicach prowincjonalnych (por. tabela 14).

Tabela 14
Aleksander Macedoński w wyobrażeniach monet prowincjonalnych (po 235 r.)

Motyw ikonograficzny[a)]	Beroia (Macedonia)	*Koinon* (Macedonia)	Abydos (Troada)	Aleksandria (Troada)	Efez (Jonia)	Smyrna (Jonia)	Aigeai (Cylicja)	Sagalassos (Pizydia)	Referencje
	B	kM	A	AT	E	S	Aeg	Sag	
Aleksander (gł.)[b)]	•	•					•		1
Aleksander (gł.) / Aleksander konno z podniesioną prawicą		•							2
Aleksander (gł.) / Aleksander konno z włócznią	•	•							3
Aleksander (gł.) / Aleksander konno z włócznią + wojskowy pieszo		•							4

7 Dahmen, 2007, s. 1. Por. Dahmen, 2018, s. 342–349.

cd. **tab. 14.**

Motyw ikonograficzny[a)]	Beroia (Macedonia)	*Koinon* (Macedonia)	Abydos (Troada)	Aleksandria (Troada)	Efez (Jonia)	Smyrna (Jonia)	Aigeai (Cylicja)	Sagalassos (Pizydia)	Referencje
	B	kM	A	AT	E	S	Aeg	Sag	
Aleksander (gł.) / Aleksander konno z włócznią + pies		•							5
Aleksander (gł.) / Aleksander konno z włócznią + lew		•							6
Aleksander (gł.) / Aleksander konno z włócznią + wąż		•							7
Aleksander (gł.) / Aleksander konno z włócznią + wróg		•							8
Aleksander (gł.) / Aleksander oswajający Bucefała		•							9
Aleksander (gł.) / Aleksander + oswojony Bucefał		•							10
Aleksander (gł.) / Aleksander stojący z włócznią	•	•							11
Aleksander (gł.) / dwie świątynie + posąg Aleksandra stojącego z włócznią		•							12
Aleksander (gł.) / Aleksander siedzący na tronie + Nike		•							13
Aleksander (gł.) / Olimpias + wąż	•	•							14
Aleksander + Androklos (*dextrarum iunctio*)					•				15
Aleksander + dwie Nemeseis						•			16
Aleksander konno z podniesioną prawicą		•							17

cd. **tab. 14.**

Motyw ikonograficzny[a)]	Beroia (Macedonia)	*Koinon* (Macedonia)	Abydos (Troada)	Aleksandria (Troada)	Efez (Jonia)	Smyrna (Jonia)	Aigeai (Cylicja)	Sagalassos (Pizydia)	Referencje
	B	kM	A	AT	E	S	Aeg	Sag	
Aleksander konno z włócznią		•							18
Aleksander konno + wojownik pieszo								•	19
Aleksander konno + wojownik pieszo + posąg Zeusa								•	20
Aleksander konno + ołtarz + posąg Apollina				•					21
Aleksander + ołtarz + posąg Apollina				•					22
Aleksander + okręty + wojskowi + posąg Ateny			•						23
Aleksander (?) + mury miasta + byk							•		24

[a)] W zestawieniu uwzględniono nawiązanie do Aleksandra w wyobrażeniu awersowym lub rewersowym, ukośnikiem sygnalizując obecność motywu na obu stronach monety.

[b)] W zestawieniu pominięto tu i niżej w tabeli różnicujące wizerunek Aleksandra nakrycia głowy.

1.Aeg. *RPC* 8, ID 78060; *RPC* 9, 1464; *RPC* 10, ID 60661; **1.B.** *RPC* 7.2, 78, 81; *RPC* 8, ID 70352, 70361, 70362, 70363, 70364, 70374, 71195, 71809, 79862; **1.kM.** *RPC* 7.2, 109–119, 121–137, 141–147, 163–173A, 176–185, 190–198, 202–207, 210–212, 225–237, 240–248, 250–253, 258, 260–265, 268–271, 273, 283–293, 295–296, 302–304, 305A, 307, 309–310, 315–320, 325–341; *RPC* 8, ID 68121, 68122, 68125, 70258, 70259, 70269, 70270, 70271, 70272, 70325, 70326, 70327, 70334, 70335, 70336, 70337, 70338, 70342, 70343, 70344, 70345, 70346, 70350, 70351, 70368, 70369, 70412, 70897, 74265, 90681, 92688; **2.kM.** *RPC* 7.2, 92–94, 149, 199–199A, 274–276, 281, 301, 311; *RPC* 8, ID 70268; **3.B.** *RPC* 8, ID 70353, 70354, 70375; **3.kM.** *RPC* 7.2, 97–104, 147A, 151–156, 187–188, 200–201, 208–209, 215–216, 218–221, 255–256, 266, 279–280, 298–300, 306, 313–314; *RPC* 8, ID 68068, 70261, 70262, 70263, 70266, 70267, 71612, 74259; **4.kM.** *RPC* 7.2, 96, 278; **5.kM.** *RPC* 7.2, 139, 186, 297; **6.kM.** *RPC* 7.2, 138, 148, 214, 277A; **7.kM.** *RPC* 7.2, 95, 150, 217, 277; **8.kM.** *RPC* 7.2, 254, 312; **9.kM.** *RPC* 7.2, 106–107, 140, 160–161, 189, 267, 282, 322; **10.kM.** *RPC* 7.2, 222; **11.B.** *RPC* 7.2, 77; **11.kM.** *RPC* 7.2, 105, 108, 158–159, 162, 223–224, 257, 323–324; *RPC* 8, ID 70341, 71613; **12.kM.** *RPC* 7.2, 145,

196, 213, 249, 272, 294, 305, 321; **13.kM.** *RPC* 7.2, 157; **14.B.** *RPC* 7.2, 79–80; **14.kM.** *RPC* 7.2, 120, 174–175, 238–239, 259, 308; **15.E.** *RPC* 7.1, 407; *RPC* 8, ID 21879; **16.S.** *RPC* 7.1, 310; *RPC* 8, ID 20331; **17.kM.** *RPC* 7.2, 82–83; **18.kM.** *RPC* 8, ID 70333, 86622; **19.Sag.** *RPC* 10, ID 78061; **20.Sag.** *RPC* 10, ID 63513; **21.AT.** *RPC* 9, 406, 468; **22.AT.** *RPC* 9, 445, 470, 479A; **23.A.** *RPC* 6, 3933 temp.; **24.Aeg.** *RPC* 9, 1461

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Jednym z wątków numizmatycznej tradycji o Aleksandrze jest pamięć o nim jako założycielu miast. Była ona wspierana faktycznymi fundacjami. Ożywiało ją również, co przeanalizował Ruprecht Ziegler[8], łączenie przez dawnych autorów z osobą Macedończyka założycielskich działań podjętych w istocie przez jego wodzów i następców. Ponadto jako zasługę założycielską poczytywano również te przedsięwzięcia, które miały charakter dobrodziejstw czy przywilejów nadawanych istniejącym ośrodkom, zatem nie zawsze było to założenie nowego miasta, a raczej jego odnowienie. Sam Aleksander, często wszak w mennictwie imiennie wskazywany, tylko wyjątkowo otrzymywał w napisach monetarnych miano *ktistes*. Nosi je na przykład na monetach z Apollonii Mordiaon w latach rządów Karakalli[9] oraz z Gerasy – również za Sewerów[10]. Z kolei za czasów Kommodusa na monetach wyemitowanych w Kapitolias Aleksander został nazwany γενράχης[11], czyli przodkiem, protoplastą, w przenośni praojcem-założycielem. W okresie kryzysu III wieku tej dodatkowej informacji w inskrypcjach monetarnych nie podawano, jakkolwiek często wskazywano imię Aleksandra. To wyobrażenia przekonywały o nim jako domniemanym założycielu czy dobrodzieju danego miasta oraz o tegoż związku z wielkim Macedończykiem.

◆ 3.1.1.1
W Macedonii. Pod znakiem Aleksandra

Wyjątkowe świadectwo numizmatycznej pamięci o Aleksandrze stanowią monety emitowane przez *koinon Makedonon* – zgromadzenie grupujące miasta tego regionu, a także przez mennicę w mieście Beroia, gdzie odbywały się zgromadzenia związku Macedonii[12]. Monety te prezentują wielką różnorodność

8 Por. Ziegler, 1998, s. 679–697; por. też Leschhorn, 1984, s. 217–223.

9 *MS.Pis.* 2, s. 52–55, nr 9–53; *RPC* 5.3, ID 74834, 74836, 74837, 74838, 74842, 74843.

10 Seyrig, 1965, s. 25–28; *RPC* 5.3, ID 68933, 68934. W tradycji Gerasa jako fundacja Aleksandra: *Etym. Magn.*, *s.v.* Γερασηνός, 228.3.

11 ΚΑΠΙ ΑΛΕΞ(Α) ΜΑΚΕ ΓΕΝ(Α(Ρ)) Γϟ: *RPC* 4.3, nr 6564 temp.; por. Seyrig, 1959, s. 66 i 76, nr 9.

12 Papazoglou, 1979, s. 351–369.

odniesień do Aleksandra, który zajmuje niezakwestionowane przez innych bohaterów pierwsze miejsce wśród motywów umieszczanych na awersach i rewersach monet *koinon*.

W rozważanym wycinku III stulecia oba ośrodki mennicze pracowały tylko w okresie rządów Gordiana III i Filipa Araba, potem zaprzestano w nich produkcji. Jakkolwiek to zaledwie dwa panowania, to liczba typów i wariantów monet wówczas wyemitowanych jest wysoka (to połowa wszystkich odnotowanych w *RPC*) – wynosi 323, w tym 306 z *koinon* Macedończyków oraz 17 z mennicy w Beroi. Awersowych nawiązań do Aleksandra Macedońskiego jest 310 (kolejno dla *koinon* i Beroi: 293 i 17). Motyw Macedończyka wypełnia więc niemal całą oferowaną na awersach przestrzeń, jedynie na kilkunastu pozostałych wariantach występują na awersach wizerunki i imiona cesarzy (odpowiednio: Gordiana III – 10, Filipa Araba – 3), jednak te awersy (z pojedynczymi wyjątkami[13]) zostały „sparowane" z rewersami, na których ukazany jest Macedończyk. Aleksander jest więc również protagonistą na rewersach ponad 30% monet, jakie ówcześnie wyemitowały *koinon* i Beroia. To on jest bezdyskusyjnym „królem" w tymże mennictwie macedońskim. To pewna tradycja sięgająca czasów ostatnich Sewerów – cesarzy Heliogabala (wtedy rozpoczęła się monetarna produkcja *koinon* Macedończyków) i Sewera Aleksandra[14], którzy ze względów ideologicznych mocno nawiązywali w swym mennictwie do Aleksandra Macedońskiego. Przedstawiali się jako sukcesorzy Karakalli, wielkiego admiratora Aleksandra, to zaś wiodło ich samych do poszanowania postaci i profitowania legendy wielkiego Macedończyka, a Sewer Aleksander nawet jego imię nosił[15]. Zresztą sami Macedończycy czcili pamięć swego rodaka, organizując na jego cześć agony, *Alexandreia*, obchodzone w III wieku w Beroi[16]. Odpowiedni historyczny klimat i bieżące okoliczności sprzyjały więc umieszczaniu wizerunków Aleksandra Macedońskiego na monetach emitowanych w mennicach macedońskich.

Na awersach tych numizmatów widnieje profilowe ujęcie głowy lub popiersie Aleksandra wraz z legendą, która podaje jego imię (najczęściej w dopełniaczu ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ). Przy zachowaniu pewnych stałych cech wyglądu

13 Por. monety *koinon*: *RPC* 7.2, nr 84, 85–91, na rewersach Atena, lew, stół z nagrodami lub świątynia; *RPC* 8, ID 70349, na rewersie Atena.

14 Por. monety *koinon* z okresu rządów Heliogabala: w sumie 38 typów i wariantów, w tym do Aleksandra Macedońskiego odnosi się 30 awersów i 19 rewersów, w odniesieniu do okresu rządów Sewera Aleksandra liczby te wynoszą odpowiednio: 223 – 200 – 128.

15 Na temat postaci i legendy Aleksandra Macedońskiego, jego naśladowania w ideologii i polityce przez Rzymian istnieje obszerna literatura. Por. np. Gagé, 1975, s. 1–16; Croisille (ed.), 1990; Kühnen, 2008; a także Vermeule, 1982, s. 61–72; Hannestad, 1993, s. 61–69.

16 Por. Leschhorn, 1998, s. 400–405; Burrell, 2004, s. 195–196.

(prosty nos, wydatna dolna szczęka, pełne i lekko rozchylone usta, mocno wysklepione czoło, duże wyraziste oczy) młodzieńczy portret Aleksandra różnicują *anastole*, uczesanie z lwią grzywą (włosy uniesione nad czołem, opadające po obu stronach twarzy na szyję), baranie rogi, królewski diadem w formie prostej opaski, lwi skalp, hełm attycki zdobiony motywami węża, gryfa lub scenami batalistycznymi, a także takie militarne wyposażenie, jak: zbroja, włócznia, tarcza[17].

Wyobrażenia umieszczone na rewersach rozbudowują numizmatyczne narracje o Aleksandrze. Ich bazą jest kilka barwnych anegdot, czerpanych z legendy o wielkim Aleksandrze, tej rodzącej się jeszcze za jego życia i tej narastającej już po jego śmierci. Te numizmatyczne przetworzenia znanych opowieści treściowo nie wprowadzają do nich nowych wątków, co najwyżej niektóre z nich dodają do nich odrobinę symboliki, która tym bardziej ma ukazać heroizm wysiłków Aleksandra i militarny wymiar jego zwycięstw.

Rewersy tych monet macedońskich przypominają więc legendę o cudownych narodzinach Aleksandra i jego boskim pochodzeniu. Kluczową rolę odgrywa tu jego matka Olimpias. Ukazana jest w postawie siedzącej, a przed nią unosi się potężny wąż, pod którego postacią miał ją odwiedzać Zeus-Ammon (il. 64)[18].

Il. 64
Æ (27 mm, 10,59 g, 12 h); *koinon* Macedończyków, 238–244; *RPC* 7.2, 238;
aw.: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, głowa Aleksandra w lwim skalpie, pr.;
rew.: ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ Β ΝΕΩ, Olimpias siedząca, przed nią wąż

17 Typologię typów awersów z przedstawieniem Aleksandra por. Dahmen, 2007; Fulińska, 2015, s. 57–68. Por. o upodobnieniu do jego wizerunków przedstawień np. Prusiasa, Teiosa, Demosu i Kyzikosa, określonych mianem „surviving Alexanders" – Dahmen, 2007, s. 2.

18 Na przykład: Plut. *Alex.* 2–3. Por. Jouanno, 1995, s. 211–230.

Il. 65
Æ (26 mm, 13,98 g, 7 h), *koinon* Macedończyków, 238–244; *RPC* 7.2, 219;
aw.: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, głowa Aleksandra w lwim skalpie, pr.;
rew.: ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ Β ΝΕ, Aleksander jedzie konno

Kolejny sławny epizod z wczesnej młodości bohatera dotyczy oswajania Bucefała, tesalskiego rumaka, nad którym nikt nie potrafił zapanować. Udało się to dopiero Aleksandrowi, co miało być zapowiedzią jego przyszłych sukcesów. Po tym bowiem, jak chłopiec ujarzmił i ujeździł dzikiego konia, król Filip rzekł do syna, by szukał większego królestwa, bo Macedonia jest dla niego „za ciasna”[19]. W dobrze skomponowanej scenie rozwierzgany koń stoi na tylnych nogach, podnosząc przednią część ciała, co ma sygnalizować jego dzikość i agresję, Aleksander zaś, w rozwianej chlamidzie, podkreślającej dynamikę sytuacji, zarzuca mu wodze. Na innych rewersach są ujęcia rumaka już okiełznanego, który spokojnie stoi obok swego pogromcy.

Bucefał, tak mocno zrośnięty w historii z Aleksandrem, jest z nim łączony również w wyobrażeniach monetarnych. Liczne rewersy ukazują Macedończyka jadącego konno na swym rumaku (por. il. 65). Ten podstawowy schemat modyfikują takie szczegóły, jak gest uniesionej prawicy, dzierżona w ręce włócznia, a także mniej lub bardziej dynamiczna poza wierzchowca kłusującego lub galopującego. Niekiedy – w omawianej grupie to specyfika emisji *koinon* Macedończyków z okresu rządów Gordiana III – wprowadzone są dodatkowe elementy, jak na przykład wojskowy kroczący pieszo przed jeźdźcem na rewersach *RPC* 7.2, 96 i 278. Innym razem przed koniem pojawia się pies lub lew, co pozwala definiować scenę jako polowanie[20]. Jeśli zaś tym dodatkiem staje się wąż[21], scena nabiera metaforycznego wymiaru. Może być odczytywana w różny sposób: wąż może stanowić aluzję do boskiego ojca Aleksandra, który go prowadzi, albo też być symbolem zła, czyli nieprzyjaciela, z którym walczy

19 Na przykład: Plut. *Alex.* 6. Por. Anderson, 1930, s. 1–21; Nawotka, 2004, s. 69.
20 *RPC* 7.2, nr 139, 186, 297 (pies); *RPC* 7.2, nr 138, 148, 214, 277A (lew).
21 *RPC* 7.2, nr 95, 150, 217, 277.

Aleksander. Przeciwnik Aleksandra został również ukazany w ludzkiej postaci: jako wróg, który zgubił swą tarczę i bezbronny leży przed przybywającym konno jeźdźcem zamachującym się włócznią[22]. Ta parafraza wysiłku bitewnego i sukcesu Aleksandra na tej płaszczyźnie ma swą kontynuację na rewersach monet *RPC* 7.2, 157 w wyobrażeniu tronującego władcy, któremu Nike ofiaruje hełm. Do Aleksandra odnosi się także rewersowy obraz stojącego na wprost wojownika, który trzyma *parazonium* czy włócznię. W takiej odsłonie jego postać stanowi również zwieńczenie kolumny ustawionej między dwiema świątyniami, co zapewne jest odzwierciedleniem jakiegoś realnego monumentu stojącego w miejskiej przestrzeni.

W ojczystej krainie Aleksandra te wyobrażenia rewersowe i ich konfiguracje z różnymi wizerunkami na awersach monet wystarczyły, by eksponować jego obraz, należący do świetniejszych kart macedońskiej przeszłości. Szczególne jest natężenie tych motywów w emisjach należących do *koinon* i Beroi. Ma to swoje znaczenie, jako że ich lansowanie bynajmniej nie wynikało z projektów numizmatycznych odbijających ideologie władzy cesarzy Gordiana III i Filipa Araba. Odnajdywanie *imitatio Alexandri* nawet w przypadku pierwszego z nich wydaje się raczej efektem starań badaczy niż konsekwencją dążeń cesarza. W odniesieniu do Filipa Araba zaś takie powiązania jeszcze trudniej znaleźć pomimo jego intensywnej polityki wschodniej. Zatem propagowanie Aleksandra jest wyrazem starań miejscowych elit i odzwierciedleniem ich pragnień upamiętnienia chlubnej karty macedońskiej historii.

◆ 3.1.1.2
Wykreowany założyciel. Jeden z wielu

Promocja Aleksandrii w Troadzie, kolonii rzymskiej, bazowała między innymi na wskazywaniu związków z Aleksandrem w treściach monet w niej emitowanych. To jemu miasto przecież zawdzięcza swoje miano. Uzyskało je dzięki Lizymachowi, który dawnej Antigonei nadał nazwę na cześć Aleksandra[23].

W Aleksandrii *Troas* Aleksander został wkomponowany w ramy miejscowych legend założycielskich skoncentrowanych wokół lokalnego sanktuarium, w którym czczono Apollina o przydomku Smintheus. Strabon (13.1.48 (C 604)), powołując się na dawniejsze przekazy, podał, że świątynię w Troadzie zbudowano we wskazanym przez wyrocznię miejscu – tam, gdzie osadników zaatako-

22 *RPC* 7.2, nr 254, 312.

23 Por. Strab. 13.1.26 (C 594/595). Por. Ricl, 1997, s. 91–95; Nollé, 2015a, s. 10–16; Esch, 2015, s. 71–72.

wali „synowie ziemi". Zmagali się oni z plagą polnych myszy łakomych skórzanych części ich ekwipunku. Gryzonie rojące się wokół sanktuarium uważano za święte. Rzeźbę Apollina, władcy i tępiciela myszy, miał wykonać Skopas[24]. Na monetach powstałych w Aleksandrii *Troas* odwoływano się do założyciela świątyni w Chryse – Krynisa, ofiary gniewu bogów, którzy zesłali na krainę karę w postaci plagi myszy. Dopiero Apollo, ujęty gościną, której udzielił mu pasterz Ordes, pomógł i strzałami zabił zwierzęta; zażądał w zamian wybudowania mu świątyni[25]. Wyobrażenia rewersowe monet *RPC* 9, 412–413 i 473 pokazują Krynisa kapłana siedzącego przy trójnogu naprzeciw Apollina prezentującego swe strzały, pomiędzy nimi stoi pasterz Ordes z laską pasterską (*pedum*); jest i symbol zwycięstwa nad szkodnikami w formie małej, przebitej strzałą myszy (il. 66)[26]. Wprawdzie w opowiedzianej przez dawnych autorów historii nie ma wzmianki o spotkaniu Apollina z Krynisem (to Ordes przyjmuje boga), ale taki jej skrót jest możliwy w numizmatycznej interpretacji. Trudno zresztą znaleźć inne wyjaśnienie prezentowanej sceny.

Oryginalnie zmontowana scena ma dopełnienie w formie innych wyobrażeń. George Francis Hill powiązał je z postacią Ordesa, stale charakteryzowanego przez *pedum*. Pierwsze w tej grupie były monety z końca rządów Marka Aureliusza, prezentujące – jak zinterpretowano wyobrażenie – pasterza przed grotą, w której leży Apollo; ponadto ponad grotą jest kolejna postać (statua kultowa?), a obok – zwierzę ofiarne[27]. W III wieku obraz ten się zmienił: Ordes stoi naprzeciw umieszczonego na bazie posągu kultowego Apollina Smintejskiego, obok byk sygnalizuje ofiarę[28]. W innych rozwiązaniach, niekiedy z wyobrażeniem drzewa, pasterz stoi obok pasącego się konia. Wątek ten trudno objaśnić bez wskazówek literackich. Niemniej odczytując te różne typy jako numizmatyczną parafrazę lokalnego mitu o objawieniu się Apollina, może należy uznać, że jest to obraz odnalezienia posągu kultowego boga. Boskim „narzędziem" byłby koń, który wskazał miejsce, bo przecież na niektórych rewersach pasterz wydaje się mocno wpatrzony w ziemię. Takie wyobrażenie było znane od czasów Kommodusa[29], a w III wieku posługiwano się nim wielokrotnie aż do

24 Strab. 13.1.46 (C 604); por. Bellinger, 1958, s. 27–29; Krzyżanowska, 1968, s. 290–291; Corso, 2020, s. 257–263. Por. też Strab. 13.1.26 (C 594/595): tradycja założenia miasta wiązana z Aleksandrem.

25 Por. Polem., frg. 31; Eusth. *in Il.* 1.39. Wersja imienia pasterza: Orodes wprowadzona w: Bellinger, 1958, s. 28 i nast.; tak również w opisach odnośnych typów w *RPC*.

26 Por. Bellinger, 1958, s. 36–37, typ 20.

27 *RPC* 4.2, nr 138. Por. Hill, 1916, s. 134–137.

28 *RPC* 9, nr 444, 469, 491.

29 *RPC* 4.2, nr 183 temp., 194 temp., 2578 temp., 2579 temp.; *RPC* 5.2, ID 155, 378, 593, 602, 1117, 1388, 86954.

okresu współrządów Waleriana i Galliena (il. 67)[30]. Skromniejsza wersja przedstawienia ogranicza się do ukazanej w profilu sylwetki konia z pochylonym łbem, uchwyconego w chwili jego wypasu[31]. W tym motywie, tak popularnym, można dostrzegać odzwierciedlenie miejscowego mitu związanego z promocją Apollina Smintheusa[32]. Inna rzecz, że zyskał na tym Ordes, tak barwnie prezentowany w programie monetarnym Aleksandrii *Troas*. Na równym poziomie partycypuje w nim Aleksander Macedoński.

Menander z Laodikei (III w.), znany też jako Menander Retor, poinformował, że Aleksander odwiedził sanktuarium Apollina Smintejskiego, by potem w miejscu wybranym przez tego boga – znak wskazał orzeł – założyć miasto (2.444.2–17)[33]. Autor w swej *ars rhetorica* wymieszał wątki historyczne i mityczne, pouczając, jak konstruować legendy założycielskie, by wzbogacić ich wymiar panegiryczny. Sam zaś przypisał Aleksandrowi rolę założyciela Aleksandrii *Troas*.

Il. 66
Æ (22 mm, 7,23 g), Aleksandria *Troas*, 251–253; *RPC* 9, 413;
aw.: IMP VIB TREB GALLVS AV,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: COL AVG TROAD, dwie siedzące naprzeciw siebie postacie,
między nimi stoi pasterz z *pedum*

30 *RPC* 6, nr 4061 temp., 4064 temp., 4076 temp.; *RPC* 8, ID 20087, 20089; *RPC* 9, nr 429–431, 456–457, 507, 522; *RPC* 10, ID 63962, 63979.

31 Od czasu Marka Aureliusza i Kommodusa: Bellinger, 1958, typ 39; np. *RPC* 4.2, nr 148 temp., 9189 temp., 11703 temp. 17370 temp.; *RPC* 5.2, ID 161, 206, 247, 365, 449, 463, 662, 757, 770, 915, 1122, 1194, 1236, 1345, 27168, 27169, 27170, 27172, 27584, 28290, 29415, 48002, 66436, 69401, 69402, 69432, 69433, 69434, 69435, 85732, 90585. W III w.: *RPC* 6, nr 4058 temp., 4063 temp., 4064 temp., 4070 temp., 4074 temp., 4075 temp., 4081 temp., 4082 temp., 4083 temp., 4084 temp., 4090 temp., 4092 temp., 4093 temp., 30068 temp.; *RPC* 9, nr 401–402, 404, 424–428, 442, 454–455, 474–475, 485–486, 501–506, 516, 529–531, 534; *RPC* 10, ID 4028, 4032, 4033, 4074, 4075, 4105, 4116, 4117, 63960, 63976, 63977, 63978, 63990, 82195, 82199, 84049, 84886, 84887, 84888, 84982, 84983.

32 Por. Weiss, 1996, s. 165–170; Filges, 2015, s. 281–283; Martin, 2017, s. 160–162.

33 Również w innym miejscu w wersji skróconej, Men. Rhet. 388.6–12, z uwagą o dawności tradycji Men. Rhet. 426.11–13. Por. Weiss, 1996, s. 162–164.

Il. 67
Æ (18 mm, 3,95 g, 6 h), Aleksandria *Troas*, 253–260; *RPC* 10, ID 63962;
aw.: IMP LIC VALERIA, popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: COL A TRO, koń i postać z *pedum*

Przekaz Menandra Retora jest kluczowy, by dostrzec Aleksandra Macedońskiego w głównym bohaterze dwóch oryginalnych wyobrażeń rewersowych powstałych w mennicy aleksandryjskiej. Pierwszy wariant, utrzymany w schemacie ikonograficznym tematu *adventus*, dotyczy postaci jeźdźca „salutującego" posąg kultowy Apollina Smintheusa umieszczony na postumencie (*RPC* 9, 406 i 468). W drugim wariancie Aleksander, trzymając berło oraz paterę, stoi przy ołtarzu, obok jest ustawiony posąg Apollina Smintheusa. Ponad nimi orzeł w locie trzyma w szponach bukranion (*RPC* 9, 445, 470, 479A). Historia tych przedstawień sięga II stulecia[34]. W III wieku, jakkolwiek mennica pracowała do czasu samodzielnych rządów Galliena, nie były to wątki popularne. Ich uzupełnienie można widzieć w obrazie orła trzymającego w szponach bukranion. Motyw ten, który w opisanym wariancie eksponującym postać Aleksandra jest tylko dopełnieniem głównej sceny, w tym kolejnym wyobrażeniu rewersowym jest jedyny. Przedstawienie to, wypracowane w mennictwie z okresu panowania Marka Aureliusza[35], w III wieku było popularne na emisjach pseudoautonomicznych oraz tych z wizerunkiem dynastów na awersie[36]. Jeszcze w XVIII wieku Joseph Hilarius Eckhel przyjął, że zapewne odnosi się ono do legendy założycielskiej, podobnej do tej dotyczącej na przykład Antiochii nad Orontesem, kiedy to Seleukos przed ufundowaniem miasta składał

34 Wariant pierwszy, np. *RPC* 4.2, nr 154 temp., 11297 temp.; wariant drugi przedstawienia, np. *RPC* 4.2, nr 22 temp., 177 temp., 197 temp.; *RPC* 5.2, ID 55, 920, 1124, 27583, 28289, 77451. Por. Bellinger, 1958, s. 32–33, typ 10–12 (postać określona jako Rzymianin/cesarz).

35 Na przykład *RPC* 4.2, nr 145 temp.; *RPC* 5.2, ID 193, 223, 240, 294, 367, 379, 603, 610, 1126, 1232, 28084, 28085, 69274, 69319, 69320, 69379, 69382, 69384, 84524, 86945, 86949.

36 *RPC* 6, nr 4055 temp., 4056 temp., 4057 temp., 4069 temp., 4089 temp., 4096 temp.; *RPC* 8, ID 20086; *RPC* 9, nr 414–417, 445, 447–448; *RPC* 10, ID 63963, 63964, 63965, 63981, 63982, 63983, 63984, 63988, 84985, 86440, oraz monety *RPC* 9, nr 483, 496–499, 515, 520, 525; *RPC* 10, ID 10, 4034, 4035, 4043, 4064, 4078, 4089, 4098, 4107, 4118, 4141, 63980, 82189, 82193.

ofiarę i został zaskoczony przez orła zesłanego przez Zeusa. Ptak porwał z ołtarza płonący udziec zwierzęcia ofiarnego, uniósł go w szponach i złożył w miejscu wybranym przez boga na nowe miasto[37]. Idea takich znaków wieszczych była szerzej rozpowszechniona, a w wyobrażeniach orła trzymającego w szponach część zwierzęcia realizowanych w różnych mennicach można się doszukiwać echa opowieści założycielskich.

Historia czy raczej legenda założycielska stała się tematem przewodnim w mennictwie Aleksandrii *Troas*. W świetle przekazów monetarnych założenie miasta zgodne było z wolą bogów. Orzeł daje znak (*omen*), tym razem trzymając w szponach głowę byka. Wskazuje w ten sposób miejsce powstania Aleksandrii. Według Menandra Retora ptak był wysłańcem Apollina, czyli boga, którego sanktuarium w dobie cesarstwa faktycznie było najważniejsze w okolicy, lecz jednak orzeł to ptak Zeusowy. Tę niespójność zauważa Johannes Nollé, pisząc: „Auf diese Weise kam jene Inkonsequenz zustande, dass zwar Apollon die Gründung der Stadt veranlasst haben soll, der Adler (des Zeus) aber den Gründungsplatz anzeigt"[38]. W przekazie numizmatycznym niuanse umykają, jest natomiast sygnał o wsparciu bogów dla idei założenia Aleksandrii oraz o udziale Aleksandra Macedońskiego w historii lokalnej.

Promując ideę założycielską i pokazując korzenie Aleksandrii *Troas*, sięgano w omawianym okresie również do alternatywy, bazującej na statusie miasta, które było kolonią rzymską. Ukazywano więc wilczycę z Remusem i Romulusem (*lupa Romana*), czyniąc to od czasu pierwszego władcy badanego okresu, Maksymina Traka[39], aż po ostatnie lata aktywności mennicy[40].

Interesująca legenda, acz późna, związała z Aleksandrem Macedońskim również powstanie miasta Aigeai (Aegeae) w Cylicji i opowieść o wykorzystaniu przez niego w nocnym starciu z Persami kóz, które w licznych stadach żyły w okolicy. Do rogów zwierząt kazał on przywiązać pochodnie i je zapalić. Wywołał tak złudzenie, że dysponuje większą siłą niż w rzeczywistości, czym wprowadził w błąd przeciwnika. Potem na miejscu zdarzenia zwycięzca założył miasto (*Al. Rom.* 2.23)[41]. Literacka opowieść ma swoje wcześniejsze numizmatyczne ekspozycje. Mianowicie koza, pokazana na monetach wyemito-

37 Eckhel, 1794, 2, s. 482, z powołaniem na Malalasa (VI w.); por. Malal. 8.12 (199–200). Por. *BMC* Galatia, s. lx. Charakterystykę dziejów miasta por. Filipczak, 2015, s. 257–301. Opowieść o znaku danym przez Zeusa: Lib. *Or*. 11.85–88. Por. rozdział 1.3.4.

38 Nollé, 2015, s. 16.

39 *RPC* 6, nr 4059 temp., 4085 temp., 30368 temp.

40 Na przykład *RPC* 10, ID 4040, 4041, 4084, 4104, 4108, 4142, 63966, 84824, 84825, 84826, 84827, 86982, 87008.

41 Por. Robert, 1978, s. 145–150; Strubbe, 1984–1986, s. 271–272; Dahmen, 2007, s. 22, 125–126; Ogden, 2015, s. 132.

wanych w okresie rządów Makryna (217–218), ma pochodnie przymocowane do rogów (il. 68)[42]. Ta wariacja tematu kozy w mennictwie może świadczyć, że sedno opowieści dotyczącej Aleksandra było znane i promowane w rejonie już co najmniej od początku III wieku. Zresztą znajduje ono również uzasadnienie w zdarzeniach z czasów panowania Makryna, kiedy aktualne były problemy ze wschodnim sąsiadem imperium rzymskiego – państwem partyjskim. To mogło ożywiać wspomnienie o Aleksandrze i jego wiktorii nad Persami[43]. Może też wtedy zastosowano podobny fortel wojenny, który przecież mógł być wykorzystywany niejednokrotnie przez różnych walczących w ich kampaniach[44].

Il. 68
Æ (28 mm, 16,07 g, 12 h), Aigeai, 217–218; *RPC* 5.3, ID 85476;
aw.: M OΠE ANTΩNEINOC KAI, popiersie cezara w draperii i pancerzu, pr.;
rew.: MAKPEINOYΠ M EYΓ Π Θ ΔXC AIΓEIΩN, koza

Również sam Aleksander był obecny w mennictwie z Aigeai. Jego wizerunek wprowadzono tu w II stuleciu[45], w omawianym okresie III wieku zdobi on rewersy monet Filipa Araba (*RPC* 8, ID 78060) i Waleriana (*RPC* 10, ID 60661). Jest również na emisjach powstałych w okresie rządów Emiliana, mających na awersach portret Kornelii Supery (*RPC* 9, 1464). To konwencjonalne ujęcia

42 *SNG* Fr., Cilicie, nr 2351–2353; *SNG* Lev., nr 1751; *RPC* 5.3, ID 85476, 85484.

43 Nabrzmiała sprawa konfliktu rzymsko-partyjskiego przyniosła krótkotrwałą wojnę (217/218 r.), którą Makryn starał się ideologicznie sprofitować, m.in. emitując monety typu VICTORIA PARTHICA, *RIC* 4.2, Macr., nr 49–50, 96–98, 166–168, 200. Por. Dyrlaga, 2010, s. 55–66. Ślad tych pretensji można odnaleźć w mennictwie z Aigeai. Powstały tu rewersy – *SNG* Lev., nr 1748; *RPC* 5.3, ID 85230 – prezentujące Rzymianina w pancerzu, siedzącego na *sella curulis*, z posążkiem Nike w ręce, wieńczy go Amalteja z Zeusem na ręce, scenę uzupełnia przedstawienie kozy. Miasto zaś przyjęło do swej tytulatury epitet Makrinoupolis, *SNG* Lev., nr 1744–1745, 1747, 1749–1754; por. szerzej: Harl, 1987, s. 62; Haymann, 2014, s. 106–112.

44 Podobny podstęp został zapamiętany również w odniesieniu do Aigionu (por. Hom. *Il.* 2.573: Hyperesia) w walce z Sykionem, por. Paus. 7.26.2–3.

45 Por. np. *RPC* 3, nr 3332, 3338; *SNG* Fr., Cilicie, nr 2347–2348; *RPC* 5.3, ID 85098, 85176, 85473, 85478, 85483.

Aleksandra, lecz, trzeba to podkreślić, nieliczne w Aigeai, co czyni je – mimo owej konwencjonalności – interesującą deklaracją związków miasta z Aleksandrem. Niemniej związki te nie zostały wyraźniej określone.

Rarytasem pozostaje rewers monet *RPC* 9, 1461 wyemitowanych za rządów Emiliana. Wyobrażenie przedstawia na tle murów miasta sylwetkę herosa z bykiem ofiarnym u stóp. Nosi on *phiale* i włócznię, stoi w nagości heroicznej, tylko z ramienia zwiesza mu się poła płaszcza. Obraz murów miejskich sygnalizuje aktywność założycielską pokazanego bohatera. Dotyczy ona Aigeai, które w inskrypcji rewersowej mają tytuł NAYAPXIC. Imienia bohatera jednak nie wskazano. Sprawa jest o tyle dyskusyjna, że rewers przypomina prezentacje innych herosów założycieli, przede wszystkim Kadmosa – na emisjach z Tyru ukazanego w podobnej aranżacji jako założyciel Teb, których nazwa zawarta została w inskrypcji ΘHBE. W starszych katalogach, jak na przykład tym, który opracował Ernest Babelon, postać ukazana na rewersach monet Emiliana otrzymuje właśnie imię Kadmos[46]. W proponowanej interpretacji Aigeai byłyby kolejnym założycielskim tworem Kadmosa. Jednak samo podobieństwo ikonograficzne rewersów nie wystarcza. Swe wątpliwości zgłosił Florian Haymann[47]. Numizmatyczna lista założycieli Aigeai jest dłuższa i to nawet w okresie ograniczonym do omawianego III wieku. Nieco wcześniej, za rządów Filipa Araba, w tutejszym mennictwie został pokazany pierwszy mityczny założyciel miasta – Perseusz, o którym wiadomo z inskrypcji retora P. Anteiosa Antiochosa (ok. 160–230)[48]. W jego wizerunku monetarnym ugruntowane atrybuty stanowią: uskrzydlone sandały (*talaria*), kapelusz (*petasos*), sakwa (*kibisis*), sierpowaty miecz (*harpa*) i głowa Gorgony, których brakuje na rewersach monet Emiliana, co wyklucza Perseusza z kręgu potencjalnych bohaterów. Kolejnym mitycznym dobrodziejem Aigeai był Triptolemos rozsiewający ziarna zbóż. Na monetach *RPC* 10, ID 60673 z okresu rządów Waleriana i Galliena pokazano go jadącego na wozie zaprzężonym w uskrzydlone smoki[49]. Wreszcie nasuwa się kolejna możliwość identyfikacji herosa z rewersów *RPC* 9, 1461 jako Aleksandra. Takie przypuszczenie wysuwają twórcy odnośnego tomu katalogu *RPC*, a wcześniej suponował tak Edoardo Levante[50].

---

46 Na przykład Bab. *Wad.*, nr 4087: Kadmos na tle miasta Teby.

47 Dyskusja odnośnie do postaci Kadmosa: Haymann, 2014, s. 196–198.

48 *RPC* 8, ID 21724. W mennictwie wcześniejszym popiersie Perseusza, *RPC* 2, nr 1770; *RPC* 3, nr 3334; stojący bohater, *RPC* 5.3, ID 85171. Por. inskrypcję *SEG* 26.426. Por. też Strubbe, 1984–1986, s. 262–263; Haymann, 2014, s. 186–192.

49 Por. Haymann, 2014, s. 195–196.

50 *SNG* Lev., nr 1788.

Emisje z Aigeai powstałe w połowie III wieku dają refleks obecności w tradycji tego konkretnego miasta kilku założycieli, w tym postaci mitycznych i historycznej. Bohaterem historycznym jest Aleksander, którego włączono do skonstruowanej wizji przeszłości miasta. Ta nie była zamknięta, stanowiła twór, który można było wypełniać kolejnymi postaciami[51].

◆ 3.1.1.3
Smyrna i Aleksander. Rywalizacja?

Symptomatyczne jest szukanie chwały jońskiego miasta Smyrna w aluzjach do Aleksandra. W wyobrażeniach monet z tutejszej mennicy, wyemitowanych za rządów Gordiana III (*RPC* 7.1, 310) i Filipa Araba (*RPC* 8, ID 20331), ale powtarzających pomysł wypracowany w II stuleciu (il. 69)[52], Aleksander, mający pod głową tarczę jako poduszkę, został pokazany jako śpiący pod drzewem, obok stoją dwie postacie kobiece. Scena ta jest ilustracją znanej legendy. Szeroko opowiedział ją Pauzaniasz:

> Ἀλέξανδρος δὲ ὁ Φιλίππου τῆς ἐφ' ἡμῶν πόλεως ἐγένετο οἰκιστὴς κατ' ὄψιν ὀνείρατος· Ἀλέξανδρον γὰρ θηρεύοντα ἐν τῷ ὄρει τῷ Πάγῳ, ὡς ἐγένετο ἀπὸ τῆς θήρας, ἀφικέσθαι πρὸς Νεμέσεων λέγουσιν ἱερόν, καὶ πηγῇ τε ἐπιτυχεῖν αὐτὸν καὶ πλατάνῳ πρὸ τοῦ ἱεροῦ, πεφυκυίᾳ δὲ ἐπὶ τοῦ ὕδατος. καὶ ὑπὸ τῇ πλατάνῳ καθεύδοντι κελεύειν φασὶν αὐτῷ τὰς Νεμέσεις ἐπιφανείσας πόλιν ἐνταῦθα οἰκίζειν καὶ ἄγειν ἐς αὐτὴν Σμυρναίους ἀναστήσαντα ἐκ τῆς προτέρας· ἀποστέλλουσιν οὖν ἐς Κλάρον θεωροὺς οἱ Σμυρναῖοι περὶ τῶν παρόντων σφίσιν ἐρησομένους, καὶ αὐτοῖς ἔχρησεν ὁ θεός· τρὶς μάκαρες κεῖνοι καὶ τετράκις ἄνδρες ἔσονται, οἳ Πάγον οἰκήσουσι πέρην ἱεροῖο Μέλητος. οὕτω μετῳκίσαντο ἐθελονταὶ καὶ δύο Νεμέσεις νομίζουσιν ἀντὶ μιᾶς καὶ μητέρα αὐταῖς φασιν εἶναι Νύκτα, ἐπεὶ Ἀθηναῖοί γε τῇ ἐν Ῥαμνοῦντι θεῷ πατέρα λέγουσιν εἶναι Ὠκεανόν.
>
> [...] Obecne miasto Smyrnę założył dopiero Aleksander, syn Filipa, pod wpływem widzenia sennego. Legenda przekazuje, że Aleksander polował raz na górze Pagos. Po ukończeniu polowania miał zajść do przybytku bogiń Nemezyd. Natrafił na źródełko i platan przed przybytkiem, rosnący nad wodą. A kiedy zasnął pod platanem, miały mu się ukazać boginie Nemezydy i polecić mu założenie tutaj miasta i przesiedlenie Smyrnejczyków do tego miasta z poprzedniego. Więc

51 W okresie rządów Filipa Araba miasto przyjęło kolejny epitet, Filippopolis (ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟ(λις)), *RPC* 8, ID 21716, 21719, 69930; por. Haymann, 2020, s. 63, nr 8. Można rzec, że i cesarz staje się metaforycznym eponimem miasta.

52 *RPC* 4.2, nr 239 temp., 3087 temp. (ok. 147–161 r.). Por. analizy: Stoyas, 2021, s. 85–95.

> mieszkańcy Smyrny ślą uroczyste poselstwo do Klarosu z zapytaniem, co w tych okolicznościach mają czynić. Bóstwo taką im dało wyrocznię:
>
> Trzykroć, czterykroć szczęśliwi ci będą mężowie,
> którzy osiądą w Pagos za świętym Meletem.
>
> W ten sposób dali się przesiedlić dobrowolnie. A zamiast jednej Nemezydy czczą dwie. Za matkę ich podają Noc. Znowu Ateńczycy wymieniają Okeanosa jako ojca bogini Nemezydy, czczonej w Ramnus.
>
> Paus. 7.5.1–3, tłum. Janina Niemirska-Pliszczyńska

Zauważalny jest tu schemat: widzenie senne – wyrocznia – fundacja. Powtórzony został w wyobrażeniach monet, rzecz jasna w takiej ikonograficznej konwencji, jakiej wymagała natura numizmatycznego źródła. Próby związania powstania miasta z osobą wielkiego Macedończyka są wcześniejsze. Pewną aluzję zawiera informacja Pliniusza Starszego, że Smyrna „ab Amazone condita, restituta ab Alexandro" (*Nat.* 5.31.118)[53]. Można w niej widzieć próbę pogodzenia różnych tradycji o dziejach miasta i podkreślenie tego, że zasługą Aleksandra bynajmniej nie jest fundacja *ex nihilo*, lecz refundacja miasta w jego czasach. W taki sposób – jako odrodzenie Smyrny – odczytywać trzeba przekaz o zjawieniu się Nemezyd przed Aleksandrem i skutkach tego zdarzenia.

Il. 69
Æ (36 mm, 20,62 g), Smyrna, ok. 147–161; *RPC* 4.2, 239 temp.;
aw.: AYPHΛIOC KAICAP, głowa cezara, l.;
rew.: ΘEYΔIANOC CTPAT ANEΘHKE CMYPNAIOIC,
Aleksander leżący pod drzewem, dwie Nemezydy stojące

W I wieku w mennictwie ze Smyrny zagościły dwie stojące naprzeciw siebie Nemeseis. Stały się motywem popularnym w miejscowym repertuarze przedstawień[54], podejmowanym aż do końca pracy ośrodka w okresie samodzielnych rządów Galliena[55]. Dwie Nemezydy symbolizowały dwa etapy ist-

53 Podobnie Ael. Ar. *Or*. 20.20.

54 Por. *RPC* 2, nr 1012 (84 r.) i inne.

55 *RPC* 10, ID 61322, 61323, 61324, 61325, 61326, 61327. W omawianym okresie również w mennictwie Maksymina Traka: *RPC* 6, nr 4683 temp.

nienia miasta, co jest echem procesów historycznych, i to nawet jeśli dopiero się krystalizowała pamięć o założycielskiej roli Aleksandra[56]. Wystarczy przypomnieć za przekazem Tacyta (*Ann.* 4.56), że kiedy Smyrnejczycy stanęli w Rzymie i przed ówcześnie panującym Tyberiuszem oraz senatorami dawali wywód o starożytności (*vetustas*) swego miasta, to jednak sięgnęli nie po mit wielkiego Aleksandra, lecz po argumenty czerpane między innymi z tradycji jońskiej, wsparte odwołaniem do Tezeusza. Znakomicie wydłużyło to historię miasta w stosunku do tej oferowanej w wersji bazującej na koneksjach z Aleksandrem[57].

Stara Smyrna, której założenie wiązano z postaciami mitycznymi, nie tylko z Tezeuszem, lecz także z Tantalosem, Pelopsem albo Smyrną[58], została zniszczona w VI wieku p.n.e. Potem miasto zostało odnowione, co było zasługą Antygona I i Lizymacha, jak podał Strabon (14.1.37 (C 646)), lub samego Aleksandra Macedońskiego, jak podał Eliusz Arystydes (*Or*. 20.5; 19.4)[59]. Pamięć o dawnych mitycznych dobrodziejach trwała, czemu wyraz dał Pauzaniasz, pisząc (5.13.7), że do jego czasów przetrwały ślady pobytu Pelopsa i Tantala: grób Tantala i jeziorko nazwane imieniem bohatera, tron Pelopsa i posąg wystawiony przez herosa dla Afrodyty[60].

Niektórzy spośród tych założycieli doczekali się numizmatycznej ekspozycji w smyrneńskim mennictwie. Niegdyś Pelops został zaprezentowany w wyobrażeniach miejscowych monet[61]. Jest również bezimienny heros, należący do Smyrny, jak dowodzą trzymane przez niego statuetki dwóch Nemeseis, który – wraz z innym herosem dzierżącym posążek Zeusa Larasiosa – patronuje zgodzie (*homonoia*) Smyrny i Tralles (*RPC* 7.1, 509). Jest wreszcie także Amazonka Smyrna, która w roli założyciela staje się głównym konkurentem Aleksandra. Jej przedstawienia replikowano w kilku modelach:

---

56 Por. w treściach inskrypcji: *SEG* 18.495; 26.1296. Por. Cadoux, 1938, s. 220–223; Kuhn, 2009, 28, s. 93–111; Kuhn, 2012, s. 19–34; Bonanno, 2022, s. 871–889 (tradycja założycielska i kult dwóch Nemezyd).

57 Por. Kuhn, 2012, s. 20.

58 Tac. *Ann.* 4.56: koneksje z Tantalosem, Tezeuszem i jedną z Amazonek; Smyrna – założycielka Efezu i Smyrny: Strab. 11.5.4 (C 505); 12.3.21 (C 550), por. 12.3.27 (C 554); Steph. Byz. 288.17, *s.v.* Ἔφεσος; Smyrna – żona Tezeusza: Pseudo-Hdt. *Hom.* 2. Pelops, Tezeusz i Smyrna: Ael. Ar. *Or*. 21.3–4; por. Cadoux, 1938, s. 28–30, 36–38; Walker, 1995, s. 8–10.

59 Mityczna przeszłość Smyrny według Eliusza Arystydesa, por. Stebnicka, 1996, s. 225–336; Franco, 2005, s. 423 i nast.

60 Por. Turcan, 2014, s. 30–31, 39–40.

61 *RPC* 4.2, nr 237: ΠΕΛΟΨ ΘΕΥΔΙΑΝΟC CTPA(T) ΑΝΕΘΗΚΕ CMYPNAIOIC. Por. Klose, 1987, s. 36.

– popiersie Smyrny,
– Smyrna stojąca,
– Smyrna stojąca naprzeciw Tyche.

Najbardziej rozpowszechnione jest przedstawienie Amazonki Smyrny stojącej. Posługiwano się nim, począwszy od czasu rządów Maksymina Traka, pierwszego władcy omawianego okresu, aż do panowania Galliena, ostatniego, za którego pracowała mennica w Smyrnie. Popiersie Smyrny wprowadzono za rządów Gordiana III i Filipa Araba. Jednak największą popularność Amazonka Smyrna zyskała za rządów Gordiana III. Wyemitowano wówczas serie monetarne sygnowane imionami strategów G. Iuliusa Meneklesa oraz Pollianosa. Wyobrażeniom na ich monetach wtórowały te, które zamieścił *strategos* T. Fabius Alfenus Apollinarios w mennictwie z Tyateiry (por. tabela 15).

Tabela 15
Serie monet ze Smyrny i Tyateiry (238–244)

Smyrna		Tyateira
G. Iulius Menekles	**Pollianos**	**T. Fabius Alfenus Apollinarios**
cesarz (pop.) / świątynia z posągiem Romy		
CMYPNAIΩN Γ NEΩKORΩN ΠPΩTΩN ACIAC EΠ C Γ I MENEKΛEOYC (*RPC* 304)		
cesarz (pop.) / świątynia z posągiem Tyche		
CMYP Γ NE EΠ MENEKΛEOY (*RPC* 307)	CMYP Γ NE EΠ ΠΩΛΛIANOY (*RPC* 303)	
cesarz (pop.) / napis w wieńcu		
EΠI CTP Γ IOY MENEKΛEOYC ΠPΩTA KOINA ACIAC EN CMYPNH (*RPC* 305)		
cesarz (pop.) / stojące dwie Nemeseis		
CMYP Γ NE EΠ MENEKΛEOYC (*RPC* 306)	CMYP Γ NE EΠ ΠΩΛΛIANOY (*RPC* 303A)	
cesarz (pop.) / Smyrna i Tyche Aleksandrii stojące		
CMYPNAI OMONOIA TPΩAΔE EΠ MENEKΛEOYC (*RPC* 338)		

cd. **tab. 15.**

Smyrna		Tyateira
G. Iulius Menekles	**Pollianos**	**T. Fabius Alfenus Apollinarios**
cesarz (pop.) / Smyrna i Tyche Ankyry stojące		
CMYPNAI OMONOIA ANKYPAN EΠ MENEKΛEOYC (*RPC* 335)		
cesarz (pop.) / Smyrna i Tyche Azji stojące		
	ACIA OMONOIA CMYPNA EΠ C ΠΩΛΛΙΑΝΟΥ (*RPC* 330)	
cesarz (pop.) / Smyrna i Tyche Filadelfii stojące		
	CMYPNAIΩN OMONOIA ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΝ EΠ ΠΩΛΛΙΑΝΟΥ (*RPC* 332)	
cesarz (pop.) / Smyrna i Tyche Kyzikos stojące		
	CMYPNAIΩN OMONOIA KYZIKHNΩN EΠ ΠΩΛΛΙΑΝΟΥ (*RPC* 331)	
cesarz (pop.) / Smyrna i Tyche Nikomedii stojące		
CMYPNAI OMONOIA NEIKOMH EΠ MENEKΛEOYC (*RPC* 336)		
cesarz (pop.) / Smyrna i Tyche Peryntu stojące		
CMYPNAI OMONOIA ΠΕΡΙΝΘΙ EΠ MENEKΛEOYC (*RPC* 337)		
cesarz (pop.) / Smyrna i Tyche Tyateiry stojące		
	CMYPNAIΩN OMONOIA ΘYATEIPHNΩN EΠ ΠΩΛΛΙΑΝΟΥ (*RPC* 333)	EΠ T ΦAB AΛΦ ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΟΥ ΘYATEIPHNΩN K CMYPN OMON C (*RPC* 192.1) EΠ T ΦAB AΛΦ ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΟΥ OMON K CMY ΘYATEIPHNΩN (*RPC* 192.2)

cd. **tab. 15.**

Smyrna		Tyateira
G. Iulius Menekles	**Pollianos**	**T. Fabius Alfenus Apollinarios**
cesarz (pop.) / Smyrna i Tyche Tralles stojące		
	ϹΜΥΡΝΑΙΩΝ ΟΜΟΝΟΙΑ ΤΡΑΛΙΑΝΩΝ ΕΠ ΠΩΛΛΙΑΝΟΥ (*RPC* 334)	
cesarz (pop.) / Smyrna (pop.) i Tyche Tyateiry (pop.)		
		ΕΠ Τ ΦΑ ΑΛΦ ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΟΥ ΘΥΑΤΕΙΡΗΝΩΝ ΚΑΙ ϹΜΥΡΝ ΟΜΟΝΟΙΑ (*RPC* 191)
Senat (pop.) / Smyrna i Tyche Tyateiry stojące		
		ΕΠ Τ ΦΑ ΑΛΦ ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΟΥ ΘΥΑΤΕΙΡΗΝΩΝ ΚΑΙ ϹΜΥΡΝ ΟΜΟΝΟΙΑ (*RPC* 196.1) ϹΤΡ Τ ΦΑΒ ΑΛΦΗ ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΟΥ ΘΥΑΤΕΙΡΗΝΩ Κ ϹΜΥΡΝ (*RPC* 196.2)
Senat (pop.) / stojące dwie Nemeseis		
ϹΜΥΡ Γ ΝΕ ΕΠ ΜΕΝΕΚΛΕΟΥϹ (*RPC* 319)	ϹΜΥΡ Γ ΝΕ ΕΠ ΠΩΛΛΙΑΝΟΥ (*RPC* 316)	
Senat (pop.) / świątynia z posągiem Tyche		
ϹΜΥΡ Γ ΝΕ ΕΠ ΜΕΝΕΚΛΕΟΥϹ (*RPC* 320)	ϹΜΥΡ Γ ΝΕ ΕΠ ΠΩΛΛΙΑΝΟΥ (*RPC* 317)	
Senat (pop.) / Tyche stojąca		
	ϹΜΥΡ Γ ΝΕ ΕΠ ΠΩΛΛΙΑΝΟΥ (*RPC* 318)	
Tyche Tyateiry (pop.) / Smyrna (pop.)		
		ΚΑΙ ϹΜΥΡΝΑΙΩΝ ΟΜΟ (*RPC* 197)

cd. **tab. 15.**

Smyrna		Tyateira
G. Iulius Menekles	**Pollianos**	**T. Fabius Alfenus Apollinarios**
Tyche Tyateiry (pop.) / dwie prawice		
		ΘΥΑΤΕΙΡΗΝΩΝ <u>ΚΑΙ</u> CMYPNAION OMONO (*RPC* 198.1)
Smyrna (pop.) / dwie prawice		
		ΘΥΑΤΕΙΡΗΝΩΝ <u>ΚΑΙ</u> CMYPNAION OMONOIA (*RPC* 198.2)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC* 7.1.

Zestawione emisje tych trzech urzędników z jednej strony wydają się różnorodne, z drugiej strony łączy je wyeksponowana w większości legend rewersowych idea zgody – *homonoia*[62] – której wyraz dano również oczywistym wyobrażeniem, w jakim zestawiono dwie postacie reprezentujące dwa podmioty (por. il. 70–73). Wyrażaniu tejże zgody służy przede wszystkim postać Amazonki Smyrny. Jako reprezentująca Smyrnę jest ona bowiem konfrontowana z Tychai innych miast, a nawet z Tyche całej krainy (*RPC* 7.1, 330). Atrybutami Smyrny stają się trzymane przez nią: mała świątynia, *bipennis*, *phiale*, statuetki dwóch Nemeseis, czasem też Amazonka ma u stóp dziób okrętu. Dobre związki miasta Smyrna z innymi ośrodkami podkreśla braterski uścisk rąk Smyrny i konkretnej Tyche. Wyobrażone na rewersach połączone prawice, jako znak dobrych relacji między miastami, są zestawione na awersach z popiersiem Amazonki Smyrny lub Tyche innego miasta, ale zdarzyło się także, że te popiersia umieszczono na obu stronach monety, tworząc komplementarny przekaz o związku dwóch miast (*RPC* 7.1, 197). W tych ujęciach Smyrna nosi na głowie koronę wieżową (*corona turrita*), a w tle pokazany jest *bipennis*.

62 W kwestii propagowania tej idei w mennictwie por. Pera, 1984; Franke, Nollé, 1997.

Il. 70
Æ (29 mm, 14,76 g, 12 h), Smyrna, 238–244; *RPC* 7.1, 332;
aw.: AY KAI M ANT ΓOPΔIANOC,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: CMYPNAIΩN OMONOIA ΦIΛAΔEΛΦEΩN EΠ ΠΩΛΛIANOY,
Tyche Filadelfii i Amazonka Smyrna stoją, podając sobie prawice

Il. 71
Æ (28 mm, 11,52 g), Smyrna, 238–244; *RPC* 7.1, 334;
aw.: AY KAI M ANT ΓOPΔIANOC,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: CMYPNAIΩN OMONOIA TPAΛIANΩN EΠ ΠΩΛΛIANOY,
Tyche Tralles i Amazonka Smyrna stoją, podając sobie prawice

Il. 72
Æ (28 mm, 12,05 g), Smyrna, 238–244; *RPC* 7.1, 321;
aw.: MYPNAIΩN ΠPΩTΩN ACIAC,
popiersie Demeter Horia w woalu i draperii, l.;
rew.: EΠ C M AYP TEPTIOY ACIAPXOY,
Amazonka Smyrna stoi, trzyma *phiale*, peltę i *bipennis*, dziób okrętu u stóp

Il. 73
Æ (36 mm, 18,96 g, 6 h), Tyateira, 238–244; *RPC* 7.1, 192.2;
aw.: AYT K M ANT ΓOPΔIANOC,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: EΠ T ΦAB AΛΦ AΠOΛINAPIOY OMON K CMY ΘYATEIPHNΩN,
Tyche Tyateiry i Amazonka Smyrna stoją, podając sobie prawice

Serie dwóch wspomnianych strategów ze Smyrny, choć powtarzały schemat wyobrażenia złożony z dwóch postaci w pozach deklarujących zgodę, treściowo nie pokrywały się ze sobą. Na monetach sygnowanych przez Meneklesa przywołano ideę zgody Smyrny z Ankyrą, Nikomedią, Peryntem i Aleksandrią *Troas* (*RPC* 7.1, 335–338). Zestaw miast, a nawet regionu, z którymi w takim numizmatycznym anonsie Smyrnę łączyła zgoda, bogatszy, a przede wszystkim inny jest w serii podpisanej przez Pollianosa. Wystąpiły w niej: Kyzikos, Filadelfia, Azja, Tyateira oraz Tralles (*RPC* 7.1, 330–334).

Tyateira w swym mennictwie temat *homonoia* ze Smyrną podjęła za pomocą tego samego ikonograficznego pomysłu, który zrealizował Pollianos w relacji Smyrna – Tyateira. Tutejszy urzędnik T. Fabius Alfenus Apollinarios wprowadził go na monety z wizerunkiem cesarza na awersach (*RPC* 7.1, 192.1–2), ale również na monety z awersem IEPA CYNKΛHTOC ilustrowanym popiersiem Senatu (*RPC* 7.1, 196.1–2). Ponadto *strategos* przedstawił popiersie Amazonki Smyrny na innych monetach grupy *homonoia* (*RPC* 7.1, 197, 198.1–2). Po kilku latach gest Tyateiry i Smyrny został powtórzony na monetach z okresu rządów Filipa Araba (*RPC* 8, ID 20184 i 20185).

Jeszcze jedną „odpowiedzią" numizmatyczną na deklarację zgody zawartą w treściach monet ze Smyrny są monety *RPC* 7.1, 269A, które wyemitował w Filadelfii Aurelius Marcus, będący w mieście pierwszym archontem po raz drugi. Na ich rewersach Amazonka Smyrna, dzierżąc statuetki dwóch Nemeseis, stoi naprzeciw Tyche Filadelfii, trzymającej posążek Artemidy *Ephesia*.

◆ 3.1.1.4
Przybycie Aleksandra do Azji – historia (re)interpretowana

Mennica w Abydos w Troadzie zakończyła swą aktywność w czasie rządów Maksymina Traka (235–238), w tym ostatnim okresie wyemitowała monety prezentujące eponima miasta. Tenże Abydos został pokazany obok krowy z cielęciem (*RPC* 6, 3931 temp.); bohatera identyfikuje inskrypcja: ΑΒΥΔΟϹ (*RPC* 6, 3934 temp.)[63].

Numizmatyczna opowieść o Abydosie przypomina legendę założycielską dotyczącą innych miast. Ilos, syn Dardanosa, wędrował za krową, by w miejscu, gdzie ona się położy, założyć miasto. „[Krowa] zawędrowała do [miejsca] zwanego Wzgórzem Frygijskiej Ate i tam się położyła. W tym miejscu Ilos założył miasto i nazwał je Ilionem. [...] następnego dnia ujrzał leżący przed namiotem *palladion*, który spadł z nieba" (Apoll. *Bibl.* 3.142, tłum. Tomasz Mojsik)[64]. Podobną wskazówkę otrzymał Kadmos – wzniósł Teby tam, gdzie położyła się krowa, za którą podążał wedle wskazań wyroczni[65], co ukazano na monetach emitowanych w Tyrze. Kadmos jest tu o tyle interesujący, że dotycząca go historia ma odzwierciedlenie w literaturze i dokumentację numizmatyczną. W przypadku Ilosa nie jest znane takie przedstawienie, a w odniesieniu do Abydosa nie znam takiej legendy. Niemniej monetarne wyobrażenie Abydosa pokazuje rozpowszechnienie się opowieści założycielskiej, w której wspólnym wątkiem jest krowa dająca znaki.

Również za panowania Maksymina Traka mennica w Abydos wyemitowała monety *RPC* 6, 3933 temp. typu ΛΕΑΝΔΡΟϹ (?) ΑΒΥΔΗΝ. Prezentują one scenę przybijania do nadbrzeża okrętów, na jednym stoi wódz (napis wskazuje, że to Aleksander?) w otoczeniu innych wojskowych, dziób okrętu (*akroproron*) zdobi popiersie Ateny. Jest również trębacz w wieży dmący w *salpinx* (σάλπιγξ). Opisany motyw ikonograficzny miał w miejscowym mennictwie tradycję sięgającą epoki Antoninów, a potem Sewerów (il. 74)[66]. Był jednym z bardziej oryginalnych, dokumentował historię bez wątpienia istotną dla miejscowej elity. Jego interpretacja musi więc uwzględnić z jednej strony ową wagę dostrzeżoną przez ówczesnych, którzy w prezentowanej scenie widzieli motyw promujący miasto, z drugiej strony powinna mieć na względzie, że przy aranżowaniu tej konkretnej sceny musieli oni, bazując na historycznych przesłankach, dokonać

63 Por. w mennictwie wcześniejszym: *RPC* 4.2, nr 33 temp.; *RPC* 6, nr 3908 temp. Por. też Abydos (?) stojący z *phiale*, *RPC* 4.2, nr 1673 temp.

64 Scenę otrzymania palladionu obrazują monety *RPC* 4.2, nr 9211 temp.

65 Por. Hyg. *Fab.* 178.4; Apoll. *Bibl.* 3.21–22.

66 *RPC* 4.2, nr 830 temp.; *RPC* 5.2, ID 141, 1326, 72905; *RPC* 6, nr 3907 temp.

pewnych skrótów. Wyobrażenia numizmatyczne nie są przecież prostym zapisem zdarzeń, to zaś sprawia, że rozczarować mogą się współcześnie ci, którzy doszukują się w treściach monet kompletnej wierności ze znaną skądinąd historią, ale dodatkowo zmitologizowaną. W zasadzie z takich kwestii wynikało sedno dyskusji nad sensem rewersów wspomnianych monet z Abydos.

Scena symbolizuje początek kampanii perskiej Aleksandra. Jej pierwszym etapem było przekroczenie cieśniny Hellespont i wkroczenie do Azji. Ogólnie można przyjąć, że Aleksander dokonał tego w 334 roku p.n.e. gdzieś między Sestos po stronie europejskiej a Abydos, miastem leżącym po stronie azjatyckiej. Ze swymi siłami przeprawił się na okrętach przez cieśninę. Początek kampanii nasycony był wymownymi symbolicznymi gestami Aleksandra. Jeszcze przed przekroczeniem Hellespontu w Elaius, na południowym krańcu Chersonezu, oddał hołd Protesilaosowi, pierwszemu z uczestników wojny trojańskiej, który poniósł śmierć w Azji. Następnie Aleksander, przeprawiwszy się przez wody Hellespontu, zszedł na ląd w tzw. Porcie Achajów u ujścia Skamandra (nieopodal Sigeion), czyli tam, gdzie wylądowali Grecy zmierzający pod Troję, potem sam ruszył do Ilionu i Arisbe. Zachowane przekazy, jakkolwiek donoszące o wielu geograficznych szczegółach inwazji, bynajmniej wprost nie podają, czy Aleksander zawitał do miasta Abydos, a jeśli tak, to kiedy. Te niejasności (zwłaszcza zapisy u Arriana) pozwalają na przyjęcie hipotezy, że Macedończyk powrócił z Elaius do Sestos i przeprawił się wraz ze swą armią do Abydos. I właśnie tę historyczną chwilę ilustrują rewersy monet z Abydos[67].

Prezentowana na monetach scena zawiera detale, które oddają (nawet abstrahując od lokalizacji miejsca przeprawy) istotę historycznego wydarzenia „zapamiętanego" po upływie ponad pół tysiąca lat. Po takim długim bowiem czasie miasto Abydos oryginalnym rewersem promowało się powiązaniem z jedną z najsławniejszych osobistości czasów starożytnych. A poniekąd manifestowało także swój udział, a raczej miejsce, w wydarzeniach, które trwale zmieniły świat. Rewers ilustruje więc przekroczenie przez Aleksandra granicy „dwóch światów"[68]. Wielki Macedończyk z włócznią w ręce stoi na pokładzie okrętu flagowego, z bogato zdobionym dziobem, na którym króluje wyobrażenie

67 Nollé, 2017, s. 23–34. Por. Nollé, 2018, s. 380–381. Inaczej Dahmen, 2007, s. 83, przyp. 189, z konkluzją: „It would certainly represent a fascinating example of a Greek city commemorating a famous event in history, but the iconographical scheme would also fit a founder's figure. Unfortunately we do not know any details of the legend of the hero Abydos"; z kolei Imhoof-Blumer, 1910, s. 29–31, nr 22–25: L. Licinius Lucullus. Por. Price, Trell, 1977, s. 221, il. 486: „Heroic scene of ships with trumpeter in tower". W kwestii przeprawy Aleksandra, z charakterystyką źródeł, por. Zahrnt, 1996, s. 129–147; por. też Nawotka, 2004, s. 166–172.

68 Por. Stoyas, 2018, s. 447–478; Stoyas, 2021, s. 95–96.

Ateny, ideologicznie odgrywającej ważną rolę w propagandzie antyperskiej kampanii. Towarzyszami wodza są zapewne Parmenion, który miał czuwać nad operacją przeprawy wojsk, a może także w postaci stojącej z tyłu należy widzieć jego syna Nikandra. Jest trębacz w wieży, zapewne tożsamej z tą wspomnianą przez Strabona (13.1.22 (C 591): Ἡροῦς πύργος), która była ważnym punktem orientacyjnym na drodze morskiej z Sestos do Abydos.

Geograficzna lokalizacja Abydos i jego usytuowanie na strategicznie ważnym szlaku wręcz zapraszały do demonstrowania w miejscowym mennictwie położenia miasta na „skrzyżowaniu" Europy i Azji. Taki wymiar miała również prezentacja mitu o nieszczęśliwej miłości Leandra z Abydos i Hero, kapłanki Afrodyty z Sestos. Zakochany Leander „nocą płynie przez fale" cieśniny Hellespontu, kierując się światłem lampy, którą Hero zapalała na szczycie wieży. Kiedy jednak pewnego razu lampka zgasła, Leander zginął w morzu, a potem nieszczęśliwa Hero odebrała sobie życie, rzucając się w przepaść. Mit był popularny, utrwalony w literaturze i sztukach wizualnych[69], a także niemal dosłownie – pływak w falach, ponad nim unoszący się Eros, na Wieży Bohatera postać kobieca z lampką – opowiedziany w wyobrażeniach monetarnych. Były one podejmowane w Abydos jeszcze w mennictwie Maksymina Traka (*RPC* 6, 3932 temp.), ale również innych, wcześniejszych władców (il. 75), równolegle z emisją monet pokazujących przeprawę Aleksandra[70].

Il. 74
Æ (21,99 g), Abydos, 193–211; *RPC* 5.2, ID 141;
aw.: AV KAI L CEP[T]IMIO[C] CEOVHPOC PERTIN,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu (?), pr.;
rew.: FA (?) PROKL ABVDHNΩN,
wojskowi na okrętach, trębacz w wieży

69 Na przykład Ov. *Her*. 18 i 19; Verg. *Georg*. 3.258–263; Luc. *Phars*. 9.954–956; *Anth. Pal*. 5.232 (231), 264 (263); 9.215 i 387; fresk w Domu Wettiuszów: Pompeii, VI 15.1. Por. Malten, 1949, s. 65–81; Minchin, 2017, s. 65–82. Warunki przeprawy przez cieśninę: Plin. *Nat*. 5.40.141.

70 *RPC* 4.2, nr 30 temp.; *RPC* 5.2, ID 490, 569, 1089, 1091; *RPC* 6, nr 3909 temp., 3913 temp. Por. Nollé, 2018, s. 383–384; Ceci, 2022, s. 69–70.

II. 75
Æ (37 mm, 23,74 g, 12 h), Abydos, 193–211; *RPC* 5.2, ID 1089;
aw.: AV KAI L CEPTIMIOC CEOVHPOC PERTIN,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: EPI APX FABA PROKLOV ABVDHN,
Hero na wieży, Leander w falach, delfiny

Pizydyjska mennica w Sagalassos w ostatnich latach swej aktywności, za rządów Klaudiusza II (268–270)[71], wyemitowała monety w dwóch wariantach ikonograficznych łączących się z historią Aleksandra. Rewersy *RPC* 10, ID 78061 z identyfikującą legendą ΑΛΕΞΑΝΔΡΟC CΑΓΑΛCCΕΩΝ przedstawiają go z włócznią szarżującego konno w stronę pieszego wojownika zbrojnego w miecz. W rozbudowanym wariancie na rewersach monet *RPC* 10, ID 63513 uzupełniono tę scenę ukazanym w centrum posągiem Zeusa z gromem w ręce, z boku pokazano kłos zboża.

Niemające precedensu wyobrażenie nawiązuje do zdarzeń historycznych: zdobycia miasta Sagalassos przez Aleksandra w czasie jego kampanii w Pizydii w 333 roku p.n.e.[72] Na rewersie są umieszczone dwie sylwetki: Aleksandra i wojownika pizydyjskiego. Jednak oni nie walczą, nie są tu przeciwnikami, lecz uczestniczą jako partnerzy w jednym metaforycznym wydarzeniu. Pieszy jak gdyby prowadzi Aleksandra, trzyma stopę wspartą na skale, ręką zaś wykonuje szeroki gest zapraszający konnego przybysza. Patronuje im Zeus. Kłos zboża to symbol pomyślności ekonomicznej lub może nawiązanie do strategicznej misji ośrodka Sagalassos, jaką było zaopatrywanie w zboże armii rzymskiej na Wschodzie[73].

Wyobrażenie rewersów monet Klaudiusza II nie jest przypomnieniem klęski Pizydyjczyków czy sukcesu Aleksandra. W zamian daje przykład oryginal-

71 Charakterystyka miejscowych emisji – Stroobants, 2023, s. 96–121. Sagalassos emitowało monety od ok. 200 r. p.n.e. do III w., przy tym szczególnie intensywna była produkcja za panowania Nerwy, Makryna i potem utrzymywała się po rządy Klaudiusza II.

72 Arr. *Anab.* 1.28.2; por. Nawotka, 2004, s. 211–213.

73 Por. Franke, 1995, s. 169–171; Burrell, 2004, s. 266–267.

nej reinterpretacji numizmatycznej w epoce cesarstwa tych czasowo odległych zdarzeń. Zatracił się pierwotny ich kontekst. Postacie dawnych antagonistów stały się środkiem do przedstawienia treści o pozytywnym przesłaniu. Sagalassos w III wieku nie tyle identyfikuje się z miastem Sagalassos niegdyś pokonanym i zajętym przez Aleksandra, ile jest ośrodkiem związanym z cesarzem i jego armią, współuczestniczącym w życiu imperium[74]. Nie jest przy tym wykluczone, że pretekst do posłużenia się takim skojarzeniem dała 600. rocznica bezpośredniego zetknięcia się Sagalassos z Aleksandrem. To niezwykle interesujący przypadek sięgnięcia do tradycji o Aleksandrze Macedońskim.

Il. 76
Æ (35 mm, 24,98 g, 1 h), Sagalassos, 244–249; *RPC* 8, ID 29886;
aw.: AY KA MAP IOY ΦΙΛΙΠΠΟΝ,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: CAΓAΛACCEΩN ΛAKEΔAIMONIΩN OMONOIA,
Tyche i Lakedajmon stojący obok siebie

Il. 77
Æ (35 mm, 18,07 g, 11 h), Sagalassos, 268–270; *RPC* 10, ID 84076;
aw.: AY K M AYP KΛAYΔION,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: ΛAKEΔAMONI CAΓAΛACCEΩN I,
Tyche i Lakedajmon stojący przy ołtarzu

74 Biagi, 2006, s. 359–365; Dahmen, 2007, s. 33–34. Por. Moreno, 2012, s. 158–159.

Il. 78
Æ (34 mm, 23,42 g), Sagalassos, 268–270; *RPC* 10, ID 88482;
aw.: AY K M AYP KΛAYΔION (CE) I,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: CAΓAΛACCEΩN, heros biegnący z włócznią w ręku

Równolegle w Sagalassos przyznawano się w mennictwie do innych koneksji. Przypominano korzenie spartańskie miasta. Na rewersach monet prezentowano na przykład ołtarz Dioskurów (*RPC* 10, ID 63587) lub ich samych stojących z końmi naprzeciw siebie (*RPC* 10, ID 63535). Zrodzili się oni na górze Tajget ze związku Ledy, żony Tyndareosa, króla Lakedejmonu, z Zeusem. Sięgano także po postać herosa Lakedajmona, syna Tajgete, córki Atlasa, i Zeusa. Heros poślubił Spartę, córkę króla Eurotasa, odziedziczył po nim królestwo. Założył miasto, które nazwał od imienia żony: Sparta, a sam stał się eponimem Lacedemończyków (Paus. 3.1.2 i 3)[75]. W mennictwie z Sagalassos[76] Lakedajmon jest stosunkowo popularny. Jest pokazywany w krótkim chitonie, z mieczem i *phiale*[77]; z włócznią i *phiale*, podczas gdy Tyche go wieńczy (il. 76)[78]; częściej otrzymuje bardziej kompletny wygląd wojownika: nosi hełm, włócznię, dodatkowo dzierży posążek Nike[79]. Dwa ostatnie wyobrażenia herosa przetrwały aż do końca funkcjonowania tutejszej mennicy za rządów Klaudiusza II. Na monetach typu CAΓAΛACCEΩN Lakedajmon stoi z włócznią i statuetką Nike (*RPC* 10, ID 63564, 88476), Tyche wieńczy go na rewersach typu ΛAKEΔAMONI CAΓAΛACCEΩN I (*RPC* 10, ID 84076; por. il. 77). Dołączyło do nich nowe

75 Rodowód: Apoll. *Bibl.* 3.16; Hyg. *Fab.* 155. Por. np. Paus. 3.13.8 (ojciec Eurydyki), por. Apoll. *Bibl.* 2.26, 18.6 (budowniczy przybytku Charyt nad Tiasą), 20.2 (heroizowany), 7.18.5 (dziad Amyklasa, por. Apoll. *Bibl.* 3.102 i 116: ojciec); Steph. Byz. 131.11, *s.v.* Ἀσίνη, 406.18, *s.v.* Λακεδαίμων.

76 Por. Talloen, 2021, s. 305, na temat pozostałości monumentu założyciela na agorze w Sagalassos, który honorował Perseusza lub Lakedajmona.

77 *RPC* 9, nr 959.

78 *RPC* 8, ID 20886. Motyw znany wcześniej, *RPC* 4.3, nr 4955 temp.; *RPC* 5.3, ID 75240, 75246.

79 *RPC* 6, nr 5886 temp.; *RPC* 7.2, nr 2412; *RPC* 8, ID 20880, 29259, 29260; *RPC* 9, nr 946, 950; *RPC* 10, ID 20880. Motyw znany w I w.: *RPC* 1, nr 3524.

przedstawienie bohatera biegnącego z włócznią i pochodnią (*RPC* 10, ID 63545, 88482; por. il. 78).

◆ 3.1.2
W gąszczu bogów, bóstw i herosów

Wątki założycielskie należały, to podkreślam, do szerszego repertuaru wyobrażeń realizowanych w mennictwie prowincjonalnym. Wraz z nimi podejmowano opowieści o bogach i herosach – już nie z myślą o prezentacji fabuł założycielskich, lecz w ramach czy to eksponowania kontekstu lokalnego, czy manifestowania przynależności do kręgu tradycji panhelleńskiej.

Postacie rodem z mitologii nie tylko więc zakładały miasta, lecz także, jak rzecz porządkuje Simon Price[80], działały w konkretnych miejscach na mapie grecko-rzymskiego świata, nie raz, nie dwa wędrując z punktu do punktu (Herakles, Kadmos i inni). Herosi i bogowie rangi lokalnej czy ogólnogreckiej zyskiwali swe ojczyzny, „kolebki", czyli przeróżne krainy i miasta, które stawały się miejscem ich urodzenia, sceną dla szczególnej przygody z ich udziałem (Zeus, Persefona, Dionizos, Amalteja i inni). Jeszcze inne bóstwa, boginie, bogowie byli w licznych ośrodkach zwyczajnie otaczani kultem (Demeter, Artemida i inni). Kolejne postacie personifikowały zaś pierwszorzędne wartości dla społeczności miejskich (Demos, Boule, Homonoia i inne), nad którymi czuwały Tychai – boskie opiekunki miast.

Wszystkie te postacie przywoływane w mennictwie wpływają na szczególną obfitość typów, zarówno w wymiarze liczbowym, jak i w zakresie barwności i niekiedy oryginalności wyobrażeń. Taka feeria motywów widoczna jest również w ośrodkach wschodnich w latach kryzysu III wieku, zwłaszcza w pierwszych dziesięcioleciach okresu, kiedy siłą rozpędu mennictwo prowincjonalne trwało w swym rozkwicie.

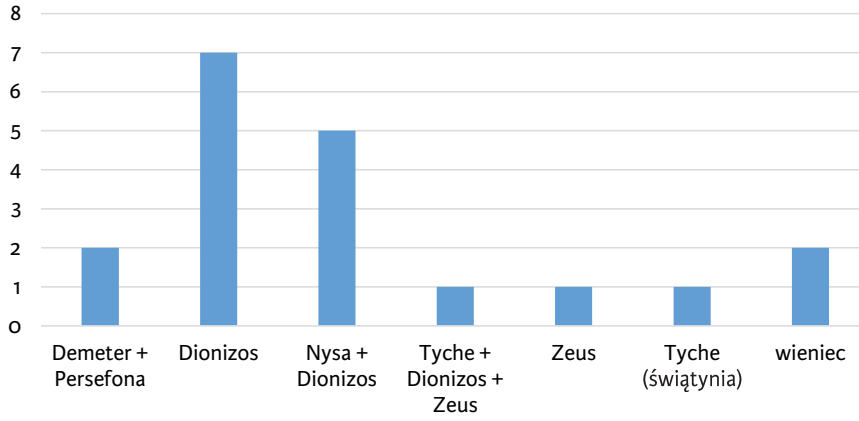
◆ 3.1.2.1
Możliwości, prawidłowości i wyjątki: przykłady

Szczególnie w ośrodkach emitujących monetę w stosunkowo skromnym zakresie liczba typów i wariantów monetarnych podejmujących tematy czerpane z mitologii lokalnej lub ogólnohelleńskiej bywa wysoka. Przykładu dostarcza produkcja mennicy w samaryjskiej Nysie-Scytopolis, działającej w III wieku za rządów Gordiana III (por. wykres 4). Owszem, w wyobrażeniach tych monet jest

80 Price, 2005, s. 115–124.

zaprezentowana Nysa, będąca eponimem. Pokazano ją w roli opiekunki małego Dionizosa (*RPC* 7.2, 3605–3609). Pieczę nad dziecięcym Dionizosem sprawuje również Tyche, którą wspiera Zeus (*RPC* 7.2, 3610). Równolegle pojawiają się Demeter wraz z Persefoną (*RPC* 7.2, 3595, 3611), ponownie Zeus (*RPC* 7.2, 2612) i Tyche (*RPC* 7.2, 3594), lecz przede wszystkim Dionizos (*RPC* 7.2, 3596–3602).

Wykres 4
Nysa-Scytopolis: motywy na rewersach monet (238–244)

N = 19

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

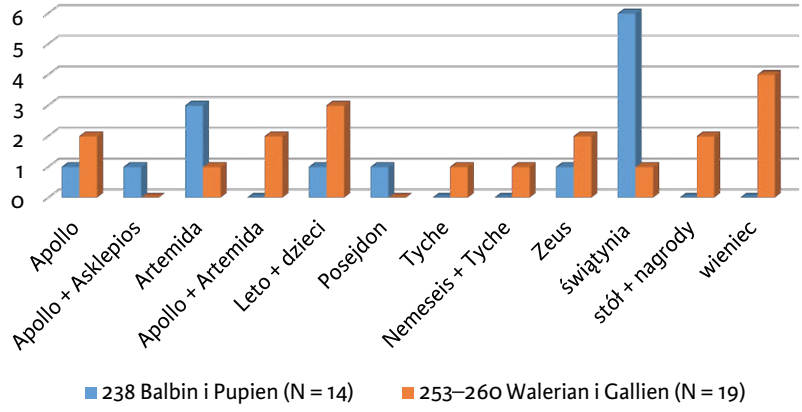
W Milecie, gdzie w III wieku mennica pracowała za rządów Balbina i Pupiena oraz Waleriana i Galliena, na rewersach monet wyobrażano powszechniej znane postacie boskie (por. wykres 5). Są w tym gronie: Zeus (*RPC* 7.1, 568; *RPC* 10, ID 61199, 83069), Posejdon (*RPC* 7.1, 573), Tyche (*RPC* 10, ID 61213), której sylwetkę w przedstawieniu rewersowym zestawiono również z postaciami dwóch Nemezyd ze Smyrny (*RPC* 10, ID 90125).

Jednak głównym bohaterem wyobrażeń monetarnych stał się Apollo. Tutejsza wyrocznia Apollina (Apollo Didymaeus) cieszyła się dużą popularnością, a sam bóg, wraz z siostrzaną Artemidą, należał do postaci szczególnie eksponowanych w tradycji miasta[81]. W miejscowym mennictwie odwoływano się więc do wyobrażenia świątyni, w której stał posąg kultowy Apollina Didymaeusa (*RPC* 7.1, 565.1–3, 569.1–2, 571; *RPC* 10, ID 61205). Pokazywano Apollina samego (*RPC* 7.1, 570; *RPC* 10, ID 61214, 82947) albo w parze z Asklepiosem (*RPC* 7.1, 564).

81 Por. Nawotka, 2023, s. 184–186 (Apollo i Artemida), 187 i nast. (wyrocznia).

Przedstawiano boskie rodzeństwo, Apollina i Artemidę (*RPC* 10, ID 61215, 89531), bliźniaczą siostrę Apollina ukazywano również samodzielnie w wyobrażeniach (*RPC* 7.1, 566.1–2, 572; *RPC* 10, ID 61206). Ciekawszym motywem jest nawiązanie do dzieciństwa Apollina i Artemidy w wyobrażeniu rewersowym, w którym Leto, ich matka, biegnie, unosząc dzieci w ramionach (*RPC* 7.1, 567; *RPC* 10, ID 61208, 61210, 87340). Motyw ilustruje ucieczkę Leto przed Herą, zazdrosną o kochankę Zeusa[82].

Wykres 5
Milet: motywy na rewersach monet (238–260)

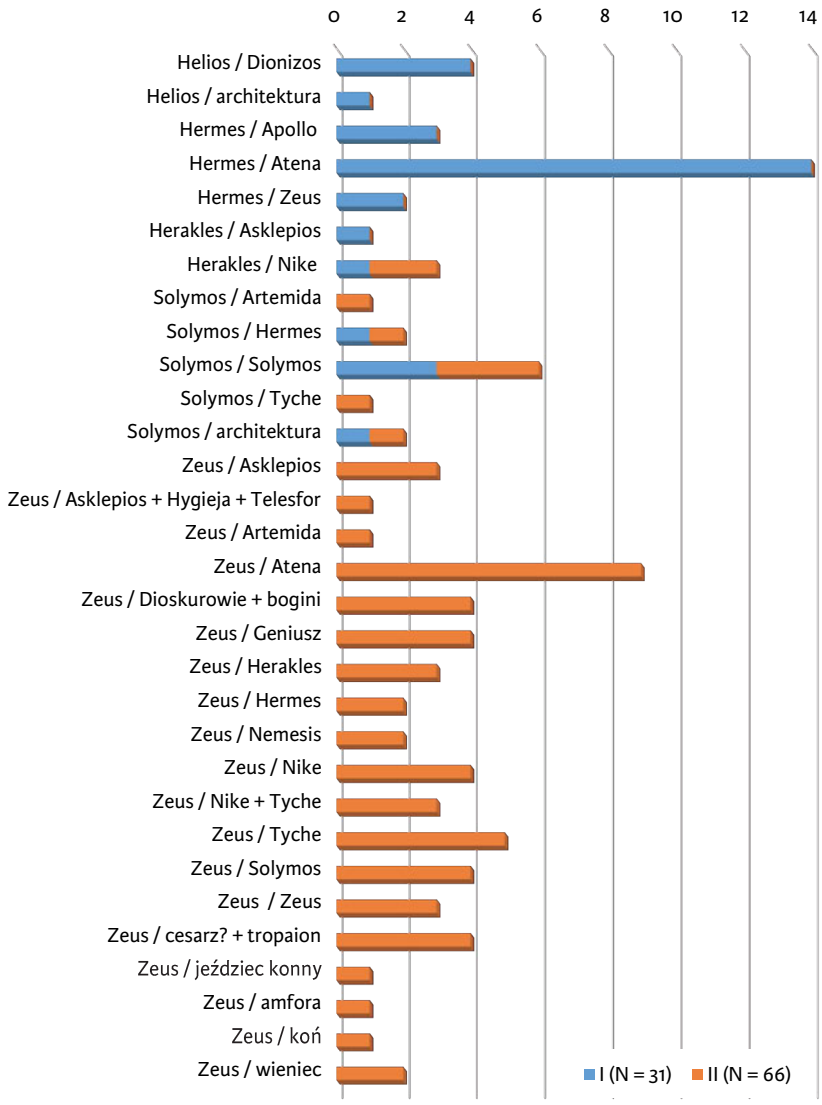

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Mennica w Termessos Maior, która rozpoczęła działalność w I wieku (*RPC* 1, 3514), aktywność rozwinęła zwłaszcza w III wieku, produkując monety pseudoautonomiczne. Trzeciowieczne emisje zostały uporządkowane w dwie fazy (por. wykres 6, fazy oznaczone jako I i II): pierwsza przypada prawdopodobnie na lata czterdzieste III stulecia, druga mieści się w latach panowania Galliena. W wyobrażeniach tych monet królują bogowie, jest ich aż kilkunastu. Zwraca jednak uwagę, że sporo miejsca zajmują odwołania do lokalnego herosa założyciela Solymosa, który na awersach i rewersach monet pojawia się w różnych konfiguracjach z bogami i bóstwami. W obu fazach to ponad 16% typów i wariantów monet.

82 Por. np. Apoll. *Bibl.* 1.21; Hyg. *Fab.* 53.2.

Wykres 6
Termessos Maior: motywy na rewersach monet (po 235 r.)

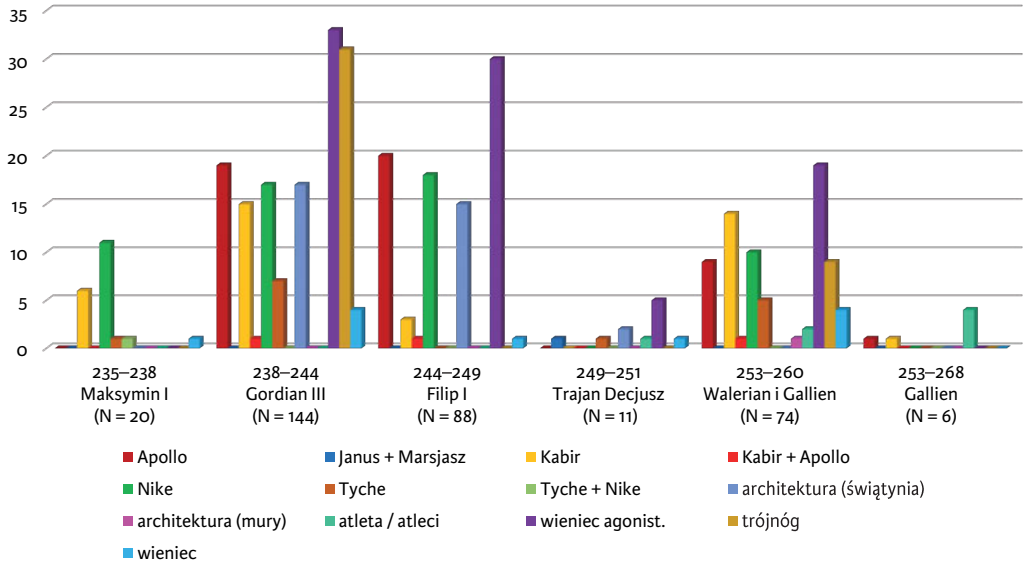
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Z kolei w mennictwie z Tessaloniki prawie połowę typów monetarnych zdobiło przedstawienie atlety lub nagród agonalnych, czym nawiązywano do lokalnych igrzysk (por. wykres 7b). Był to wątek wiodący w mennictwie Tessaloniki w całym okresie III wieku (mennica z przerwami działała od lat

rządów Maksymina Traka po samodzielne panowanie Galliena). W tym obszernym zbiorze (N = 343) wskazaną tematykę realizowało około 40% typów i wariantów miejscowych monet, uzupełniały ją wyobrażenia bóstw i bogów (ponad 40%) i architektury (około 10%). Zauważyć jednak można zmiany ilościową i jakościową w tymże mennictwie, a ich cezura przypada na panowanie Trajana Decjusza, kiedy Tessalonika zyskała status kolonii[83]. Odtąd i mniej jest podejmowanych motywów, i pojawiają się wśród nich nowe (por. wykres 7a). Jest więc charakterystyczny w mennictwie kolonialnym motyw Marsjasza, będący dodatkiem do pierwszorzędnych postaci Janusa bądź Tyche (*RPC* 9, 141, 146).

Wykres 7a

Tessalonika: motywy na rewersach monet (235–268). Rozkład chronologiczny

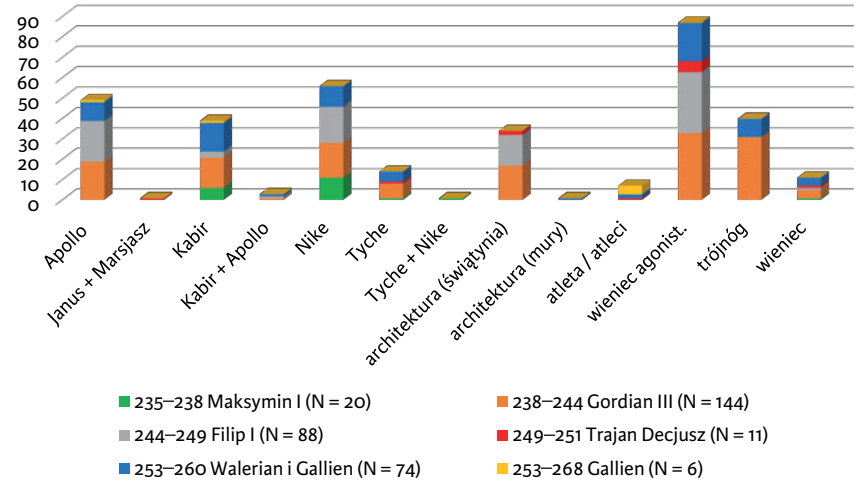

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

83 Charakterystykę mennictwa z Tessaloniki, ze szczególnym uwzględnieniem wątków ikonograficznych, por. Touratsoglou, 1988, s. 93–96.

Wykres 7b

Tessalonika: motywy na rewersach monet (235–268). Konfiguracja grup wyobrażeń

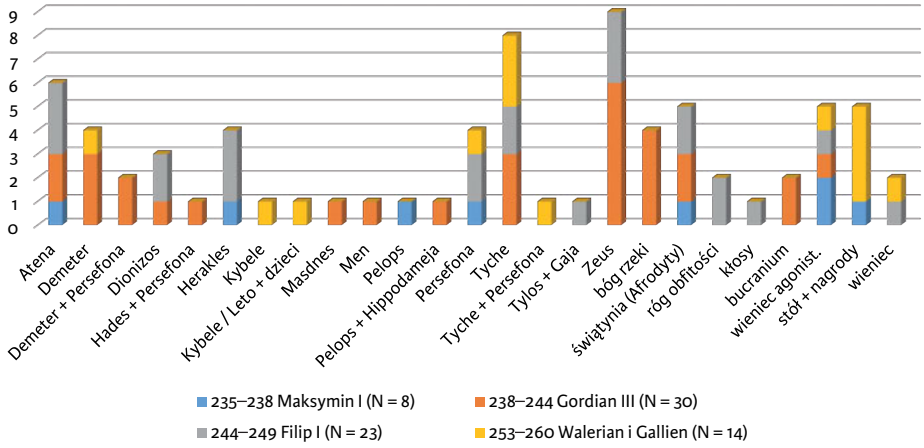

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Mieszanie się mitycznych wątków bardziej i mniej rozpowszechnionych, przeplatane oryginalnymi pomysłami akcentującymi kontekst lokalny można oczywiście odnaleźć w wielu mennicach. Tu ostatnim ich przykładem jest mennica w lidyjskim Sardes (por. wykres 8).

Wykres 8

Sardes: motywy na rewersach monet (po 235 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Na rewersach monet emitowanych w Sardes – poza skromnym nawiązaniem do agonów – dominują postacie bogów i bóstw. W ich licznym gronie znaleźli się również ci, którzy personifikują okoliczne rzeki. Jest więc Hermos imiennie wskazany w napisie: ΕΡΜΟϹ (*RPC* 7.1, 246, por. *RPC* 7.1, 241). Na monecie *RPC* 7.1, 231.1–2 bóg rzeki ukazany jako mężczyzna we wpółleżącej pozie i z atrybutem (urna z wodą) charakterystycznym dla tej grupy personifikacji zyskuje dodatkowy atrybut, jakim jest mała dziecięca postać. Niegdyś podobne wyobrażenia w mennictwie prowincjonalnym analizował Louis Robert, który doszedł do wniosku, że takie zestawienie bóstwa rzeki z dzieckiem może być obrazem rzeki i jej dopływu[84]. Rewersy z Sardes mogą więc pokazywać Hermosa i wpływającą doń mniejszą rzekę Paktolos. Zyskała ona nazwę od mitycznego herosa Paktolosa. Ten syn Zeusa i Leukotei podczas misteriów ku czci Afrodyty pozbawił dziewictwa własną siostrę. Gdy zdał sobie sprawę z tego czynu, rzucił się w fale rzeki Chrysorroas. Odtąd rzece zmieniono nazwę. Zresztą ta poprzednia również pochodziła od bohatera – syna Apollina i Agatippe, który ukradłszy złoto, schronienia przed pościgiem szukał w rzece[85].

Na monetach z Sardes jest pokazany również Pelops, syn Tantala, przezeń poćwiartowany i podany jako danie podczas uczty, potem jednak przywrócony do życia. Zasłynął skutecznym udziałem w zawodach o rękę Hippodamei, córki króla Ojnomaosa. Jadąc z nią na rydwanie, pod opieką Posejdona, dzięki pomocy Myrtilosa, woźnicy, zwyciężył w wyścigu nad Ojnomaosem, który zginął zabity przez Pelopsa albo zaplątany w lejce i wleczony przez konie[86]. Ten szczególny wyścig obrazują rewersy monet *RPC* 7.1, 230 z przedstawieniem jadącej w kwadrydze pary, identyfikuje ją napis: ΠΕΛΟΨ oraz ΙΠΠΟΔΑΜΕΙΑ. Na innych monetach (*RPC* 6, 4531 temp.) Pelops (ΠΕΛΟΨ) występuje sam, jadąc konno. Model samotnego jeźdźca był znany wcześniej, lecz konkretnie Pelops był bohaterem bardzo rzadko przywoływanym w mennictwie prowincjonalnym[87].

Oryginalnym wątkiem jest również opowiedziana na monetach z Sardes historia bohatera, którego przeciwnikiem był wąż. Punktem wyjścia niech będzie los Tylosa, znany z przekazu Nonnosa (*Dion.* 25.451–454). Kiedy Tylos przechadzał się nad brzegiem Hermosu, nadepnął na węża, a ukąszony przez niego, zmarł. Wtedy jego siostra Moria wezwała na pomoc potężnego Dama-

84 Robert, 1981a, s. 346–352.

85 Por. Pseudo-Plut. *De fluv.* 7; por. Nonn. *Dion.* 24.52, 43.411. Paktolos i Hermos – por. Talbert, 2000, mapa 56, G4–5.

86 Na przykład Apoll. *Bibl.* 2.36; 3.44; Apoll. *Epit.* 2.3–9; Hyg. *Fab.* 83–84; Paus. 5.17.7; 6.20.17; 21.6–11; 8.14.10–11 (Myrtilos).

87 Poza wskazanymi por. Sardes – *RPC* 3, nr 2397–2398; *RPC* 5.2, ID 73219, 74061; *RPC* 6, nr 4520 temp.; Magnezja *ad Sipylum* – *RPC* 4.2, nr 1329 temp.; Smyrna – *RPC* 4.2, nr 237 temp.

sena, syna Gai (Ge). Ten wyrwał drzewo z korzeniami i zmiażdżył nim węża. A wtedy zobaczyli samicę węża pełzającą do lasu i niosącą stamtąd w pysku ziele, które następnie włożyła do pyska gada, a ten ożył. Wówczas i Moria nazbierała cudownego ziela, by przy jego użyciu przywrócić życie Tylosowi[88]. Skomplikowaną historię opowiadają wyobrażenia z czasów Sewerów: jest tu Tylos, który otrzymuje roślinę od Masnesa noszącego maczugę, ich obu identyfikują imiona ΤΥΛΟϹ oraz ΜΑϹΝΗϹ (*RPC* 6, 4528 temp.). Na kolejnych, pochodzących z lat kryzysu III wieku, Tylos (ΤΥΛΟϹ) jedzie w wozie (*biga*) zaprzężonym w węże, przed nim zaś biegnie Gaja z rogiem obfitości (*RPC* 8, ID 20238). Kolejne emisje z Sardes prezentują Mas(d)nesa stojącego naprzeciw węża (ΜΑϹΔΝΗϹ – *RPC* 7.1, 232).

◆ 3.1.2.2
Labirynt ślkojarzeń w Apamei frygijślkiej: między Noem a Zeusem

Nie tyle w kontraście do „klasycznych" ujęć herosów oraz bogów i bóstw grecko-rzymskiego panteonu, ile na równorzędnych z nimi pozycjach swoją propozycję honorowania mitycznej, i nie tylko, przeszłości zgłosiła mennica w Apamei frygijskiej. Na jej produktach pojawiają się odniesienia zarówno do szerzej znanych epizodów mitycznych, jak i wątki zaczerpnięte z kontekstu lokalnego, w którym mieszczą się nawet wyobrażenia unikalne w mennictwie prowincjonalnym. To prawdziwa plątanina licznych skojarzeń (por. wykres 9), odnajdywana *notabene* również w wielu innych ośrodkach menniczych.

Mennica w Apamei frygijskiej bynajmniej nie stroniła od prezentowania na swych monetach popularnych postaci mitologicznych. Przykładowo w wyobrażeniach rewersowych znalazło się miejsce na przedstawienie Bellerofonta jadącego na skrzydlatym rumaku, Pegazie, i walczącego z Chimerą (*RPC* 10, ID 63112; por. il. 79)[89]. Jakkolwiek to postać popularna, to jednak w mennictwie w Apamei był to wcześniej motyw nieznany i w ogóle rzadko występujący na monetach w III wieku – poza tymi z Apamei pojawił się jedynie na monetach Gordiana III z Patary (*RPC* 7.2, 2189)[90].

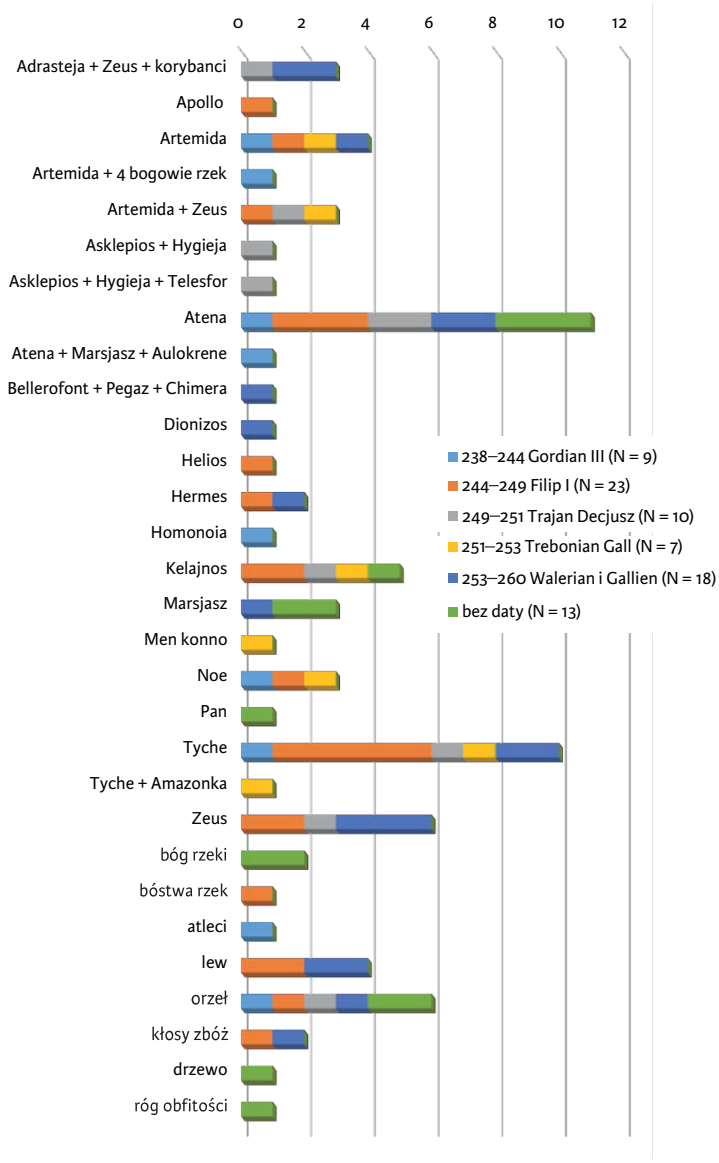
---

88 Por. Apoll. *Bibl.* 3.17–20; Hyg. *Fab.* 136.1–7. Podobna historia z uzdrawiającym zielem i nauką daną przez węża. Niejaki Polyidos w ten sposób przywrócił życie Glaukosowi, synowi Minosa i Pasifae.

89 Por. Apoll. *Bibl.* 1.86, 2.30–33.

90 W okresie wcześniejszym Hydisos: *RPC* 6, nr 5319 temp.; Tyateira: *RPC* 6, nr 4394 temp., 11045 temp.; Aleksandria: *RPC* 4.4, nr 421, oraz – przede wszystkim – Korynt, gdzie motyw znany w mennictwie republikańskim: *RPC* 1, nr 1116, 1128, był kontynuowany w dobie cesarstwa

Wykres 9
Apameia (Frygia): motywy na rewersach monet (po 238 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

---

i to w dwóch różnych schematach: Bellerofont jadący na Pegazie oraz Chimera: *RPC* 1, nr 201; *RPC* 2, nr 113, 115, 118; *RPC* 3, nr 191, 236, 249–251; *RPC* 4.1, nr 4663 temp., 5169 temp., 7582 temp., 7910 temp., 7957 temp., 9467 temp., 9635 temp., 9864 temp., Bellerofont i Pegaz: *RPC* 2, nr 116; *RPC* 3, nr 119, 133–135, 260; *RPC* 4.1, nr 7581 temp., 7874 temp.

Ponadto w wyobrażeniach numizmatów z Apamei frygijskiej zabłąkał się Noe. Pomysł rewersu odsyłający do jego historii został wypracowany wcześniej, w epoce Sewerów[91], a po 235 roku zrealizowano go na monetach Gordiana III (*RPC* 7.1, 701), Filipa Araba (*RPC* 8, ID 20588) oraz Treboniana Galla (*RPC* 9, 820). Wyobrażenie rewersów tych monet ukazuje dwa epizody z biografii biblijnego bohatera. W pierwszym dwie postacie (męska i żeńska) są ukazane wewnątrz arki, która w formie skrzyni z podniesionym wiekiem unosi się na falach. Na wieku widać ptaka (kruka?). Drugi epizod ukazuje dwie stojące postacie z uniesionymi w dziękczynnym geście prawicami, nad nimi zaś ukazany jest ptak (gołąb?) niosący gałązkę. Dodatkowo umieszczony na skrzyni napis ΝΩΕ podaje imię głównego bohatera numizmatycznej opowieści (il. 80). Zatem to historia o potopie i Noem uratowanym z kataklizmu.

Il. 79
Æ (37 mm, 24,44 g, 5,5 h), Apameia, 253–260; *RPC* 10, ID 63112;
aw.: ΑΥΤ Κ ΠΟ ΛΙΚ ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟ CΕΒΑCΤΟC,
popiersie cesarza w *corona laureata* i pancerzu, pr.;
rew.: ΠΑΡ ΑΙΛ ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΟΥ ΑΠΑΜΕΩΝ, Bellerofont jadący na Pegazie, niżej Chimera

Il. 80
Æ (34 mm, 22,02 g, 6 h), Apameia, 244–249; *RPC* 8, ID 20588;
aw.: ΑΥΤ Κ ΙΟΥΛ ΦΙΛΙΠΠΟC ΑΥΓ,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: ΕΠ Μ ΑΥΡ ΑΛΕΖΑΝΔΡΟΥ Β ΑΡΧΙ ΑΠΑΜΕΩΝ ΝΩΕ, po lewej dwie postacie w arce,
na niej ptak, wyżej lecący ptak z gałązką, po prawej dwie postacie stoją, unosząc ręce

91 *RPC* 5.2, ID 43, 1006; *RPC* 6, nr 5706 temp. Por. Madden, 1866, s. 173–219; por. też Reinach, 1877, s. 70–74; Kiełczewska, 2008, s. 457–462.

To wyjątkowe sięgnięcie w mennictwie prowincjonalnym po motyw biblijny trudno jednoznacznie objaśnić. Stara opowieść trafić musiała we frygijskim mieście na podatne podłoże, niewykluczone, że przygotowane do tego aktywnością miejscowej społeczności żydowskiej, a może – to bardziej prawdopodobne – pobudzane skojarzeniem do nazwy miasta. Mianowicie – jak przekazują Strabon (12.8.13 (C 576)) i Pliniusz Starszy (*Nat.* 5.29.106) – Apameia zwana była niegdyś Kibotos. Termin κιβωτός oznacza „arkę", ale również „pudło", „skrzynię", czyli pojemnik używany na przykład do transportu różnych towarów. Dwuznaczność pojęcia odsyłająca do skojarzeń biblijnych oraz do kontekstu ekonomicznego tylko ułatwiła wprowadzenie opisanego motywu do mennictwa z Apamei. Już za czasów Hadriana bóg miejscowej rzeki, Marsjasz, został zaprezentowany na monetach *RPC* 3, 2586 z inskrypcją zawierającą określenie *kibotos* (ΑΠΑΜΕΩΝ ΜΑΡCΥΑC ΚΙΒΩΤΟΙ), a jego zwyczajowe dla bóstw fluwialnych przedstawienie – wpółleżący mężczyzna, obok urna z wodą – tym razem zostało umieszczone w skalnym otoczeniu, powyżej zaś ukazano kilka skrzyń. Marsjasz to mała rzeka, wpływająca do Meandra, wraz z rzekami Obrimas i Orbas oplatająca górę, pod którą usytuowana jest Apameia[92]. Możliwe, że górę wznoszącą się nad miastem utożsamiono z tą, pod którą osiadła arka. Oracula Sybillina (1.320–324) zaś wskazywały górę Ararat jako miejsce, gdzie dotarła arka i skąd wytrysnął Marsjasz[93].

Zbieg różnych okoliczności sprawił, że w mennictwie z Apamei zaistniało wyobrażenie oryginalne. Cel był jeden: zademonstrować zakorzenienie miasta w odległej przeszłości. Jest jednak więcej interesujących (choć nie unikalnych) motywów konstruowanych na podstawie skojarzeń z kontekstem lokalnym. Pożywki dostarczał Marsjasz, ale również inne okoliczne rzeki i zbiorniki wodne. Na monetach Gordiana III (*RPC* 7.1, 699) cztery bóstwa wodne otaczają posąg Artemidy *Ephesia*. Na emisjach Filipa Araba (*RPC* 8, ID 20586) pokazano upostaciowane dwie główne rzeki: Meander i Marsjasz. Wpleciono w wyobrażenia monetarne również opowieść o kunszcie Marsjasza w grze na aulosie. Wedle mitu Marsjasz znalazł instrument porzucony przez Atenę. Bogini wyrzuciła go, ujrzawszy w strumieniu, że gra na aulosie zniekształca jej twarz. Potem Marsjasz zginął, przegrawszy współzawodnictwo z Apollinem, bóg zawiesił go na drzewie i obdarł ze skóry. Z łez opłakujących go bóstw pól i lasów, nimf i satyrów wezbrały podziemne strumienie i wytrysnęły na powierzchnię, dając początek rzece płynącej we Frygii[94]. Numizmatyczny skrót tych perypetii

92 Por. Plin. *Nat.* 5.29.106; por. też Talbert, 2000, mapa 65, D1.

93 Por. Ios. *Ant.* 1.3.6.

94 O Marsjaszu por. np. Ov. *Met.* 6.383–400; Paus. 1.24.1, 2.7.9, 22.9; Apoll. *Bibl.* 1.4.2; Hyg. *Fab.* 165; Pseudo-Plut. *De fluv.* 10. Por. Paus. 10.30.9, wzmianka o malowidle w Delfach pre-

Marsjasza ukazuje rewers monety Gordiana III (*RPC* 7.1, 700)[95]. Jest tu grająca na podwójnym flecie Atena, która odbija się w jeziorze (Aulokrene), jest i Marsjasz wśród skał. Zresztą i na innych wspomnianych monetach z Apamei Marsjasz, bóg rzeki, otrzymał flet jako atrybut.

Il. 81
Æ (37 mm, 24,11 g, 6 h), Apameia, 253–260; *RPC* 10, ID 63110;
aw.: AYT K ΠO ΛIK OYAΛEPIANO CEBACTOC,
popiersie cesarza w *corona laureata* i pancerzu, pr.;
rew.: ΠAPA ΠPOKIΛIANOY TPYΦΩNOC AΠAMEΩN,
nimfa z dzieckiem i dwaj korybanci

Inny szeroko znany mit, który znalazł swe odzwierciedlenie na monetach z Apamei, dotyczy dzieciństwa Zeusa. Kompilując różne przekazy, można podać, że Rea po urodzeniu Zeusa, aby ochronić dziecko przed chcącym je pożreć Kronosem, powierzyła je w opiekę nimfom. Piastunki wychowywały dziecko w ukryciu, karmiąc mlekiem kozy Amaltei[96]. To samo imię – Amalteja – nosiła również jedna z nimf opiekunek boga; pozostałe to na przykład Adrasteja, Ida, Diktynna. Pomocy udzielili też kureci, którzy strzegli przed Kronosem niemowlęcia – uderzali włóczniami o tarcze, tańczyli i śpiewali, aby zagłuszyć płacz dziecka[97].

Z tradycją dotyczącą dzieciństwa Zeusa utożsamiały się liczne ośrodki, jak bowiem zauważył Pauzaniasz, opisujący z perspektywy II wieku przeszłość i zabytki dawnej Grecji: „Zliczyć wszystkie kraje, pragnące uchodzić za miejsce narodzin i niemowlęctwa Zeusa, choćby nawet ktoś jak najbardziej pragnął,

zentującym Marsjasza siedzącego na skale, ale również o tym, jak Marsjasz obronił – wodą z rzeki i grą na aulosie – miasto przed Galatami. Por. Birley, 1995, s. 16; Lebreton, 2006, s. 307.

95 Por. *RPC* 5.2, ID 624. Na innych monetach ograniczono się do przedstawienia Ateny, która, siedząc na skale, gra na flecie: *RPC* 4.2, nr 3351 temp.; *RPC* 8, ID 20587; *RPC* 10, ID 63115.

96 Na przykład Diod. Sic. 5.70; Hyg. *Poet. astr.* 2.13; Hyg. *Fab.* 139; Arat. *Phaen.* 163; Callim. *Hymn.* 1.46–54. Inną wersję przekazuje Ath. 9.18.375–376: po narodzinach Zeusa na Krecie to świnia karmiła swym mlekiem dziecko, a chrząkaniem zagłuszała jego płacz.

97 Por. Callim. *Hymn.* 1.52–54; Diod. Sic. 5.65 i 70; Apoll. *Bibl.* 1.5; Hyg. *Fab.* 139: korybanci; Paus. 5.7.6: Daktylowie z Idy; Lucr. 2.633–640: kureci diktejscy.

byłoby niepodobieństwem!" (4.33.1, tłum. Janina Niemirska-Pliszczyńska). Motyw opieki nimf nad Zeusem znalazł się więc na emisjach wielu miast prowincjonalnych. W III wieku podjęły go na przykład Akmonia, Dokimeion, Magnezja *ad Maeandrum*, Side, Seleukia *ad Calycadnum*, Synnada. W tych kilku mennicach rozproszonych na rzymskim Wschodzie powielono schemat ikonograficzny złożony z postaci kobiecej z dzieckiem na ręku, niekiedy uzupełniając go postaciami męskimi, które unoszą tarcze w symbolicznym tańcu, albo dołączając sylwetkę kozy[98].

Pretensje takie zdradziła również Apameia, gdzie w III wieku powstały emisje *RPC* 9, 810; *RPC* 10, ID 63110 i 63111 przedstawiające opiekunkę, trzymającą w ramionach dziecko; obok są dwie postacie zbrojne w tarcze i miecze (il. 81). To jeszcze jedna ikonograficzna aluzja do wspomnianego epizodu mitycznego o tym, jak kureci pomagali uchronić małego Zeusa przed Kronosem.

Pojawia się wreszcie na monetach z Apamei heros eponim miasta: to postać stojąca z berłem i *phiale*. Prezentowany od drugiej połowy II wieku[99], został przywołany w kilku emisjach skumulowanych w okresie 244–253, powstałych za rządów Filipa Araba (*RPC* 8, ID 20590, 68267), Trajana Decjusza (*RPC* 9, 811) i Treboniana Galla (*RPC* 9, 819). Byłby to syn Posejdona i Kelajno – Kelajnos, którego imię przetrwało w jednym ze starszych nazwań Apamei (Kelajnaj) i jej mieszkańców (Kelainai)[100].

◆ 3.1.2.3
Perseusz i spotkanie mitycznych wędrowców w Tarsie

Mennictwo z Tarsu, w którym w okresie cesarstwa emitowano monetę aż po lata wspólnych rządów Waleriana i Galliena (253–260), cechuje w III wieku duża rozmaitość motywów (por. wykresy 10a–b). Składają się na nią szczególnie liczne postacie bóstw i bogiń (to ok. 50% zbioru typów, N = 405), a także personifikacje uniwersalnych cnót, abstraktów oraz instytucji miejskich i jeszcze inne wyobrażenia.

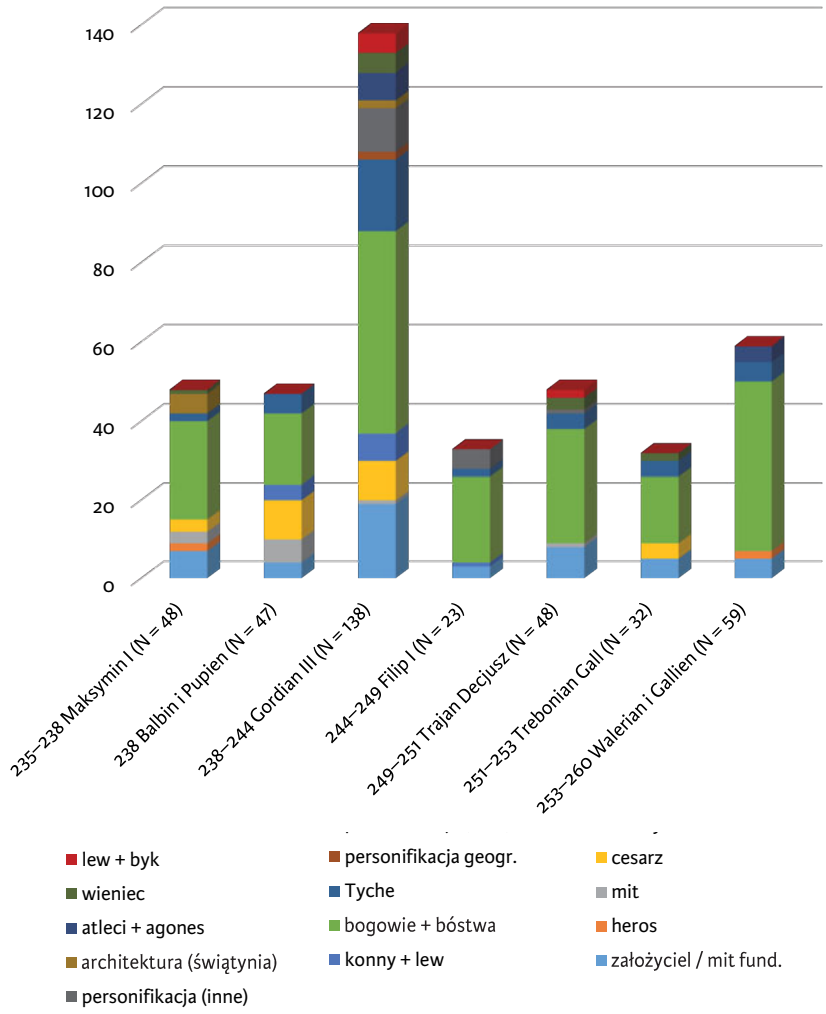
---

98 Akmonia: *RPC* 7.1, nr 629; *RPC* 9, nr 843; Dokimeion: *RPC* 7.1, nr 752–753; Magnezja *ad Maeandrum*: *RPC* 7.1, nr 511.1–2; Seleukia *ad Calycadnum*: *RPC* 7.2, nr 2927; Side: *RPC* 6, nr 6440 temp.; Synnada: *RPC* 6, nr 5769 temp.; *RPC* 7.1, nr 790, 794; *RPC* 9, nr 879, 883; *RPC* 10, ID 63266, 63271, 63272, 63283, 63286. Por. szerzej: Robert, 1981a, s. 355–356; Lindner, 1994, s. 165–172, 183–185 (również o podobieństwie do motywu związanego z małym Dionizosem); Nollé, 2003, s. 635–643; Nollé, 2015b, s. 35–44.

99 *RPC* 4.2, nr 17542 temp.; *RPC* 5.2, ID 79 (ΚΕΛΑΙΝΟϹ ΑΠΑΜΕΩΝ); *RPC* 6, nr 5705 temp.

100 Por. Strab. 12.8.18 (C 579); Plin. *Nat.* 5.29.106.

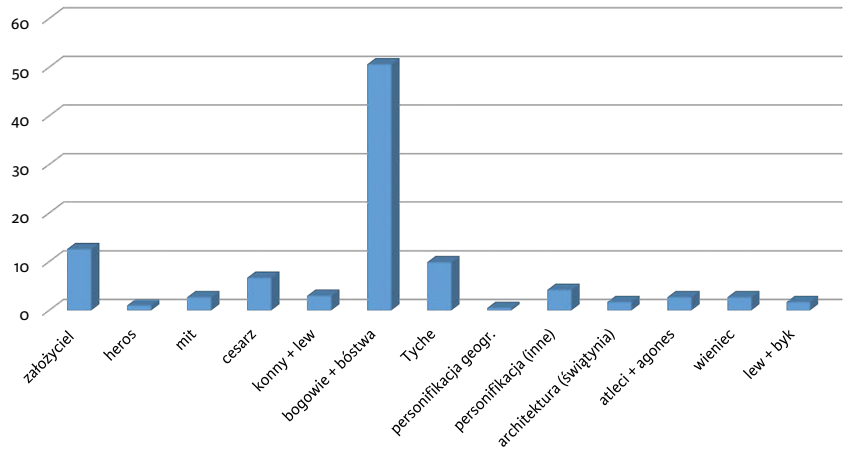
Wykres 10a
Tars: motywy na rewersach monet (235–260). Rozkład chronologiczny

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

W całym tym różnorodnym zbiorze wysoką rangę – określaną zarówno liczbami (ponad 12% typów i wariantów), jak i znaczeniem ideologicznym – zyskały w III wieku motywy odnoszące się do wątków, w których upatrywano założycieli miasta. Jednak nie tyle ilustrowano mit fundacyjny, ile honorowano pamięć o założycielach, prezentując ich sylwetki.

Wykres 10b
Tars: motywy na rewersach monet (235–260). Konfiguracja grup wyobrażeń

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Jakkolwiek nie ukazano wtedy, obecnego wcześniej w miejscowym mennictwie, Triptolemosa, wędrującego w poszukiwaniu tyryjskiej królewny Io, którego towarzysze, jak odnotował Strabon, mieli założyć Tars[101], to jednak są inne, ważne w lokalnej tradycji postacie. Powrócono do znanego od lat przedstawienia Sandana[102] (Sandasa czy Sandona), ukazując go w polosie na głowie, stojącego na lwie[103] lub przy monumencie piramidalnego kształtu (*pyra*)[104]. Wbrew temu, co napisał Ammianus Marcellinus (14.8.3), nie jest to „ex Aethiopia [...] Sandan [...] vir opulentus et nobilis" („Sandan, Etiopczyk, mąż bogaty i pochodzący ze znakomitej rodziny", tłum. Ignacy Lewandowski), lecz jeden z dawna czczonych tubylczych bogów – Sandas, którego numizmatyczna historia także sięga daleko wstecz[105]. Jego synkretyczny charakter ułatwiał asocjacje z innymi bohaterami. Są również na emisjach z Tarsu zapamiętani w tradycji *ktistai*, Herakles i Perseusz[106], dwaj herosi przybyli z daleka.

W przypadku Heraklesa jego rola założycielska została wprost zdefiniowana napisem ΚΤΙCΤΗC, umieszczonym na rewersach tutejszych monet powstałych

101 Por. *SNG* vA, nr 6005; *SNG* Lev., nr 1037, 1049; a także Strab. 16.2.5 (C 750).
102 Takie imię otrzymał w katalogu *RPC*.
103 *RPC* 6, nr 7111 temp.; *RPC* 7.2, nr 3098–3099; *RPC* 9, nr 1361, 1382.
104 *RPC* 7.2, nr 3149A, 3150; *RPC* 8, ID 3387, 3511; *RPC* 9, nr 1385, 1387.
105 Por. Pasmans, 2009, s. 1–5; także Mastrocinque, 2007, s. 197–217.
106 Por. Kluczek, 2024b, s. 87–107.

na początku III stulecia (il. 82)[107]. Znajduje ona wprawdzie tylko pojedynczą analogię literacką[108], w zamian koresponduje z nią duża popularność Heraklesa w emisjach prowincjonalnych z Tarsu. Czyniono w nich nawiązania do wybranych prac herosa (por. tabela 12), takich jak: polowanie na lwa nemejskiego i Hydrę lernejską, zabicie ptaków stymfalijskich, schwytanie łani kerynejskiej i byka kreteńskiego czy wyprawa po złote jabłka[109]. Wydaje się to dosyć przypadkowy zestaw spośród dwunastu możliwości, tym bardziej że wymienione prace mityczny heros realizował na Peloponezie, na Krecie, w kraju Hesperyd, a żaden kierunek nie wskazywał na Tars. Pokazano także walkę Heraklesa z olbrzymim Antajosem z Libii[110]. Poza tym prezentowano Heraklesa wraz z jego synem Telefosem[111] albo ograniczano się do jego pojedynczej sylwetki[112]. Ten ostatni model – stojący heros wspierający się na opartej na ziemi maczudze – był najbardziej trwałym przedstawieniem Heraklesa.

Il. 82
AR Didr (?) (22 mm, 5,14 g, 12 h), Tars, 217–218; *RPC* 5.3, ID 77554;
aw.: AVT K M OΠ CЄV MAKPINOC CЄB, popiersie cesarza w *corona laureata*, pr.;
rew.: TAP MHTP KTICTHC, Herakles leżący

Równie popularne było przedstawienie Perseusza, w którym upatrywano jednego z założycieli cylicyjskiego miasta. A przecież kolebką Perseusza był Argos na Peloponezie, gdzie niegdyś Zeus nawiedził królewnę Danae, matkę bohatera, i skąd jego dziad, król Akrisjos, wygnał i córkę, i wnuka, puszczając ich w skrzyni na morze[113]. Fale wyrzuciły oboje na brzeg wyspy Serifos,

107 Cox, 1941, nr 192; *SNG* Fr., nr 1547; *SNG* Lev., nr 1074; *RPC* 5.3, ID 77554, 84834.

108 Dio Chrys. *Or*. 33.47: ‘o’ αρχηγός ‘Ηρακλῆς. Por. Chuvin, 1981, s. 319.

109 *RPC* 7.2, nr 3070–3077, 3134; *RPC* 6, nr 30336 temp.; *RPC* 8, ID 3223; *RPC* 10, ID 60604.

110 *RPC* 6, nr 7136 temp.; *RPC* 7.2, nr 2979, 3006; *RPC* 8, ID 3267; *RPC* 9, nr 1411A.

111 *RPC* 6, nr 7107 temp.; *RPC* 9, nr 1354–1355.

112 *RPC* 6, nr 7102 temp., 7108 temp.; *RPC* 7.2, nr 3078–3079; *RPC* 8, ID 3475; *RPC* 9, nr 1353, 1356, 1404–1405; *RPC* 10, ID 72243.

113 Genealogia Perseusza, np. Hom. *Il*. 14.319; Hdt. 6.53, 7.61; Diod. Sic. 4.9.1; Hyg. *Fab*. 155.2, 224.2, 244.3, 273.4. Związek Zeusa i Danae i los królewny, np. Ov. *Met*. 4.607–611, 4.95–697, 6.113; Hyg. *Fab*. 63; Ap. Rhod. *Arg*. 4.1091–1092.

tu Perseusz dorastał i stąd wyruszył w świat, doświadczając wielu perypetii i przygód. Perseusza zaprezentowano w różnych aranżacjach na awersach albo rewersach monet w kilkunastu ośrodkach menniczych, w niektórych z nich ta obecność trwała w III wieku (por. tabela 16)[114].

Tabela 16
Perseusz w wyobrażeniach monet prowincjonalnych (po 235 r.)

Mennica	Motyw								
	Perseusz stoi/kroczy + głowa Meduzy	Perseusz + Diktys	Perseusz + Polydektes	Perseusz + Gorgony + Hypnos + świątynia Apollina	Perseusz + Andromeda	Perseusz + posążek Apollina Lykiosa	Perseusz + Apollo	Perseusz + Herakles + Tyche + bóg rzeki	Perseusz + trzy postacie + ara + byk + posąg Apollina Lyk.
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
Aigeai	Ai.1								
Anemurium	An.1								
Argos	Ar.1								
Daldis				Dal.4					
Damaszek	Dam.1								
Deultum					De.5				
Ikonium	Ik.1								
Kidyessos			Kid.3						
Koropissos					Kor.5				
Samos	S.1								
Tars	Tr.1	Tr.2				Tr.6	Tr.7	Tr.8	Tr.9

I: Ai.1. *RPC* 8, ID 21724; **An.1.** *RPC* 6, 7009 temp., 7012 temp., 7013 temp., 7014 temp.; **Ar.1.** *RPC* 10, ID 85610; **Dam.1.** *RPC* 10, ID 88665; **Ik.1.** *RPC* 10, ID 61465, 61466; **S.1.** *RPC* 10, ID 61269; **Tr.1.** *RPC* 6, 7110 temp.; *RPC* 7.2, 2982, 3008; *RPC* 7.2, 3095–3096
II: Tr.2. *RPC* 7.2, 3092–3093; *RPC* 9, 1350–1351
III: Kid.3. *RPC* 10, ID 91571
IV: Dal.4. *RPC* 7.1, 200

114 Pomijam w tabeli monety z Ikonium, w wyobrażeniach których jest ukazana harpa (atrybut Perseusza) jako element towarzyszący Kybele, Fortunie, Romie, Aequitas, cesarzowi, jeńcom, występujący w scenie *aratrum*, por. *RPC* 7.2, nr 2760–2770, 2775–2776 (238–244 r.).

V: De.5. *RPC* 6, 808 temp., 833 temp.; *RPC* 7.2, 810, 865, 1037; *RPC* 8, ID 48554; **Kor.5.** *RPC* 6, 6923 temp., 30212 temp., 30835 temp.; *RPC* 10, ID 60446
VI: Tr.6. *RPC* 7.2, 3094, 3097; *RPC* 9, 1360; *RPC* 9, 1406–1407; *RPC* 10, ID 60566, 88593
VII: Tr.7. *RPC* 6, 7125 temp.
VIII: Tr.8. *RPC* 10, ID 60622
IX: Tr.9. *RPC* 7.2, 3141–3142; *RPC* 9, 1349

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Najczęstszy był obraz tryumfującego Perseusza, którego atrybutem jest głowa Meduzy (por. il. 83). Stosunkowo popularny był także wątek dotyczący Perseusza i królewny Andromedy, którą bohater uratował przed pożarciem przez morskiego potwora Ketosa (il. 84)[115]. Są również, co warto podkreślić, unikalne wyobrażenia Perseusza, które wystąpiły w mennictwie wyłącznie w dobie kryzysu III wieku. Pierwszym jest obraz umieszczony w latach rządów Gordiana III (238–244) na rewersach monet *RPC* 7.1, 200 z Daldis. W rozbudowanej scenie „opowiedziano" wyprawę herosa na daleki Zachód po głowę Gorgony (il. 85)[116]. Trzy potworne siostry śpią pod drzewem, nad nimi stoi skrzydlaty Hypnos, personifikacja Snu. Ku leżącym zbliża się Perseusz, niosąc swój zakrzywiony miecz. Po ich drugiej stronie stoi koń, może to Pegaz, a może Chryzaor, którzy wyszli z szyi Meduzy, ale zwierzęciu brakuje widocznych skrzydeł, trop jest więc mało wyraźny. Wyżej zaś ukazana jest świątynia z czterema kolumnami (*tetrastylum*), z posągiem Apollina grającego na lirze (*Apollo Citharoedus*). To znany i szerzej używany motyw w miejscowym mennictwie[117]. W tym wypadku może symbolizuje lokalną budowlę kultową i łączy zobrazowaną wyprawę Perseusza przeciw Gorgonom z konkretnym punktem na mapie antycznego świata – z lidyjskim Daldis. Drugim zaś wyjątkowym typem monetarnym jest bodaj najpóźniejsze przedstawienie Perseusza w mennictwie prowincjonalnym, jakie w latach samodzielnych rządów Galliena (260–268) umieściła na swych produktach mennica w Kidyessos. Rewersy monet *RPC* 10, ID 91571 przedstawiające dwie postacie męskie naprzeciw siebie dotyczą wątku ukarania władcy

115 Spotkanie Perseusza i Andromedy, walka herosa z potworem por. np. Ov. *Met.* 4.668–739; Lyc. *Alex.* 834–846; Lucian. *Dial.* 14.3; Hyg. *Fab.* 64. Motyw w mennictwie z Deultum, por. Nollé, 2014a, s. 209–258, w Ikonium również Andromeda samodzielnie na rewersach *RPC* 7.2, nr 2759, por. von Mosch, 2019, s. 489–568. Motyw w sztuce antycznej por. Phillips, 1968, s. 1–23; Ogden, 2021, s. 91–94; inspiracje dla rozwiązania użytego w mennictwie por. Price, 1981, s. 69–75, fig. 3.

116 Brak analogii w znanych dziełach sztuki antycznej, por. Jones Roccos, 1994a, s. 340, nr 111 i s. 347. Opis akcji np. Ov. *Met.* 4.769–786; Apoll. *Bibl.* 2.39–42.

117 Na przykład Apollo z lirą: *RPC* 2, nr 1325B, posąg w świątyni: *RPC* 8, ID 20213; *RPC* 10, ID 61489.

Serifos – Polydektesa. Perseusz, używając uciętej głowy Meduzy, przemienia Polydektesa w kamień[118].

Il. 83
Æ (23 mm, 5,34 g, 1 h), Ikonium, 253–260; *RPC* 10, ID 61465;
aw.: IMP C P LIC GALLIENVS P F A,
popiersie cesarza w *corona radiata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: ICONIEN COLO S R, Perseusz stojący z harpą i głową Meduzy

Il. 84
Æ (24 mm, 5,49 g), Deultum, 238–239; *RPC* 7.2, 810;
aw.: IMP C M ANT GORDIANVS AVG,
popiersie cesarza w *corona laureata*, pancerzu i draperii, pr.;
rew.: COL FL PAC DEVLT, Perseusz i Andromeda, niżej Ketos

Il. 85
Æ (48 mm, 60,65 g, 6 h), Daldis, 238–244; *RPC* 7.1, 200;
aw.: AYT K M ANT ΓΟΡΔΙΑΝΟC, popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: ΕΠ Λ AYP ΗΦΑΙCΤΙΩΝΟC ΑΡΧ Α Τ Β ΔΑΛΔΙΑΝΩΝ, Perseusz, Gorgony leżące pod drzewem, obok Hypnos, po lewej koń, w tle świątynia z posągiem Apollina

118 Por. Apoll. *Bibl.* 2.45. Temat uchwycony w malarstwie wazowym, por. Jones Roccos, 1994b, s. 427–428.

Powróćmy do Tarsu. Tutejsze mennictwo wyróżnia się w kontekście wspominanej popularności motywu Perseusza oraz wypracowania nowych jego rozwiązań. Sam Perseusz wydaje się jedną z najważniejszych figur określających starożytność Tarsu i helleńskie początki cylicyjskiego miasta. Fundacyjna rola Perseusza jest dobrze ugruntowana w dawnych dziełach literackich. Jej najstarsze świadectwo pochodzi z I wieku, kiedy w greckim epigramacie Perseusz wprost został nazwany założycielem (κτίστης)[119]. Potem, już w III–IV (?) stuleciu, taką jego rolę odnotował Solinus, następnie Ammianus Marcellinus, a w okresie późniejszym kolejni autorzy: Nonnos z Panopolis (V w.) i Jan (Ioannes) Malalas (VI w.)[120]. W międzyczasie, począwszy od pierwszej połowy II wieku aż po ostatnie lata działalności mennicy w III wieku, tradycję o założeniu Tarsu przez Perseusza przekazują treści monet, rzecz jasna, w konwencji właściwej temu nośnikowi. Nie występuje w nich określenie *ktistes*, w zamian operuje się różnymi obrazami bohatera. Oprócz topicznego wizerunku pogromcy Gorgony wyróżnia się przedstawienie Perseusza występującego w parze z Apollinem albo trzymającego posążek Apollina Lykiosa. Takie wyobrażenia dają sygnał o związku cylicyjskiego miasta z peloponeskim Argos, skąd pochodził Perseusz i gdzie Apollo Lykios obdarzony był szczególną pamięcią[121]. Oryginalnym, znanym wyłącznie w Tarsie w mennictwie Gordiana III (238–244) i Trajana Decjusza (249–251)[122], modelem przedstawiania Perseusza jest ukazanie herosa stojącego obok Diktysa, rybaka, na co wskazują jego atrybuty: wędka, kosz i ryby (il. 86). Diktys był tym, który wyłowił skrzynię z Danae i Perseuszem, a także współzałożycielem miasta Serifos, a potem – kiedy tron został odebrany Polydektesowi – królem Serifos[123]. Oryginalne rewersy mogą, jak zasugerowano[124], obrazować jakiś nieutrwalony w przekazach literackich epizod z udziałem Perseusza i Diktysa, odnoszący się do fundacyjnego mitu Tarsu.

---

119 *Anth. Pal.* 9.557.

120 Sol. 38.3; Amm. Marc. 14.8.3; Nonn. *Dion.* 18.292–294 (νεόκτίστης), 34.188–192; Malal. 2.18 (36–37). Analiza tej tradycji: Garstad, 2014, s. 171–183. Nazwa własna Tarsu por. Steph. Byz. 605.1, *s.v.* Ταρσός. Związki Perseusza z Tarsem również: Luc. *Phars.* 3.225; Dio Chrys. *Or.* 33.1, 45, 47, 34.38. Działalność założycielska, por. Hyg. *Fab.* 275.5: założyciel Perseis; Paus. 2.16.3; Steph. Byz. 460.9, *s.v.* Μυκῆναι: założyciel Myken, tu również alternatywna wersja, że miasto założył Mykeneus.

121 Por. Paus. 2.19.3–4.

122 *RPC* 7.2, nr 3092–3093; *RPC* 9, nr 1350–1351. Por. Cox, 1941, nr 214. Wcześniej w mennictwie Karakalli: Cox, 1941, nr 189; *RPC* 5.3, ID 84759; por. Imhoof-Blumer, 1898, s. 177; oraz Sewera Aleksandra: *RPC* 6, nr 7088 temp.

123 Por. Apoll. *Bibl.* 1.88, 2.34–36, 46. Brat Polydektesa, zrodzony ze związku Magnesa, potomka – przez Ajolosa – Hellenosa, oraz najady. Uratowanie Danae i Perseusza przez Diktysa – również Strab. 10.5.10 (C 487); Paus. 2.18.1.

124 *SNG* Lev., nr 1118.

Il. 86
Æ (38 mm, 30,32 g), Tars, 238–244; *RPC* 7.2, 3093;
aw.: AYT K ANT ΓOPΔIANOC CEB Π Π,
popiersie cesarza w *corona radiata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: TAPCOY MHTPOΠOΛEΩC A M K Γ B, Perseusz i Diktys

Il. 87
Æ (32,5 mm, 19,54 g, 6 h), Tars, 253–260; *RPC* 10, ID 60622;
aw.: AY KAI ΠOY ΛI OYAΛEPIANOC CE Π Π,
popiersie cesarza w *corona radiata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: TAPCOY MHTPOΠOΛEΩC A M K Γ Γ,
Tyche siedząca, po prawej stronie Perseusz, z lewej Herakles, niżej bóg rzeki

Perseusz został ukazany również wespół z Heraklesem, jednak miało to wymiar okazjonalny[125]. Dobrym podsumowaniem ich koegzystencji są monety *RPC* 10, ID 60622 wyemitowane w końcowej fazie aktywności lokalnej mennicy, w okresie wspólnych rządów Waleriana i Galliena (253–260). Tyche, boska opiekunka miasta, zasiada w centrum sceny rewersowej, otoczona kilkoma postaciami, są to: bóg rzeki Kydnos, Perseusz stojący z harpą i trzymający wieniec nad głową Tyche oraz Herakles ze swą maczugą (il. 87). Całość wyobrażenia można określić numizmatyczną wariacją na temat tradycji założycielskiej Tarsu. W postaci Tyche, mającej u swych stóp boga rzeki ukazanego, jak gdyby płynął, można w tym wypadku upatrywać symbolu samego miasta. Jego mityczne po-

125 Por. monety z epoki Sewerów: *BMC* Cilicia, nr 183; *SNG* vA, nr 6019; *SNG* Lev., nr 1069; *SNG* Cop., nr 370; *SNG* Fr., nr 1539; *RPC* 5.3, ID 84801.

czątki symbolizują dwaj *ktistai*. Obaj wspierają swą obecnością sławę miasta, ale ważniejszy w tej parze wydaje się Perseusz. To on bowiem wieńczy Tyche. Niewykluczone, że powstanie spektakularnego wyobrażenia miało związek z chlubieniem się sławą, jaka spłynęła na Tars, który otrzymał trzecią neokorię[126]. Obraz obu mitycznych bohaterów podkreślał ich wkład w budowanie prestiżu miasta za pomocą rozgłosu, jaki zyskali w wielu miejscach dawnego świata.

◆ 3.2
Jądro: Rzym i cesarz

> ἡ γὰρ δὴ πρώτη λόγου δύναμιν ἐξελέγξασα οὐκ ἐπὶ πᾶν ἐφικνουμένην ἥδε ἐστί: περὶ ἧς μὴ ὅτι εἰπεῖν κατὰ τὴν ἀξίαν ἔστιν, ἀλλ᾽ οὐδ᾽ ἰδεῖν ἀξίως αὐτὴν, ἀλλ᾽ ὡς ἀληθῶς Ἄργου τινὸς πανόπτου, μᾶλλον δὲ τοῦ κατέχοντος αὐτὴν πανόπτου θεοῦ δεῖ.
>
> To miasto po raz pierwszy udowodniło, że potęga mowy nie może opanować każdego tematu. Nie tylko nie można go wysławić w sposób godny, ale nawet obejrzeć. Na to trzeba by zaprawdę jakiegoś wszechwidzącego Argusa, a raczej wszechwidzącego boga, który czuwa nad nim.
>
> Ael. Ar. *Or.* 14.198, tłum. Władysław Madyda

Druga faza dziejów mennictwa prowincjonalnego, sprzężonych z historią Cesarstwa Rzymskiego III wieku, obejmuje dziesięciolecie 244–253. Wydarzenia polityczne i militarne tego okresu, jak na przykład wzmożone naciski ze strony barbarzyńców zwłaszcza na ziemie naddunajskie, wywoływały perturbacje w zakresie emisji pieniądza prowincjonalnego. Kulminacyjnym i symbolicznym, a katastrofalnym dla cesarstwa zdarzeniem była bitwa z Gotami pod Abritus (251 r.) w Mezji. Prowadzone przez Rzym wojny ożywiały wszak jeszcze działalność menniczą w imperium. Szczególnie obfita produkcja typologiczna przypada na pierwszy okres wskazanej fazy, wytyczony rządami Filipa Araba (244–249). Utrzymywała się wówczas wysoka liczba mennic prowincjonalnych (por. tabela 17). Działalność niektórych z nich była jednak efemeryczna, serie monetarne krótkie i ograniczone do małej liczby typów.

---

126 Fakt ten odnotowują monety *RPC* 10, ID 60589, 60597, 60600, 60604, 60605, 60606, 60609, 60610, 60612, 60614, 60615, 60617, 60618, 60620, 60622, 60625, 60626, 60627, 60628, 60631, 60632, 60633, 60636, 60637, 60634, 60635, 60638, 60639, 60641, 72243, 72261. Pierwsza neokoria – rządy Hadriana (117–138), *RPC* 3, nr 3285–3297, druga – samodzielne rządy Kommodusa (180–192), *RPC* 4.3, nr 5037 temp., 5038 temp., 5039 temp., 5845 temp., 10275 temp., 10274 temp. Por. Weiss, 1970, s. 545–552; Burrell, 2004, s. 212–213; Amandry, Villemur, 2015, s. 285–287.

Tabela 17
Mennictwo prowincjonalne (244–253): zestawienie liczby mennic i typów monetarnych

Władca, daty panowania	Liczba	
	mennic	typów
Filip I (i Filip II), 244–249	175	3166
Trajan Decjusz, 249–251	85	1242
Trebonian Gall i Woluzjan, 251–253	71	956
Emilian, 253	9	65

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Niektóre ośrodki w latach kryzysu III wieku emitowały monetę okazjonalnie i w krótkim okresie. Takich było sporo podczas rządów Filipa Araba[127]. Pojedyncze mennice pracowały wyłącznie również za rządów Trajana Decjusza[128] oraz Treboniana Galla i Woluzjana[129]. Ponadto w tym dziesięcioleciu zakończyły swą działalność liczne inne mennice prowincjonalne[130]. Niektóre zaś po latach przerwy wznowiły swą produkcję, jak na przykład Heliopolis w Syrii[131].

Na dynamicznie zmieniającej się mapie ośrodków emitujących pieniądz prowincjonalny szczególne miejsce zajmują wyniesione za rządów Filipa Araba do rangi mennic kolonialnych Filippopolis (Philippopolis) w Arabii, Damaszek i Neapolis w Samarii[132] oraz Tessalonika, która status kolonii zyskała nieco póź-

127 Na Lesbos: Eresos, w Jonii: Chios, w Tracji: Bizya, w Likaonii: Barata, Ilistra, Laranda, we Frygii: Ankyra, Appia, Kidyessos, Stektorium, Synaus, w Karii: Kos, w Kommagenie: Samosaty (Samosata), Zeugma, w Cylicji: Diocezarea (Diocaesarea), w Myzji: Hadrianotherai, Poimanenon, w Syrii: Kyrrhos, Hierapolis, Nikopolis Seleucidis, w Pizydii: Amblada, w Lidii: Briula oraz w Arabii: Filippopolis.

128 W Judei: Aelia Capitolina, w Lidii: Anineta, Apollonoshieron, Maionia, w Mezopotamii: Resaina, we Frygii: Kolossai. Por. we Frygii: Metropolis (za rządów Filipa Araba i Trajana Decjusza).

129 W Tracji: Maroneia, w Lidii: Hermokapelia, we Frygii: Peltai.

130 Były to w Mezji: Kallatis, Marcianopolis, Tomis, w Macedonii: *koinon*, Pella, Beroia, Kassandreia, w Tracji: Deultum, Mesambria, w Poncie: Trapezunt (Trapezos), w Eolidzie: Aigai, Elaia, Temnos, w Jonii: Fokaja, w Cylicji: Anemurium, Kelenderis, Pompeiopolis, Selinus-Traianopolis, w Lidii: Blaundos, Hyrkanis, Filadelfia, w Samarii: Cezarea (Caesarea Maritima), Neapolis, w Judei: Rafia (Raphia), w Syrii: Damaszek, Laodikeia (Laodicea ad Mare), Paltos, w Pizydii: Andeda, Baris, Kolbasa, Komama, Olbasa, Sibidunda, Tityassos, Verbe, we Frygii: Dorylaion, Eukarpia, Hadrianopolis, Laodikeia (Laodicea ad Lycum), Metropolis, Midaion (Midaeum), Filomelion (Philomelium), Themisonion, w Myzji: Germe, Hadrianeia, Miletopolis, Perperene, w Paflagonii: Ionopolis Abonoteichos, w Karii: Neapolis *ad Harpasum*, w Mezopotamii: Edessa, Nisibis, w Arabii: Bostra, na Cykladach: Sifnos.

131 Por. Butcher, 2009, s. 169–187.

132 Por. Belayche, 2009, s. 171–174; Jellonek, 2023, s. 51–65; Neapolis ponadto: Burrell, 2004, s. 261–263; Sandberg, 2019, s. 146–147; Filippopolis: Rizos, 2022, s. 216–217.

niej, za rządów Trajana Decjusza[133]. Wydawać by się mogło, że ten awans stanowi dobry pretekst do wyeksponowania korzeni danego ośrodka. Tymczasem w tym zakresie każde z wymienionych miast realizowało inny program.

Filippopolis jest najbardziej intrygującym przypadkiem wśród nowych kolonii, ponieważ początek działalności tutejszej mennicy zbiegł się w czasie z założeniem miasta przez Filipa Araba na miejscu rodzinnej miejscowości Szahba, w krainie Trachonitis[134]. Te związki rodzinne upamiętniała nazwa nowej fundacji, wywodząca się od imienia cesarza, a także treści monet tu emitowanych. Znane są emisje z rewersowym wyobrażeniem Romy siedzącej, stojącej bądź ukazanej w popiersiu. Awersy tych monet zdobią wizerunki dynastów: Filipa Araba, jego syna Filipa juniora, również w randze augusta (Filip II), oraz cesarzowej Otacylii Sewery (il. 88)[135]. Jest również wyjątkowy w mennictwie prowincjonalnym wizerunek ojca Filipa Araba – ubóstwionego Juliusa Marinusa (il. 89–90)[136]. Ideowej siły nowej kolonii użycza, zamiast brakujących mitycznych korzeni, rodzina cesarska, której kolebką była Szahba. Szymon Jellonek porównuje obecność Juliusa Marinusa na monetach z Filippopolis do przypomnienia postaci Pitagorasa na emisjach z Samos. Ojciec cesarza, Marinus, odgrywa rolę dobroczyńcy miasta, którego założycielem jest sam cesarz[137].

Il. 88
Æ (28 mm, 16,11 g, 6 h), Filippopolis, 247–249; *RPC* 8, ID 2269;
aw.: MAP ΩTAKIΛI CEOYHPAN CEB,
popiersie cesarzowej, w diademie i draperii, pr.;
rew.: ΦIΛIΠΠOΠOΛITΩN KOΛΩNIAC S C,
Roma siedząca z dwoma posążkami na orle

133 Por. Burrell, 2004, s. 198–203.

134 Por. Aur. Vict. *Caes.* 28.1; *E. de Caes.* 27.4; mennica: Spijkerman, 1978, s. 258–261; Butcher, 1986–1987, s. 73–84.

135 Filip I: *RPC* 8, ID 2196, 2210, 2286; Filip II: *RPC* 8, ID 2279, 2375, 2409, 2439, 6067; Otacylia Sewera: *RPC* 8, ID 2269.

136 *RPC* 8, ID 2243, 2417, 2449.

137 Por. Jellonek, 2023, s. 54.

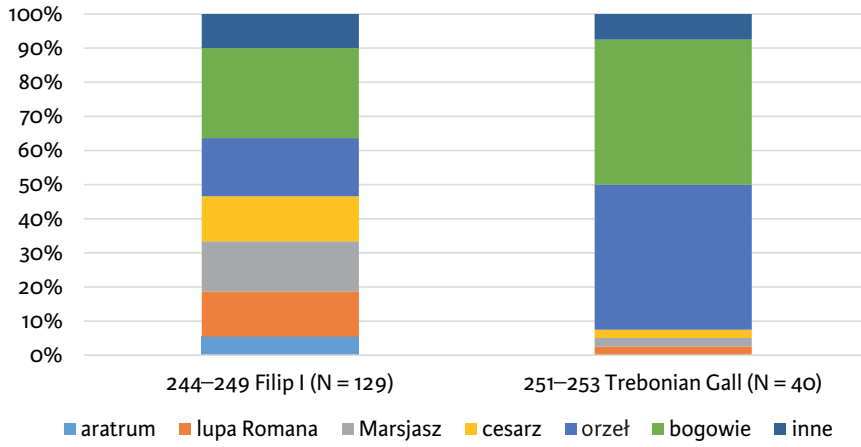
Il. 89
Æ (30 mm, 14,76 g, 12 h), Filippopolis, 247–249; *RPC* 8, ID 2243;
aw.: ΘΕΩ ΜΑΡΙΝΩ, popiersie Juliusa Marinusa, pr., orzeł;
rew.: ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΙΤΩΝ ΚΟΛΩΝΙΑC S C, Roma stojąca

Il. 90
Æ (24 mm, 7,18 g, 12 h), Filippopolis, 247–249; *RPC* 8, ID 2417;
aw.: ΘΕΩ ΜΑΡΙΝΩ, popiersie Juliusa Marinusa, pr., orzeł;
rew.: ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΙΤΩΝ ΚΟΛΩΝΙΑC S C, Roma siedząca

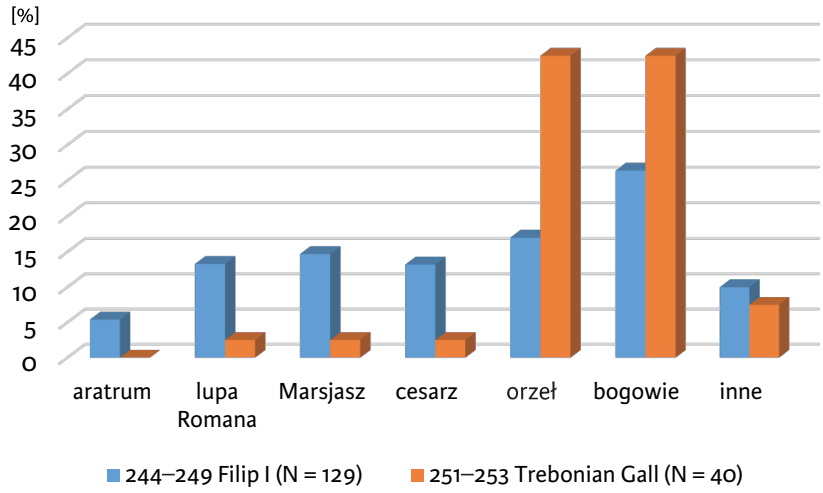
Mennictwo kolonii Neapolis w Samarii cechuje z kolei duża różnorodność wątków (por. wykresy 11a–b). Widoczna jest ona zwłaszcza na rewersach monet wyemitowanych w okresie rządów Filipa Araba. Potem – za rządów Treboniana Galla i Woluzjana – kiedy po krótkiej przerwie mennica wznowiła działalność, realizowany w niej program tematyczny został okrojony w stosunku do okresu poprzedniego.

Wykres 11a
Neapolis (Samaria): motywy na rewersach monet (244–253). Rozkład chronologiczny

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Wykres 11b
Neapolis (Samaria): motywy na rewersach monet (244–253). Konfiguracja grup wyobrażeń

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Zwłaszcza w tej pierwszej fazie są zaakcentowane tematy założycielskie, te jednak, które w tej przestrzeni należą do repertuaru motywów kolonialnych. Trzy główne motywy – *aratrum*, Marsjasz oraz *lupa Romana* – łącznie stanowią

33% wszystkich typów i wariantów wyemitowanych w Neapolis za rządów Filipa Araba. Znacząco (ponad 13%) uwidocznia się grupa rewersowych przedstawień władców i cesarzowej. Roma pojawia się okazjonalnie – tylko na rewersach *RPC* 8, ID 2350[138]. Cechą swoistą wyobrażeń w mennictwie z Neapolis tego okresu jest (niemal wszech)obecność charakterystycznego obrazu pobliskiej góry Gerizim, z jej dwoma wierzchołkami, portykiem u jej podnóża, wieńczącą ją świątynią Zeusa i drogą procesyjną wiodącą do sanktuarium. Motyw ten stał się wręcz ikoną miejscowego krajobrazu oraz miasta i sam w sobie wystarczał – jak przekonywała Jane DeRose Evans – by identyfikować ośrodek emitujący odnośne monety[139]. Ten obraz zestawiano z różnymi innymi motywami, są to na przykład postacie władców[140], a także symbole nawiązujące do rangi kolonii – Marsjasz[141], *lupa Romana* (il. 91)[142] oraz *aratrum* (il. 92)[143]. Z jednej strony motywy te odsyłają wprost do rzymskich korzeni Neapolis, a z drugiej – ponieważ tła użycza im symbol góry Gerizim – pozostają w kręgu tego, co lokalne. Dwa ostatnie symbole mają szczególny sens w kontekście aluzji do postaci założyciela. Z kolei motyw *aratrum* prezentuje postać w todze i *capite velato*, wyobraża ona kapłana czy założyciela za pługiem ciągniętym przez parę wołów. Motyw był popularny w mennictwie kolonialnym i miał określone znaczenie symboliczne. Obrazował ryt dokonany kiedyś jakoby przez samego Romulusa, który wytyczył *sulcus primigenius* wokół powstającego Rzymu, a potem powtarzany w aktach fundacyjnych kolonii. Uroczyste wyznaczenie granic miasta przez ich wyoranie lemieszem należało do symbolicznych początków statusu kolonii, rytuał ten celebrowano jako faktyczne narodziny kolonii[144]. Postać „oracza" na prowincjonalnych monetach jest anonimowa, owszem, w interpretacjach staje się kapłanem, członkiem kolegium *triumviri coloniae deducendae*, cesarzem, zawsze jednak można w niej dostrzegać symbolicznego założyciela[145].

---

138 Roma wieńczona przez Wiktorię. W podobnym układzie Atena i Nike na monetach Treboniana Galla i Woluzjana, *RPC* 9, nr 2136–2137, 2155.

139 Por. Price, Trell, 1977, s. 175; Harl, 1984, s. 68; Evans, 2011, s. 177–181, zwł. s. 179; Kropp, 2021, s. 220–236.

140 *RPC* 8, ID 2250, 2266, 2293, 2294, 2322, 2415, 2424, 2435, 2446, 2452, 2453, 2455, 2491, 27176. Por. *RPC* 9, nr 2139.

141 *RPC* 8, ID 2194, 2207, 2211, 2275, 2310, 2342, 2346, 2359, 2368, 2386, 2387, 2395, 2442, 2447, 2456, 2457, 2476, 70245. Por. *RPC* 9, nr 2172.

142 *RPC* 8, ID 2204, 2273, 2289, 2292, 2336, 2337, 2341, 2347, 2351, 2374, 2403, 2474, 2475, 2478, 2479, 2489, 70244. Por. *RPC* 9, nr 2170.

143 *RPC* 8, ID 2202, 2261, 2312, 2364, 2404, 2483, 77193.

144 Eckstein, 1979, s. 85–97. Por. Coles, 2020, s. 79–84; szerzej: Stevens, 2019, s. 147–160.

145 Por. Dąbrowa, 2003, s. 132; Filges, 2015, s. 244.

Il. 91
Æ (28 mm, 15,24 g, 6 h), Neapolis, 247–249; *RPC* 8, ID 2403;
aw.: IMP M IVL PHILIPPVS AVG, popiersie cesarza, pr.;
rew.: COL SE[RG] NEAPOL, wilczyca i dzieci, góra Gerizim

Il. 92
Æ (27 mm, 12,62 g, 6 h), Neapolis, 247–249; *RPC* 8, ID 2312;
aw.: IMP C M IVL PHILIPPO P F AVG, popiersie cesarza, pr.;
rew.: COL SERG NEAPOL, „założyciel" przy pługu ciągniętym przez parę zwierząt, góra Gerizim, *vexillum* i orzeł

Damaszek również podkreślał w wyobrażeniach swych monet status kolonii, jaki uzyskał za rządów Filipa Araba. Ponad 26% typów i wariantów rewersów wówczas wyemitowanych stanowią motywy Marsjasza, *aratrum* i *lupa Romana*. Symbol wilczycy rzymskiej był jednocześnie emblematem legio VI Ferrata, której oddziały prawdopodobnie stacjonowały w Damaszku[146]. Wśród pozostałych typów monet warto zwrócić uwagę na te, które ilustrowały nieczęsto w mennictwie podejmowany mit o Lykurgu – nieposłusznym Dionizosowi królu Tracji. W Damaszku nawiązano do niego w kilku sekwencjach, pokazując: samego króla, króla naprzeciw postaci kobiecej – Ambrozji „wyrastającej" ze zwojów winorośli, a także samą Ambrozję otoczoną pnącymi się gałęziami[147].

146 Do legionu nawiązuje umieszczona na rewersach z wyobrażeniem wilczycy inskrypcja LEG VI F(E)(R)(R): *RPC* 8, ID 26612, 26620, 26789, 26812, 26840, 26842, 69784; por. Dąbrowa, 2004, s. 219–220; Dąbrowa, 2005, s. 40. Por. też LEG V FER: *RPC* 8, ID 69783. Czy w tym wypadku omyłka w napisie czy zły stan zachowania monet, a prawidłowa jest lekcja z cyfrą VI?

147 Król: *RPC* 8, ID 16012; *RPC* 9, nr 1966; król i Ambrozja: *RPC* 8, ID 26800; Ambrozja: *RPC* 8, ID 26786; *RPC* 9, nr 1949–1950, 1965–1965A. Por. Butcher, 2010, s. 85–91. Por. wcześniejsze

W jednej z wersji mitu (Nonn. *Dion.* 21.24–32, 53–55) Lykurg walczy z bakchantką Ambrozją, która przemienia się w krzew winny, by króla opleść i zadusić. Hera musiała go uwolnić, wywijając mieczem nad bakchantkami[148]. Ta numizmatyczna opowieść, rozwinięta w kilku obrazach, stanowi ciekawą przeciwwagę dla motywów rzymskich równolegle funkcjonujących w Damaszku. Temat zainaugurowany w mennictwie czasów Filipa Araba utrzymał popularność za rządów Treboniana Galla i Woluzjana, w ostatniej fazie pracy mennicy w Damaszku.

Wśród wymienionych najsłabiej odbiła się w treściach monetarnych fundacja kolonii Tessalonika za rządów Trajana Decjusza. W niewielkim liczebnie zbiorze typów monet wówczas wyemitowanych (N = 11) tylko dwa podejmują temat kolonialny – wyrażony sylwetką Marsjasza. To rarytasy pod względem aranżacji rewersów. Pojawia się bowiem na nich Janus stojący naprzeciw Marsjasza (*RPC* 9, 141), a także siedząca Tyche z posążkami Janusa i Marsjasza w prawicy (*RPC* 9, 146).

◆ 3.2.1
Remus, Romulus…

Cechą charakterystyczną numizmatycznej panoramy mitycznych dziejów różnych miast rzymskiego Wschodu jest jej wypełnianie konkretnymi postaciami bóstw, bogów, rodzimych herosów założycieli oraz eponimów. Obok nich, bynajmniej nie w opozycji, funkcjonowali bohaterowie rzymskiego mitu założycielskiego. Kluczowymi postaciami są w nim Remus i Romulus, bracia bliźniacy, synowie boga Marsa, zrodzeni z jego związku z królewną Reą Sylwią[149]. To oni przystąpili do budowy nowego miasta. Jakkolwiek w wyniku sporu jeden z braci, Remus, zginął, a na tronie we wzniesionym przez siebie Rzymie zasiadł drugi z bliźniaków, Romulus, to w przekazach obaj stali się założycielami (*conditores*) Rzymu[150].

---

monety z Damaszku (pocz. III w.): *RPC* 5.3, ID 69058; z Aleksandrii (II w.): *RPC* 4.4, nr 762–763, 1699–1702.

148 Por. np. Apoll. *Bibl.* 3.34 (w szale zabił syna, stracił życie stratowany przez konie); Hyg. *Fab.* 132 (zabił żonę i syna, został rzucony na pożarcie dzikim zwierzętom); Diod. Sic. 3.65.4–7 (oślepiony i ukrzyżowany; również wersja, że napadł na Dionizosa i bakchantki w Nysie).

149 Por. wykaz prac cytowanych we *Wstępie* w przypisie 2.

150 W mennictwie (imperialnym) z określeniem *conditor* jest pokazany tylko Romulus, *RIC* 2.3, Hadr., nr 1422, 2891, 3180 (ROMVLO CONDITORI), bohater ukazany jest jako *trophaeophorus*. Podobnie przedstawiony jest na monetach typu ROMVLO AVGVSTO, *RIC* 3, Ant. P., nr 90, 624, 665. Por. Kluczek, 2019, s. 121–130, tu dalsza literatura. W tradycji obu braci obejmowano mianem *conditores*, np. Plin. *Nat.* 15.20.77; *CIL* 06.33856a; por. Boni, 1900 [1903], s. 303–305; Dulière, 1979, s. 182–183; Bruggisser, 2002, s. 125–149; Kluczek, 2019, s. 262–263.

W wyobrażeniach monetarnych nawiązujących do korzeni miasta nad Tybrem i istoty rzymskości figury obu braci[151], pokazanych jako dzieci, towarzyszą wilczycy. Wedle mitu to ich opiekunka-karmicielka (*lupa nutrix*) we wczesnym dziecięctwie.

W mennictwie prowincjonalnym ten charakterystyczny, złożony z trzech sylwetek, motyw *lupa Romana* nie pojawia się powszechnie[152]. W III wieku występuje okazjonalnie w niewielkiej liczbie mennic (por. tabela 18). Najwięcej ośrodków (8) podjęło go za rządów Filipa Araba, potem kolejno za panowania: Gordiana III (7), Trajana Decjusza oraz Waleriana i Galliena (po 5), Maksymina Traka (4), Treboniana Galla i Woluzjana (3), Emiliana oraz Aureliana (po 1 ośrodku). To efekt aktywności (i stopniowego jej zanikania) mennic, ale także rezultat tradycji i programów menniczych podejmowanych w poszczególnych miastach emitujących monetę. Wysokie miejsce Maksymina Traka w tym rankingu tłumaczy fakt, że mennice pracujące za jego rządów emitowały typy rewersowe realizowane w mennictwie jego poprzedników i kontynuowały wyobrażenia niejako tradycyjne bądź znane w konkretnych ośrodkach[153]. Ożywienie w tym względzie nastąpiło za rządów Filipa Araba. Wtedy faktycznie więcej mennic wyemitowało monety z przedstawieniem wilczycy rzymskiej. W konfiguracji z różnymi awersami skutkuje to wysoką liczbą wariantów monet z motywem *lupa Romana*. Podobny efekt widoczny jest w mennictwie z okresu rządów Waleriana, a potem Galliena (por. wykres 12).

Tabela 18
Motyw *lupa Romana* w mennictwie prowincjonalnym (po 235 r.)

Mennica		Maksymin I, 235–238	Gordian III, 238–244	Filip I, 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Woluzjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Gallien, 260–268	Aurelian, 270–275
Aelia Capitolina (Judea)	AC[a)]				AC4					

151 Znane są zabytki sztuki rzymskiej, w których obok wilczycy jest jedno dziecko; por. Kluczek, 2019, s. 120.

152 Por. Kluczek, 2019, s. 372–387.

153 Aleksandria *Troas*, Deultum, Ninika Klaudiopolis emitowały typy rewersowe znane w mennictwie bezpośredniego poprzednika Maksymina Traka – Sewera Aleksandra; jedynie Apameia w Bitynii miała – co się tyczy motywu *lupa Romana* – krótką przerwę, sięgającą czasów Heliogabala.

cd. **tab. 18.**

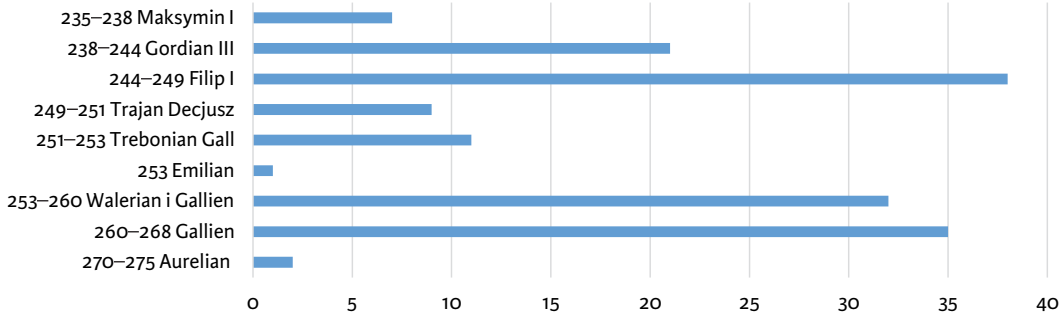
Mennica		Maksymin I, 235–238	Gordian III, 238–244	Filip I, 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Woluzjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Gallien, 260–268	Aurelian, 270–275
Aleksandria (Egipt)	**A**		A2	A3						A9
Aleksandria (Troada)	**AT**[a)]	AT1		AT3		AT5		AT7		
Ankyra (Galacja)	**Ank**							Ank7		
Antiochia (Pizydia)	**AP**[a)]		AP2						AP8	
Apameia (Bitynia)	**Ap**[a)]	Ap1								
Coela (Tracja)	**C**					C5			C8	
Damaszek (Syria)	**Dam**[a)]			Dam3						
Deultum (Tracja)	**De**[a)]	De1	De2	De3						
Efez (Jonia)	**E**				E4					
Hierapolis (Frygia)	**H**			H3						
Ikonium (Likaonia)	**Ik**[a)]		Ik2					Ik7	Ik8	
Ilium (Troada)	**Il**		Il2							
Kremna (Pizydia)	**Kr**[a)]				Kr4					
Mallus (Cylicja)	**M**[a)]				M4					
Neapolis (Samaria)	**N**[a)]			N3		N5				
Ninika Klaudiopolis (Cylicja)	**NK**[a)]	NK1								
Parium (Myzja)	**P**[a)]		P2	P3			P6	P7	P8	
Tralles (Lidia)	**Tr**		Tr2							
Tyr (Fenicja)	**Tyr**[a)]			Tyr3						

[a)] Kolonia.

A2. *RPC* 7.2, 3784, 3813–3814; **A3.** *RPC* 8, ID 16044; **A9.** *RPC* 10, ID 75670, 75707; **AC4.** *RPC* 9, 2187, 2192, 2197–2199; **AP2.** *RPC* 7.2, 2729–2732; **AP8.** *RPC* 10, ID 63336, 63338, 63346, 85043, 85044, 85045, 85172, 85174, 85187, 88304; **Ank7.** *RPC* 10, ID 60826, 60842, 72230; **Ap1.** *RPC* 6, 3006 temp.; **AT1.** *RPC* 30368 temp., 4059 temp., 4085 temp.; **AT3.** *RPC* 8, ID 20088, 21933; **AT5.** *RPC* 9, 436–438, 462–464, 478, 489; **AT7.** *RPC* 10, ID 4040, 4041, 4084, 4099, 4104, 4108, 4109, 4142, 63943, 63944, 63966, 63985, 82176, 84824, 84825, 84826, 84827, 86613, 86982, 87008, 87010; **C5.** *RPC* 9, 166, 168; **C8.** *RPC* 10, ID 63874, 63875; **Dam3.** *RPC* 8, ID 26612, 26620, 26789, 26812, 26840, 26842, 69783, 69784; **De1.** *RPC* 6, 811 temp.; **De2.** *RPC* 7.2, 828, 858, 964–966, 1026, 1070; **De3.** *RPC* 8, ID 48560, 48561, 48601, 48623; **E4.** *RPC* 9, 633; **H3.** *RPC* 8, ID 20731, 26622; **Ik2.** *RPC* 7.2, 2771–2773; **Ik7.** *RPC* 10, ID 61452, 61461; **Ik8.** *RPC* 10, ID 61458, 61460, 79031, 79300, 80061; **Il2.** *RPC* 7.1, 44–45; **Kr4.** *RPC* 9, 971, 974; **M4.** *RPC* 9, 1441; **NK1.** *RPC* 6, 6908 temp., 6909 temp.; **N3.** *RPC* 8, ID 2204, 2273, 2289, 2292, 2336, 2337, 2341, 2347, 2351, 2374, 2403, 2474, 2475, 2478, 2479, 2489, 70244; **N5.** *RPC* 9, 2170; **P2.** *RPC* 7.1, 51; **P3.** *RPC* 8, ID 20074, 20080, 28811; **P6.** *RPC* 9, 384; **P7.** *RPC* 10, ID 62060, 62103, 62122, 72749, 83955, 86665; **P8.** *RPC* 10, ID 62080, 62113, 62114, 62132, 72748, 72751, 83902, 84059, 86075, 86690, 86691, 86692, 86693, 86694, 87634, 89129, 89920, 90696; **Tr2.** *RPC* 7.1, 481; **Tyr3.** *RPC* 8, ID 26725

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Wykres 12
Motyw *lupa Romana* w mennictwie prowincjonalnym (235–275): liczba typów i wariantów monet

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Po motyw *lupa Romana* sięgały w III wieku przede wszystkim kolonie rzymskie. To naturalne. Jest to bowiem jeden z wiodących tematów w mennictwie kolonialnym[154]. Niemniej w znanym materiale numizmatycznym widać incydentalność obecności obrazu wilczycy rzymskiej.

154 Inne „wielkie" tematy to: Marsjasz, *aratrum* (scena symbolicznego wytyczania granic miasta), znaki wojskowe (*aquilae*, *vexilla*, *signa*). Por. Jellonek, 2018, s. 101–125; Jellonek, 2022b, s. 163–182.

W niektórych z tych mennic kolonialnych w III wieku kontynuowano emitowanie monet z motywem wcześniej w nich używanym. Obraz *lupa Romana* powrócił w emisjach mniej lub bardziej regularnych, jak w Ninice Klaudiopolis (mennica zakończyła działalność za rządów Maksymina Traka), Deultum (mennica zakończyła działalność za Filipów), a także w pracujących dłużej, chociaż z przerwami, ośrodkach z Aleksandrii *Troas* i Parium. W tej grupie mennic uwagę zwracają anomalia. To sporadycznie podjęty motyw w Mallus – jest to bowiem tylko moneta Trajana Decjusza. W Aelia Capitolina są to jedynie emisje powstałe za Trajana Decjusza; w Apamei motyw wykorzystano wyłącznie w emisjach Maksymina Traka. Również w Antiochii Pizydyjskiej temat *lupa Romana* nie był często podejmowany, został wprowadzony za Gordiana III, a potem dopiero za rządów Waleriana i Galliena.

Drugą grupę tworzą mennice kolonialne, w których wcześniej motyw *lupa Romana* nie występował. Należy do niej Ikonium (Iconium), kolonia powstała jeszcze za rządów Wespazjana. Obraz wilczycy rzymskiej został tu wprowadzony dopiero za Gordiana III i potem był używany za rządów Waleriana i Galliena. Również Kremna, dawna kolonia Hadriana, podjęła wskazany motyw na emisjach powstałych za rządów Trajana Decjusza; podobnie Tyr, kolonia Septymiusza Sewera, wprowadził go na monetach w latach rządów Filipa Araba. Również wtedy *lupa Romana* znalazła się na rewersach monet wyemitowanych w nowych, utworzonych właśnie wtedy koloniach Damaszek i Neapolis.

Il. 93
Æ (33 mm, 26,76 g, 7 h), Antiochia, 238–244; *RPC* 7.2, 2730;
aw.: IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG, popiersie cesarza;
rew.: COL CAES ANTIOCH, S R, wilczyca i dzieci, drzewo

Il. 94
Æ (17,5 mm, 3,04 g, 12 h), Ilium, 238–244; *RPC* 7.1, 45;
aw.: AYT K M AN ΓOPΔIANO, popiersie cesarza;
rew.: IΛIEΩN, wilczyca i dzieci

W innych mennicach wschodnich motyw wilczycy rzymskiej był używany nieregularnie, jak w Aleksandrii, gdzie pojawił się w mennictwie Gordiana III i Filipa Araba, a powrócił dopiero za Aureliana. W pozostałych przypadkach był znany wyłącznie na monetach powstałych za rządów jednego władcy czy jednej dynastii. I tak w Ilium i Tralles – za rządów Gordiana III, w Hierapolis – za Filipa Araba, w Efezie – za panowania Trajana Decjusza, w Ankyrze (Galacja) – za Waleriana i Galliena. Wyjątkowa jest w tym względzie municypalna Coela, gdzie motywu *lupa Romana* wcześniej nie wykorzystywano, a posłużono się nim dopiero w mennictwie Treboniana Galla i Woluzjana.

Rewersy z wyobrażeniem wilczycy bywają zróżnicowane ikonograficznie. Na niektórych oprócz trzech kluczowych postaci wprowadzono dodatkowe elementy[155]. Niektóre mogą być aluzjami do scenerii i bohaterów rzymskiego mitu założycielskiego, jak drzewo (Antiochia Pizydyjska – por. il. 93, Ikonium, Ninika Klaudiopolis), drzewo z siedzącym na nim ptakiem (Parium) lub ptak (Ilium). Inne są swoistą wizytówką danego miasta wschodniego, jak muszla *murex* (Tyr) czy góra Gerizim (Neapolis). Z kolei *vexillum* czyni aluzje do wojskowego rodowodu kolonii (Tyr, Damaszek). Większość typów prowincjonalnych powiela znany od czasów republikańskich model, w którym zwierzę przyjmuje charakterystyczną postawę, zwracając łeb ku ludzkim dzieciom. W Ilium równolegle z tym klasycznym przedstawieniem (*RPC* 7.1, 44) posłużono się jednak na monetach *RPC* 7.1, 45 oryginalnym rozwiązaniem, w którym wilczyca stoi czujnie na wyprostowanych łapach, zwracając łeb do tyłu (il. 94). To wyjątkowe ujęcie, właściwe tylko produktom z tej mennicy. Natomiast jakkolwiek układ postaci z powodu jakości reliefu i ogólnego stanu numizmatów nie zawsze jest dostatecznie czytelny, to na tych dobrze zachowanych można zauważyć

155 Por. Kluczek, 2024a, s. 32–45.

zmieniające się pozycje sylwetek dziecięcych. Remus i Romulus są do siebie zwróceni lub od siebie odwróceni, różny też jest układ ich kończyn. Nie było to więc li tylko mechaniczne posługiwanie się utrwalonym wzorcem ikonograficznym, lecz raczej wykorzystywanie rozpoznawalnego modelu odsyłającego do legendarnych czasów stolicy imperium i tradycji o jej założeniu.

◆ 3.2.2
… i Roma

Rzym i wielowątkową ideę, której nadawał on kontury, w wyobrażeniach monetarnych najdobitniej wyrażał motyw Romy. Posłużono się nim w mennictwie prowincjonalnym za rządów licznej grupy władców panujących od pierwszych lat kryzysu III wieku po lata siedemdziesiąte (por. tabela 19).

Tabela 19
Motyw Romy w mennictwie prowincjonalnym (po 235 r.)

Motyw	Maksymin I, 235–238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I, 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Woluzjan, 251–253	Uraniusz Antoninus, 253–254	Walerian i Gallien, 253–260	Gallien, 260–268	Aurelian, 270–275
Roma (popiersie)				A4-1						
				LL4[a)]						
				F4-1						
		Pr2[a)]								
				Tm4[a)]						
				Tri4[a)]						
Roma stojąca	A1		A3	A4-2	A5[b)]					A10[b)]
						AP6-1				
						B6[a)]				
				F4-2						
			Fd3							
									Fil9-1	
	Tr1[c)]									

cd. **tab. 19.**

Motyw	Maksymin I, 235–238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I, 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Woluzjan, 251–253	Uraniusz Antoninus, 253–254	Walerian i Gallien, 253–260	Gallien, 260–268	Aurelian, 270–275
Roma siedząca						A6[c)]				
						Am6				
						AP6-2				
					CM5	CM6				
			Kr3							
							Em7[a)]			
			Ik3					Ik8		
								K8[c)]		
				LM4						
			Mr3							
	N1[c)]							N8[c)]		
						Nc6[a)]				
	Nik1[b)]									
								Sm8-1	Sm9-1	
	T1									
						Tyr6-1		Tyr8-1		
Roma siedząca: dwa posążki na orle				F4-3						
								Tyr8-2		
						Tyr6-2				
Roma i Tyche/ postać kobieca								As8		
	E1		E3	E4						
				Mt4[b)]						
Roma i Wiktoria				Ne4						

cd. **tab. 19.**

Motyw	Maksymin I, 235–238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I, 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Woluzjan, 251–253	Uraniusz Antoninus, 253–254	Walerian i Gallien, 253–260	Gallien, 260–268	Aurelian, 270–275
Roma i cesarz				CM4						
Roma, mur i 2 wieże									Fil9-2	
Fortuna, Marsjasz, Wiktoria, Roma						Tyr6-3				
Świątynia Romy									At9	
				HP4[a)]						
			Sm3					Sm8-2	Sm9-2	

[a)] W inskrypcji imię Romy.

[b)] Tożsamość Romy niepewna.

[c)] Roma czy Atena?

A = Aleksandria (Egipt). **Am** = Amastris (Paflagonia). **AP** = Antiochia (Pizydia). **As** = Aspendos (Pamfilia). **At** = Ateny (Attyka). **B** = Blaundos (Lidia). **CM** = Cezarea *Maritima* (Samaria). **E** = Edessa (Macedonia). **Em** = Emesa (Syria). **F** = Filippopolis (Arabia). **Fd** = Filadelfia (Lidia). **Fil** = Filippi (Macedonia). **HP** = Heraklea Pontyjska (Bitynia). **Ik** = Ikonium (Likaonia). **K** = Kyzikos (Myzja). **Kr** = Kremna (Pizydia). **LL** = Laodikeia *ad Lycum* (Frygia). **LM** = Laodikeia *ad Mare* (Syria). **Mr** = Marcianopolis (Mezja). **Mt** = Metropolis (Frygia). **N** = Nicea (Bitynia). **Nc** = Neocezarea (Pont). **Ne** = Neapolis (Samaria). **Nik** = Nikomedia (Bitynia). **Pr** = Prymnessos (Frygia). **Sm** = Smyrna (Jonia). **T** = Tion (Bitynia). **Tm** = Temenothyrai (Frygia). **Tr** = Tars (Cylicja). **Tri** = Tripolis (Lidia). **Tyr** (Fenicja).

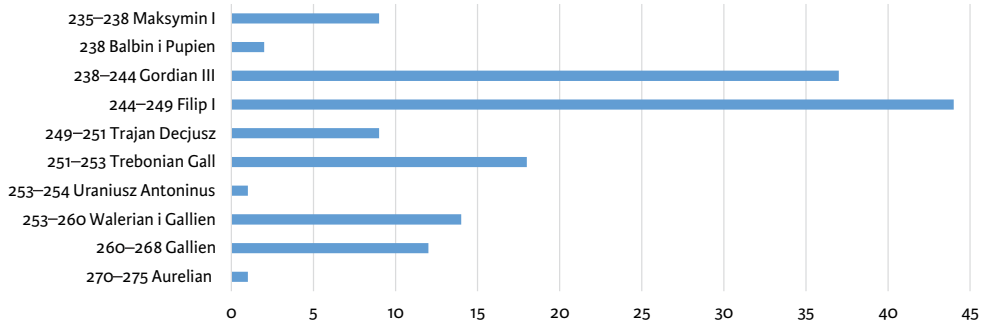
A1. *RPC* 10662 temp.; **A3.** *RPC* 7.2, 3729–3730, 3754, 3779–3780, 3809–3811; **A4-1.** *RPC* 8, ID 2656, 2751, 2757, 2951, 3106, 3176, 3179; **A4-2.** *RPC* 8, ID 2669, 2858, 3048, 3090; **A5.** *RPC* 9, 2262, 2291–2292, 2295; **A6.** *RPC* 9, 2299; **A10.** *RPC* 10, ID 75748; **Am6.** *RPC* 9, 373; **AP6-1.** *RPC* 9, 1279; **AP6-2.** *RPC* 9, 1276–1278; **As8.** *RPC* 10, ID 62187; **At9.** *RPC* 10, ID 59872; **B6.** *RPC* 9, 745; **CM4.** *RPC* 8, ID 2115, 2160; **CM5.** *RPC* 9, 2065–2065A, 2078, 2085, 2090; **CM6.** *RPC* 9, 2118, 2128; **E1.** *RPC* 6, 137 temp., 138 temp.; **E3.** *RPC* 7.2, 533–552; **E4.** *RPC* 8, ID 68559, 68561, 68562, 68564, 68575, 68576, 68577, 68578, 68580, 70193; **Em7.** *RPC* 9, 1938; **F4-1.** *RPC* 8, ID 2210; **F4-2.** *RPC* 8, ID 2196, 2243; **F4-3.** *RPC* 8, ID 2269, 2279, 2286, 2375, 2409, 2417, 2439, 2449, 6067; **Fd3.** *RPC* 7.1, 266; **Fil9-1.** *RPC* 10, ID 85629; **Fil9-2.** *RPC* 10, ID 61750; **HP4.** *RPC* 8, ID 19737; **Ik3.** *RPC* 7.2, 2770; **Ik8.** *RPC* 10, ID 61454, 61463; **K8.** *RPC* 10, ID 81987, 86604; **Kr3.** *RPC* 7.2, 2444; **LL4.** *RPC* 8, ID 68358; **LM4.** *RPC* 8, ID 8015, 8024; **Mr3.** *RPC* 7.2, 1397, 1470–1471; **Mt4.** *RPC* 8, ID 20612; **N1.** *RPC* 6, 3290 temp., 3305 temp.; 3339 temp.;

N8. *RPC* 10, ID 74253; **Nc6.** *RPC* 9, 1237–1238, 1240, 1243; **Ne4.** *RPC* 8, ID 2350; **Nik1.** *RPC* 6, 3451 temp.; **Pr2.** *RPC* 7.1, 781.1, 783A; **Sm3.** *RPC* 7.1, 304, 308.1–2; **Sm8-1.** *RPC* 10, ID 90053; **Sm8-2.** *RPC* 10, ID 61305; **Sm9-1.** *RPC* 10, ID 61353, 61354, 61355, 61356, 61357, 61363, 82836, 82877; **Sm9-2.** *RPC* 10, ID 61319; **T1.** *RPC* 6, 3608 temp.; **Tm4.** *RPC* 8, ID 20264, 20266; **Tr1.** *RPC* 6, 7134 temp.; **Tri4.** *RPC* 8, ID 20624; **Tyr6-1.** *RPC* 9, 2005; **Tyr6-2.** *RPC* 9, 2035–2035A; **Tyr6-3.** *RPC* 9, 2000, 2029; **Tyr8-1.** *RPC* 10, ID 63040; **Tyr8-2.** *RPC* 10, ID 62886, 62904, 62971, 84237, 88382

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Motyw Romy nie był podejmowany ani często, ani powszechnie. Występuje w produktach tylko niewielu (ok. 10%) mennic prowincjonalnych działających w latach 235–276, ponadto pojawia się w pojedynczych emisjach i z przerwami, jednak, co warto podkreślić, niektóre ośrodki po raz pierwszy właśnie w tym czasie sięgnęły po motyw Romy, umieszczając go na swych emisjach[156]. Najwięcej ośrodków podjęło go za rządów Filipa Araba – 11, po 7 – za rządów Gordiana III oraz Treboniana Galla i Woluzjana, po 6 – w okresie rządów Maksymina Traka oraz wspólnych rządów Waleriana i Galliena, potem są to już tylko pojedyncze mennice: za rządów Galliena (3), Trajana Decjusza (2), Balbina i Pupiena, Uraniusza Antonina, Aureliana (po 1 ośrodku). Te dysproporcje rzutują na rozmaitość typów i wariantów monet z motywem Romy, ponownie pod względem obfitości wyróżnia się mennictwo lat rządów Filipa Araba (por. wykres 13).

Wykres 13
Motyw Romy w mennictwie prowincjonalnym (235–275): liczba typów i wariantów monet

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

156 Według danych *RPC* następujące mennice nie podjęły motywu Romy wcześniej niż w III wieku: Antiochia Pizydyjska, Aspendos, Blaundos, Kremna, Emesa, Heraklea Pontyjska, Ikonium, Kyzikos, Marcianopolis, Metropolis, Filadelfia, Filippi, Filippopolis, Prymnessos, Tars, Temenothyrai, Tion, Tyr.

Mennice wypuszczały repliki znanych w przeszłości klasycznych ujęć Romy. W ramach tych powtórzeń prezentowano popiersie Romy[157]. Została także pokazana jako postać, która stoi, trzymając swe atrybuty: tarczę, włócznię i inne[158]. W jeszcze innym przedstawieniu Roma ukazana w hełmie siedzi (niekiedy na tarczy, pancerzu) z włócznią w lewej ręce i wieńcem albo posążkiem Nike, albo *parazonium* (lub innym atrybutem) w prawicy[159]. Te rozwiązania były wprowadzane do programów zarówno tych ośrodków menniczych, w których Roma występowała już wcześniej, jak i tych, w których pojawiła się dopiero w III wieku.

Roma może być wieńczona przez Tyche miasta – to przedstawienie powtarzano od II wieku na monetach z Edessy[160].

W III stuleciu pojawiły się nowe rozwiązania. Zwracają uwagę monety z Prymnessos – na ich awersach ukazana w popiersiu bogini (ΘΕΑ ΡΩΜΗ) patronuje Dikaiosyne przedstawionej na rewersie *RPC* 7.1, 783A albo idei zgody obrazowanej dwiema złączonymi prawicami (*dextrarum iunctio*), prezentowanej na rewersie *RPC* 7.1, 783.1. Emisje pochodzą z okresu rządów Balbina i Pupiena, efemerycznych władców z 238 roku, i dowodzą wprzęgnięcia motywu Romy w centralną politykę imperium. Numizmaty z gestem zgody, powtarzające wyobrażenie znane w mennictwie imperialnym[161], służyły promowaniu idei harmonii i współpracy obu panujących. Podobnie motyw Romy wpleciono w przekaz propagandowy Uraniusza Antonina, wschodniego uzurpatora. Emisjami z Emesy dawał on sygnał o swoich prawach do purpury cesarskiej, co miała sankcjonować Roma *aeterna* przedstawiona na monetach *RPC* 9, 1938 typu POMAE AETEPNAE.

Na monetach z Antiochii Pizydyjskiej prezentowano Romę siedzącą lub stojącą z atrybutem, jakim był posążek Wiktorii (*RPC* 9, 1276–1277), dodatko-

157 Tripolis: *RPC* 3, nr 2558; Aleksandria, np.: *RPC* 1, nr 5293, 5330, 5335, 5340, 5345, 5357, 5362. Może również Laodikeia (*ad Lycum*): *RPC* 2, nr 1279–1280, 1293–1295, na tych monetach występuje bez imienia, ale *RPC* 2, 1295 ma na rewersie obraz wilczycy rzymskiej, co wspiera hipotezę, że popiersie na awersie należy nie do Ateny, lecz do Romy.

158 Smyrna: *RPC* 1, nr 2481; Aleksandria, np.: *RPC* 2, nr 2403, 2413, 2424, 2508; *RPC* 5.3, ID 84154, 89179.

159 Por. np. Amastris: *RPC* 4.1, nr 17258 temp.; Laodikeia (*ad Mare*): *RPC* 5.2, ID 70126, 70132, 86205; Nicea: *RPC* 2, nr 640; *RPC* 4.1, nr 6021 temp.; *RPC* 5.2, ID 77252, 78137; *RPC* 6, nr 3102 temp., 3103 temp., 3125 temp., 3262 temp., 30228 temp.; Neocezarea (Neocaesarea): *RPC* 4.3, nr 5432 temp., 5466 temp.; Nikomedia: *RPC* 4.1, nr 17346 temp.; *RPC* 5.2, ID 73681, 85128; *RPC* 6, nr 3378 temp.; Smyrna: *RPC* 5.2, ID 1514, 1517; *RPC* 6, nr 4663 temp., 4678 temp.; Aleksandria od czasu rządów Nerona: *RPC* 1, nr 5209, 5218, 5229, 5239, 5248, 5259 itd.

160 Por. *RPC* 3, nr 603.

161 Por. *RIC* 4.2, Balb., nr 10 (CONCORDIA AVGG), 11 (FIDES MVTVA AVGG), 12 (PIETAS MVTVA AVGG).

wo obok niej pokazano *tropaion* (*RPC* 9, 1279) albo klęczącego jeńca (*RPC* 9, 1278). Wyobrażenia te wypełniały rewersy monet Woluzjana. Za jego panowania wspólnego z Trebonianem Gallem motyw Romy został wprowadzony również na monety emitowane w Tyrze. Roma siedząca z posążkiem Wiktorii jest częścią rozbudowanej sceny na rewersach monet *RPC* 9, 2000 i 2029, w której Wiktoria stojąca na kolumnie unosi wieniec nad głową Fortuny-Astarte, obok zaś jest umieszczona figurka Marsjasza, symbolu kolonii. W odcinku ukazana jest palma między dwoma znakami własnymi Tyru, czyli muszlą *murex* i skałami ambrozyjnymi. O ile takie wyobrażenie właściwe jest mennictwu okresu rządów Treboniana Galla i Woluzjana, o tyle wprowadzone wówczas kolejne przedstawienie siedzącej Romy, która trzyma w wyciągniętej prawicy orła z dwoma statuetkami, powróciło za rządów Waleriana i Galliena.

W mennicy z Aspendos podjęto motyw Romy na monetach *RPC* 10, ID 62187. Romę zestawiono tu z inną figurą żeńską – podaje rękę kobiecej postaci (Tyche Aspendos?). Także mennica w Filippi (Philippi) wyemitowała monety z wyobrażeniem Romy. Monety Galliena (*RPC* 10, ID 85629) ukazują ją stojącą z włócznią i tarczą. Na innych (*RPC* 10, ID 61750) wyobrażenie jest mniej konwencjonalne: postać Romy z paterą i włócznią, z pancerzem leżącym u stóp wmontowano w cyrkularny mur z dwoma wieżami.

Najliczniejsze, ale także oryginalne wyobrażenia datowane są na lata rządów Filipa Araba. Cezarea (Caesarea Maritima) wyemitowała monety *RPC* 8, ID 2115 i 2160 z przedstawieniem Romy, która, trzymając posążek Wiktorii, stoi naprzeciw figury w todze (*togatus*). Tę postać interpretuje się jako cesarza. Jego zestawienie z Romą może sygnalizować ich partnerstwo, wsparcie Romy dla cesarza, jego służbę w sprawie Rzymu czy uznanie wartości, jakie Roma uosabiała *in se*. Takie rozwiązanie mennica zaproponowała wyłącznie za rządów Filipa Araba; jakkolwiek motyw Romy był w niej używany i wcześniej[162], i później[163], to inaczej ją wówczas przedstawiano: siedziała z posążkiem Nike w prawicy. Z kolei w innych mennicach to właśnie za rządów Filipów motyw Romy został wprowadzony. Są to: Temenothyrai, gdzie popiersie Romy zaprezentowano na awersach monet[164]; może także Metropolis we Frygii – wydaje się, że na pewnych rewersach monet tu powstałych w postaci wieńczącej Tyche miasta można widzieć Romę[165]. Motywem posłużono się także w mennictwie kolonii erygowanych przez Filipa Araba, czyli Neapolis i Filippopolis. Rewersy monet *RPC* 8, ID 2350 z Neapolis ukazują scenę, w której Roma, tronująca w swym majestacie,

162 *RPC* 2, nr 1910; *RPC* 6, nr 8837 temp.

163 *RPC* 9, nr 2065–2065A, 2078, 2085, 2090, 2118, 2128.

164 *RPC* 8, ID 68358. Por. *RPC* 5.2, ID 74051: w wyobrażeniu na rewersie Atena czy Roma?

165 *RPC* 8, ID 20612, tu propozycja: heros Akamas.

jest nagradzana wieńcem przez Wiktorię. W polu rewersu znajduje się również „pieczątka" miasta w formie wyobrażenia góry Gerizim[166]. W mennictwie z Filippopolis wprowadzono trzy różne obrazy Romy: jest pokazana w popiersiu[167], stojąca z paterą i włócznią[168] oraz siedząca z orłem i dwoma posążkami w prawicy[169]. Ten trzeci obraz był najbardziej popularny, a stanowił przetworzenie jednego ze standardowych ujęć Romy w mennictwie rzymskim[170], tyle że zwyczajowy atrybut w formie posążka Nike albo Wiktorii zastąpiło tu, podobnie jak na nieco późniejszych monetach z Tyru, przedstawienie orła unoszącego dwie ludzkie postacie[171]. Przypadek miasta Filippopolis, związanego, jak wspomniałam, z gniazdem rodzinnym Filipa Araba, w sposób wyjątkowy demonstruje politykę wiązania korzeni cesarza z ideą rzymskości alegoryzowaną przez Romę. Takie monety noszą na awersach wizerunek i imiona zarówno Filipa Araba, jak i jego syna w randze augusta, Filipa II, cesarzowej Otacylii Sewery i ubóstwionego ojca starszego augusta, Juliusa Marinusa.

Interesująca jest kolejna modyfikacja wyobrażeń znanych z mennictwa centralnego Filipa Araba. Mianowicie monety *RPC* 8, ID 19737 z Heraklei Pontyjskiej przedstawiają świątynię Romy z jej posągiem kultowym. Nie ma wątpliwości co do jej identyfikacji. W legendzie rewersowej – ΗΡΑΚΛΗΑ[ΝΕΩΚΟΡΩ ΜΑΤ[ΡΟ[?] ΠΟΛΙΩΝ ΘΕΑ ΡΩΜΑ – zawarto bowiem imię Romy. Natomiast przedstawiona budowla przypomina *hexastylum*, podobne do tego, które widnieje na monetach Filipa z mennic centralnych, Rzymu i Antiochii, typu SAECVLVM NOVVM związanego z promocją nastania nowego milenium Rzymu[172]. Przedstawienie to wyróżnia się spośród innych powstałych wtedy w Heraklei wyobrażeń, które podejmowały lokalne motywy[173], w tym prezentowały

166 W mennictwie wcześniejszym domniemana Roma na monetach *RPC* 5.3, ID 68583; *RPC* 6, nr 6336 temp.

167 *RPC* 8, ID 2210.

168 *RPC* 8, ID 2196, 2243.

169 *RPC* 8, ID 2269, 2279, 2286, 2375, 2409, 2417, 2439, 2449, 6067.

170 Por. Schmidt-Dick, 2002, *s.v.* Roma: klasyfikacja wyobrażeń Romy w mennictwie imperialnym.

171 Dwie postacie na orle trzymanym przez siedzącą Romę traktuje się jako nawiązanie do rodziców Filipa Araba i idei ubóstwienia cesarzy. Sprawę takiego odczytywania detalu komplikuje obecność takiego motywu na monetach z Tyru, emitowanych w okresie rządów Treboniana Galla i Woluzjana: *RPC* 9, nr 2005, 2023, 2035A; oraz Waleriana i Galliena: *RPC* 10, ID 62886, 62904, 62971, 84237, 88382. W tym kontekście prawdopodobieństwo zyskuje pomysł, by motyw łączyć z ideą współrządów, co jednak wymaga dalszych badań.

172 *RIC* 4.3, Phil. I, nr 25, 86, 163; *RIC* 4.3, Phil. II, nr 244; *RIC* 4.3, Phil. I [Otacilia]), nr 118. Por. *RIC* 4.3, Phil. I, nr 164: *octastylum*.

173 Por. *RPC* 8, ID 19736 (Tyche i męska personifikacja kolonii Heraklei), 19738 (Zeus lub Demos i trzy Charyty), 19743 (Tyche).

eponima miasta: Heraklesa[174]. Są one nieco wcześniejsze, Filip junior bowiem występuje w inskrypcjach monetarnych jeszcze jako cezar. Monety z przedstawieniem świątyni Romy uzupełniają ten lokalny kontekst odwołaniem do tradycji założycielskiej Rzymu.

Ożywienie emisji monet z motywem zarówno Romy, jak i *lupa Romana* zwiastowało panowanie Gordiana III, apogeum takiej produkcji zaś przypadło na lata rządów Filipa Araba. Zwłaszcza obraz wilczycy rzymskiej miał tu niebanalne znaczenie w propagandzie monetarnej, inspirowany był bowiem celebracją tysiącletniej historii Rzymu, którą świętowano w 248 roku[175]. Motyw nieobecny w mennictwie imperialnym od czasu Antoninów powrócił na rewersy monet emitowanych w Rzymie w dobie rządów Filipa Araba. Ta sama aura milenijna mogła sprzyjać częstszemu wprowadzaniu symbolu wilczycy rzymskiej na emisje w latach czterdziestych III wieku. Echem rzymskiej fety czy w ogóle przypomnienia w jej kontekście wartości uosabianych przez Romę wydają się także emisje numizmatów z motywem Romy. Z kolei druga fala popularności motywu *lupa Romana*, przypadająca na okres rządów Waleriana i Galliena oraz samodzielnych rządów Galliena, chronologicznie koresponduje z popularnością bohaterów mitów założycielskich i pobudzeniem pamięci o heroicznej przeszłości miast rzymskiego Wschodu. To właśnie wtedy w mennictwie prowincjonalnym czytelnie przeplatają się wątki i figury mitu rzymskiego oraz lokalnych herosów. Podkreślmy, że funkcjonowali oni równolegle, chociaż nie zawsze byli pokazywani w jednym ośrodku. Zresztą w ten sposób tylko incydentalnie spotkali się również Roma, Romulus i Remus[176].

◆ 3.2.3
Cesarz pośród założycieli

Przykładu mieszania się dwóch światów, mitycznego i rzeczywistego, dostarcza ikonograficzny motyw ofiary składanej przez założycieli przed ufundowaniem miasta i ingerencji w to dzieło boga, który zsyła swego ptasiego posłańca, by porwał część zwierzęcia ofiarnego i uniósł ją na miejsce, gdzie powinno powstać miasto. Motyw jest znany w sztuce numizmatycznej, ale nie tylko. Taki akt kultowy z udziałem założycieli i interwencję boską prezentują mozaiki ze wschodniej części imperium, w tym dzieła dotyczące fundacji Antiochii nad

174 *RPC* 8, ID 19744, 19745, 19746. Eponim: Iust. 16.3.4–7.

175 Data jubileuszu: Kienast, Eck, Heil, 2017, s. 190; szerzej por. Körner, 2002, s. 248–256; w propagandzie monetarnej: Kluczek, 2019, s. 226–235 (tu dalsza literatura).

176 Por. Ikonium – okres rządów Gordiana III i wspólnych rządów Waleriana i Galliena, Neapolis – okres rządów Filipa Araba.

Orontesem oraz Apamei Syryjskiej, opisane przez Marka T. Olszewskiego[177]. Pierwsza mozaika ukazuje przy ołtarzu Seleukosa i Antiocha, upamiętnionych jako założycieli, nad ich głowami napisy w języku greckim podają ich imiona. Nad ołtarzem unosi się ptak trzymający w szponach głowę byka. Obok tych historycznych władców, Seleukosa I Nikatora i Antiocha I Sotera, stoją trzy kolejne postacie – to Ktisis, Herakles (ich imiona się zachowały) i prawdopodobnie muza Kalliope – które podkreślają mityczno-symboliczny kontekst sceny. Całość przedstawienia dotyczy literalnie idei założycielskiej, na co wskazuje obecność – identyfikowanej inskrypcją ΚΤΙΣΙΣ – kobiety, uosabiającej akt zakładania miasta (κτίσις)[178]. Oba porządki – rzeczywisty i symboliczno-mityczny – przenikają się również w treści przedstawień na drugiej mozaice. Następujące po sobie sceny układają się w historyczną narrację o powstaniu miasta, zmianie jego statusu i jego rozwoju, czyli o fundacji Pelli założonej jako kolonia wojskowa i potem na jej bazie stworzeniu *polis* nazwanej Apameia[179]. W tych procesach uczestniczą Seleukos I Nikator i jego żona Apama, ich syn Antioch, obecni są też diadochowie Antypater i Kassander, a także Archippos. Imiona ich wszystkich przekazują inskrypcje. Miasto zostało pokazane w jego kształcie architektonicznym, z monumentalnymi budowlami. Uchwycone są również rytuały i działania towarzyszące historycznym procesom, wznoszenie murów, donacja na rzecz miasta złożona w formie pieniężnej, rozbudowa miasta. Na początku tak opowiedzianej historii ukazano rytuał składania ofiary przez Archipposa (ΑΡΧΙΠΠΟΣ). Stoi on w towarzystwie Antypatra i Kassandra przy ołtarzu, na którym widać szczątki zwierzęcia ofiarnego, wyżej zaś unosi się ptak Zeusowy. Ten detal mitologizuje przekaz. Archippos, o którym niewiele wiadomo (postać legendarna czy może jeden z dowódców wojskowych[180]?), w swej roli założyciela Pelli zrównany zostaje z Seleukosem, pokazanym jako *ktistes* Apamei.

W mennictwie prowincjonalnym związanym z tematem założycielskim moment kluczowy, jakim jest włączenie się bogów w zakładanie miasta, dotyczy bohaterów mitycznych. To oni zajmują miejsce postaci historycznych, są strażnikami *sacrum*, wykonawcami woli bogów. Podobnie przecież w wyob-

177 Por. Olszewski, Saad, 2017, s. 4–5 (Antiochia); Olszewski, Saad, 2018, s. 365–416 (Apameia).

178 Personifikacja występuje również na innych mozaikach (IV–VI w.), por. Balty, 1992, s. 148–150. Zazwyczaj ujęta jest w popiersiu, opisanym stosowną inskrypcją.

179 Por. Steph. Byz. 103.3, *s.v.* Ἀπάμεια.

180 Jeden z bohaterów epoki legendarnej, Archippos, władca Pelli (Πέλλης ἡγήτορι δίης), dla którego pracę miał wykonać Herakles, por. Opp. *Cyn.* 2.114. Może to jeden z dowódców jazdy macedońskiej; hipotezę por. Olszewski, Saad, 2018, s. 384–385.

rażeniach monet zostali ukazani herosi Dorylaos i Akamas (*RPC* 7.1, 754) oraz Akmon i Doias (*RPC* 9, 844), stojący w parach przy ołtarzu, nad nimi zaś unosi się ptak, boski wysłannik.

Mennictwo III wieku nie zna odpowiednika tego motywu z udziałem postaci historycznych. Warto jednak zauważyć ciekawy w tym kontekście przypadek emisji z Neapolis w Samarii. Na rewersach wybitych tu monet po obu stronach ołtarza stoją, składając ofiarę, władcy: w togach (*RPC* 8, ID 2294, 2322, 27176) albo jeden w todze, drugi w stroju wojskowym (*RPC* 8, ID 2424, 2435, 2446). Rzecz jest o tyle interesująca, że monety te powstały w okresie rządów Filipa Araba, który wyniósł Neapolis do rangi kolonii. Cesarz ten więc przyjął rolę założyciela i w tejże roli wkomponowany został wraz z Filipem juniorem w wyobrażenia rewersowe. Nie ma na nich graficznej symbolizacji omenu, brakuje detalu w kształcie unoszącego się ptaka, który anonsuje wolę boską. Scena umieszcza jednak władców w sferze *sacrum* – przy ołtarzu wykonują oni czynności kultowe. W samej Neapolis, ale również w nielicznych innych mennicach (Tyr, Ptolemais w Fenicji) para dynastów – Filip Arab i jego syn Filip junior bądź też Trebonian Gall i Woluzjan – została przedstawiona przy użyciu tego samego schematu: dwie sylwetki przy ołtarzu[181].

Z kolei w Side monety Galliena z okresu jego wspólnych rządów z Walerianem przedstawiają przy ołtarzu (?) nie dwójkę władców, lecz cesarza oraz boga Apollina w geście *dextrarum iunctio* (*RPC* 10, ID 62519). Ten motyw uścisku prawych dłoni w sposób bardzo oczywisty wskazuje na partnerstwo i współdziałanie dwóch bohaterów – ludzkiego i boskiego – i buduje pomost między światem rzeczywistym a nadnaturalnym. Rewersy monet Trajana Decjusza z Pergamonu ukazują cesarza stojącego przy ołtarzu, obok partnerują mu Dionizos (*RPC* 9, 540), wieńcząca władcę Hygieja (?) oraz Demeter (*RPC* 9, 541) albo Asklepios (*RPC* 9, 541A).

Do świata mitów i opowieści założycielskich wprowadzono, ignorując historyczne proporcje, postacie rzeczywiste, wśród nich tę pierwszorzędną w imperium rzymskim – postać cesarza. Był on przecież figurą, która wyznaczała centralny punkt odniesień w propagandzie państwowej. W mennictwie imperialnym występował w przeróżnych rolach: wodza, wojskowego, zwycięzcy, restytutora, pacyfikatora, najwyższego kapłana, dobroczyńcy i rozdawcy darów. W propagandzie to jego znaczenie w wielu sferach stopniowo zwiększano,

181 Podobnie w emisjach z Neapolis w okresie rządów Treboniana Galla i Woluzjana obaj cesarze zostali pokazani w togach przy ołtarzu, *RPC* 9, nr 2139; również na rewersach monet z Tyru, *RPC* 9, nr 2001, 2030. Natomiast Filip i Filip junior zostali pokazani przy ołtarzu także w bardziej rozbudowanej scenie (Fortuna, Wiktoria, Marsjasz) na monetach z Ptolemais, *RPC* 8, ID 58870.

a proces ten odzwierciedlony w wyobrażeniach monetarnych osiągnął apogeum w III wieku. Cesarz (*in se*) prezentowany w treściach monetarnych stał się w pewnej mierze abstrakcyjnym modelem władcy idealnego. Rzeczywiste osiągnięcia i możliwości konkretnej osoby mogły, lecz nie musiały, stanowić bazę takich zabiegów. Natomiast były oczekiwane, ponieważ, jak głosił Dion Chryzostom, dla państwa i jego społeczności były użyteczne. Wśród nich miało znaczenie realizowanie misji założycielskiej:

> ὁ ἄρχων ἁπάντων τούτων διαφέρει τῷ μὴ μάτην πονεῖν μηδὲ τὸ σῶμα μόνον αὔξειν, ἀλλ᾽ ἕνεκα πράξεων: ἢ γὰρ ἦλθε πρός τι τῶν δεομένων προνοίας ἢ ἔφθασεν ὅπου δεῖ τάχους ἢ κατήνυσέν τι τῶν οὐ ῥᾳδίων ἀνυσθῆναι ἢ στρατιὰν ἐξέταξεν ἢ χώραν ἡμέρωσεν ἢ πόλιν ᾤκισεν ἢ ποταμοὺς ἔζευξεν ἢ γῆν ὁδευτὴν ἐποίησεν.
>
> […] władcę różni od wszystkich pozostałych ludzi to, że nie trudzi się daremnie czy jedynie po to, by wzmocnić ciało, ale ponieważ wymagają tego jego czyny – czy gdy udaje się tam, gdzie potrzebna pomoc; czy gdy śpieszy tam, gdzie liczy się czas; czy gdy dokonuje czegoś, co niełatwe do dokonania; czy gdy ustawia w szyku wojsko; czy podbija jakąś krainę; czy zakłada jakieś miasto; czy łączy brzegi rzek; czy gdy buduje drogi.
>
> Dio Chrys. *Or*. 3.127, tłum. Katarzyna Jażdżewska

Jakkolwiek w prowincjach wschodnich, i to również ze względu na ich hellenistyczną przeszłość, postać cesarza dla ich społeczeństw w wielu sferach zyskała nadnaturalne znaczenie[182], to mennictwo prowincjonalne było mniej niż imperialne podatne na wspomniany trend hiperbolizacji znaczenia cesarza rzymskiego. Niemniej i w tym przypadku figura władcy mogła być sytuowana na płaszczyźnie odrealnionej, a jego zasługi przesadzone. Tradycja fundacyjna dostarczała tu atrakcyjnej przestrzeni do wyeksponowania znaczenia cesarza, niezależnie od jego roli – faktycznej lub przypisanej tylko symbolicznie – założyciela czy dobrodzieja danego miasta. Sprzyjały temu cechy wyobrażeń monetarnych, wymuszające posługiwanie się skrótem, metaforą, symboliką, alegorią przekazów niekiedy treściowo bardzo złożonych, i – w zakresie mennictwa prowincjonalnego – niejednokrotnie składających się na panegiryk dziejów danego miasta.

Podobnie jak mityczni herosi także cesarz występuje w wyobrażeniach monetarnych wespół z Tyche czy Fortuną. Późne, pochodzące z okresu rządów Waleriana i Galliena, emisje z Metropolis w Jonii pokazują władcę, który podaje prawicę Tyche (*RPC* 10, ID 61151, 61161, 61172, 61183, 61188, 61190). Men-

182 Por. Pont, 2010, s. 459–461, tu dalsza literatura.

nica kolonialna w Neapolis w Samarii podjęła motyw współdziałania cesarza i boskiej opiekunki miasta w różnych wyobrażeniach: dwaj władcy siedzą na *sella curulis*, naprzeciw nich stoi Fortuna (*RPC* 8, ID 2415); Fortuna (?) wieńczy siedzącego cesarza, obok stoi drugi władca z berłem oraz *togatus* – obywatel (*RPC* 8, ID 2250).

W wyobrażeniach monetarnych symbolizujących założenie miasta władca jest prezentowany w kilku schematach. Cesarz może się kryć pod postacią oracza prowadzącego pług ciągnięty przez zwierzęta w rytuale wytyczania granic miasta. Uroczysty i symboliczny charakter sceny podkreśla jego strój – zazwyczaj założyciel jest odziany w togę (*cinctus ritu Gabino*) i ma nakrytą rąbkiem togi głowę (*capite velato*)[183]. Powtarza czyn założyciela Rzymu – Romulusa:

inde premens stivam designat moenia sulco;
alba iugum niveo cum bove vacca tulit.
vox fuit haec regis: condenti, Iuppiter, urbem
et genitor Mavors Vestaque mater, ades;
quosque pium est adhibere deos, advertite cuncti.
auspicibus vobis hoc mihi surgat opus.

Potem Romulus linie przyszłych murów wiedzie, / trzymając rączkę pługa, który prowadziły / jasna krowa i byk, co sierść miał jak śnieg białą. / Wtedy król się odezwał: Jowiszu i ojcze / Marsie oraz ty matko Westo, chciejcie sprzyjać, / kiedy miasto zakładam. Przybądźcie tu, bogi / wszystkie, które czcić trzeba.

Ov. *Fast.* 4.825–830, tłum. Elżbieta Wesołowska (Ow. *Kal.* 4.910–915)

I sam staje się założycielem kolejnej kolonii, czyli nowego „małego Rzymu”[184]. Rytuał *aratrum* był stosunkowo częstym tematem podejmowanym w mennicach kolonialnych[185]. W taki sposób pokazano na przykład boskiego Augusta (DIVO AVG) na rewersach monet wyemitowanych w kolonii Kremna (*RPC* 8,

183 Zob. Cato, *Orig.* 1.18a = Serv. *in Aen.* 5.755: „Vrbem designat aratro quem Cato in originibus dicit morem fuisse. conditores enim civitatis taurum in dexteram, vaccam intrinsecus iungebant, et incincti ritu Gabino, id est togae parte caput velati, parte succincti, tenebant stivam incurvam, ut glebae omnes intrinsecus caderent, et ita sulco ducto loca murorum designabant aratrum suspendentes circa loca portarum. unde et territorium dictum est quasi terriborium tritum bubus et aratro”. Gest nakrywania głowy w tradycji związany z Eneaszem, por. Plut. *Q. Rom.* 10 i 11; *OGR* 12.2; o nakrywaniu głowy podczas składania ofiary: Verg. *Aen.* 3.405 i 545, także podczas rytów fundacyjnych: Verg. *Aen.* 5.738–764, 7.149–179 (Eneasz); Ov. *Fast.* 4.807–862; Liv. 1.7; Plut. *Rom.* 9.5 (Romulus); por. Var. *Ling.* 5.143 (*Etruscus ritus*). W kwestii stroju oracza por. Carafa, 2000, s. 277.

184 O fundacjach na wzór Rzymu z zachowaniem rytuału: Cic. *Phil.* 2.40.102; Var. *Ling.* 5.[32]143. Por. Gel. *NA* 16.13.9.

185 Por. Arslan, 2019, s. 212, 232–260.

ID 20908; *RPC* 10, ID 63418) i to jeszcze w jednej z ostatnich emisji prowincjonalnych za rządów Aureliana (*RPC* 10, ID 63443)[186]. Poza Kremną motyw *aratrum* w III wieku podjęły także mennice: Aelia Capitolina, Antiochia, Apameia, Cezarea *Maritima*, Damaszek, Deultum, Heliopolis, Ikonium, Neapolis, Ninika Klaudiopolis, Parium, Ptolemais oraz Resaina (por. tabela 20). W wyobrażeniach monet z tych ośrodków założyciel nie został jednak imiennie wskazany, a sylwetka oracza zachowuje swą potencjalną wieloznaczność (por. il. 95–96).

Il. 95
Æ (33 mm, 15,79 g, 6 h), Kremna, 253–260; *RPC* 10, ID 63418;
aw.: IMP CAES P LICINI VALERIANO P F AOG,
popiersie cesarza w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: DIVO AVG EOL (*sic*!) CRE,
założyciel przy pługu ciągniętym przez parę zwierząt

Il. 96
Æ (22 mm, 6,68 g, 12 h), Heliopolis, 244–247; *RPC* 8, ID 6466;
aw.: M IVL PHILIPPVS CAES,
popiersie cezara w *corona laureata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: VIII AVG LEG V MACED COL HEL,
założyciel przy pługu ciągniętym przez parę zwierząt, obok dwa *vexilla*

186 Okoliczności emisji por. Levick, 1967, s. 35–37.

Tabela 20
Motyw *aratrum* w mennictwie kolonialnym (po 235 r.)

Mennica		Maksymin I, 235–238	Gordian III, 238–244	Filip I, 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Walerian i Gallien, 253–260	Gallien, 260–268	Aurelian, 270–275
Aelia Capitolina (Judea)	**AC**				AC4			
Antiochia (Pizydia)	**AP**		AP2				AP6	
Apameia (Bitynia)	**A**					A5		
Cezarea *Maritima* (Samaria)	**CM**			CM3				
Damaszek (Syria)	**D**			D3				
Deultum (Tracja)	**De**	De1	De2	De3				
Heliopolis (Syria)	**H**			H3				
Ikonium (Likaonia)	**Ik**		Ik2			Ik5		
Kremna (Pizydia)	**Kr**			Kr3		Kr5		Kr7
Neapolis (Samaria)	**N**			N3				
Ninika Klaudiopolis (Cylicja)	**NK**	NK1						
Parium (Myzja)	**P**	P1		P3			P6	
Ptolemais (Fenicja)	**Pt**			Pt3				
Resaina (Mezopotamia)	**R**				R4			

A5. *RPC* 10, ID 59928; **AC4.** *RPC* 9, 2195; **AP2.** *RPC* 7.2, 2704–2706; **AP6.** *RPC* 10, ID 63329, 85207; **CM3.** *RPC* 8, ID 2143; **D3.** *RPC* 8, ID 26614, 26792, 26960; **De1.** *RPC* 6, 834 temp.; **De2.** *RPC* 7.2, 842, 913–914; **De3.** *RPC* 8, ID 48558, 48598, 48931; **H3.** *RPC* 8, ID 6466; **Ik2.** *RPC* 7.2, 2764–2767; **Ik5.** *RPC* 10, ID 61451; **Kr3.** *RPC* 8, ID 20908; **Kr5.** *RPC* 10, ID 63418; **Kr7.** *RPC* 10, ID 63443; **N3.** *RPC* 8, ID 2202, 2261, 2312, 2364, 2404, 2483, 77193; **NK1.** *RPC* 6, 6910 temp., 6911 temp.; **P1.** *RPC* 6, 3890 temp.; **P3.** *RPC* 8, ID 42651; **P6.** *RPC* 10, ID 62074, 62076; **Pt3.** *RPC* 8, ID 6490, 66933; **R4.** *RPC* 9, 1576–1581, 1590, 1593–1594, 1596

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Innym sposobem wkraczania cesarza do świata mitu jest przyjmowanie przez niego póz, gestów i atrybutów charakterystycznych dla mitycznych założycieli. Owi *ktistai* to wszak bohaterowie wykonujący wolę bogów i poddający się *fatum*, ale równie często wykazujący się wielkimi przymiotami, w tym odwagą, śmiałością, zręcznością, męstwem, niezłomnością. Stąd już tylko krok do odnalezienia w ich portretach cech wspólnych z idealnym władcą rzymskim,

obdarzonym wieloma *virtutes*, cnotami boskiej natury danymi wybrańcom[187]. W wyobrażeniach monetarnych czyny mitycznych herosów oraz zalety cesarzy bywały podobnie ilustrowane. Tożsamości prezentowanych postaci się zacierały, zwłaszcza wtedy, gdy napis nie wspierał swym objaśnieniem wyobrażenia.

Przykładem potencjalnej polisemii jest obraz myśliwego polującego konno na dzika, prezentowany na rewersach emisji z Efezu (por. tabela 10). W najstarszych realizacjach uzyskał on wsparcie w formie treści inskrypcji podającej imię Androklosa[188]. Potem kontynuowano to rozwiązanie ikonograficzne już bez takiego naprowadzenia[189]. W czasach Sewerów wprowadzono wariant, w którym dzik został zastąpiony sylwetką barbarzyńcy[190] – wtedy to cesarz jest owym jeźdźcem, tym razem walczącym przy użyciu włóczni z wrogiem ukazanym pod końskimi kopytami. W mennictwie Gordiana III motyw polowania był obecny w Efezie w dwóch schematach. Jedne rewersy monet przedstawiają myśliwego polującego konno na dzika, wtedy to cesarz jest owym jeźdźcem (*RPC* 7.1, 362.1–3). Z kolei prezentowana równolegle na emisjach Gordiana III walka z dzikiem przywołuje Androklosa, którego imię jest wskazane w napisie rewersowym (*RPC* 7.1, 369B). W kontekście tego melanżu pomysłów może jest zasadne widzieć w myśliwym polującym konno na dzika Gordiana-Androklosa, jak czyni to Stefan Karwiese (*M.Eph.* 5.1, 868). W ten sposób na poziomie ikonograficznym cesarz stałby się niczym *ktistes*, a na poziomie ideologicznym byłoby to wyrazem schlebiania władcy poprzez docenienie jego zasług czy talentów porównywalnych z tymi przejawianymi przez bohaterów mitycznych. Tym bardziej że motywy polowania konnego na zwierzę i walki konnej z pieszym wrogiem szerzej były wykorzystywane w sztuce wizualnej w celu promowania cnót cesarza rzymskiego, zwłaszcza *virtus Augusti*[191].

Podobną niejednoznaczność postaci w wyobrażeniu niejednokrotnie odnotowują katalogi również w przypadku innych motywów. Na przykład emisje *RPC* 9, 1337 z czasów Treboniana Galla, które wypuściła Seleukia *ad Calycadnum*, prezentują na rewersach jeźdźca konnego, kierującego się w stronę małego ołtarza. Postać tę wyróżnia nakrycie głowy w formie korony radialnej. W odnośnym tomie katalogu *RPC* jeździec jest określony jako „radiate hero (or the emperor?)", podczas gdy w analogicznym wyobrażeniu z czasów Sewe-

187 Martin, 1998, s. 49–55, 65–69.

188 *RPC* 4.2, nr 1126 temp., 2754 temp., 11463 temp.

189 *RPC* 4.2, nr 8329 temp.; *RPC* 6, nr 4966 temp., 5042 temp.

190 *SNG* vA, nr 1896, 7869; *M.Eph.* 5.1, nr 420, 422, 508–509, 580; por. komentarz S. Karwiesego, *M.Eph.* 5.2, s. 138–139. *RPC* 6, nr 5044 temp. = *M.Eph.* 5.1, nr 829 (konkordancja wskazana w *RPC* 6, nr 5044 temp., ale uwaga: *M.Eph.* 5.1, nr 829: przed koniem dzik).

191 Por. Kluczek, 2007, s. 58–81; Kluczek, 2009, s. 185–190. Por. też Harl, 1987, s. 44 (obraz cesarza polującego).

ra Aleksandra (*RPC* 6, 7041 temp.) jeździec objaśniony jest jako „radiate god”[192]. Z kolei Magnezja *ad Maeandrum* wyemitowała monety *RPC* 6, 5235 temp. z przedstawieniem jeźdźca w rozwianej chlamidzie galopującego konno; jest tu ołtarz, pies biegnący poniżej, ukazano również klęczącą postać (wroga?), w którą jeździec mierzy włócznią. Główny bohater jest opisany jako Leukippos albo władca[193], czyli w tym wypadku cesarz Maksymin Trak bądź jego syn cezar Maksymus, którego wizerunek znajduje się na awersach tych monet. Postać stojącą (cesarza), która wspiera stopę na dziobie okrętu, przedstawiono za rządów Gordiana III w Anchialos (*RPC* 7.2, 1119) i Odessos (*RPC* 7.2, 1522–1524, w ręce trzyma posążek Nike na globie), a za panowania Filipa Araba – w Bizyi (*RPC* 8, ID 48676, 70241) i Tomis (*RPC* 8, ID 28180). Pozą, chociaż nie atrybutami czy detalami stroju, sylwetka ta przypomina niektórych bohaterów mitycznych, jak na przykład ktistesa Miletosa ukazanego na emisjach z Miletopolis (np. *RPC* 7.1, 89) czy anonimową postać – może to Ankajos (?) – na emisjach z Samos (*RPC* 7.1, 580 *etc.*; *RPC* 10, ID 61268 *etc.*).

Najbardziej dosłownie powiązano cesarza rzymskiego z tradycją założycielską na rewersach monet, które wyemitowała kolonia Mallus. Według tradycji jednym z legendarnych bohaterów miasta był Amfilochos[194]. To syn Alkmeona i Manto, córki wróżbity tebańskiego Tejrezjasza. Występuje jako założyciel Argos w Etolii (innego niż Argos w Argolidzie). Natomiast na ziemi cylicyjskiej wraz z krewniakiem, wróżbitą Mopsosem, synem Apollina i Manto, założył miasto Mallos, po czym pozostawił je w rękach Mopsosa, sam bowiem chciał zobaczyć Argos. Potem jednak powrócił do Mallos i zażądał udziału we władzy, lecz Mopsos odmówił. Bohaterowie stanęli więc do pojedynku, by rozstrzygnąć, który z nich ma być królem, i obaj w tym starciu polegli. Usypano im kurhany w Magarsos nad Pyramosem, rozdzielając je, by przeciwnicy nie spoczęli w jednym grobie[195]. Euforion z Chalkis (*fl.* III w. p.n.e.) pisał nawet, że zginąwszy, obaj

192 Por. *RPC* 7.2, nr 2924: Mitra.

193 „Emperor or Leucippus?”: *RPC* 6, nr 5235 temp.; inaczej Sabine Schultz, bez wątpliwości: Leukippos, *M.Magn.M.*, s. 42 i nr 338. Leukippos jest może pokazany również na monetach *RPC* 4.2, nr 1021 temp., 9598 temp., 11511 temp.; *RPC* 5.2, ID 69744, 78357; *RPC* 6, nr 5125 temp., 5169 temp., 5252 temp., 5253 temp., 5255 temp., 30466 temp. Tradycja założycielska o Leukipposie: *Scholia Ap. Rhod.* 1.583–584b; dokumentują ją inskrypcje: *I.Magn.*, s. XVII, nr LXVI = Oliver, 1970, s. 94–95, nr 5; *I.Magn.* 17. To interesujący przykład awansu „wroga” na bohatera miasta: Leukippos to uczestnik dramatycznych zdarzeń związanych z namiętnością do własnej siostry oraz zabójstwem własnego ojca, Ksantiosa. Kiedy potem oblegał Mandrolytię (późniejszą Magnezję *ad Maeandrum*), z miłości do Leukipposa niejaka Leukofryne wydała mu miasto; por. Part. *Erot. path.* 5.1–6; Kern, 1894, s. 19–22; Radke, 1937, s. 381–384; Biagetti, 2010, s. 42–64; Kökdemir, 2018, s. 157–178.

194 Innym, wskazanym w roli eponima, jest Mallos, por. Steph. Byz. 430.3, *s.v.* Μαλλός.

195 Por. Apoll. *Bibl.* 3.94–95; Apoll. *Epit.* 6.19; Strab. 14.4.3 (C 668), 14.5.16–17 (C 675–676); Paus. 1.34.3, 2.1.1, 2.18.4–5, 2.20.5, 3.15.8, 5.17.7, 10.10.4; Lyc. *Alex.* 443–450. Por. Bethe,

przeszli oddzielnie przez bramy Ajdoneusa (Euph., frg. 127). Amfilochos przynosił sławę miastu. Uczcił go sam Aleksander, o czym poinformował Strabon (4.5.17 (C 676)).

W sztuce wizualnej antyku Amfilochos jest dosyć popularną postacią. Znana jest gemma z napisem ΑΜΦΙΛΟΧΟC (*CIG* 4.7067b). Jednak przede wszystkim jego wizerunek znajdował się na lokalnych monetach prowincjonalnych, potem kolonialnych (od czasu Sewera Aleksandra), emitowanych w Mallus od pierwszej połowy II stulecia do drugiej połowy III wieku. Pierwotnym jego wyobrażeniem była postać stojąca z gałązką w ręku, u jej stóp pokazano dzika. Pojawiały się również inne rozwiązania (por. tabela 21).

Tabela 21
Amfilochos w wyobrażeniach monet w epoce cesarstwa

Cesarz, daty panowania	Bohater i dzik	Bohater i dzik, trójnóg i wąż	Bohater, Tyche, Marsjasz i dzik	Bohater, Tyche, dwa bóstwa rzek, Atena Magarsis i dzik	Bohater, Minerwa i dzik	Bohater, cesarz z posążkiem Marsjasza, Tyche, para wołów i dzik	Inne	Referencje
Hadrian, 117–138	×							M.1
Marek Aureliusz, 161–180	×							M.2
Kommodus, 177/180–192	×							M.3
Septymiusz Sewer, 193–211	×							M.4
Karakalla, 197?–211/217	×							M.5
Makryn, 217–218	•							M.6
				•				M.7
Sewer Aleksander, 222–235	×							M.8
	•							M.9
			×					M.10
			•					M.11
						×		M.12
							*	M.13

1894, szp. 1938–1940, *s.v.* Amphilochos; Imhoof-Blumer, 1883a, zwł. s. 95–98, 126; Robert, 2013, zwł. s. 147–159 (także komentarze do różnych nitek mitu). Niekiedy występuje jako syn Amfiaraosa i Erifyle: Apoll. *Bibl.* 3.82, 3.129; Apoll. *Epit.* 6.2; Strab. 14.1.27 (C 642); por. Krauskopf, 1981, s. 713–717.

cd. **tab. 21.**

Cesarz, daty panowania	Bohater i dzik	Bohater i dzik, trójnóg i wąż	Bohater, Tyche, Marsjasz i dzik	Bohater, Tyche, dwa bóstwa rzek, Atena Magarsis i dzik	Bohater, Minerwa i dzik	Bohater, cesarz z posążkiem Marsjasza, Tyche, para wołów i dzik	Inne	Referencje
Maksymin I, 235–238	×							T.1
Filip I, 244–249							*	M.14
Trajan Decjusz, 249–251					×			M.15
						×		M.16
							*	M.17
Walerian i Gallien, 253–260		×						M.18
	×							T.2
						×		M.19

• W inskrypcji imię herosa.
× W inskrypcji brak imienia herosa.
* W inskrypcji imię herosa, brak jego postaci w wyobrażeniu.
M = Mallus
T = Tars

M.1. *RPC* 3, 3325; **M.2.** *RPC* 4.3, 11738 temp.; **M.3.** *RPC* 4.3, 6897 temp.; **M.4**. *RPC* 5.3, ID 79055, 82605; **M.5**. *RPC* 5.3, ID 84009, 84010; **M.6**. *RPC* 5.3, ID 84005; **M.7**. *RPC* 5.3, ID 84002; **M.8.** *RPC* 6, 7161 temp.; **M.9.** *RPC* 6, 7156 temp.; **M.10.** *RPC* 6, 7159 temp.; **M.11.** *RPC* 6, 7160 temp.; **M.12.** *RPC* 6, 7157 temp.; **M.13.** *RPC* 6, 30076 temp.; **M.14**. *RPC* 8, ID 2193; **M.15.** *RPC* 9, 1438–1439; **M.16.** *RPC* 9, 1431–1433; **M.17.** *RPC* 9, 1440; **M.18.** *RPC* 10, ID 60492; **M.19.** *RPC* 10, ID 60493; **T.1.** *RPC* 6, 30195 temp., 71119 temp.; **T.2.** *RPC* 10, ID 60608, 60625

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Bazowe wyobrażenie, w którym Amfilochos występował z gałązką w ręce i dzikiem u stóp, pozostało aktualne do końca działalności mennicy w Mallus, ponadto wprowadzono je również na emisje z Tarsu. W okresie późnym dołączono przedstawienie bohatera z dzikiem u stóp, prezentowane na tle trójnoga oplecionego wężem. To zapewne aluzja do zdolności wieszczych bohatera, potomka Amfiaraosa i Tejrezjasza. Od czasów Sewerów, kiedy miasto stało się kolonią, do sylwetki herosa pokazanej na rewersach monet dołączono kolejne elementy. Pozostał dzik, *novum* stanowiły: Marsjasz symbolizujący status kolonii, podobnie jak zaprzęg wołów, Minerwa, Tyche, której Amfilochos ofiarowuje wieniec, wreszcie – sam cesarz. Ponadto aluzje do bohatera zawarto

w napisach rewersowych: ΔΕΙ AMPILOCHI, obok wieńca agonistycznego (*RPC* 9, 1440); DEI AMPHILOCIH (*sic*!), obok Fortuny siedzącej nad dwiema sylwetkami, które personifikują rzekę Pyramos (*RPC* 8, ID 21893), co *notabene* powtarza pomysł znany z monet *RPC* 6, 30076 temp. (ΘΕ ANΘ). Natomiast kiedy prezentowana jest sylwetka bohatera, to jego imię pojawia się tylko wyjątkowo[196].

Il. 97
Æ (40 mm, 36,98 g), Mallus, 249–251; *RPC* 9, 1431;
aw.: IMP CAES CAI CVIN DECI TRAINO EVS SE (*sic*!),
popiersie cesarza w *corona radiata*, draperii i pancerzu, pr.;
rew.: COLONIA MALLOTON FELIX S C, cesarz stoi z posążkiem Marsjasza,
po lewej Tyche, po prawej Amfilochos stoi, obok zaprzęg wołów, w odcinku dzik

W tej ugruntowanej tradycji pokazywania Amfilocha interesujące jest zestawienie mitycznego herosa z władcą rzymskim. Cesarz, którego udziałem jest nadanie Mallus statusu kolonii (bądź jego uznanie), na co wskazuje posążek Marsjasza i zaprzęg wołów, zyskuje aprobatę Amfilocha, który trzyma nad jego głową wieniec. Obaj zwracają się ku Fortunie stojącej z rogiem obfitości (por. il. 97). W wyobrażeniu rewersowym spotykają się dwaj założyciele: legendarny i historyczny. Tym drugim jest każdorazowo władca, za którego rządów te emisje powstały. Po raz pierwszy wprowadzono opisaną scenę w mennictwie czasów Sewera Aleksandra (*RPC* 6, 7157 temp.), czyli wtedy, gdy miasto zyskało rangę kolonii. Wyobrażenie powtórzono w mennictwie Trajana Decjusza (*RPC* 9, 1431–1433) oraz Waleriana (*RPC* 10, ID 60493), dwudziesta i trzydziesta rocznica awansu miasta wydają się tu możliwymi okolicznościami tych emisji.

196 Por. fragmenty napisów z rewersów monet wyemitowanych na początku III w.: *RPC* 5.3, ID 84002, 84005; *RPC* 6, nr 7156 temp., ΘΕΟΥ ΑΝΦΙΛΟΧΟΥ; *RPC* 6, nr 7160 temp., AM(FILOCHI?).

◆ 3.3
Bohaterowie w agonii

> […] darmo byłoby spodziewać się dla Aten i Rzymu tej nieśmiertelności, jaka nie jest dana ani ludziom, ani rzeczom, i jakiej najmędrsi z nas odmawiają nawet bogom. Te kunsztowne i skomplikowane formy życia, te cywilizacje osiadłe w swoim wyrafinowaniu sztuki i szczęścia, ta swoboda umysłu, który poznaje i sądzi, były uzależnione od okoliczności niezliczonych i rzadkich, od warunków niemal niemożliwych do zebrania, które zapewne długo nie potrwają.
>
> Yourcenar, 2008, s. 252,
> tłum. Hanna Szumańska-Grossowa

Początek ostatniej fazy w dziejach mennictwa III stulecia wyznacza rok 253, który inauguruje wspólne rządy Waleriana i Galliena[197]. Odtąd do roku 276 pracowały w sumie 152 mennice prowincjonalne, ich liczba jednak w tym krótkim okresie dynamicznie się zmieniała, co odzwierciedla niestałą sytuację na rynku menniczym. Do tej niestabilności, a nawet i upadku ośrodków przyczyniły się ataki barbarzyńskie. Dość przypomnieć o złupieniu przez najeźdźców gockich miast na rzymskim Wschodzie, o uprowadzonych przez Gotów pracownikach warsztatów w Aleksandrii *Troas*, o zniszczeniu Kremny przez Izauryjczyków[198]. Coraz mniej liczne mennice pracowały (wyjąwszy Kyzikos w Myzji działającą do czasów Klaudiusza II) na południowym obszarze Azji Mniejszej. Pojedyncze ośrodki przetrwały w tutejszej enklawie, obejmującej część Pizydii i Pamfilii, do czasów Klaudiusza II, Aureliana, wreszcie – cesarza Tacyta (275–276)[199].

---

197 Przypadające na 253 r. rządy ich poprzednika – Emiliana – zaliczyłam do fazy poprzedniej.

198 Por. chronologia najazdów gockich w powiązaniu z charakterystyką mennictwa prowincjonalnego: Salamon, 1971, s. 109–139; Aleksandria *Troas*: Bursche, Myzgin, 2015, s. 237–257; Kremna: Levick, 1967, s. 174; Mitchell, 1989, s. 311–328.

199 W Pizydii: Antiochia, Klaudioseleukia, Prostanna, Sagalassos, działające za czasów Klaudiusza II, dalej w Pizydii: Selge – mennica aktywna za Klaudiusza II i Aureliana, oraz Kremna – działająca za Aureliana; w Pamfilii – Side i Sillyon, działające za Aureliana, oraz Perge, mennica aktywna za Aureliana i Tacyta. Pomijam tu funkcjonowanie mennicy w Aleksandrii w Egipcie.

Tabela 22
Mennictwo prowincjonalne (253–276): zestawienie liczby mennic i typów monetarnych

Władca, daty panowania	Liczba	
	mennic	typów
Walerian i Gallien, 253–260	121	2937
Uraniusz Antoninus, 253–254	1	87
Makrian i Kwietus, 260	4	17
Gallien, 260–268	67	1492
Klaudiusz II, 268–270	7	142
Kwintyllus, 270	1	3
Aurelian, 270–275	6	156
Tacyt, 275–276	2	16

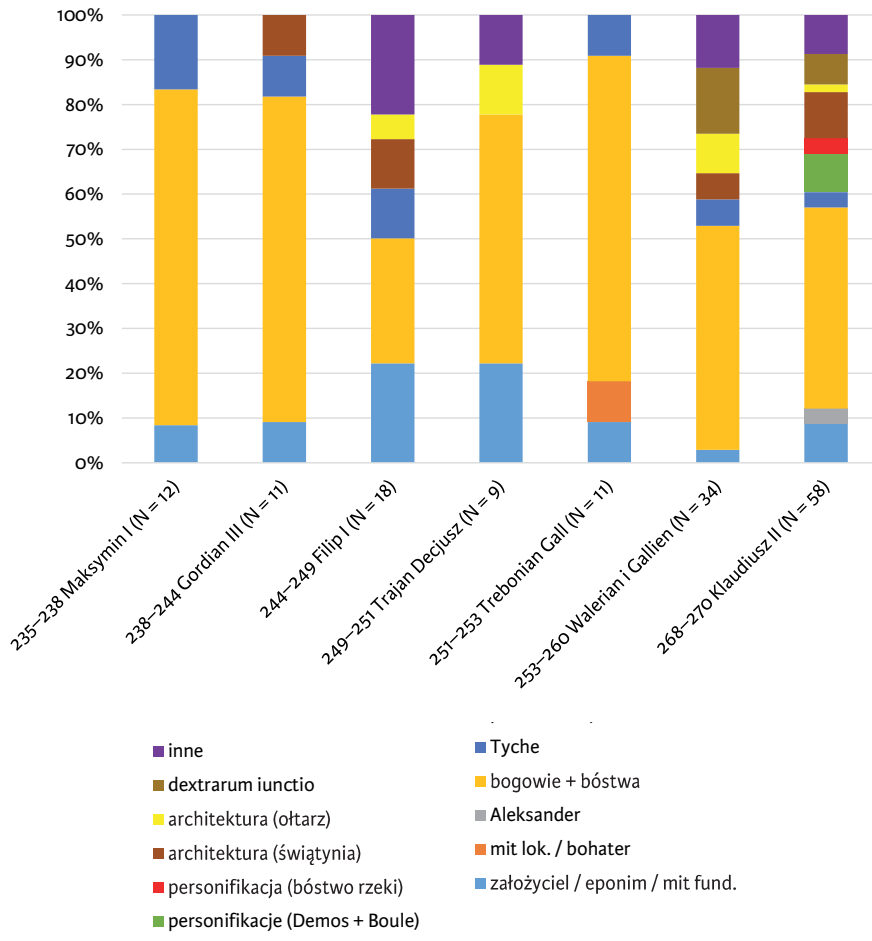
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Symboliczną cezurą w dziejach mennictwa prowincjonalnego jest rok 260. Po tej dacie z około 120 mennic pracujących w okresie wspólnych rządów Waleriana i Galliena blisko 2/3 przestało funkcjonować; w okresie samodzielnych rządów młodszego z tych władców pozostało tylko 39 aktywnych mennic. W zamian po 260 roku swoją obecność na rynku menniczym zaznaczyły kolejne ośrodki mennicze (w liczbie 28), które nie działały bezpośrednio wcześniej, a we wskazanym czasie, po przerwie, powróciły do emitowania pieniądza[200]. Długość rządów Waleriana i Galliena, którzy pod tym względem nie mieli konkurentów w III wieku, wpłynęła na bogactwo treści w ich mennictwie, mierzone liczbą typów (por. tabela 22). Typologiczne zaskoczenia można jednak odnaleźć i w mennictwie innych władców, jak pokazuje przykład mennicy w Salagassos z lat rządów Klaudiusza II.

200 W omawianej epoce tylko za samodzielnych rządów Galliena pracowały mennice w Karii: Alabanda, Bargasa, w Attyce: Ateny, na Peloponezie: Sparta, w Macedonii: Filippi, w Tracji: Augusta Traiana, Serdika (Serdica), w Poncie: Sebastopolis, a także w Lidii: Mostene. Ponadto prace podjęły we Frygii: Akmonea, Aizanoi, Kadi, Kibyra, Eumeneia, Prymnessos, Synnada, w Myzji: Adramyteum, Apollonia *ad Rhyndacum*, w Karii: Apollonia Salbake, w Pizydii: Apollonia Mordiaon, Klaudioseleukia, Konana, Pednelissos, Termessos Maior, w Macedonii: Dium, Edessa, w Tracji: Coela, Perynt, Sestos, w Jonii: Magnezja *ad Maeandrum*.

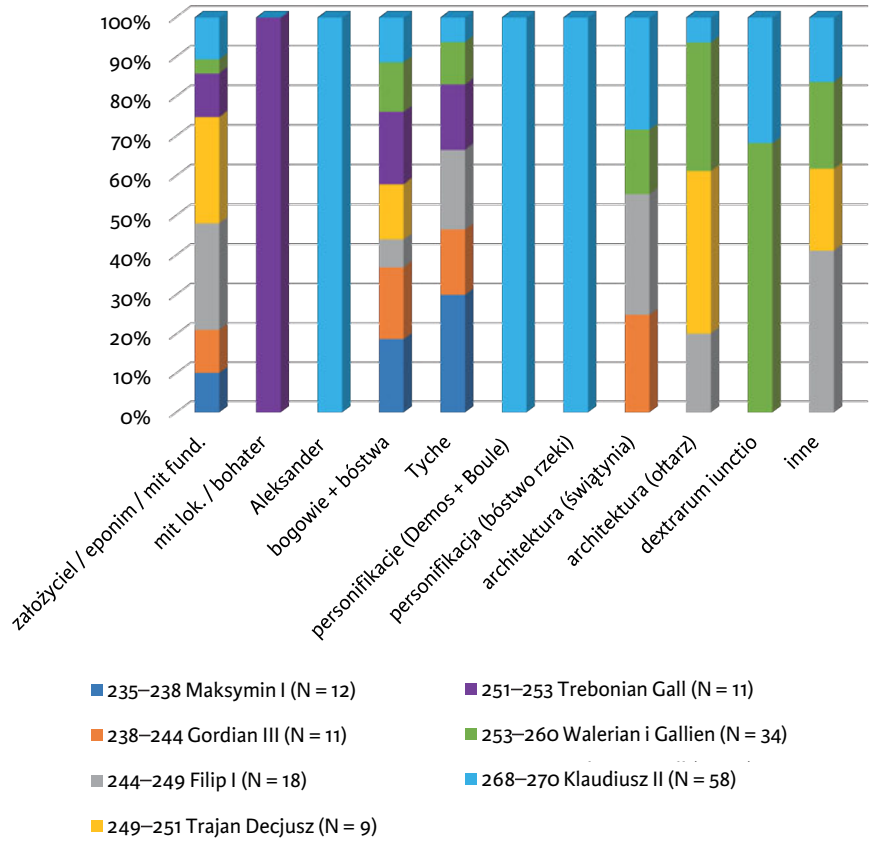
Wykres 14a

Sagalassos: motywy na rewersach monet (235–270). Rozkład chronologiczny

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Wykres 14b
Sagalassos: motywy na rewersach monet (235–270). Konfiguracja grup wyobrażeń

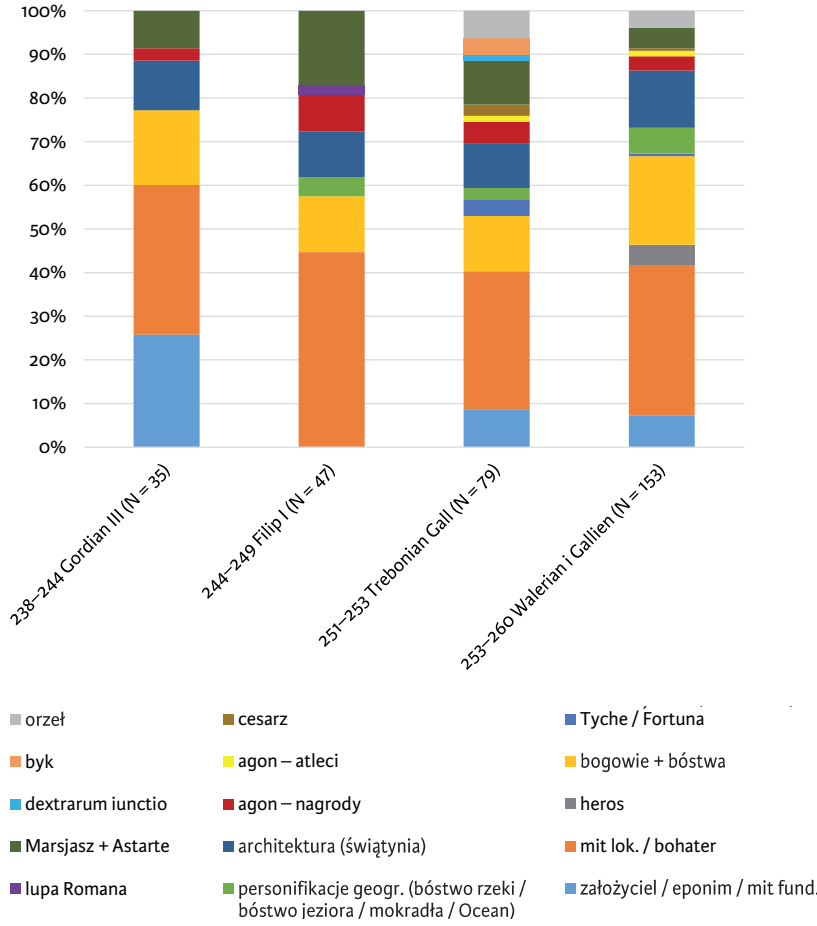
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

W Sagalassos odsetek typów i wariantów monet dotyczących wątku założycielskiego i, szerzej, mitu lokalnego w III wieku nie był wysoki – w sumie to niespełna 12%. Zwraca uwagę regularność, z jaką do tych tematów nawiązywano, były bowiem stale obecne. Ich stosunkowo liczną reprezentację (ponad 20%) zauważa się w latach czterdziestych i na początku lat pięćdziesiątych. To wtedy Lakedajmon, założyciel, cieszy się wyjątkową popularnością. Ustępuje mu w tym względzie Aleksander Macedoński (por. wykres 14a). Generalnie w III wieku można dostrzec w mennictwie z Sagalassos w miarę upływu czasu urozmaicanie rewersów monet liczniejszymi motywami (por. wykres 14b). Wśród nich – w ostatniej fazie aktywności mennicy – pojawiają się oryginalne nawiązania do Aleksandra Macedońskiego.

W mennicy kolonialnej w Tyrze w programie menniczym z jednej strony akcentowano status rzymskiej kolonii, a z drugiej – wskazywano na własną, bogatą tradycję miasta, w tym na jego światową rolę cywilizacyjną, na opowieści o jego początkach oraz na udział bohaterów Tyru w tworzeniu innych miast. Zwłaszcza ta druga płaszczyzna – tradycja lokalna – pomieściła rozwiązania oryginalne i indywidualizujące mennictwo z Tyru. Zarazem było w tym programie miejsce na inne tematy, należące do repertuaru bardziej powszechnego. W sumie wszystko to zaowocowało dużą liczbą różnych motywów (por. wykres 15a–b).

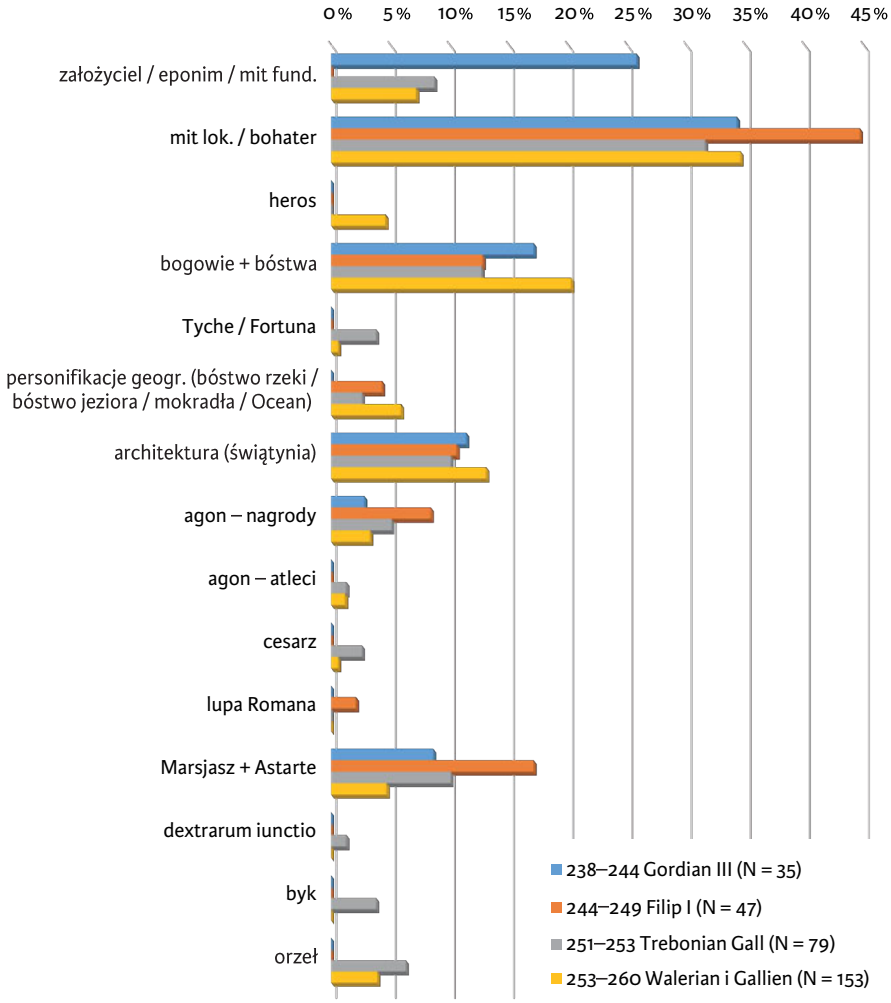
Wykres 15a

Tyr: motywy na rewersach monet (238–260). Rozkład chronologiczny

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

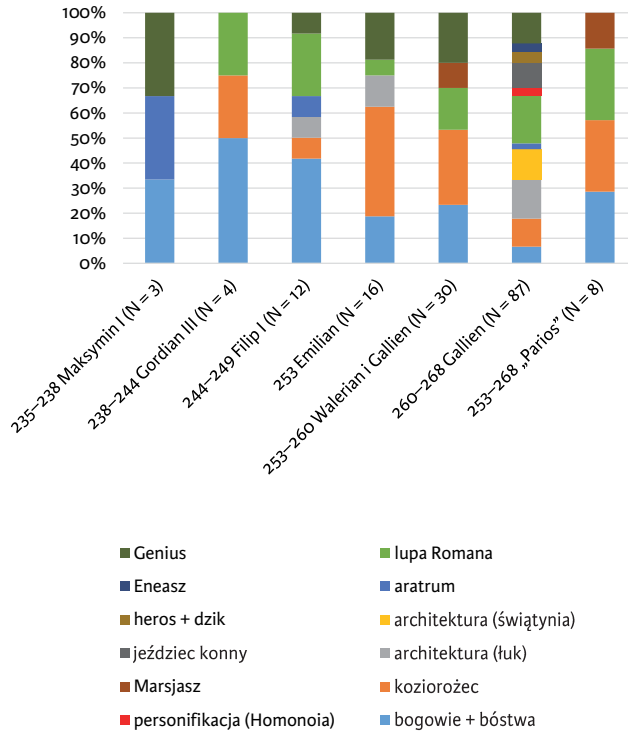
Wykres 15b
Tyr: motywy na rewersach monet (238–260). Konfiguracja grup wyobrażeń

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

W tej rozmaitości uwypuklone są wątki lokalny i założycielski. Nawiązania do nich dają w sumie około 50% wszystkich typów i wariantów monet powstałych w III wieku. Zdecydowanie mniejsza jest wartość odniesień do mitu rzymskiego i statusu kolonii (motywy *lupa Romana*, Marsjasz). Nawet jeśli tę drugą grupę uzupełnić o motyw Romy, będzie to około 7%, zatem nadal niewiele.

Wykres 16a
Parium: motywy na rewersach monet (235–268). Rozkład chronologiczny

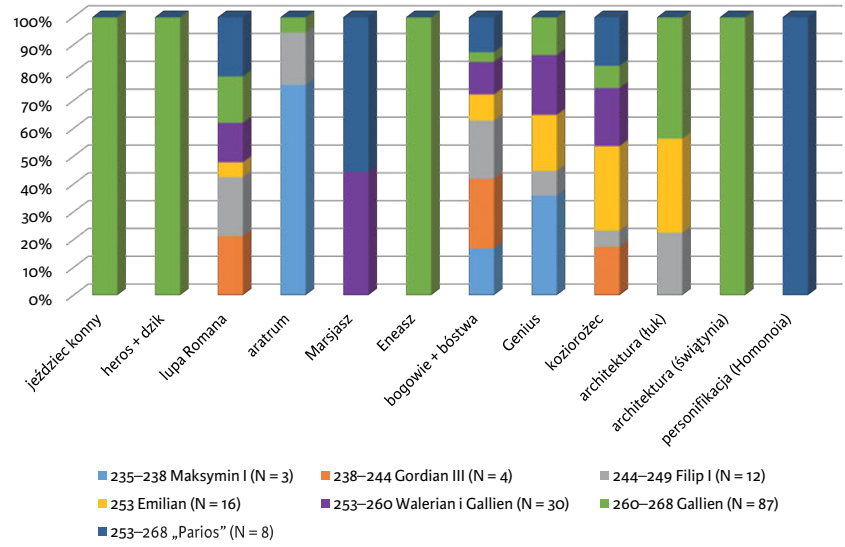
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

W mennictwie kolonii Parium (por. wykresy 16a–b) cechą charakterystyczną jest różnorodność obrazów, za pomocą których propagowano wątek założycielski[201]. Wśród nich były te, które dotyczyły erygowania miasta jako kolonii rzymskiej, czerpane z mitu rzymskiego (*lupa Romana*). Do tych korzeni miasta nawiązywały również motywy *aratrum*, koziorożca i Marsjasza. Symbolicznie obrazowały one narodziny kolonii oraz pamięć o jednym z jej twórców – Auguście. Inne obrazy wywodziły się z tradycji lokalnej, wśród nich tak mocno wyeksponowany eponim Parios, lub zawierały potencjalną dwuznaczność, jak motyw Eneasza – biorąc pod uwagę rzadkość motywu w III wieku i jego geograficzne występowanie, to przede wszystkim bohater wschodniego świata, do czego potem powracali koloniści.

201 Por. Kluczek, 2021b, s. 149–157.

Wykres 16b

Parium: motywy na rewersach monet (235–268). Konfiguracja grup wyobrażeń

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Od początku działania mennicy kolonialnej w Parium wątki założycielskie były w niej wyraźnie lansowane – stanowiły około 30% typów monet, co jest wartością wysoką[202]. Biorąc pod uwagę wzmożoną w stosunku do wcześniejszych okresów aktywność tego ośrodka w III wieku, istotne jest, że właśnie wtedy proporcje te zmieniły się jeszcze bardziej na korzyść motywów fundacyjnych. Dość stwierdzić, że po roku 253 podejmowało je ponad 50% typów i wariantów monet. Ponadto właśnie wtedy wprowadzono oryginalne aluzje do Pariosa, określonego mianem *conditor*.

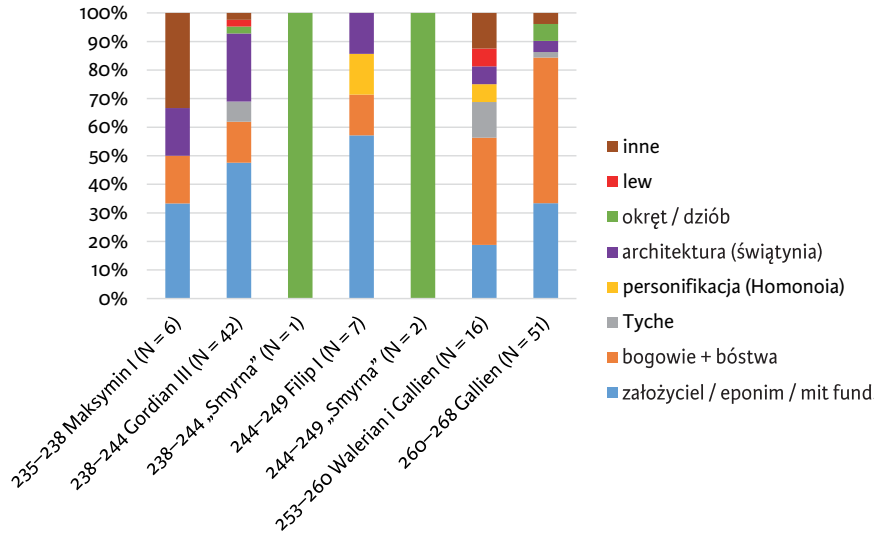
Dobrego porównania z Parium dostarcza Smyrna (por. wykresy 17a–b), gdzie produkcja mennicza była podobnej wielkości i trwała równie długo. Różnił je natomiast status: Smyrna nie była kolonią rzymską. *Civitas* aktywnie uczestniczyła w życiu prowincji Azji, w mieście czasowo odbywały się zgromadzenia *koinon*, uzyskało ono neokorię, a z Pergamonem i Efezem rywalizowało o tytuł „pierwszego"[203].

202 Por. Kluczek, 2025, s. 259–276.

203 Synteza dziejów miasta: Cadoux, 1938; monografia mennictwa: Klose, 1987; analiza monet nawiązujących do neokoratu: Caliò, Devoto, 2020, s. 65–77.

Wykres 17a

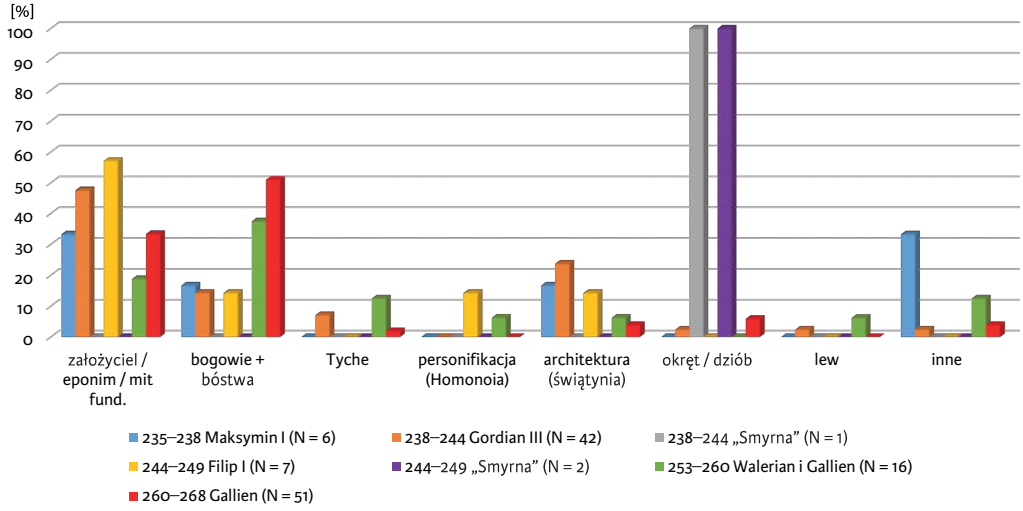
Smyrna: motywy na rewersach monet (235–268). Rozkład chronologiczny

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Wykres 17b

Smyrna: motywy na rewersach monet (235–268). Konfiguracja grup wyobrażeń

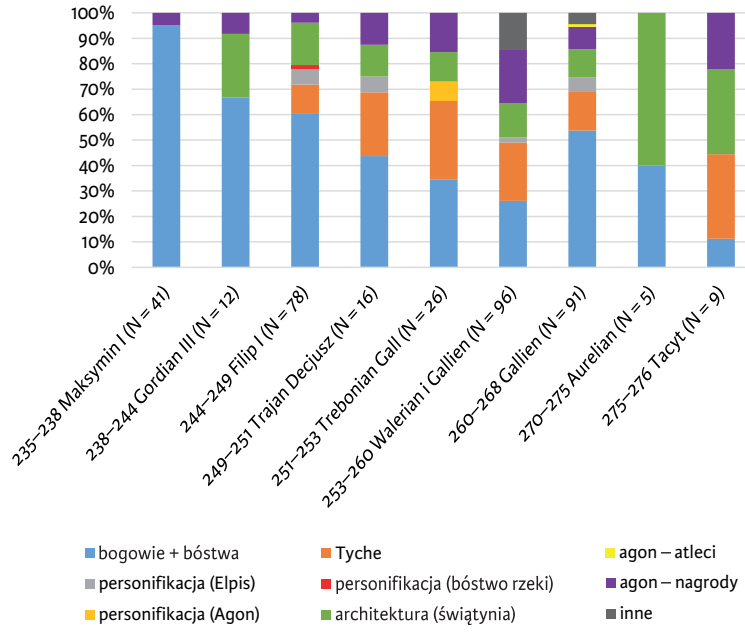

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Smyrneńska mennica emitowała w III wieku monety, które często podejmowały wątek założycielski. Tradycja dotycząca założycieli – Amazonki Smyrny czy Aleksandra – wypełniła w tym okresie prawie 40% wszystkich typów i wariantów monet ze Smyrny, przy tym były to utrwalone, powtarzające się obrazy, w dodatku regularnie użytkowane (wyjąwszy okresy, w których mennica nie pracowała). Szczególnie intensywna była w tym zakresie produkcja za czasów Gordiana III, kiedy odnośna wartość sięgnęła prawie 50%. Z kolei w ostatniej fazie funkcjonowania mennicy, po 253 roku, wzrosła różnorodność innych motywów, liczniejsza niż uprzednio była grupa bogów i bóstw przywoływanych na monetach. Jednak nadal reprezentacja tematu założycielskiego była wyraźnie widoczna (w sumie ok. 30%). W kontekście porównania z Parium ciekawe jest odwołanie się do motywu Romy, którego na monetach z Parium brak. Natomiast w Smyrnie wyobrażenie samej Romy, dopełnione obrazem *templum* z jej posągiem, daje w sumie około 17% typów i wariantów[204].

Wykres 18a

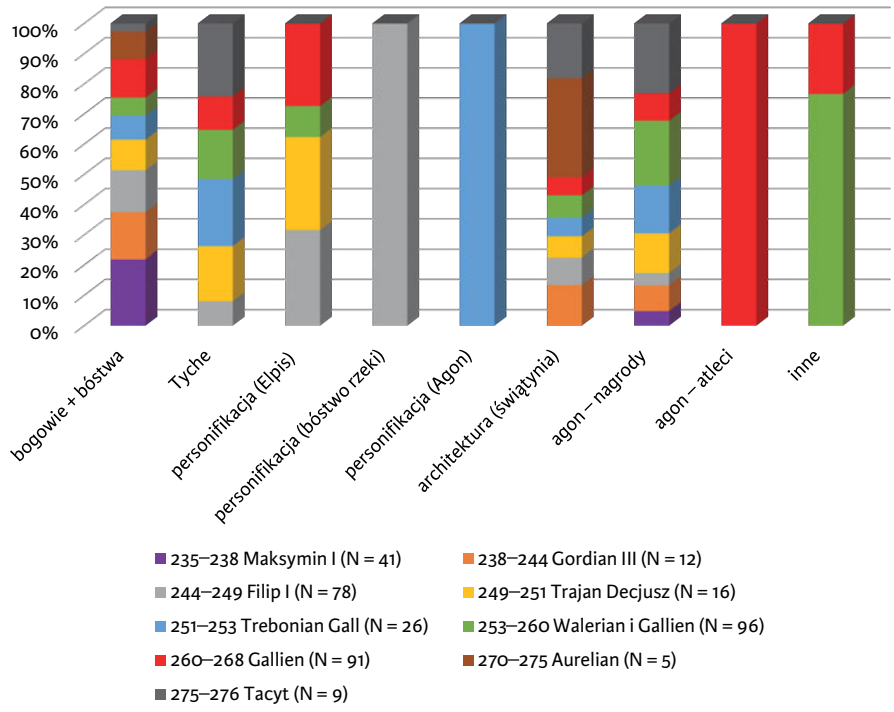
Perge: motywy na rewersach monet (235–276). Rozkład chronologiczny

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

204 *Notabene* właśnie w Smyrnie kult bogini Romy pojawił się bardzo wcześnie (189 r. p.n.e.). Por. np. Cadoux, 1938, s. 136–137; szerzej: Mellor, 1975; Harl, 1987, s. 72–75.

Wykres 18b
Perge: motywy na rewersach monet (235–276). Konfiguracja grup wyobrażeń

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Inaczej rozkładają się proporcje poszczególnych tematów realizowanych na monetach emitowanych w Perge (por. wykresy 18a–b)[205]. Ośrodek menniczy w południowej części Pamfilii przetrwał najdłużej spośród mennic prowincjonalnych. W III wieku pracował regularnie aż do czasów Tacyta. Szukając specyfiki tematycznej w wyobrażeniach monetarnych z tej mennicy, wypada zauważyć liczne nawiązania do agonów[206]. Agon zresztą został spersonifikowany na rewersach tutejszych monet *RPC* 9, 1112 i 1116. Przede wszystkim jednak na monetach z Perge dominuje Artemida Pergaia. Do najważniejszej w mieście i okolicy bogini odnosi się 20% typów i wariantów monetarnych. Z dużą częstotliwością pojawia się na rewersach również wyobrażenie Tyche.

205 Perge, por. Steph. Byz. 517.10, *s.v.* Πέργη; synteza dziejów miasta: Arena, 2005, s. 125–131.

206 Organizacją ich miasto szczyciło się w inskrypcji z czasów Tacyta (275–276), por. Sartre, 1995, s. 261–262; szerzej: Merkelbach, Şahin, Stauber, 1997, s. 69–74.

Natomiast w mennictwie z Perge nie przedstawiono w III wieku ani mitów założycielskich, ani postaci *ktistai*. Warto jednak przypomnieć, że tradycja fundacyjna wyrażana obrazami założycieli i dobroczyńców była mocno eksponowana w przestrzeni miasta. Za czasów Hadriana ustawiono przy bramie miejskiej aż dziewięć posągów ktistesów – tych historycznych oraz tych mitycznych. Zachowały się bazy z ich imionami. Uhonorowano w ten sposób jako dobrodziejów dwóch zasłużonych obywateli należących do *gens* Plancia: M. Planciusa Varusa i G. Planciusa Varusa[207]. Liczniejsza jest grupa postaci mitycznych. Z określeniem *ktistes* zostali wymienieni: Mopsos z Delf, syn Apollina, i Kalchas z Argos, syn Testora, czyli dwaj słynący ze sztuki wieszczej wróżbici boskiego pochodzenia; dalej herosi znani z czasów trojańskich: Machaon z Tesalii, syn Asklepiosa, i Leonteus, syn Koronosa, król Minyas z Orchomenos, syn Aresa; ponadto skądinąd nieznani Rhixos z Aten, syn Lykosa i wnuk Pandiona, oraz Labos z Delf[208].

Obecność tych postaci w Perge dokumentuje pewną powszechniejszą manierę przywoływania w przestrzeni miejskiej pamięci o czasach legendarnych. Dowodzi świetnej znajomości opowieści mitycznych przez elity miejskie i akceptacji przez nie tego, co konstytuowało grecką tradycję. Jest to o tyle ważne, że przecież trudno wykazać, na bazie znanych źródeł, bezpośrednie związki wskazanych bohaterów z przeszłością samego Perge. Fakt zaś, że nie ma owych znanych *ktistai* mitycznych na monetach emitowanych w tutejszej mennicy, a przecież chociażby owe posągi dostarczały w tym zakresie wzorców wizualnych, kolejny raz dowodzi bardzo indywidualnego traktowania podań mitycznych i ich bohaterów przez poszczególne miasta-ośrodki mennicze.

◆ 3.3.1
Cesarscy poprzednicy

W okresie samodzielnych rządów Galliena (260–268), po długiej przerwie (trwającej od czasów Kommodusa), monetę wyemitowała, kończąc na tym swą działalność, mennica w macedońskim Filippi. Po 260 roku powstało w niej zaledwie 20 typów i wariantów, niemniej interesujących w kontekście przywoły-

207 *I.Perge* 108, 109; por. Boatwright, 1993, s. 189–207; Gatzke, 2020, s. 385–396. Obecność Plancii w Perge i, szerzej, w Azji Mniejszej, por. Mitchell, 1974, s. 27–39; Jones, 1976, s. 231–237; por. też Siekierka, Stebnicka, Wolicki, 2021, s. 1048–1052.

208 *I.Perge* 101 (Kalchas), 102 (Labos), 103 (Leonteus), 104 (Machaon), 105 (Minyas), 106 (Mopsos), 107 (Rhixos); por. Weiss, 1984b, s. 181–182; Graf, 2011, s. 223–224. Mopsos i Kalchas por. Apoll. *Epit.* 6.2–4; Hyg. *Fab.* 97.15, 128, 190.1; Machaon, Leonteus, pretendenci do ręki Heleny, Hyg. *Fab.* 81, 97.14, 108.1 (Machaon ukryty w koniu trojańskim), 113; Minyas por. Paus. 9.36.4–6.

wania przeszłości w ich legendach i wyobrażeniach. Michel Amandry ustalił, że w ramach tego mennictwa mieści się bowiem seria R P C P, w której niektóre monety są dedykowane ubóstwionym cesarzom, wybranym z długiego szeregu poprzedników Galliena (por. tabela 23)[209].

Tabela 23
Dawni cesarze w mennictwie z Filippi (260–268)

Legenda i wyobrażenie rewersu	DIVO AVGVSTO głowa Augusta w *corona radiata* A	DIVO TRAIANO głowa Trajana w *corona radiata* T	DIVO MAR ANTONINO głowa Marka Aureliusza w *corona radiata* MA	Referencje
AVG PARENTI / DIVO, cesarz konno z podniesioną prawicą	•			A1
			•	MA1
C P, Roma stoi z paterą i włócznią, mury miasta z wieżami			•	MA2
HEROI AVLONITE R P C P, Auloneites konno, w chlamidzie, z włócznią	•			A2
		•		T1
			•	MA3
LIBERO PATRI RECIANO P – C, Liber Pater stoi z tyrsem i kantarusem		•		T2
PRINC IVBENTVTIS R P C P, Tyche/Fortuna stoi ze sterem i rogiem obfitości		•		T3
			•	MA4
SPES PVBLICA R P C P, bogini/Tyche siedzi z paterą i rogiem obfitości		•		T4
			•	MA5

A1. *RPC* 10, ID 61742; **A2.** *RPC* 10, ID 61741; **MA1.** *RPC* 10, ID 61747; **MA2.** *RPC* 10, ID 61750; **MA3.** *RPC* 10, ID 61746; **MA4.** *RPC* 10, ID 61748; **MA5.** *RPC* 10, ID 61749; **T1.** *RPC* 10, ID 61743; **T2.** *RPC* 10, ID 61745; **T3.** *RPC* 10, ID 61744; **T4.** *RPC* 10, ID 89405

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

209 Amandry, 1998, s. 23–31; Amandry, 2015, s. 495–507.

Na awersach monet z serii R P C P trzej dawni cesarze – August, Trajan i Marek Aureliusz – zostali przywołani w legendach (DIVO), którym towarzyszą portretowe ujęcia tych władców przedstawionych w koronach radialnych. Egzemplarze te tworzą wymowną paralelę, po pierwsze, z nie tak odległą czasowo, bo powstałą w mennictwie imperialnym Trajana Decjusza (249–251), serią *divi*[210]. Przypomniano w niej z legendą rewersową CONSECRATIO szersze grono postaci, każdą desygnowaną jako *divus* w napisach awersowych. Monety Trajana Decjusza w pewnym zakresie kreują wizję oficjalnej historii cesarstwa, wyciągając z jej zakamarków tych, o których pamięć była ważna w połowie III wieku. Ich dokonania i czyny akcentowały ponadczasowe dziedzictwo Rzymian, sięgały wstecz aż do twórcy pryncypatu, Augusta, i uwypuklały ideę ciągłości dynastycznej. Po drugie, w równoległym mennictwie imperialnym samego Galliena wyemitowano w Rzymie *biniones* typu DEO AVGVSTO. Zamieszczony na ich rewersach wizerunek pierwszego cesarza w *corona laureata* tworzy lustrzaną oprawę awersowego przedstawienia Galliena, pokazanego również w *corona laureata*[211]. Zestawienie prowokuje do porównywania tych dwóch władców, może odzwierciedla pragnienia Galliena, by dorównać, w zmienionych realiach, zasługom Augusta[212].

Rozwiązania w serii monet z Filippi plasują ją między tymi dwiema realizacjami w mennictwie imperialnym. To swoista hybryda. Na awersach monet przypomniano postaci trzech dawnych władców, jak w tak zwanej serii restytucyjnej Trajana Decjusza. Zachowano swobodę w aranżacji rewersów, zestawiając różne motywy z wizerunkiem awersowym władcy, chociaż nie tego aktualnego, jak miało to miejsce na centralnych monetach Galliena. Liczba rewersów monet tej serii prowincjonalnej jest stosunkowo skromna. Zaliczają się one, podobnie jak pozostałe wyobrażenia monetarne z Filippi tego okresu, do kręgu stereotypowych tematów w mennictwie prowincjonalnym[213]. Nie przeczy temu obecność motywu Romy na tle murów miejskich (*RPC* 10, ID 61750) czy rozwiązania przypominającego cesarski konny *adventus* (*RPC* 10, ID 61742, 61747).

Są wszak wśród rewersów tej serii motywy czytelnie sięgające do miejscowych skojarzeń. Przykładu dostarczają monety typu LIBERO PATRI RECIANO. Dedykowane są bóstwu Liber Pater, któremu poświęcono liczne inskrypcje

210 Por. Mattingly, 1949, s. 75–82; Dmitriev, 2004, s. 211–224; Grau, 2022, s. 328–334.

211 *RIC* 5.1, Gall. SR, nr 9, 28.

212 Por. Alföldi, 1967, s. 52–54.

213 Pozostałe monety z wizerunkiem Galliena albo Saloniny na awersie: SPES PVBLICA R P C P, Tyche, *RPC* 10, ID 61753; COL PHILIP, Roma, *RPC* 10, ID 85629; COL PHILIP, Tyche, *RPC* 10, ID 61756, 83581, 85630; COL PHILIP, Victoria, *RPC* 10, ID 61754, 61755, 61760.

w Filippi i popularnemu w Macedonii; tym razem Liber Pater otrzymał wyjątkowy przydomek: Recianus, a raczej Regianus[214].

Drugi oryginalny lokalny motyw to heros Auloneites[215], pokazany jako konny jeździec. Kult tego rodzimego bohatera skupiał się w sanktuarium usytuowanym w górskim przejściu (αὐλών) między Pangajonem a Symbolonem, starym, bo sięgającym III wieku p.n.e., a czynnym aż po IV wiek[216]. Jednak w mennictwie okresu cesarstwa Auloneites został upamiętniony dopiero – i jedynie – w epoce Galliena. W tym kontekście M. Amandry pyta: „Se pourrait-il que sous Gallien la colonie ait adopté oficiellement le culte du Héros et l'ait proclamé par une émission monétaire exceptionnelle?"[217]. Bez odpowiednich poświadczeń z dawnego terenu Filippi kwestia pozostaje otwarta. Po raz kolejny wszak w mennictwie prowincjonalnym czasu „agonii" należy odnotować pojawienie się – i to imienne – bohatera mitycznego czy legendarnego wcześniej nieobecnego. Rewers z prezentacją tego herosa – jadącego konno wojownika z włócznią, w powiewającej chlamidzie – został powtórzony dla każdego z trzech *divi*. Takie samo wyobrażenie umieszczono ponadto na rewersach monet z imieniem i wizerunkiem Galliena na awersie (*RPC* 10, ID 61752). Moneta jest interesująca również z powodu brzmienia jej legendy awersowej. Zamiast formy GALLIENVS AVG występującej na innych monetach Galliena z Filippi, na tej umieszczono napis IMP EGN GALLIENVS AVG. Podobna legenda – IMP EGN GALLIEN AVG – znana jest jeszcze tylko z awersu *RPC* 10, ID 61573. W formie abrewiacji EGN zawarta jest informacja o *nomen* cesarza: Egnatius, które łączy go – przez matkę Egnatię Marinianę – z innymi Egnatii. Ale może również budzić skojarzenia z *via* Egnatia – przebiegającym przez Filippi jednym z głównych szlaków lądowych wiodących na Wschód; jego budowę zainicjował jeszcze Gn. Egnatius w II wieku p.n.e.

Trudno w odniesieniu do tych monet prowincjonalnych mówić o spójnym przekazie rewersów (nawet z tymi oryginalnymi treściami) i awersów (z prezentacją ubóstwionych cesarzy). Zresztą podobnie jak na monetach z Nikopolis, gdzie w okresie rządów Waleriana i Galliena przypomniano postać założyciela miasta – Augusta, którego określono mianem *ktistes*, na rewersach zaś umieszczono motywy tradycyjne w mennictwie prowincjonalnym, które bynajmniej nie łączą się bezpośrednio z princepsem: Asklepiosa, Nike, okręt[218]. Po raz

214 Por. *AE* 1939, 192; Falezza, 2012, s. 335–337.

215 Por. Falezza, 2012, s. 38, 91, 106–107, 134–135, 342–343; *SEG* 40, 539b: Ἥρων[ι Α] ὑλωνείτῃ.

216 Koukouli-Chryssanthaki, Malamidou, 2022, s. 125–162; Chryssanthaki-Nagle, 2022, s. 108–124.

217 Amandry, 2015, s. 503.

218 *RPC* 10, ID 60728, 60729, 60730.

ostatni August został przypomniany w mennictwie prowincjonalnym. Dario Calomino w tej późnej inicjatywie z Nikopolis dostrzegł „un segno di recupero ideologico del passato, forse in riposta a un diffuso sentimento di richiamo nostalgico all'età d'oro della città in un momento di crisi politica, oltre che di auto-legittimazione dell'autorità imperiale nella fase di anarchia dovuta alle continue nomine per acclamazione militare e in presenza dell'imminente invasione delle popolazioni 'barbariche'"[219]. Przeszłość, jej ideologiczne odrodzenie i poszukiwanie w niej argumentów dla władzy, ale również szerzej: wsparcia dla miejscowego społeczeństwa – w kontekście zarówno tej konkretnej emisji z Nikopolis, jak i serii z Filippi – była wielką wartością w rzeczywistości połowy III wieku. Przekonują o tym także inne emisje monetarne.

◆ 3.3.2
Sława *polis* Ateńczyków

Ateny powróciły do emitowania swoich monet po długiej przerwie, sięgającej drugiej połowy II wieku. Uczyniły to w sposób spektakularny, co się tyczy nawiązań do przeszłości. W okresie samodzielnych rządów Galliena (260–268) przypomniano w mennictwie wiele klasycznych motywów, a także zaprezentowano oryginalne własne rozwiązania. Taki był obraz Akropolu widzianego od strony zachodniej, z propylejami, zwieńczonego Erechtejonem i posągiem Ateny, z zarysowaną grotą, gdzie czczono Pana[220]. Akropol został zaprezentowany również w innym ujęciu – od południa. Na planie pierwszym w tym wyobrażeniu jest więc Teatr Dionizosa, dalej Partenon, po lewej Chalkoteka lub propyleje, po prawej świątynia Romy i Augusta[221].

Tradycją w mieście bogini Ateny było prezentowanie jej postaci z drzewkiem oliwnym i dodatkowo z sową[222]. Elementy te są atrybutami bogini, ale występują również samodzielnie jako *signum* miasta: drzewo oliwne i sowa albo amfora, drzewo oliwne i sowa[223]. Przypomniano mityczny epizod tkwiący u zarania miasta. Dotyczy on Posejdona i Ateny rywalizujących między sobą o władanie i opiekę nad miastem i Attyką. Posejdon uderzył trójzębem w skałę, z której wytrysło źródło wody, a bogini cisnęła włócznią, wbijając ją w ziemię:

---

219 Calomino, 2011, s. 284; por. Calomino, 2015, zwł. s. 72.

220 *RPC* 10, ID 59871; por. Price, Trell, 1977, s. 76–77. Por. w mennictwie wcześniejszym: *RPC* 4.1, nr 3510 temp. (ok. 120–140/150), 3466 temp. (ok. 140 lub 150–ok. 175 r.).

221 *RPC* 10, ID 59872. Por. Price, Trell, 1977, s. 78.

222 Wariant pierwszy: *RPC* 10, ID 59838, drugi: *RPC* 10, ID 59842.

223 Wariant pierwszy: *RPC* 10, ID 59903, drugi: *RPC* 10, ID 59873, 59877, 59878, 59880, 59881, 59904, 85692.

w miejscu tym wykiełkował pęd oliwki, z niego wyrosło drzewo z owocami. W rywalizacji zwyciężyła Atena – ofiarodawczyni daru najbardziej przydatnego dla społeczności. Opowieść z udziałem obu bohaterów i ukazanymi ich darami dla miasta przedstawiono na rewersach z czasów Galliena[224].

stare deum pelagi longoque ferire tridente
aspera saxa facit, medioque e vulnere saxi
exsiluisse fretum, quo pignore vindicet urbem;
at sibi dat clipeum, dat acutae cuspidis hastam,
dat galeam capiti, defenditur aegide pectus,
percussamque sua simulat de cuspide terram
edere cum bacis fetum canentis olivae
mirarique deos: operis Victoria finis.

Bóg morza stoi, długim trójzębem godzi w stromą skałę, ze środka przebitej skały wytryska woda, czym chciałby sobie przywłaszczyć władzę nad miastem. Siebie przedstawia Pallada z tarczą, z ostrą dzidą, w przyłbicy nad czołem, z piersią okrytą pancerzem, jak wbija dzidę w ziemię, skąd wyrasta drzewko szarej oliwki okryte owocem. Podziwiają bogowie. Jej wyczyn zwycięża.

Ov. *Met.* 6.75–82, tłum. Anna Kamieńska

Na monetach kończących działalność mennicy w Atenach przywołani zostali jeszcze inni bohaterowie czasów odległych – i tych mitycznych, i tych historycznych. Najpierw to Tezeusz, jeden z głównych bohaterów Attyki, sam w dążeniu do sławy zyskiwanej dzięki dzielnym czynom konkurujący z Heraklesem (Plut. *Thes.* 6.9, 11.1), a utrwalony w pamięci jako *oikistes*, „założyciel pięknie opiewanych Aten" (Plut. *Thes.* 1.5, tłum. Kazimierz Korus). Tradycja zachowała pamięć o genealogii Tezeusza. Wedle jednej z wersji to syn Ajgeusa, króla Aten, potomka Kekropsa, i królewny Ajtry, córki Pitteusa z Trojzeny. Jako ich dziedzic miał prawo do tronu zarówno Aten, jak i Trojzeny. W mennictwie doby kryzysu III wieku został przywołany wyłącznie na monetach z Aten, gdzie w okresie rządów Galliena zaprezentowano Tezeusza w kilku ujęciach:

– bohater stojący naprzeciw skały (*RPC* 10, ID 50867, il. 98),
– bohater naprzeciw trzymanego za róg Minotaura, potwora w ludzkiej postaci o głowie byka (*RPC* 10, ID 59868, il. 99),
– bohater kroczący z podniesioną maczugą (*RPC* 10, ID 59869, 59901).

224 *RPC* 10, ID 59851, 81009. Monety wcześniejsze: ok. 120–140/150 r., *RPC* 4.1, nr 8191 temp.; ok. 140–170 r., *RPC* 4.1, nr 3436 temp., 3437 temp. Nawiązania do mitu szerzej występowały w mennictwie prowincjonalnym, np. Korynt: *RPC* 4.1, nr 4678 temp.; Fokaja: *RPC* 4.2, nr 2938 temp., a w III w.: *RPC* 6, nr 4611 temp.; *RPC* 8, ID 20322.

Il. 98
Æ (21 mm, 4,54 g, 12 h), Ateny, 260–268; *RPC* 10, ID 59867;
aw.: głowa Ateny w hełmie;
rew.: ΑΘΗΝΑΙΩΝ, Tezeusz i skały

Il. 99
Æ (22 mm, 5,20 g), Ateny, 260–268; *RPC* 10, ID 58868;
aw.: głowa Ateny w hełmie;
rew.: ΑΘΗΝΑΙΩΝ, Tezeusz i Minotaur

Legenda towarzysząca obrazom w każdym przypadku brzmi ΑΘΗΝΑΙΩΝ. „Przemawiają" więc same te wyobrażenia. Czytelnie adres prowadzący do Tezeusza wskazują dwa pierwsze z nich. Nawiązują do przeznaczenia i dzielnych czynów herosa, szeroko zrelacjonowanych przez Plutarcha w jego żywocie Tezeusza, ale znanych również innym dawnym autorom. Oto Ajgeus ukrył w skalnej kryjówce w Trojzenie miecz i parę sandałów jako znaki rozpoznawcze, które Tezeusz, osiągnąwszy wiek młodzieńczy, odzyskał, podniósłszy głaz. Następnie obuty w sandały i uzbrojony w miecz, wyruszył do Aten na poszukiwanie ojca[225]. Rzeźbę upamiętniającą ten wyczyn Tezeusza ustawiono na ateńskim Akropolu. Widział ją Pauzaniasz w II stuleciu, o czym napisał w swym dziele (1.27.8); wymienił również inne pomniki Tezeusza, które przedstawiały czy to pochwycenie byka maratońskiego (1.27.10), czy to walkę bohatera z Minotaurem (1.24.1). Wedle tradycji bowiem, prąc do chwalebnych czynów i dokonań,

225 Por. Plut. *Thes.* 3.6–7, 6.2–3; Apoll. *Bibl.* 3.208.

Tezeusz wyruszył na Kretę i tu zgładził Minotaura – potwornego pół człowieka, pół byka, pożerającego składanych mu w ofierze młodzieńców i dziewczęta. Czynem tym uratował przed śmiercią kolejną młodzież[226]. W kilku ośrodkach mennictwa prowincjonalnego, nie tylko w Atenach, były to klasyczne tematy w prezentowaniu Tezeusza[227]. Z kolei obraz bohatera ze wzniesioną maczugą[228] na monetach ateńskich z lat rządów Galliena, jakkolwiek mniej oczywisty, można powiązać z jeszcze innym epizodem z biografii Tezeusza i jego upodobaniem do tej właśnie broni. Heros zdobył ją, zabijając niejakiego Perifetesa; dowodziła ona, że „w jego rękach [...] stanie się niepokonana" (Plut. *Thes.* 8.2, tłum. Kazimierz Korus).

Wyjątkowe w kontekście przypominania przeszłości na późnych monetach z Aten było inne przedstawienie: wojownik na okręcie i sowa na dziobie (*RPC* 10, ID 59870, ΑΘΗΝΑΙΩΝ). Bohater nie został nazwany w napisie rewersowym. Podobne rozwiązanie stosowano wcześniej na monetach ateńskich, lecz wyobrażenie zawierało wtedy dodatkowy składnik: *tropaion*[229]. Ten symbol zwycięstwa wraz z innymi elementami (ster, dziób okrętu) podkreślającymi, że chodzi o wiktorię na morzu, umieszczono na rewersie monety, której awers przedstawiał głowę w hełmie, z brodą, opisaną legendą ΘΕΜΙΣΤΟΚ[ΛΕ]ΟΥΣ[230]. W III wieku takiego napisu nie powtórzono, zresztą na awersie prezentowano

---

226 Plut. *Thes.* 19.1. O Minotaurze i jego pokonaniu przez Tezeusza: Apoll. *Bibl.* 3.9–10; Apoll. *Epit.* 1.7–8.

227 Tezeusz i Minotaur: Ateny – *RPC* 4.1, nr 3476 temp., 8220 temp., 8233 temp. (ok. 120–140/150 r.), 3461 temp., 3462 temp., 3477 temp. (ok. 140/150–ok. 175 r.); Trojzena – *RPC* 4.1, nr 7943 temp., 9666 temp. (177/180–192); Nikomedia – *RPC* 6, nr 30173 temp., 3390 temp.; Tezeusz i skała: Ateny – *RPC* 4.1, nr 8198 temp. (ok. 120–140/150 r.), 3460 temp. (ok. 140/150–ok. 175 r.); Trojzena – *RPC* 4.1, nr 5265 temp. (ok. 138–192 r.), 4641 temp. (177/180–192); Tezeusz i byk: Ateny – *RPC* 4.1, nr 3453 temp. (ok. 140 lub 150– ok. 175 r.), 8197 temp., wersja rozbudowana o postać siedzącą na tronie: *RPC* 4.1, nr 3475 temp. (ok. 120–140/150 r.). W Atenach również prezentacja popiersia Tezeusza na awersie: *RPC* 4.1, nr 3403 temp. (głowa Minotaura na rewersie), 8276 temp., 8277 temp., 8278 temp., 8279 temp., 8280 temp., 8281 temp., 8282 temp., 8283 temp., 8284 temp., 8285 temp., 8313 temp. (ok. 120–ok. 175 r.). Oryginalne rozwiązanie w mennictwie z Amastris: Tezeusz (?), śpiąca Ariadna i Dionizos: *RPC* 5.2, ID 70908.

228 Motyw znany w mennictwie ateńskim: *RPC* 4.1, nr 8232 temp. (ok. 120–140/150 r.), 8243 temp., 8244 temp. (ok. 120–ok. 175 r.).

229 Por. *RPC* 4.1, nr 8194, 8199, 8200, 8201, 8229 temp. (ok. 120–140/150 r.), 3465 temp., 10744 temp. (ok. 140 lub 150–ok. 175 r.). Miltiades oraz jeniec perski przy trofeum: *RPC* 4.1, nr 8221 temp., 8222 temp. (ok. 120–140/150 r.).

230 *RPC* 4.1, nr 11894 temp. (ok. 120–ok. 175 r.). Również Magnezja *ad Maeandrum* dała w napisie rewersu wskazówkę z imieniem Temistoklesa: ΓΡΑ[Μ..] ΑΥ[..] ΜΑΓΝΗΤΩΝ ΝΕΟΚΟΡΩΝ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΘΗΜΙΣΤΟΚΛΗΣ, w wyobrażeniu bohater przy ołtarzu, *RPC* 6, nr 5132 temp. Wyobrażenia te komentują S. Schultz oraz Hans Christoph von Mosch: *M.Magn.M.*, s. 42; von Mosch, 2022, s. 49–51, 86.

wtedy wyobrażenie bogini Ateny. Niemniej sam obraz rewersu, nawet zubożony o *tropaion*, przywołuje pamięć o potędze morskiej Ateńczyków, tej zaś autorem był Temistokles. Jemu można przypisać sukces nad Persami w bitwie pod Salaminą (480 r. p.n.e.) i współtworzenie symmachii ateńskiej, dającej możliwość między innymi skutecznej walki ze wschodnim wrogiem. Wyobrażenie na monetach z czasów samodzielnych rządów Galliena, odwołujące się do sławy *polis* Ateńczyków sprzed ponad siedmiu wieków, nabiera przewrotnego wymiaru w kontekście napiętych w III wieku stosunków cesarstwa z państwem perskim i świeżo poniesionych przez stronę rzymską strat, których najbardziej wymownym symbolem było pojmanie cesarza Waleriana do niewoli perskiej w 260 roku.

◆ 3.3.3
Septem sapientes Graeciae

Trzon tytułu podrozdziału został zaczerpnięty z *Fabulae* Hyginusa (221: *Septem sapientes*[231]) i uzupełniony wskazaniem na mędrców greckich. Nie chodzi jednak, jak u Hyginusa, o sentencje (*dicta*) ich autorstwa lub im przypisywane, lecz o ich portrety zachowane w mennictwie. Co więcej, jest to tylko kwestia inspirującego tytułu. Grono owych *sapientes*, o których pamięć utrwaliły wyobrażenia monetarne powstałe w III wieku, nie jest bowiem ani tożsame z imienną listą podaną przez Hyginusa, ani nawet nie liczy ich siedmiu – jest liczniejsze. Należą do niego przedstawiciele zarówno historii, poezji, jak i medycyny czy matematyki, choć ta współczesna klasyfikacja ich zatrudnień wydaje się mniej zasadna niż określenie ich mianem mędrców, intelektualistów, słowem: *sapientes* lub *sophistes*. Tworzą oni interesującą przeciwwagę dla zapamiętanych w emisjach monetarnych, a aktywnych na innych płaszczyznach polityków-przywódców militarnych i zwycięzców.

Obecność *sapientes* w wyobrażeniach monet miała dłuższą historię niż omawiany wycinek III wieku, wieńczący prowincjonalną działalność menniczą. Pomimo tego w kilkunastu mennicach mniej lub bardziej regularny rytm przypominał postacie *sapientes* (por. tabela 24).

---

231 Wymienieni są: Pittakos z Mityleny (VI–V w. p.n.e.), Periander z Koryntu (VI–V w. p.n.e.), Tales z Miletu (VII–VI w. p.n.e.), Solon z Aten (VII–VI w. p.n.e.), Chilon ze Sparty (VI w. p.n.e.), Kleobulos z Lindos (*fl.* VI w. p.n.e.), Bias z Priene (VI–V w. p.n.e.).

Tabela 24
Sapientes Graeciae w wyobrażeniach monet prowincjonalnych w epoce cesarstwa (po 235 r.)

Sapientes	Amastris (Paflagonia)	Apollonia Mordiaon (Pizydia)	Efez (Jonia)	Halikarnas (Karia)	Kolofon (Jonia)	Kos (Karia)	Mitylena (Lesbos)	Nicea (Bitynia)	Pompeiopolis (Cylicja)	Samos (Jonia)	Temnos (Eolida)	Teos (Jonia)	Referencje
	A	AM	E	H	K	Ks	M	N	P	S	T	Ts	
Anakreont												•	1
Aratos									•				2
Chryzyp									•				3
Heraklit			•										4
Herodot				•									5
Hipparch								•					6
Hippokrates						•							7
Homer	•	•			•			•			•		8
Ksenofont						•							9
Pitagoras										•			10
Safona							•						11

1.Ts. *RPC* 6, 4727 temp.; *RPC* 10, ID 61393, 61397, 61399; **2.P.** *RPC* 7.2, 2956–2957; *RPC* 8, ID 2372; **3.P.** *RPC* 8, ID 2438; **4.E.** *RPC* 6, 5060 temp.; *RPC* 8, ID 20468; *RPC* 10, ID 60906, 60928, 61099, 87064; **5.H.** *RPC* 7.1, 601; **6.N.** *RPC* 10, ID 74294, 74305, 74306, 74313, 74323; **7.Ks.** *RPC* 8, ID 20548, 66117; **8.A.** *RPC* 7.2, 2170–2173; **8.AM.** *RPC* 10, ID 63373; **8.K.** *RPC* 6, 4739 temp.; *RPC* 8, ID 20442, 20443; *RPC* 9, 586, 590, 593, 599; *RPC* 10, ID 60873, 60886; **8.N.** *RPC* 10, ID 74441; **8.T.** *RPC* 8, ID 59800; **9.Ks.** *RPC* 8, ID 20552; **10.S.** *RPC* 7.1, 593; *RPC* 9, 676, 685; RPC 10, ID 61238, 61272, 61283; **11.M.** *RPC* 10, ID 61435

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Popularny w mennictwie omawianego okresu pozostawał przede wszystkim Homer, *aoidos*. Już starożytni nie wiedzieli o nim nic pewnego, a jednak do jego sławy przyznawało się wielu: „Wszyscy ludzie szczycą się tym, gdy o Homerze i Hezjodzie, owych najznakomitszych poetach, mówi się jako o ich współobywatelach. [...] Natomiast jeśli chodzi o Homera, to – jednym słowem – wszystkie miasta i ich koloniści utrzymują, iż przyszedł na świat właśnie u nich”

(*Certamen*, 1 i 2, tłum. Włodzimierz Appel). Istotę tych pretensji wielu miast w sporze o przynależność Homera wyłożył Cyceron w mowie *Pro Archia poeta*:

> Homerum Colophonii civem esse dicunt suum, Chii suum vindicant, Salaminii repetunt, Smyrnaei vero suum esse confirmant itaque etiam delubrum eius in oppido dedicaverunt, permulti alii praeterea pugnant inter se atque contendunt. Ergo illi alienum, quia poeta fuit, post mortem etiam expetunt [...].
>
> Kolofonowie nazywają Homera swym spółobywatelem; Chiowie przywłaszczają go sobie; Salaminowie upominają się o niego; Smyrnowie utrzymują, że do nich należy, i dla tego poświęcili mu w swem mieście świątynię; prócz nich wielu innych walczy i wiedzie spór o to. Chcą tedy obcego człowieka, ponieważ był poetą, po śmierci nawet sobie przywłaszczyć [...].
>
> Cic. *Arch.* 8.19, tłum. Erazm Rykaczewski (Cyc. *Mowa za Arch.* 9)

Liczne miasta głosiły, że są ojczyzną Homera, na przykład: Argos, Ateny, Chios, Kolofon, Kyme, Pylos, Smyrna[232]. W dobie cesarstwa trzy z nich – Chios, Kolofon i Kyme – emitowały monety prezentujące Homera, przy czym Kolofon dopiero od III wieku[233]. Emisjami monetarnymi swą estymę wobec Homera, może również pretensje do jego zawłaszczenia, sygnalizowały: Ios na Cykladach, gdzie mennica w skromnym zakresie działała do wieku II; *notabene* wyspa Ios miała być ojczyzną jego matki i sam poeta miał być tu pochowany[234], oraz kontynuujące w III wieku taką tematyczną produkcję ośrodki w miastach Amastris, Apollonia Mordiaon, Nicea oraz Temnos (por. tabela 24).

W tworzonych w starożytności zapisach o życiu Homera zachowały się różne imiona jego rodziców[235]. Według pewnej tradycji Homer został urodzony w rzece Meles przez córkę Apellesa z Kyme albo został zrodzony przez nimfę Kriteis (Kretheidę) ze związku z rzeką Meles, płynącą nieopodal Smyrny[236]. Ślady tej opowieści przetrwały w mennictwie z Amastris, gdzie awers

---

232 *Anth. Pal.* 16.297. Por. *Anth. Pal.* 16.298: Smyrna, Chios, Kolofon, Pylos, Argos, Ateny. Por. obszerną biografię Homera autorstwa Pseudo-Herodota (*Hom.*), gdzie zamieszczono informacje o wędrówkach poety i odwiedzonych przez niego miastach. O tradycji spisywania żywotów Homera w kontekście zainteresowania jego postacią w starożytności por. Appel, 2007, s. 23–40.

233 Chios: *RPC* 2, nr 958; *RPC* 3, nr 1914; *RPC* 4.2, nr 1000, 3302 temp.; Kolofon: *RPC* 6, nr 4739 temp.; *RPC* 8, ID 20442, 20443; *RPC* 9, nr 586, 590, 593, 599; *RPC* 10, ID 60873, 60886; Kyme: *RPC* 4.2, nr 215 temp., 2469 temp.; *RPC* 6, nr 4561 temp.

234 *RPC* 4.2, nr 5273 temp., 7947 temp. Wyspa Ios – *Anth. Pal.* 16.296 (także: Chios, Kolofon, Salamina, Smyrna); *Certamen*, 5 i 18; Pseudo-Hdt. *Hom.* 36; Pseudo-Plut. *Hom. 1*, 1.3 i 4; Pseudo-Plut. *Hom. 2*, 2.1.

235 Por. np. *Certamen*, 3–4.

236 Na przykład: Pseudo-Hdt. *Hom.* 3; *Certamen*, 2 (Meles i Kretheida); Pseudo-Plut. *Hom. 1*, 1.2–3; Pseudo-Plut. *Hom. 2*, 2.2. Por. opis obrazu „Meles", z licznymi aluzjami do eposów Homera –

monet *RPC* 7.2, 2172, ukazujący popiersie brodatego męża w draperii i diademie, skomentowane napisem ΟΜΗΡΟϹ, został zestawiony z rewersem typu ΜΕΛΗϹ ΑΜΑϹΤΡΙΑΝΩΝ Γ, prezentującym boga rzeki Meles[237]. Dzierży on niecodzienny w tej kategorii personifikacji atrybut, jakim jest lira. Można to odczytywać jako aluzję do popisów aojdów i deklamacji strof *Iliady* czy *Odysei* przy akompaniamencie muzyki. To jednak wyjątkowe przedstawienie i równie nieoczywista spójnia treści awersu i rewersu monety. W innych ówczesnych emisjach z Amastris ograniczono się do wyobrażenia popiersia Homera (ΟΜΗΡΟϹ), z kolei w pozostałych mennicach prezentowano go siedzącego z otwartym zwojem (*volumen*). Niekiedy imię poety podawano we fragmencie legendy: ΟΜΗΡΟ[ΝΙΚΑΙΕΩΝ, ΚΟΛΟΦΩΝΙΩΝ ΟΜΗΡ lub ΟΜΗΡΟϹ ΚΟΛΟΦΩΝΙΩΝ. Wyróżniają się emisje z Kolofonu, gdzie obraz Homera wprowadzono w III wieku i systematycznie go przypominano – od czasu rządów Maksymina Traka po wspólne panowanie Waleriana i Galliena (por. il. 100)[238].

Pod względem liczby mennic, które wybiły monety z jego wizerunkiem, Homer nie miał konkurencji w omawianym okresie. Pozostali ze wskazanej grupy *sapientes* – Anakreont, Aratos, Chryzyp, Heraklit, Herodot, Hipparch, Hippokrates, Ksenofont, Pitagoras oraz Safona[239] – wystąpili w pojedynczych ośrodkach menniczych. Jakość ich przywoływania w mennictwie epoki różnicuje częstotliwość emisji ich dotyczących. Pod tym względem wyróżniają się Heraklit w Efezie, Herodot w Halikarnasie, Pitagoras w Samos, których rodzinne miasta uhonorowały kilkakrotnymi emisjami. Napisy monetarne wprowadzone w niektórych z nich zawierały imię dostojnego przedstawiciela danego miasta: ΗΡΑΚΛΕΙΤΟϹ ΕΦΕϹΙΩΝ i ΕΦΕϹΙΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟϹ[240], ΗΡΟΔΟΤΟϹ ΑΛΙΚΑΡΝΑϹϹΕΩΝ[241] oraz ΠΥΘΑΓΟΡΗϹ ϹΑΜΙΩΝ i ΠΥΘΑΓΟΡΗϹ ϹΑΜΙΩΝ[242]. Podobnie przypomniano imię Hipparcha, który kilkakrotnie został wspo-

Philostr. *Imag.* 2.8. Por. też wzmiankę o Homereium w Smyrnie: Strab. 14.1.37 (C 646). Por. Cadoux, 1938, s. 93–94.

237 Motyw rewersowy znany wcześniej: *RPC* 5.2, ID 35582 (awers: ΟΜΗΡΟϹ, popiersie Homera). W okresie wcześniejszym (138–192 r.) również Kyme wypuściła monety *RPC* 4.2, nr 215 temp.: ΟΜΗΡΟ[, popiersie Homera / (ΚΡΗΘΙϹ) ΚΥΜΑΙΩΝ, nimfa Krethis stojąca z trzciną w ręce.

238 O pretensjach Kolofonu do bycia miejscem urodzenia Homera i jego zawłaszczenia por. *Anth. Pal.* 9.213; 16.292 i 296; w mennictwie por. Hostein, Mairat, 2019, s. 365–366.

239 Anakreont: Crusius, 1894, szp. 2035–2050; Aratos: Knaack, 1895, szp. 391–399; Chryzyp: von Arnim, 1899, szp. 2502–2509; Heraklit: Wellmann, 1912, szp. 504–508; Herodot: Jacoby, 1913, szp. 205–520; Hipparch: Rehm, 1913, szp. 1666–1681; Hippokrates: Gossen, 1913, szp. 1801–1852; Ksenofont: Kudlien, 1963, szp. 2089–2092; Pitagoras: von Fritz, 1963, szp. 171–209; Safona: Aly, 1920, szp. 2357–2385.

240 *RPC* 6, nr 5060 temp.; *RPC* 8, ID 20468; *RPC* 10, ID 61099, 87064.

241 *RPC* 7.1, nr 601.

242 *RPC* 9, nr 676, 685; *RPC* 10, ID 61238.

mniany na monetach wyemitowanych w Nicei: ΙΠΠΑΡΧΟC ΝΙΚΑΙΕΩΝ lub ΝΙΚΑΙΕΩΝ ΙΠΠΑΡΧ[243]. Z kolei postacie Ksenofonta i Hippokratesa, którzy doczekali się pojedynczego upamiętnienia w Kos (Cos), zostały opisane legendami: ΧΕΝΟΦΩΝ oraz ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ[244].

Wizerunki poszczególnych *sapientes* są delikatnie tylko różnicowane. W ich identyfikacji pomagają napisy i tradycja monetarna danego ośrodka, w mniejszym zaś stopniu przydzielane im atrybuty, widoczne w wyobrażeniach ukazujących całą postać.

Il. 100
Æ (26 mm, 6,8 g, 6,5 h), Kolofon, 253–260; *RPC* 10, ID 60873;
aw.: ΑΥΤ Κ ΠΟ ΛΙΚ ΓΑΛΛΙΗΝΟ[C], popiersie cesarza w *corona laureata* i draperii, pr.;
rew.: ΕΠΙ CΤΡ ΠΟ ΑΙ CΕΒΗΡΕΙΝΟΥ ΚΟΛΟΦΩΝΙΩΝ, Homer siedzi

Il. 101
Æ (19 mm, 3,76 g, 7 h), Teos, 253–260; *RPC* 10, ID 61397;
aw.: ΠΟ ΛΙΚ ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟC, popiersie cezara, w draperii i pancerzu, pr.;
rew.: ΤΗΙΩΝ ΕΙΩΝΩΝ, Anakreont siedzi

Zdarzały się jednak również ujęcia głów i popiersi mędrców. Tak pokazano Herodota, męża z brodą, na ostatnich monetach z Halikarnasu, tych z okresu rządów Gordiana III (*RPC* 7.1, 601). Nawiązano tym samym do wcześniejszych prezentacji słynnego historyka z Halikarnasu[245].

---

243 *RPC* 10, ID 74294, 74305, 74306, 74313, 74323.

244 Ksenofont: *RPC* 8, ID 20552; Hippokrates: *RPC* 8, ID 20548, 66117.

245 *RPC* 3, nr 2152, 2156; *RPC* 4.2, nr 3148 temp.

Popiersie męża w draperii w zamyśleniu dotykającego obfitego zarostu to wizerunek Chryzypa z Soloi albo z Tarsu[246], myśliciela z III wieku p.n.e., zamieszczony na monetach z Pompeiopolis[247]. Ziomkiem Chryzypa, również pochodzącym z Soloi, był Aratos (IV–III w. p.n.e.), słynny poeta, lekarz, a także autor poematu astronomicznego *Phaenomena*[248]. Na pewnych rewersach monet z Pompeiopolis tworzy on parę dla awersowego przedstawienia Chryzypa[249], sam jest pokazany z profilu, w draperii, z uniesioną głową, jak gdyby zapatrzony w znaki niebieskie. W III wieku jego wizerunek monetarny nie jest, niestety, tak wyrazisty. Zachowano przedstawienie Aratosa w popiersiu (*RPC* 7.2, 2956; *RPC* 8, ID 2372), lecz bez tego oryginalnego sposobu trzymania głowy. Może to również Aratos został zaprezentowany na monetach *RPC* 7.2, 2957 jako mąż stojący przy ołtarzu i drzewie.

Mało oczywisty jest numizmatyczny obraz Heraklita z Efezu. Filozof ubrany w himation stoi, podnosząc prawicę, a w drugiej ręce trzymając maczugę (a może laskę lub pochodnię?). To jego tradycyjne ujęcie w mennictwie efeskim[250], powtórzone w emisjach w III wieku[251].

Niekiedy postać należąca do grupy *sapientes* otrzymywała ikonograficzny wyróżnik, który czynił skojarzenia do jej aktywności, aczkolwiek pozostawał dosyć stereotypową wizytówką. W mennicy na wyspie Kos, w omawianym okresie pracującej wyłącznie za rządów Filipa Araba, odwołano się do tradycji medycznych, z których słynęła wyspa. Wypuszczono monety z przedstawieniem na awersie głowy Ksenofonta (Stertiniusa)[252], który jako osobisty lekarz cesarzy z dynastii julijsko-klaudyjskiej praktykował także w Rzymie[253]. Rewers monety *RPC* 8, ID 20552 zajmuje wyobrażenie Hygiei stojącej z wężem, co nawiązuje do lekarskich obowiązków Ksenofonta. Z kolei Hippokrates, o wiele wcześniejsza sława medyczna z Kos (V–IV w. p.n.e.), ma mało sugestywny wizerunek. Został

246 Diog. Laert. 7.1; por. Strab. 14.5.8 (C 671): Soloi.

247 *RPC* 8, ID 2438. Tak pokazany w II w. na awersach z napisem ΧΡΥΣΙΠΠΟΣ, *RPC* 4.3, nr 17500 temp.

248 Por. Bielecka, 2010, s. 14–19. Na temat Aratosa i jego dzieła: Rostropowicz, 2002, s. 135–162.

249 *RPC* 4.3, nr 5840. Aratos również na wcześniejszych monetach, *RPC* 5.3, ID 79782, 80243.

250 Schemat użyty wcześniej, np. *RPC* 4.2, nr 1125 temp.; *RPC* 5.2, ID 28165, 28383, 28656, 69492, 69555, 80598; *RPC* 6, nr 5008 temp., 5010 temp., 5060 temp.

251 *RPC* 6, nr 5060 temp.; *RPC* 8, ID 20468; *RPC* 10, ID 60906, 60928, 61099, 87064.

252 W okresie Antoninów obecny na monetach z napisem ΞΕΝΟΦΩΝ (ΙΕΡΕΥΣ), *RPC* 4.2, nr 2308 temp., 9245 temp.

253 Por. np. Tac. *Ann.* 12.67: udział Ksenofonta w zamordowaniu cesarza Klaudiusza przez podanie mu trucizny.

pokazany na rewersach monet *RPC* 8, ID 20548 jako siedzący mężczyzna z laską wężową w ręce, a na monetach *RPC* 8, ID 66117 nie identyfikuje go żaden atrybut, w zamian jego tożsamość wskazuje legenda monetarna[254].

Na emisjach z Samos postać Pitagorasa wyróżniają *stylus* i berło w jego rękach, dalej kolumna, na której pokazano *globus*[255]. Przedmioty te oznaczają, owszem, intelektualistę, ale w nieoczywisty sposób, wydaje się, desygnują tego konkretnego mędrca, wybitnego przedstawiciela wczesnej matematyki i filozofii greckiej (VI w. p.n.e.).

Hipparch, słynny astronom i geograf (II w. p.n.e.), rodem z Nicei[256], prezentowany w miejscowym mennictwie w dobie Antoninów i Sewerów[257], powrócił na rewersy monet w okresie rządów Waleriana i Galliena. Odziany w himation siedzi na cippusie, obok niego zaś na niskiej kolumnie ustawiony jest *globus*[258].

Z kolei liryk Anakreont (VI–V w. p.n.e.) został zaprezentowany na rewersach monet z Teos, jest to wszak *Teius poeta*. Pokazano go w tradycyjnej siedzącej pozie, w dostojnym himationie, z lirą w ręku (*RPC* 6, 4727 temp.)[259]. Kiedy jednak po przerwie ponownie został zaprezentowany na monetach z Teos, za rządów Waleriana, potem Galliena, to – oprócz tego powtórzonego ujęcia (*RPC* 10, ID 61397, il. 101) – pokazano go stojącego. Nadal jego atrybutem jest lira (*RPC* 10, ID 61393, 61399). Wyróżnia ona również Safonę. Poetka (VII–VI w. p.n.e.) pochodząca z Mityleny (Mytilene) na Lesbos była prezentowana w miejscowym mennictwie od II wieku. Niemniej w okresie III wieku można ją widzieć w postaci siedzącej z lirą na kolanach, pokazanej wyłącznie w jednej emisji z okresu rządów Waleriana i Galliena (*RPC* 10, ID 61435). Konwencjonalne wyobrażenie, bez imiennego naprowadzenia w treści legendy, można interpretować jako przedstawienie poetki, odnosząc je do długiej tradycji jej honorowania w mennictwie z Mityleny[260].

---

254 Na monetach z II w. trzyma laskę wężową, ΚΩΙΩΝ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗϹ, *RPC* 4.2, nr 882 temp., 7775 temp.; monety z awersem ιπ, głowa Hippokratesa, mają wyobrażenie laski z wężem na rewersach, *RPC* 4.2, nr 886 temp.

255 *RPC* 7.1, nr 593; *RPC* 9, nr 676, 685; *RPC* 10, ID 61238, 61272, 61283. Schemat użyty wcześniej, np. *RPC* 3, nr 2098–2099; *RPC* 4.2, nr 2707 temp., 3147 temp., 9459 temp.; *RPC* 5.2, ID 48180, 48219, 48226; *RPC* 6, nr 5278 temp. Por. Diog. Laert. 8.1.1: wedle niektórych Pitagoras miał pochodzić z Samos.

256 Strab. 12.4.9 (C 566); Ael. *NA* 7.8.

257 Por. wcześniejsze emisje, głowa Hipparcha: *RPC* 4.1, nr 5898 temp., 11823 temp.; sylwetka siedzącego Hipparcha: *RPC* 4.1, nr 5899 temp., 11823 temp., 17402 temp.; *RPC* 4.1, nr 5545 temp.; *RPC* 5.2, ID 78652; *RPC* 6, nr 3183 temp., 3194 temp., 3244 temp.

258 *RPC* 10, ID 74294, 74305, 74306, 74313, 74323.

259 Schemat użyty wcześniej: *RPC* 4.2, nr 2780; *RPC* 5.2, ID 28456, 42839; *RPC* 6, nr 4726 temp.

260 Safona jest na awersach monet z lat rządów Nerona: *RPC* 1, nr 2336A, ΣΑΦΦΩ, Safona siedzi z *plectrum*; z lat ok. 100–150: *RPC* 4.2, nr 1789 temp., ΨΑΠΦΩ (*sic*!), popiersie Safony,

Obecność postaci *sapientes*, zauważalna w kilkunastu ośrodkach mennicznych, w dużych mennicach niekiedy jest przytłoczona większymi tematami. Inaczej w mennicach małych, z produkcją ograniczoną w III wieku do niewielkiej liczby typów – tu staje się nieraz spektakularna. W Kos nawiązania do Hippokratesa i Ksenofonta, słynnych asklepiadów z bardzo odległej (w przypadku pierwszego z nich) i tej czasowo bliższej (w przypadku drugiego) historii, zajęły 30% typów rewersów monet emitowanych w tym okresie. W Pompeiopolis motywy Chryzypa i Aratosa zajmują niespełna 20%, ale jeżeli dodamy, że konkurencją dla tych charakterystycznych postaci są motywy topiczne w mennictwie prowincjonalnym, jak na przykład Apollo, Atena, Artemida, Tyche, to podana wartość liczbowa nabiera znaczenia. Z kolei w Teos, mennicy pracującej do lat samodzielnego panowania Galliena, gdzie w mennictwie III wieku dominuje Dionizos (50% wszystkich motywów), nie można lekceważyć obecności oryginalnego w tym kontekście motywu, jakim jest Anakreont (ok. 12%).

Numizmatyczne nawiązania do *sapientes Graeciae* dają świadectwo wyjątkowej pamięci o dawnej historii miast. Dotyczą najświetniejszych umysłów dawnych czasów; tych, których dokonania opromieniły sławą zarówno poszczególne miasta, będące ojczyzną *sapientes*, jak i cały świat grecki jako istną kolebkę kultury i cywilizacji.

---

rew. ΜΥΤΙΛΗΝΑΙΩΝ, lira; na rewersach monet Antoninów: *RPC* 4.2, nr 2482 temp., ϹΑΠΦΩ ЄΡЄϹ, głowa Safony; *RPC* 4.2, nr 2622 temp., ϹΑΠΦΩ [głowa Safony; bez wskazanego imienia na innych monetach z lat 138–192: *RPC* 4.2, nr 1785 temp., 1786 temp., 1787 temp., 2649 temp., 3145 temp., 3621 temp., 11322 temp.

Zakończenie

> Faisons une fiction : une cité vient d'être fondée, groupe de citoyens installé sur son territoire. Quelle est maintenant, pour le sage législateur, la tâche la plus urgente ? Établir des lois, sans doute ? S'il prend Platon pour guide, il ne commencera pas par là : il forgera des mythes. [...] Forger des mythes : tel serait donc, à en croire Platon, le premier soin d'un fondateur de cité [...]. On peut en croire le philosophe de la *République*, qui, sitôt jetées les bases de la cité imaginaire, s'est empressé de soumettre l'activité mythopoïétique à l'autorité toute-puissante d'une censure officielle : si à de « mauvais » mythes il faut immédiatement en substituer de bons, « beaux mensonges » à l'usage du corps civique, c'est que toute cité grecque, fût-elle imaginaire, vit de mythes[1].

Przytoczony cytat stanowi motto do studium, w którym Stéphane Lebreton podjął refleksję nad znaczeniem legend i mitów fundacyjnych w życiu społeczeństw w Azji Mniejszej. Badacz dowodził, że opowieści i mity założycielskie odzwierciedlały niepokoje i nadzieje danej wspólnoty w obliczu zewnętrznego niebezpieczeństwa, cementowały ją w czasach wewnętrznych kryzysów, wreszcie w okresach normalnego jej funkcjonowania stanowiły dostrzegalną wartość tożsamościową jej członków[2]. Te trzy punkty wytyczają wręcz modelowe płaszczyzny, na których można umieścić obecność legend i mitów fundacyjnych oraz ich bohaterów, i to w szerszej perspektywie tak czasowej, jak geograficznej. Przywołany cytat w swej istocie dotyczy świata greckiego epoki klasycznej, ale myśl w nim zawarta jest adekwatna również do czasów rzymskich i funkcjonowania wspólnot miejskich na rzymskim Wschodzie. Z funkcjonowaniem społeczności i miast prowincjonalnych nierozerwalnie są związane opowieści

1 Loraux, 1996, s. 49–50.

2 Lebreton, 2006, s. 303–317.

założycielskie. Osadzają one początki miast w odległej przeszłości, znajdując im grunt zwłaszcza w epoce mitycznej, lecz nie tylko, bo odnajdują potencjał również w związkach tych początków z postaciami historycznymi, na przykład z czasów hellenistycznych.

Badania legend i mitów założycielskich dotyczących starożytności rzymskiej są najczęściej skoncentrowane na problemach tożsamości i genealogii społeczeństw, w których te opowieści funkcjonowały, kwestiach ideologicznych i politycznych, w jakie były one wkomponowane. Jest to podyktowane, wydaje się, charakterem źródeł. Kopalnią materiału do analiz w tym zakresie są wszak teksty literackie, niekiedy o cechach panegiryków konkretnych miast, czasem opowiadające o miastach i ich przedstawicielach z zaangażowaniem starających się o uznanie i prestiż, czy po prostu z upodobaniem wysławiające korzenie helleńskie i hellenistyczne danych ośrodków. Źródła te, wsparte innymi, komunikują o pojmowaniu pamięci, interpretowaniu i wyobrażaniu sobie przeszłości przez starożytnych. Jeśli nawet opowiadają o legendach założycielskich ośrodka i przygodach mitycznego herosa w określonej przestrzeni, to, owszem, oddają również szersze wyobrażenie o bohaterach mitycznych i mitach czy legendach założycielskich, będących nierozerwalną częścią kultury literackiej. Nie muszą jednak poświadczać ani przechowywania, ani pielęgnowania tej pamięci w wybranym mieście i przez jego społeczność. Inaczej jest w przypadku źródeł numizmatycznych. Jako *testimonia* o charakterze dokumentacyjnym i formalnym, świadczą o oficjalnym charakterze tej pamięci. Jakkolwiek dają tylko skrót opowieści o legendarnych i mitycznych czasach, pozostają wizytówką i środkiem identyfikacji danej wspólnoty.

Źródła numizmatyczne zagadnienia tradycji założycielskiej i jej aktualizacji w danej społeczności i mieście oświetlają z innej perspektywy niż pozostałości literackie. Nie znaczy to, że w wyobrażeniach monetarnych nie odbijają się ambicje elit miejskich rywalizujących między sobą o chwałę, wchodzących w różne relacje między sobą (konflikty, parantele lub *homonoia*), i że nie są one wyrazem tożsamości tych elit. Jak najbardziej tak! Niemniej – w stosunku do źródeł literackich – specyfiką materiału numizmatycznego jest swoista ascetyczność jego przekazu. Inskrypcje i wyobrażenia umieszczane na awersach i rewersach monet nie tłumaczą wspomnianych zawiłości genealogicznych, politycznych czy ideologicznych. One je po prostu komunikują bez wyjaśniania, ich podstawowy sens prezentują jako aksjomat. W tej funkcji numizmaty dają znakomite wsparcie analizom bazującym na dawnych tekstach, materiale epigraficznym i zabytkach sztuki. W kierunku przeciwnym jest inaczej: wyobrażenia numizmatyczne wyabstrahowane z rezerwuaru różnych innych źródeł tracą nieco tych możliwości. Tak jest właśnie w odniesieniu do okresu kryzysu III wieku.

Przebrzmiały już wtedy aktywność Diona Chryzostoma i Eliusza Arystydesa oraz mowy i dzieła innych wybitnych przedstawicieli drugiej sofistyki, zabrakło „Tacytów" i „Liwiuszów" dających ambitny wykład dziejów imperium, nie było również „Pauzaniaszów" i „Apollodorów" objaśniających tematy i zawiłe wątki mityczne. W zamian powstało prawdziwe bogactwo wyobrażeń monetarnych. Nie tyle wypełnia ono wspomnianą lukę w tradycji literackiej, ile właśnie ze względu na jej niedostatek, a jego znaczącą obecność pozwala wydzielić okres kryzysu III wieku jako odrębną czasową jednostkę. W niej – odnośnie do możliwości rozpoznania trwania tradycji założycielskiej – prymat należy do źródeł numizmatycznych.

Ukazanie aspektów tego zjawiska, zwłaszcza różnorodności mitów założycielskich i mnogości bohaterów z nimi związanych, było celem niniejszej pracy. Rzecz jasna, większość tych numizmatycznych trawestacji opowieści założycielskich ma swój literacki ekwiwalent, to zaś niejednokrotnie ułatwia dostrzeżenie i zrozumienie niuansów wyobrażenia monetarnego. Bywa jednak i tak, że treści wyrażone w napisach lub wyobrażeniach monetarnych nie korespondują z wątkami znanymi z innych świadectw, prezentując nieznany skądinąd mit założycielski albo jego wariant, będący uwspółcześnioną mutacją tematu wypracowanego wcześniej. Zakładając apriorycznie, że postacie założycieli i eponimów żyły w pamięci zbiorowej ówczesnych społeczności, trzeba również przyjąć zmienność, a raczej aktualizowanie tej pamięci co najmniej poprzez niuansowanie znaczenia szczegółów danej opowieści. Tymczasem w przypadku materiału numizmatycznego dostrzegamy tylko powierzchnię tych złożonych procesów. A zarazem dotykamy ich rdzenia.

Skala zjawiska odwoływania się do (pra)początków miast, tradycyjnych ich fundamentów i ich twórców jest w III wieku ogromna. Mała jest grupa ośrodków menniczych, w których wyemitowano wówczas monety literalnie – na przykład określeniem *ktistes* lub *conditor* – odwołujące się do postaci założycieli. Z małą popularnością takich haseł monetarnych kontrastują dwie kwestie. Pierwszą jest zaistnienie haseł typu *ktistes/conditor* nie tylko jako kontynuacji znanych praktyk, lecz także jako *novum* w kilku mennicach (np. Antiochii *ad Maeandrum*, Kallatis, Hadrianopolis, Heraklei Pontyjskiej, Parium). Kwestią drugą jest wysoka liczba ośrodków, w których emitowano monety zawierające w wyobrażeniach refleks pamięci o początkach i mitycznych lub historycznych postaciach stojących u progu lokalnej historii. Jeszcze większa jest grupa miast, które na swych monetach podejmowały tematy dotyczące po prostu świata bogów i postaci mitycznych. Również w tym wypadku operowano przede wszystkim obrazem, prezentując czy to sylwetki bóstw i herosów, czy układając sceny z ich udziałem. W niektórych ośrodkach ten kontekst tradycyjnie przeważał,

w innych figury te współistniały z założycielami i eponimami. Takie spiętrzenie wątków zdarzało się niejednokrotnie. Przykładów dostarcza mennictwo Sardes, gdzie obok słynnego Pelopsa wystąpili mniej znani Mas(d)nes i Tylos, bądź Apamei frygijskiej, gdzie miejsce znaleźli Noe, Zeus, Bellerofont, ale i – niewykluczone – Kelajnos, postać eponima wydobyta z otchłani niepamięci.

W napisach i wyobrażeniach odzwierciedlały się tradycje numizmatyczne danego ośrodka, krzyżowały się elementy dziedzictwa kręgu lokalnego z tym będącym udziałem szerszych społeczności czy nawet z panhelleńskim. Uzewnętrzniały się również bieżące problemy dotyczące konkretnego miasta. Każde miasto tę wielopoziomową problematykę podejmowało na swój własny sposób, emitując monetę w ramach indywidualnych scenariuszy, które w różnym zakresie odzwierciedlały historie założycielskie i opowieści mityczne. Te lokalne warianty pokazują swoistą plastyczność mitów i legend, możliwość oraz chęci ich reinterpretacji w zależności od miejscowych potrzeb. Zapewne każdy ośrodek i jego produkcja monetarna zasługiwałyby na szersze i osobne omówienie. W przedstawionych tu rozdziałach dłuższe akapity poświęciłam kilkudziesięciu przypadkom indywidualnym. Wypada zatem podkreślić raz jeszcze, że niniejsza praca z założenia dotyka tylko aspektów szerokiej problematyki. W dodatku porusza je z pominięciem tła historycznego powstania w mennicach konkretnych typów monetarnych.

Stwierdzenie o odrębnych programach menniczych w poszczególnych ośrodkach emisyjnych nie wyklucza tego, że pod tymi samymi obrazami mogły kryć się różne historie założycielskie, a nawet inne opowieści o przygodach postaci mitycznych, legendarnych, historycznych. Znamienne jest przecież, że tylko wyjątkowo został w wyobrażeniu monetarnym uchwycony sam akt powstawania miasta (emisje z Tyru z przedstawieniem królowej Dydony). Inne wyobrażenia koncentrowały się na figurze albo portrecie założyciela lub eponima. A akcję założycielską symbolizowały na przykład obrazy rytuałów poprzedzających nastanie miasta, takie jak scena składania ofiary, motyw *aratrum*, ale również obrazy wieszczby wskazującej lokalizację miasta, sygnalizowanej przykładowo motywem zwierzęcia, za którym wędrował bohater – krowy (Abydos, Kadmos) bądź wilka (Lykaon), ukazaniem snu bohatera (Aleksander Macedoński), partią ofiarnego zwierzęcia, którą unosi ptak-posłaniec bogów (Aryas, Kandos, Akmon (?) itd.). Równie interesującym sposobem prezentowania tych postaci ważnych w tradycji miejskiej, a także szerzej – postaci mitycznych, było zobrazowanie wybranego epizodu z ich życia. Takie obrazy jednak się powtarzały: założyciele i inni herosi walczą z dzikiem czy innym stworem (Androklos, Ankajos, Adonis, Kadmos, Meleager, Perseusz, Prusias, Tezeusz itd.), płyną w świat (Astakos, Miletos itd.). Te przygody mogły mieć bezpośredni związek

z przyszłą fundacją, lecz istotne jest również, że ich graficzne ujęcia odzwierciedlały przymioty – dzielność, odwagę – pożądane u wielkich mężów. A jeśli tak, to wymowa i dosłowność obrazów, wszak nie zawsze prowadzących pod wskazany adres, owocowały ich popularnością i częstym użytkowaniem.

Te wszystkie odniesienia założycielskie i mityczne musiały być pokazane w numizmatycznym skrócie, w pewnej konwencji koncentrującej się na decydującym momencie akcji lub postaci założyciela bądź eponima. Niekiedy zaś były ograniczone do jego banalnego wizerunku, którego rysy bynajmniej ani nie pogłębiały, ani nie precyzowały jego cech. I tak jak trudno rozbudowane wersje opowieści mitycznych zamknąć klamrą numizmatycznego wyobrażenia, tak – mając do dyspozycji tylko te obrazy – utrudnione jest odczytanie pełnej historii. Niemożliwa bywa nawet konstatacja bardziej rozbudowana niż domniemanie lub krótkie stwierdzenie, że wyobrażenie (prawdopodobnie) prezentuje założyciela lub eponima. Pomimo tych niejasności przypuszczenie, że konkretne przedstawienie odwołuje się do opowieści założycielskiej i początków wspólnoty, niekiedy zyskuje pewne wsparcie w dawnej literaturze. Przykładu dostarcza rewers monety z Themisonion prezentujący trójcę bóstw, Heraklesa, Hermesa i Apollina[3], których połączenie może objaśnić anegdota podana w jednym z antycznych dzieł pisanych[4]. Jednak niejednokrotnie brakuje echa literackiego wspierającego domysł, że dany przekaz numizmatyczny dotyczy czy to założycieli, eponimów czy innych, którzy byli związani z najwcześniejszym w tradycji etapem funkcjonowania danego ośrodka.

Przypomnę za Susan Woodford[5] możliwości identyfikowania postaci mitycznych w sztukach wizualnych:

– inskrypcja, atrybut lub cechy i gesty. Wśród nich najbardziej oczywiste jest imię wskazane w inskrypcji, natomiast faktycznie pewne postacie można rozpoznać również po ich atrybutach, na przykład wyposażeniem Dionizosa był tyrs (*thyrsos*), Hermesa – kaduceusz (*kērykeion*), Posejdona – trójząb *etc.*, lub gestach, na przykład Hera, Helena lub Andromacha unoszą woal,
– walka z wyjątkowym potworem. Na przykład to nie kto inny, a na pewno Herakles zmaga się z Hydrą, z Gorgoną walczy Perseusz, a przeciw Minotaurowi staje Tezeusz,

3 *RPC* 6, nr 5535 temp. (okres rządów Maksymina Traka); *RPC* 8, ID 20692 (okres rządów Filipa Araba); w okresie Sewerów por. *RPC* 6, nr 5523 temp.

4 Paus. 10.32.4 (w chwili niebezpieczeństwa ze strony Galatów Apollo, Herakles i Hermes objawili się, nakazując mieszkańcom ukryć się w grocie). Przykład podany za: Lebreton, 2006, s. 305–307.

5 Woodford, 2011, s. 174–176.

– kontekst. Przykładowo scena, w której kilku mężczyzn atakuje siedzącą postać, próbując ją oślepić, odnosi się do przygody Odyseusza i jego towarzyszy walczących z cyklopem Polifemem. Ten sam Odyseusz może być przedstawiony jako uciekający z jaskini Polifema mężczyzna trzymający się brzucha owcy[6], a postać dosiadająca barana będzie się odnosiła do niejakiego Friksosa, który, uciekając z siostrą Helle na latającym baranie o złotym runie, uniknął zguby grożącej im ze strony macochy Ino[7]. Z kolei w scenie, w której Herakles, noszący lwią skórę i maczugę, walczy z wojownikiem niczym szczególnym się niewyróżniającym, postać popularnego herosa pozwala zidentyfikować jego przeciwnika – to Kyknos, syn Aresa[8]. Dwie kobiety jadące w rydwanie to Demeter i Persefona wysyłające do śmiertelników Triptolemosa z misją nauczenia ich rolnictwa. Z Amazonkami ukazani są Herakles, Tezeusz i Achilles *etc.*

Wskazane możliwości dotyczą wyobrażeń monetarnych. Bodaj najbardziej wymownym ich przykładem jest Herakles. Jego dwanaście słynnych prac miało wyłącznie ikonograficzną wykładnię w omawianym mennictwie prowincjonalnym i ta wystarczyła, by nadać tożsamość głównej figurze. Inna sprawa, że jest to przykład wyjątkowy, odzwierciedlony w produktach licznych mennic, a popularny w sztuce antycznej. Jednakże wielu mitycznych założycieli i bohaterów bynajmniej nie wyróżniają gesty, atrybuty czy nawet kontekst. To zresztą częstsza sytuacja. Dość stwierdzić, że po kilkuset latach panowania Rzymu na terenach wschodnich Roma, jego patronka i uosobienie, dzieliła wygląd z Ateną, tworem greckiej przynależności, i niejednokrotnie są one wymiennie interpretowane. W przypadku mniej rozpowszechnionych postaci, zdarza się, pomagają treści napisów monetarnych. W różnych wyobrażeniach prowadzą one do postaci Androklosa, Ankajosa, Aryasa i Kandosa, Europy, Dydony, Kadmosa, Kyzikosa, Mastaury, Midasa, Solymosa i innych. Trudno bez dalszych badań wskazać reguły, jakimi kierowano się w różnych ośrodkach w kwestii używania lub pomijania imienia bohatera. W III wieku prawidłem wydaje się umieszczanie imiennego wskazania tam, gdzie przedstawiano osobę z grona *sapientes* (w jego znaczeniu sprecyzowanym w rozdziale 3.3.3). Swe imię zachowuje także Aleksander, postać historyczna.

Symptomatyczny jest brak w inskrypcjach monetarnych imion wielu innych bohaterów. Ich tożsamości można się tylko domyślać. Tak jest w przypadku Amazonek: Hippolyte, Efezos, Kibyry, Smyrny. Dalej drogą dedukcji odnajdy-

6 Por. Hom. *Od.* 1.71–74; 9.187 i nast.; Apoll. *Epit.* 7.4–8; Hyg. *Fab.* 125.3.

7 Por. Paus. 9.34.5; Apoll. *Bibl.* 1.82; Hyg. *Fab.* 3.

8 Por. Paus. 1.27.6; Apoll. *Bibl.* 2.155; Hyg. *Fab.* 31.3.

wani są na przykład Nysa, Nakoleja, Samia, Dorylaos, Koressos, Mastauros, których obecność w wyobrażeniach jest prawdopodobna, ale pozostaje supozycją. Wobec tej niepewności wsparcia interpretacjom dostarcza odnalezienie danej postaci w mennictwie wcześniejszym. Wymowny jest tu przykład Pergamosa, ktistesa Pergamonu. O jego obecności w mennictwie III wieku trudno przesądzać, jakkolwiek nie jest ona wykluczona[9]. To tylko *exempla* niepewności co do tożsamości bohaterów. Nie jest wykluczone, że w mennictwie prowincjonalnym III wieku postaci herosów i w ogóle postaci wyciągniętych z mitycznych przestrzeni było więcej, niż się dzisiaj wskazuje, a sprecyzowanie kolejnych pewników pozostaje kwestią odnalezienia klucza interpretacyjnego do wyobrażeń monetarnych.

Studia nad ikonografią numizmatyczną, a w jej ramach nad modelami wyobrażeń oraz unikalnymi rozwiązaniami będą zapewne pomocne w dalszych badaniach. Już teraz analizy komparatystyczne pozwoliły na objaśnienie scen zbudowanych według znanego schematu jako odzwierciedlenie nieznanego skądinąd mitu założycielskiego. W taki sposób są rozumiane wyobrażenia nimfy Etenny, Dorylaosa i Akamasa, Aryasa i Kandosa. Inaczej: wyobrażenia monetarne dają możność wniknięcia w krąg lokalnych mitów, które nie przetrwały w innych źródłach, przez co pozostają nieznane.

Można zadawać sobie pytanie, czy postacie założycieli, eponimów i innych bohaterów były rozpoznawalne przez starożytnych, a jeśli tak, to w jakim stopniu? W świetle dzisiejszej wiedzy jasnej i przekonującej odpowiedzi nie sposób sformułować. Niektóre wyobrażenia powielały przedstawienia miejscowych bohaterów eksponowane w przestrzeni miejskiej w kształcie rzeźb, płaskorzeźb, malowideł. Niemniej kwestia interpretowania przez starożytnych wyobrażeń monetarnych pozostaje otwarta. Można jedynie stwierdzić, że przedstawiciele prowincjonalnych elit (z których niektórzy imiennie zostali odnotowani w napisach monetarnych) – jeśli to oni decydowali o wyborze motywów wykorzystywanych w miejscowym mennictwie – wykazali świadomość i znajomość tradycji założycielskiej dotyczącej ich miasta. Mityczni herosi, założyciele, eponimowie, bogowie i bóstwa wprowadzeni do wyobrażeń monetarnych zostają wyeksponowani jako komponent wspólnej tradycji i pamięci całej społeczności. Stają się na swój sposób jej personifikacjami i reprezentacjami. Ich numizmatyczna historia rozgrywa się na dwóch planach. Tym osadzonym w odległej przeszłości, do której należą, i w ten sposób służą chwalbie miasta, oraz tym w bieżącej rzeczywistości, w której są uwikłani w interesy

9 Por. *RPC* 10, ID 62137, 62138 – w ikonografii dwaj Kabirowie (?), a może jednak Hermes-Kadmilos (?) i Pergamos (?). Pergamos jako *ktistes* w II w.: *RPC* 3, nr 1752A.

danego ośrodka, symbolizując jego prominentną dawność i wskazując miejsce pośród innych.

Nie przeczy tej ogólnej idei fakt, że niektóre miasta w swoich emisjach przyznawały wybitny status założyciela, eponima nie jednej, lecz dwóm, trzem postaciom. Na przykład w Efezie jest nim i Androklos, i heros Efezos czy Koressos, i Amazonka Efezos. Z kolei w Tarsie to Herakles i Perseusz. W zakresie eksponowania różnych postaci mitycznych związanych w tradycji z konkretnym miejscem widać syntetyzujący charakter treści w mennictwie prowincjonalnym III stulecia, swobodne czerpanie z przeszłości kulturowej i w jej ramach – z indywidualnych tradycji numizmatycznych poszczególnych mennic. W efekcie różni bohaterowie – nawet ci, którzy przywędrowali z dalekich krain, ci, którzy niegdyś byli rywalami, ci, którzy zostali stworzeni, by eksponować związek z danym ludem czy prakolebką – mogli teraz współistnieć w skonstruowanej w mennictwie wizji przeszłości miasta.

Zapewne w ten sposób – postacie mityczne i legendarne jako przedstawiciele miast – można także rozumieć obrazy, w których spotykają się różni bohaterowie ktystyczni albo jeden *ktistes* występuje obok Tyche. Symbolizują one relacje między różnymi ośrodkami. Być może to przynajmniej częściowo wyjaśnia dużą popularność mitycznych bohaterów w mennictwie prowincjonalnym. Łatwiej było utożsamiać się z nimi niż z postaciami historycznymi, aczkolwiek i te drugie znalazły w tradycji założycielskiej swe poczesne miejsce, co odzwierciedlają również wyobrażenia monetarne powstałe w III wieku. Znamienny jest wszak swoisty wyścig mitycznych *ktistai*, mierzony liczbą postaci i obfitością emisji, widoczny zwłaszcza w ówczesnym mennictwie pseudoautonomicznym. To prawdziwie renesans obecności na przykład Temenosa, Solymosa bądź Pariosa.

W trzeciowiecznym mennictwie prowincjonalnym obserwuje się – poza malejącą liczbą mennic – zmniejszającą się produkcję pieniądza prowincjonalnego, przy czym te dwa zjawiska nie zachodzą względem siebie wprost proporcjonalnie, jak wskazuje w swych analizach Dominique Hollard[10]. Badacz ten podkreślił znaczenie roku 260 w dziejach pieniądza prowincjonalnego. Jego zmierzch przyspieszyły (poza czynnikami ekonomicznymi i nieopłacalnością produkcji brązów prowincjonalnych) pojmanie cesarza Waleriana do niewoli i sukcesy armii perskiej, a także rozbicie zwartości imperium wynikające z szeregu uzurpacji, najazdy i grabieże dokonywane przez plemiona Gotów we wschodnich prowincjach państwa rzymskiego. Z tymi danymi nie korelują – i to jest logiczne, bo dotyczy kwestii plasowanych na innych płaszczyznach, tych obejmujących

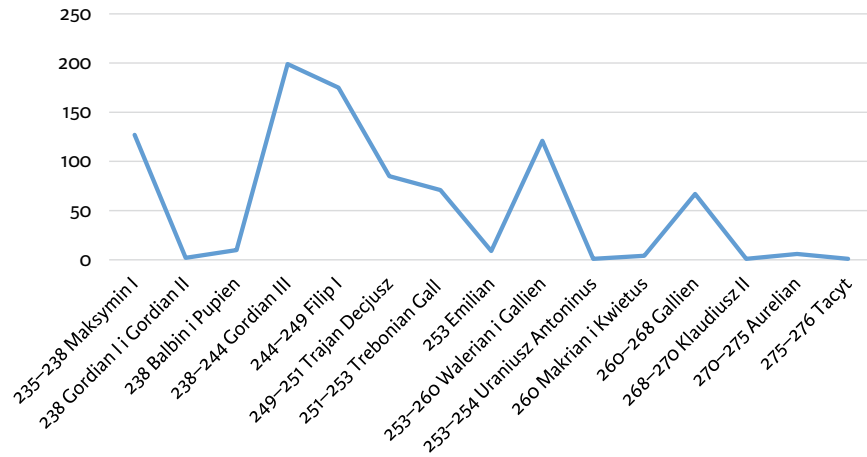
10 Hollard, 1995, s. 1057.

zagadnienia ideologii, światopoglądu, tradycji, wartości *etc.* – liczby dotyczące bogactwa lub zubożenia tematów podejmowanych w konkretnych ośrodkach menniczych. W wielu z nich wprowadzano na monety różnorodne słowne bądź graficzne nawiązania, tak do spraw lokalnych, jak do problemów całego imperium. Ta druga sfera skojarzeń w większości mennic słabiej się zaznaczała, przy tym uwaga ta nie dotyczy umieszczanych na monetach portretów dynastów, ich imion i nomenklatury władców. Bilans obecności wątków założycielskich i mitycznych jest nieuchronny, przecież mennictwo prowincjonalne dotarło za panowania Tacyta (275–276) do swego kresu. Jeszcze w latach rządów Klaudiusza II (268–270) na monetach wystąpili Aleksander Macedoński (*RPC* 10, ID 63513, 78061), Lakedajmon (*RPC* 10, ID 63545, 63564, 84076, 88476, 88482), a motywy *aratrum* (*RPC* 10, ID 63430) i *lupa Romana* (*RPC* 10, ID 75670, 75707) dotrwały do czasów Aureliana (270–275).

Długość rządów panujących cesarzy i czas, w którym one przypadły (a z nim była związana zmieniająca się liczba mennic), w zestawieniach sumarycznych mogą wpływać na większą lub mniejszą rozmaitość typologiczną w mennictwie prowincjonalnym (por. wykresy 19 i 20). Bardziej istotne, powtórzę, były w tym względzie własny program menniczy danego ośrodka, jego tradycja numizmatyczna i krąg lokalnych wątków. To tłumaczy, dlaczego nawet w latach schyłkowych mennictwa prowincjonalnego w niektórych ośrodkach podjęto w sposób oryginalny tematy fundacyjne, w ich ramach eksponując postacie mitycznych lub historycznych założycieli i dobrodziei.

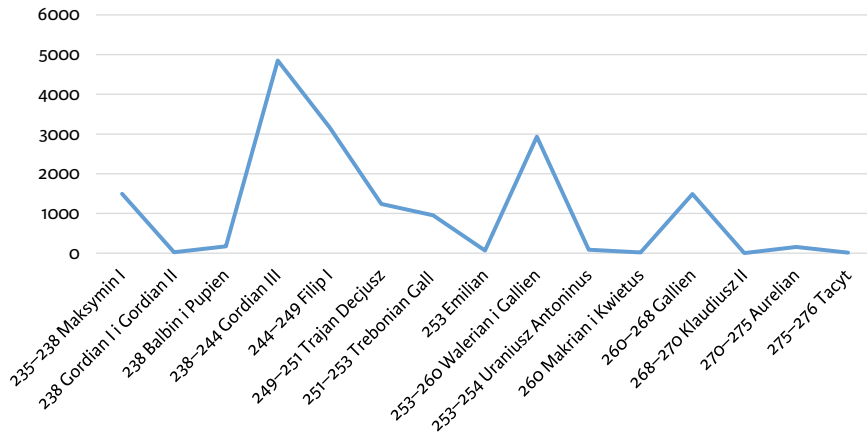
Wykres 19

Liczba mennic prowincjonalnych (235–276)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Wykres 20
Liczba typów i wariantów monet prowincjonalnych (235–276)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

W ramach indywidualnych możliwości i potrzeb w III wieku poszczególne ośrodki mennicze różnicują zasób i treść wyobrażeń dotyczących mitycznych, czy w ogóle minionych, dziejów miasta. Podczas gdy na przykład Perge abstrahuje od takich rozwiązań, Temenothyrai, Anchialos, Hadrianopolis mnożą wyobrażenia pokazujące uczestnictwo bohaterów mitycznych w ich dziejach. Arykanda, Dorylaion, Nikomedia wprowadzają nowe przedstawienia założycieli, natomiast na ponowne wykorzystanie wypracowanych wzorów decydują się Berytus, Midaion, Miletopolis, Milet, a Akmonia za pomocą ikonografii monetarnej rozwija mit założycielski o kolejne szczegóły. Parium buduje numizmatyczny portret swego eponima zdecydowanie bogatszy niż ten pozostawiony w tradycji literackiej, niejako równolegle do niej Tyr tworzy obrazy słynnych swych reprezentantów czasów mitycznych, ale Ilium (podobnie jak inne ośrodki) w swym mennictwie zawęża grono bohaterów epoki trojańskiej, ograniczając się już tylko do kilku wybranych. Tymczasem Ateny powracają w treściach monet do czasów wielkości polityczno-kulturowej swej *polis* i jej korzeni mitycznych. Sięga się, jakkolwiek w mniejszym stopniu, również po postacie historyczne, królów i cesarzy minionych epok, jak na przykład czynią to Beroia, Aleksandria *Troas*, Filippi, Sagalassos, Smyrna. Granice między porządkiem mitycznym a historycznym zacierają się. Historyczni dobrodzieje miasta koegzystują z mitycznymi sprawcami jego sławy i prestiżu, i to nawet w jednym wyobrażeniu (Mallus) albo w wyobrażeniach powstających równolegle (Abydos, Sagalassos). Wiele ośrodków (od Amastris i Apollonii Mordiaon,

przez Efez, Halikarnas, Kolofon, Kos, Mitylenę, Niceę i Pompeiopolis, po Samos, Temnos i Teos) promuje się, odsyłając do postaci *sapientes*. Ci zaś – paralelnie do panoptikum herosów i władców walczących, dzielnych, zwyciężających, sprawczych politycznie – tworzą ciekawe gremium osób zapamiętanych z powodu ich zasług w dziedzinie medycyny, nauki i literatury, ich galerię otwiera wszak Homer!

Bynajmniej nie w opozycji do kontekstu helleńskiego są manifestowane korzenie rzymskie niektórych miast. Kolonie sięgają między innymi po motyw *aratrum*, w którym pojawia się sylwetka historycznego lub tylko metaforycznego założyciela, wykorzystują wyobrażenie *lupa Romana*, nawiązujące do tradycji fundacyjnej Rzymu. Obraz Romulusa i Remusa zostaje wprowadzony do mennictwa nie tylko nowych fundacji (Damaszek, Neapolis), lecz także – co ma głębszy wymiar – kolonii starych, również tych, w których dotąd nie był on obecny (Kremna, Ikonium, Tyr). Motyw *lupa Romana* okazuje się ponadto atrakcyjny dla innych ośrodków (Ilium, Hierapolis, Efez, Tralles, Ankyra, Aleksandria (Egipt), Aleksandria *Troas*). Zarówno w wymienionych, jak i w innych mennicach te wątki sugerujące rozumienie spuścizny rzymskiej i przynależność do *romanitas* tworzą melanż z licznymi motywami, które odsyłają do mitologii oraz tradycji helleńskiej i hellenistycznej.

Generalnie w tej rozmaitości trudno odnaleźć wątek wiodący. Odzwierciedla ona różnorodność kulturowo-polityczną imperium rzymskiego, atrakcyjność wielu motywów, głębię skojarzeń, interesy poszczególnych ośrodków, ich starania o zajęcie dobrego miejsca w „zhierarchizowanym świecie", w „rywalizacji miast"[11].

Indywidualizowanie tradycji założycielskiej utrwalonej w mennictwie, analizowane przez pryzmat pojedynczych miast zgłaszających ambitne deklaracje o ich korzeniach i tożsamości, wytycza nową hierarchię w świecie założycieli i eponimów, bohaterów mitycznych i historycznych, niejednokrotnie ich zrównując w pojedynczych wyobrażeniach monetarnych. Aryas, Kandos, Doias, Lykaon – i wielu kolejnych w innej perspektywie mało znaczących – mogą stanąć w jednym szeregu z szeroko znanymi Heraklesem, Perseuszem, ba, wielkim Aleksandrem bądź samym cesarzem. Grono ktistesów jest pojemne.

Analiza materiału numizmatycznego pochodzącego z lat 235–276 ukazała, że tematy dotyczące przeszłości poszczególnych miast i związanych z nimi sławnych postaci mitycznych lub historycznych były mocno eksplorowane w wielu ośrodkach mennictwa prowincjonalnego. Ten wyodrębniony chronologicznie zbiór wyobrażeń określają takie cechy, jak trwałość tematów

11 Określenia za: Sartre, 1997, s. 219.

i pomysłów ich ilustrowania, liczebna obfitość, ale i oryginalność niektórych rozwiązań, a nawet być może, co się tyczy wybranych wątków, pierwsze próby zmierzenia się za pomocą znanego i przetworzonego kodu numizmatycznego z tym dziedzictwem początków.

Można stwierdzić, parafrazując wymowne tytuły prac Théodore'a Reinacha i Jeana Babelona[12], że konkretne wyobrażenia monetarne „opowiadają dawną historię". Zarazem dokumentują znajomość dziejów i magię tradycji w społecznościach, które te wyobrażenia wytworzyły i w których one funkcjonowały. A przede wszystkim dowodzą wagi mitohistorii i potrzeby jej przypominania przez współczesnych. Dają więc wgląd w system ich wartości i same stają się kluczem do poznania tych historycznych społeczności. Bogactwo odniesień mitycznych w mennictwie prowincjonalnym w III wieku, w tym wątków fundacyjnych z udziałem mitycznych założycieli i eponimów, daje podstawę do opinii, że mity fundacyjne stanowiły jeden z newralgicznych elementów pamięci zbiorowej.

12 Por. *L'Histoire par les monnaies. Essais de numismatique ancienne*: Reinach, 1902; *Les monnaies racontent l'histoire*: Babelon, 1963.

◆ **Aneks**

Mennice prowincjonalne pracujące w latach 235–276

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Abydos, Troada	•																
Adada, Pizydia	•			•	•				•			•					
Adana, Cylicja	•			•	•	•	•		•								
Adraa, Arabia									•								
Adramyteum, Myzja	•			•	•		•										
Aelia Capitolina[a], Judea						×											
Afrodyzjas, Karia	•			•	•	•			•			•					
Aigai, Eolida						•											•
Aigeai, Cylicja			•	•	•	•	•	•	•								
Aizanoi, Frygia							•					•					•
Akalissos, Likia				•													
Akkilaion, Frygia				•													
Akmonia, Frygia	•			•			•					•					•
Akrasos, Lidia				•													
Alabanda, Karia												•					

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Aleksandria, Egypt	•	•	•	•	•	•	•	•	•		•	•	•	•	•	•	
Aleksandria[a)], Troada	×			×	×	×	×		×			×					×
Alia, Frygia				•													
Amastris, Paflagonia	•			•	•		•		•								
Amblada, Pizydia					•												
Amfipolis, Macedonia	•			•					•								
Amisos, Pont	•		•	•	•	•		•	•								•
Anazarbos, Cylicja	•			•	•	•	•		•								
Anchialos, Tracja	•			•													
Andeda, Pizydia	•			•	•	•											
Anemurium, Cylicja	•				•	•	•										
Anineta, Lidia						•											
Ankyra, Galacja									•								
Ankyra, Frygia					•												
Antifellos (Antiphellos), Likia				•													

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Antiochia, Cylicja				•	•	•			•			•					
Antiochia, Karia	•			•	•	•			•			•					•
Antiochia[a)], Pizydia				×	×	×	×	×	×		×	×	×				
Antiochia[a)], Syria				×	×	×	×		×								
Apameia[a)], Bitynia	×			×	×	×	×		×			×					
Apameia, Frygia				•	•	•	•		•								•
Aperlae, Likia				•													
Apollonia, Myzja	•			•	•							•					
Apollonia Mordiaon, Pizydia					•							•					•
Apollonia Salbake, Karia												•					
Apollonoshieron, Lidia						•											
Appia, Frygia					•												
Arados, Syria				•													
Argos, Peloponez				•					•			•					
Ariassos, Pizydia	•			•	•				•								

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Arneai, Likia				•													
Arykanda, Likia				•													
Askalon, Judea	•																
Aspendos, Pamfilia	•			•	•	•	•		•			•					
Ateny, Attyka												•					
Attaleia, Pamfilia	•			•	•	•	•		•								
Attuda, Karia				•					•			•					•
Augusta, Cylicja	•			•	•	•	•		•								
Augusta Traiana, Tracja												•					
Bagis, Lidia									•			•					
Barata, Likaonia					•												
Bargasa, Karia												•					•
Bargylia, Karia				•													
Baris, Pizydia				•		•	•										
Beroia, Macedonia				•	•												

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uranusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Berytus[a], Syria				×					×								
Bitynion Klaudiopolis, Bitynia	•				•				•								
Bizancjum, Tracja	•			•			•		•								
Bizya, Tracja					•												
Blaundos, Lidia	•				•		•										•
Bostra[a], Arabia					×	×											
Briula, Lidia					•												
Bruzos, Frygia	•			•													
Cezarea (Caesarea), Kapadocja				•													
Cezarea (Caesarea) Germanica, Bitynia	•			•	•	•			•								
Cezarea (Caesarea) Maritima[a], Samaria					×	×	×										

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Chalkedon, Bitynia				•					•								
Chios, Jonia					•												
Choma, Likia				•													
Coela, Tracja	•			•	•		•					•					
Daldis, Lidia				•	•				•								
Dalisandos, Likaonia					•												
Damaszek[a], Syria					×		×										
Deultum[a], Tracja	×			×	×												
Diocezarea (Diocaesarea), Cylicja					•												
Dionysopolis, Mezja				•													
Dioshieron, Lidia				•													
Dium[a], Macedonia	×			×	×							×					
Dokimeion, Frygia				•													
Dorylaion, Frygia	•				•												

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uranusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Edessa, Macedonia	•			•	•							•					
Edessa[a], Mezopotamia				×		×											
Efez, Jonia	•			•	•	•			•			•					
Elaia, Eolida	•			•		•											
Elaiusa-Sebaste, Cylicja				•					•								
Emesa[a], Syria										⁜							
Epifaneia (Epiphaneia), Cylicja	•			•	•		•		•								
Eresos, Lesbos					•												
Erythrai, Jonia	•				•				•								
Etenna, Pizydia	•			•	•	•	•		•								
Eukarpia, Frygia	•			•			•										
Eumeneia, Frygia					•		•					•					•
Faselis (Phaselis), Likia				•													
Fellos (Phellos), Likia				•													

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Filadelfia (Philadelphia), Cylicja	•																
Filadelfia (Philadelphia), Lidia				•	•	•											
Filippi (Philippi)[a], Macedonia												×					
Filippopolis (Philippopolis)[a], Arabia					×												
Filomelion (Philomelium), Frygia				•	•	•	•										
Flaviopolis, Cylicja	•				•	•			•								
Fokaja, Jonia	•			•	•												
Gadara, Syria				•													
Gagai, Likia				•													
Gaza, Judea				•													
Germe, Myzja				•	•												
Hadrianeia, Myzja	•			•	•		•										

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Hadriani ad Olympum, Myzja				•	•		•		•								
Hadrianopolis, Frygia	•		•	•	•	•	•										
Hadrianopolis, Tracja				•													
Hadrianotherai, Myzja					•												
Halikarnas, Karia				•													
Harpasa, Karia				•													
Heliopolis[a], Syria					×				×								
Herakleia, Bitynia	•		•	•	•	•			•		•	•					
Hermokapelia, Lidia							•										
Hierapolis, Frygia					•				•								
Hierapolis, Syria					•												
Hierapolis-Kastabala, Cylicja							•		•								
Hydisos, Karia				•													
Hydrela, Lidia	•																
Hyllarima, Karia				•													

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Hypaipa, Lidia				•		•			•								
Hyrgaleis, Frygia				•													
Hyrkanis, Lidia				•	•												
Iasos, Karia	•																
Ikonium[a)], Likaonia				×					×			×					
Ilistra, Likaonia					•												
Ilium, Troada	•			•		•			•								
Ionopolis Abonoteichos, Paflagonia				•		•											
Iotape, Cylicja	•				•				•								
Irenopolis, Cylicja	•			•					•								
Isinda, Pizydia	•			•	•	•	•		•								•
Istros, Mezja				•													
Iulia, Frygia								•									
Iulia Gordos, Lidia					•				•								

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uranusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Iuliopolis, Bitynia	•			•	•				•			•	•				
Kadi, Frygia				•	•		•					•					•
Kallatis, Mezja				•	•												
Kandyba, Likia				•													
Karallia, Cylicja	•			•	•	•	•		•								
Karrhae[a], Mezopotamia				×													
Kasai (Casae), Cylicja	•			•	•	•			•								
Kassandreia (Cassandrea)[a], Macedonia				×	×												
Kelenderis, Cylicja	•			•	•	•											
Kibyra, Frygia	•			•	•	•	•					•					•
Kidyessos, Frygia					•												
Kios, Bitynia	•			•	•	•	•		•								
Klaudia Leukas, Syria				•													
Klaudioseleukia, Pizydia	•			•	•							•	•				

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Klazomenai, Jonia									•								
Kodrula, Pizydia	•				•	•			•								
Koinon, Macedonia				•	•												
Koinon, Tesalia	•								•								
Kolbasa, Pizydia	•				•	•											
Kolofon, Jonia	•			•	•	•	•		•								
Kolossai, Frygia						•											
Kolybrassos, Cylicja	•			•	•	•	•		•								
Komama[a], Pizydia	×			×	×	×											
Konana, Pizydia					•							•					
Korakesion, Cylicja	•				•				•								
Koropissos, Cylicja	•								•								
Korydalla, Likia				•													
Korykos, Cylicja				•	•				•								
Kos, Karia					•												

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Kotiaion, Frygia	•				•	•			•			•					•
Kremna (Cremna)[a], Pizydia	×			×	×	×	×		×						×		
Kreteia Flaviopolis, Bitynia	•				•				•								
Kyaneai, Likia				•													
Kyme, Eolida	•			•					•								•
Kyrrhos, Syria					•												
Kyzikos, Myzja	•			•	•				•			•	•				•
Laerte, Cylicja	•			•	•	•	•		•								
Lamos, Cylicja									•								
Lampsakos, Myzja	•			•	•	•	•		•			•					
Laodikeia, Frygia					•	•											
Laodikeia[a], Syria					×		×										
Laranda, Likaonia					•												
Limyra, Likia				•													
Lyrbe, Cylicja				•	•	•	•		•								

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Lysias, Frygia				•													
Magnezja (Magnesia), Jonia	•			•	•							•					
Magnezja (Magnesia), Lidia				•	•	•			•			•					
Magnezja (Magnesia), Tesalia	•						•		•	•							
Magydus, Pamfilia	•			•	•		•		•			•					
Maionia, Lidia						•											
Mallus[a)], Cylicja				×	×	×			×								
Marcianopolis, Mezja				•	•												
Maroneia, Tracja							•										
Mastaura, Lidia	•			•	•				•								
Mesambria, Tracja				•	•												
Metropolis, Jonia	•			•	•				•			•					
Metropolis, Frygia					•	•											
Midaion, Frygia	•			•	•												
Milet, Jonia			•						•								

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uranusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Miletopolis, Frygia				•	•												
Mitylena, Lesbos									•								
Mopsos, Cylicja	•			•	•	•	•		•								
Mostene, Lidia												•					•
Mylasa, Karia	•			•	•				•								
Myra, Likia				•													
Myrina, Eolida				•													
Nakoleia, Frygia				•													
Neapolis, Karia	•			•			•										
Neapolis[a], Samaria					×		×										
Neocezarea (Neocaesarea), Pont				•	•		•		•			•					
Nicea (Nikaia, Nicaea), Bitynia	•			•	•	•	•		•		•						
Nikomedia, Bitynia	•		•														

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Nikopolis, Epir				•	•		•		•			•					
Nikopolis, Mezja				•													
Nikopolis Seleucidis, Syria					•												
Ninika Klaudiopolis[a], Cylicja	×																
Nisibis[a], Mezopotamia				×	×												
Nysa, Lidia	•			•	•				•								
Nysa-Scytopolis, Samaria				•													
Odessos, Mezja				•													
Okokleia, Frygia				•													
Olbasa[a], Pizydia	×					×											
Olympos, Likia				•													
Orthosia, Karia	•																
Paltos, Syria				•		•											
Panemoteichos, Pizydia	•			•	•	•			•								
Parium[a], Myzja	×			×	×	•		×	×			×					

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Patara, Likia				•													
Pednelissos, Pizydia	•				•	•						•					
Pella[a)], Macedonia	×			×	×												
Peltai, Frygia							•										
Pergamon, Myzja	•			•		•			•			•					
Perge, Pamfilia	•			•	•	•	•		•			•			•		
Perperene, Myzja	•			•	•												
Perynt, Tracja				•								•					
Podalia, Likia				•													
Pogla, Pizydia	•			•	•		•		•								
Poimanenon, Myzja					•												
Pompeiopolis, Cylicja				•	•		•										
Poroselene, Lesbos					•				•								
Priene, Jonia	•				•	•			•								
Prostanna, Pizydia	•			•					•				•				

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
„Provincia Dacia", Dacja					•	•	•	•	•			•					
Prusa, Bitynia	•			•	•	•	•		•								
Prusias, Bitynia	•			•	•				•			•					
Prymnessos, Frygia		•	•									•					
Ptolemais[a], Fenicja					×				×								
Rafia (Raphia), Judea				•	•												
Resaina[a], Mezopotamia						×											
Rhodiapolis, Likia				•													
Sagalassos, Pizydia	•			•	•	•	•		•				•				
Saitta, Lidia	•			•	•				•			•					
Samos, Jonia	•			•	•	•			•			•					
Samosaty, Kommagena					•												
Sardes, Lidia	•			•	•				•								•
Sebaste, Frygia				•													
Sebastopolis, Pont												•					

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uranusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Seleukia, Cylicja				•	•		•		•								
Selge, Pizydia	•			•	•	•	•		•				•		•		
Selinus-Traianopolis, Cylicja	•				•	•											
Serdika, Tracja												•					
Sestos, Tracja				•	•							•					
Sibidunda, Pizydia	•			•	•												
Side, Pamfilia	•			•	•	•	•	•	•			•			•		
Sifnos (Siphnos), Cyklady			•	•													•
Sillyon, Pamfilia	•			•	•	•	•		•			•			•		
Singara[a], Mezopotamia				×													
Skepsis, Troada	•																
Smyrna, Jonia	•			•	•				•			•					
Sparta, Peloponez												•					

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Stektorium, Frygia					•												
Stratonikeia Hadrianopolis, Lidia				•					•			•					
Syedra, Cylicja	•			•	•	•	•		•								
Synaus, Frygia					•							•					
Synnada, Frygia	•			•		•						•					
Synopa[a], Paflagonia	×			×	×	×			×			×					
Tabai, Karia									•			•					
Tabala, Lidia				•													
Tars, Cylicja	•		•	•	•	•	•		•								
Temenothyrai, Frygia				•	•				•			•					
Temnos, Eolida				•	•												
Teos, Jonia	•					•			•			•					

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Termessos Maior, Pizydia				•													•
Tessalonika[a)], Macedonia	•			•	•	×			×			×					
Themisonion, Frygia	•				•		•										
Tiberiopolis, Frygia				•													
Timbrada, Pizydia	•								•								
Tion (Tios), Bitynia	•			•	•	•	•		•								
Tityassos, Pizydia	•					•											
Tlos, Likia				•													
Tomis, Mezja	•			•	•												
Traianopolis, Frygia				•													
Tralles, Lidia	•			•	•				•			•					
Trapezos, Pont				•	•												
Trebenna, Likia				•													

Mennica, kraina	Maksymin I, 235–238	Gordian I i Gordian II, 238	Balbin i Pupien, 238	Gordian III, 238–244	Filip I (i Filip II), 244–249	Trajan Decjusz, 249–251	Trebonian Gall i Wolusjan, 251–253	Emilian, 253	Walerian i Gallien, 253–260	Uraniusz Antonin, 253–254	Makrian i Kwietus, 260	Gallien, 260–268	Klaudiusz II, 268–270	Kwintyllus, 270	Aurelian, 270–275	Tacyt, 275–276	Niedatowane (III w.)
Tripolis, Lidia	•			•	•	•			•								•
Tyateira, Lidia	•			•	•				•								
Tyr[a)], Fenicja				×	×		×		×								
Verbe, Pizydia	•			•	•												
Viminacium[a)], Mezja				×	×	×	×	×	×								
Zeugma, Kommagena					•												
Lokalizacja nieznana	•																

[a)] Kolonia.
• Monety miejskie i *koina*.
× Monety kolonialne.
∴ Monety uzurpatora.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *RPC*.

Bibliografia

Abdy R., Mittag P., 2019, *The Roman Imperial Coinage*, vol. 2, part 3: *From AD 117 to AD 138 – Hadrian*, Spink, London.

Alföldi A., 1957, *Die trojanischen Urahnen der Römer*, Buchdruckerei Friedrich Reinhardt AG, Basel.

Alföldi A., 1967, *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Alföldi A., Alföldi E., 1990, *Die Kontorniat-Medaillons*, Teil 1: *Katalog*, Walter de Gruyter, Berlin.

Alföldi A., Alföldi E., Clay C.L., 1976, *Die Kontorniat-Medaillons*, Teil 2: *Text*, Walter de Gruyter, Berlin.

Aly [W.], 1920, *Sappho*, w: *RE* 1A.2, szp. 2357–2385.

Amandry M., 1998, *Le monnayage de la* Res Publica Coloniae Philippensium, w: U. Peter, Hrsg., Stephanos nomismatikos. *Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag*, Akademie-Verlag, Berlin–Boston, s. 23–31.

Amandry M., 2015, *Le Monnayage de la* Res Publica Coloniae Philippensium: *Nouvelles données*, w: P.G. van Alfen, G. Bransbourg, M. Amandry, eds., Fides. *Contributions to Numismatics in Honor of Richard B. Witschonke*, American Numismatic Society, New York, s. 495–507.

Amandry M., Burnett A., 2015, *Roman Provincial Coinage*, vol. 3: *Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96–138)*, J. Mairat, collaboration, W. Metcalf, L. Bricault, M. Blet-Lemarquand, contribution, The British Museum – Bibliothèque nationale de France, London–Paris.

Amandry M., Villemur P., 2015, *Deux monnaies provinciales romaines de Tarse et d'Anazarbe (Cilicie) dans le médaillier de la Bibliothèque municipale de Versailles*, „Bulletin de la Société française de Numismatique" 70.10, s. 283–288.

Anderson A.R., 1930, *Bucephalas and his Legend*, „American Journal of Philology" 51, s. 1–21.

Anderson G., 1993, *The Second Sophistic. A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*, Routledge, London–New York.

Ando C., 2015, *Mythistory: The Pre-Roman Past in Latin Late Antiquity*, w: H. Leppin, ed., *Antike Mythologie in christlichen Kontexten der Spätantike. Ancient Mythology in Late Antique Christian Contexts*, Walter de Gruyter GmbH, Berlin–München–Boston, s. 207–220.

Appel W., 2007, *Powiedz, Homerze: kim jesteś*, w: *Homerika czyli żywoty Homera i poematy przypisywane poecie*, W. Appel, przeł., komentarzem i przypisami opatrzył, Prószyński i S-ka, Warszawa, s. 23–42.

Arena G., 2005, *Città di Panfilia e Pisidia sotto il dominio romano: Continuità strutturali e cambiamenti funzionali*, Edizioni del Prisma, Catania.

Arnim [H.] v., 1899, *Chrysippos* (14), w: *RE* 3.2, szp. 2502–2509.

Arroyo-Quirce H., 2020, *Greek Epic in Pisidia: the Solymi at Termessus*, w: M.-P. de Hoz, J.L. García Alonso, L.A. Guichard Romero, eds., *Greek Paideia and Local Tradition in the Graeco-Roman East*, Peeters, Leuven–Paris–Bristol, s. 183–198.

Arslan E.A., 2019, *L'aratro. Semantica civile*, w: S. Segenni, a cura di, *L'agricoltura in età romana*, Ledizioni – LEDIpublishing, Milano, s. 205–267.

Aulock H. von, 1974, *Die Münzprägung des Gordian III und der Tranquillina in Lykien*, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.

Aulock H. von, 1976, *Münzen und Städte Lykaoniens*, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.

Aulock H. von, 1977, 1979, *Münzen und Städte Pisidiens*, Teil 1–2, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.

Aulock H. von, 1980, 1987, *Münzen und Städte Phrygiens*, Teil 1–2, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.

Aurenhammer M., 1990, *Die Skulpturen von Ephesos*, Verl. d. Österr. Akad. d. Wiss., Wien.

Babelon E., 1898, *Inventaire sommaire de la collection Waddington*, Rolin et Feuardent, Paris.

Babelon J., 1963, *Les monnaies racontent l'histoire*, Editions Fayard, Paris.

Baleriaux J., 2017, *Pausanias' Arcadia, Between Conservatism and Innovation*, w: G. Hawes, ed., *Myths on the Map: The Storied Landscapes of Ancient Greece*, Oxford University Press, Oxford, s. 141–158.

Balty J.-Ch., 1992, *Ktisis*, w: *LIMC* 6, s. 148–150.

Bastien P., 1958, *Les travaux d'Hercule dans le monnayage de Postume*, RN 1, sér. 6, s. 59–78.

Beckmann S.E., 2020, *The Idiom of Urban Display: Architectural Relief Sculpture in the Late Roman Villa of Chiragan (Haute-Garonne)*, AJA 124.1, s. 133–160.

Belayche N., 2009, *Foundation Myths in Roman Palestine. Traditions and Reworkings*, w: T. Derks, N. Roymans, eds., *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition*, Amsterdam University Press, Amsterdam, s. 167–188.

Bellinger A.R., 1958, *The Late Bronze of Alexandria Troas*, MN ANS 8, s. 25–53.

Bellinger A.R., 1961, *Troy: the Coins*, Princeton University Press, Princeton.

Benedum J., 1972, Aesculapius veterinarius: *Zu einer unbekannten Münze aus Parion an der Propontis*, „Medizinhistorisches Journal" 7, s. 301–311.

Bennett R., 2014, *Local Elites and Local Coinage. Elite Self-Representation on the Provincial Coinage of Asia, 31 BC to AD 275*, Spink, London.

Bernhard M.-L., 1981, *Androklos*, w: *LIMC* 1, s. 765–767.

Bethe [E.], 1894, *Amphilochos*, w: *RE* 1, szp. 1938–1940.

Biagetti C., 2010, *Ricerche sulle tradizioni di fondazione di Magnesia al Meandro. Un aggiornamento*, „Klio" 92, s. 42–64.

Biagetti C., 2022, *Founders, Leaders, or Ancestors? Ἀρχηγέτης/-ις: Variations on a Name*, w: Th. Galoppin et al., eds., *Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean. Spaces, Mobilities, Imaginaries*, vol. 1, De Gruyter, Berlin–Boston, s. 271–288.

Biagi S., 2006, *La fidélité d'une cité grecque, φίληκαὶ σύμμαχος Ῥωμαίων: un milliaire de Sagalassos et les raids barbares sur la Pamphylie sous le règne de Claude II*, w: M.-H. Quet, dir., *La „Crise" dans l'Empire romain de Marc Aurèle à Constantin, Mutations, continuités, ruptures*, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris, s. 357–370.

Bielecka E., 2010, *Wstęp*, w: Germanicus Iulius Caesar, *Aratea. Germanik Juliusz Cezar, Aratea*, E. Bielecka, przeł., wstęp i komentarz, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2010, s. 7–41.

Bijovsky G., 2005, *The Ambrosial Rocks and the Sacred Precinct of Melqart in Tyre*, w: C. Alfaro, C. Marcos, P. Otero, ed., *XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 2003: Actas – Proceedings – Actes*, vol. 1, Ministerio de Cultura, Madrid, s. 829–834.

Birley A., 1995, *The Foundation of Prusa ad Olympum*, w: A. Birley, ed., *Ronald Syme Anatolica. Studies in Strabo*, Clarendon Press, Oxford, s. 348–355.

Birley A.R., 1997, *Hadrian, The Restless Emperor*, Routledge, London.

Blok J.H., 1996, *A Tale of Many Cities: Amazons in the Mythical Past of Greek Cities in Asia Minor*, w: S. Marchand, E. Lubeck, eds., *Proof and Persuasion: Essays on Authority, Objectivity, and Evidence*, Brepols Publisher for Princeton University, Turnhout, s. 81–99.

Boatwright M.T., 1993, *The City Gate of Plancia Magna in Perge*, w: E. D'Ambra, ed., *Roman Art in Context. An Anthology*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J., s. 189–207.

Boatwright M.T., 2000, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton University Press, Princeton–Oxford.

Bonanno D., 2022, *Squaring Nemesis: Alexander's Dream, the Oracle, and the Foundation of the New Smyrna*, w: Th. Galoppin et al., eds., *Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean. Spaces, Mobilities, Imaginaries*, vol. 2, De Gruyter, Berlin–New York, s. 871–889.

Boni G., 1900 [1903], *Nuove scoperte della Città e nel suburbio. Regione VIII*, „Atti della R. Accademia dei Lincei" 8.2: Notizie degli Scavi, s. 291–340.

Bons E., Passoni Dell'Acqua A., 2011, *A Sample Article:* κτίζω – κτίσις – κτίσμα – κτίστης, w: E. Bons, J. Joosten, eds., *Septuagint Vocabulary. Pre-history, Usage, Reception*, Brill, Atlanta, s. 173–188.

Bosch C., 1935, *Die kleinasiatischen Münzen der römischen Kaiserzeit*, Teil 2: *Einzeluntersuchungen*, Bd. 1: *Bithynien*, 1. Hälfte, Verlag von W. Kohlhammer, Stuttgart.

Bowie E.L., 2012, *Hadrien et Éphèse*, w: A. Hostein, S. Lalanne, dir., *Les voyages des empereurs dans l'Orient romain. Époques antonine et sévérienne*, Errance, Arles, s. 263–296.

Bruggisser Ph., 2002, *Remus conditor Urbis, l'empereur. Maxence, le grammairien Servius et le théologien Augustin. Ou trois perceptions de la Rome des origines*, w: S. Ratti, éd., *Antiquité et citoyenneté. Actes du colloque international de Besançon (3–5 novembre 1999)*, Presses universitaires de Franche-Comté, Besançon, s. 125–149.

Burnett A., Amandry M., Ripollès P.P., 1992, *Roman Provincial Coinage*, vol. 1: *From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC–AD 69)*, British Museum Press – Bibliothèque nationale de France, London–Paris.

Burnett A., Amandry M., Carradice I., 1999, *Roman Provincial Coinage*, vol. 2: *From Vespasian to Domitian (AD 69–96)*, British Museum Press – Bibliothèque nationale de France, London–Paris.

Burnett A. et al., 2024, *Roman Provincial Coinage*, vol. 5.3: *The Severan Period (AD 193–218): Lycia-Pamphylia to Egypt*, Ashmolean Museum, University of Oxford, online: http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/.

Burrell B., 2004, *Neokoroi. Greek Cities and Roman Emperors*, Brill, Leiden–Boston.

Bursche A., Myzgin K., 2015, *Gold Coins, Alexandria Troas and Goths*, w: R. Bland, D. Calomino, eds., *Studies in Ancient Coinage in Honour of Andrew Burnett*, Spink, London, s. 237–257.

Butcher K., 1986–1987, *Two Related Coinages of the Third Century AD: Philippopolis and Samosata*, „Israel Numismatic Journal" 9, s. 73–84.

Butcher K., 2005, *Information, Legitimation, or Self-Legitimation? Popular and Elite Designs on the Coin Types of Syria*, w: Ch. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, eds., *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford–New York, s. 143–156.

Butcher K., 2009, *Acolytes and aspergilla: On Five Coin Types of Heliopolis*, „Topoi" 16, s. 169–187.

Butcher K., 2010, *Ambrosia in Damascus?*, NC 170, s. 85–91.

Butcher K., 2020, *An Allegory of Glass Making or Depiction of a Water Source? Notes on a Coin Type of Tyre*, w: F. Stroobants, Ch. Lauwers, eds., *Detur dignissimo. Studies in Honour of Johan van Heesch*, Cercle d'études numismatiques, Bruxelles, s. 349–356.

Caccamo Caltabiano M., 2007, *Il significato delle immagini. Codice e immaginario della moneta antica*, Falzea, Reggio Calabria.

Cadoux C.J., 1938, *Ancient Smyrna: A History of the City from the Earliest Times to 324 A.D.*, Blackwell, Oxford 1938.

Caliò L.M., Devoto C., 2020, *Smyrna neokoros. Riflessioni a margine del tipo monetale*, w: C. Crimi et al., a cura di, Thesaurus Amicorum. *Studi in onore di Giuseppe Guzzetta*, Quasar, Roma, s. 65–77.

Callu J.-P., 1969, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, E. de Broccard, Paris.

Calomino D., 2011, *Nicopolis d'Epiro. Nuovi studi sulla zecca e sulla produzione monetale*, British Archaeological Reports Oxford, Oxford.

Calomino D., 2014, *Bilingual Coins of Severus Alexander in the Eastern Provinces*, „American Journal of Numismatics" 26, s. 199–222.

Calomino D., 2015, *Emperor or God? The Posthumous Commemoration of Augustus in Rome and the Provinces*, NC 175, s. 57–82.

Calomino D., Burnett A., 2017, 2022, *Roman Provincial Coinage*, vol. 6: *From Elagabalus to Maximinus (AD 218–238)*, Ashmolean Museum, University of Oxford, online: http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/.

Carafa P., 2000, *Il costume e l'aratro del fondatore*, w: A. Carandini, R. Cappelli, a cura di, *Roma, Romolo, Remo e la fondazione della città (Catalogo della Mostra)*, Electa, Milano, s. 277.

Carafa P., 2006, *Commento*, w: A. Carandini, a cura di, *La leggenda di Roma*, vol. 1: *Dalla nascita dei gemelli alla fondazione della città*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano, s. 340–452.

Carafa P., 2010, *Commento*, w: A. Carandini, a cura di, *La leggenda di Roma*, vol. 2: *Dal ratto delle donne al regno di Romolo e Tito Tazio*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano, s. 157–265.

Carafa P., 2014, *Commento*, w: A. Carandini, a cura di, *La leggenda di Roma*, vol. 4: *Dalla morte di Tito Tazio alla fine di Romolo. Altri fondatori, re latini e cronologie della fondazione*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano, s. 291–307, 330–357.

Carandini A., a cura di, 2006, *La leggenda di Roma*, vol. 1: *Dalla nascita dei gemelli alla fondazione della città*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano.

Carandini A., a cura di, 2010, *La leggenda di Roma*, vol. 2: *Dal ratto delle donne al regno di Romolo e Tito Tazio*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano.

Carandini A., a cura di, 2014, *La leggenda di Roma*, vol. 4: *Dalla morte di Tito Tazio alla fine di Romolo. Altri fondatori, re latini e cronologie della fondazione*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano.

Ceci F., 2022, *Das Münzbild als Instrument zur Volksidentität: Liebe und Tod am Beispiel der Darstellungen von Orpheus und von Hero und Leander auf Kaiserzeitlichen Münzen Thrakiens*, w: P. Delev et al., eds., *Ancient Thrace: Myth and Reality. The Proceedings of the Thirteenth International Congress of Thracology, Kanzalk, 3–7 September 2017*, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia, s. 67–74.

Ceci F., Martini A., 2020, *Fondare città, maledire città: la vicenda di Didone nell'immaginario collettivo antico e moderno tra fonti letterarie e testimonianze numismatiche*, w: U. Mondini, ed., *Women Who Made History*, Edizioni Progetto Cultura, Roma, s. 84–103.

Çevik N., 2003, *New Rock-Cut Tombs at Etenna and the Rock-Cut Tomb Tradition in Southern Anatolia*, „Anatolian Studies" 53, s. 97–116.

Christol M., 2014, *Autour des travaux d'Hercule: Postume et Gallien*, RN 171, 6 sér, s. 179–193.

Chryssanthaki-Nagle K., 2022, *Numismatic History of Philippi: From the Greek City-State to the Roman Colony*, w: S.J. Friesen, M. Lychounas, D.N. Schowalter, eds., *Philippi. From* Colonia Augusta *to* Communitas Christiana. *Religion and Society in Transition*, Brill, Leiden–Boston, s. 108–124.

Chuvin P., 1981, *Apollon au trident et les dieux de Tarse*, „Journal des savants" 4, s. 305–326.

Cohen A., 2001, *Art, Myth, and Travel in the Hellenistic World*, w: S.E. Alcock, J.F. Cherry, J. Elsner, eds., *Pausanias. Travel and Memory in Roman Greece*, Oxford University Press, Oxford, s. 93–126.

Coles A. Io, 2020, *Roman Colonies in Republic and Empire*, „Brill Research Perspectives in Ancient History" 3.1, s. 1–119.

Corso A., 2020, *The Statue of Apollo Smintheus by Skopas and the Monumental Policy of the Satrap Artabazus*, w: V. Keleş, ed., *Propontis and Surrounding Cultures = Propontis ve cerve kulturleri. Parion studies III*, Ege Yayınları, Istanbul, s. 257–263.

Cox D.H., 1941, *Tarsus Coin Collection in the Adana Museum*, The American Numismatic Society, New York.

Crawford M.H., 1974, *Roman Republican Coinage*, Cambridge University Press, Cambridge.

Croisille J.-M., ed., 1990, *Neronia IV. Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos. Actes du IVe Colloque international de SIEN*, Latomus, Bruxelles.

Crusius [O.], 1894, *Anakreon*, w: *RE* 1, szp. 2035–2050.

Dahmen K., 2007, *The Legend of Alexander the Great on Greek and Roman Coins*, Routledge, London–New York.

Dahmen K., 2018, *King into Legend. Varying Perspectives of Alexander. Issuer and Audiences of Coins Bearing the Image of Alexander the Great*, w: P.P. Iossif, F. de Callataÿ, R. Veymiers, eds., *Typoi. Greek and Roman Coins Seen Through Their Images. Noble Issuers, Humble Users? Proceedings of the International Conference Organized by the Belgian and French Schools at Athens, September 26–28 2012*, Presses Universitaires de Liège, Liège, s. 341–351.

D'Alessio T., 2006, *Commento*, w: A. Carandini, a cura di, *La leggenda di Roma*, vol. 1: *Dalla nascita dei gemelli alla fondazione della città*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano, s. 247–339.

Dąbrowa E., 2003, *Les colonies honoraires ou les colonies de vétérans? Observations sur l'iconographie de quelques types de revers de monnaies coloniales*, w: P. Defosse, ed., *Hommages à Carl Deroux*, vol. 3, Latomus, Bruxelles, s. 127–134.

Dąbrowa E., 2004, *Roman Military Colonisation in Anatolia and the Near East (2nd–3rd C. AD). The Numismatic Evidence*, w: G. Salmeri, A. Raggi, A. Baroni, a cura di, *Colonie romane nel mondo greco*, L'Erma di Bretschneider, Roma, s. 211–232.

Dąbrowa E., 2005, *La* legio III Gallica*, la colonisation militaire et les Sévères*, w: F. Beutler, W. Hameter, Hrsg., *„Eine ganz normalle Inschrift"... und ähnliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber. Festschrift zum 30. April 2005*, Österreichische Gesellschaft für Archäologie, Wien, s. 35–43.

Dietz D.B., 1995, *Historia in the Commentary of Servius*, „Transactions of the American Philological Association" 125, s. 61–97.

Dieudonné A., 1902, *Monnaies grecques. Récemment acquises par le Cabinet des Médailles*, RN 6, 6 sér., s. 69–91.

Di Segni L., 1997, *A Dated Inscription from Beth Shean and the Cult of Dionysos Ktistes in Roman Scythopolis*, „Scripta Classica Israelica" 16, s. 139–161.

Dmitriev S., 2004, *„Good emperors" and Emperors of the Third Century*, „Hermes" 132.1, s. 211–224.

Dökü F.E., Kileci Ş., 2022, *Ares Reliefs and a New Votive Inscription to Ares in the Rural Highlands of Kabalis/Kabalia*, ADALYA 25, s. 105–124.

Dowden K., 2011, *Telling the Mythology: From Hesiod to the Fifth Century*, w: K. Dowden, N. Livingstone, eds., *A Companion to Greek Mythology*, Wiley-Blackwell, Malden–Oxford, s. 47–72.

Dressel H., 1906, *Fünf Goldmedaillons aus dem Funde von Abukir*, Verlag der königl. Akademie der Wissenschaften, Berlin.

Drew-Bear Th., 1979, *The City of Temenouthyrai in Phrygia*, „Chiron" 9, s. 275–302.

Dulière C., 1979, Lupa Romana. *Recherches d'iconographie et essai d'interprétation*, Institut Historique Belge de Rome, Bruxelles–Rome.

Dyrlaga P., 2010, *Cesarz Makryn (217–218). W cieniu wojen i uzurpacji*, Historia Iagellonica, Kraków.

Eckhel J.-H., 1792–1798, *Doctrina numorum veterum conscripta a Iosepho Eckhel, Thesauro Caesareo numorum, gemmarumque veterum, et rei antiquariae in universitate Vindobonensi docendae praefecto*, vol. 1–8, Impr. Ignatius Alberti, Vindobonae.

Eckstein A.M., 1979, *The Foundation Day of Roman „Coloniae"*, „California Studies in Classical Antiquity" 12, s. 85–97.

Eitrem [S.], 1931, *Syagros*, w: *RE* 4A.1, szp. 998–999.

Engelmann H., 1996, *Phylen und Chiliastyen von Ephesos*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik" 113, s. 94–100.

Esch T., 2016, *Alexandria Troas: Drei numismatische Notizen zur Stadtgeschichte*, w: H. Schwarzer et al., Hrsg., „Man kann es sich nicht prächtig genug vorstellen!" *Festschrift für Dieter Salzmann zum 65. Geburtstag*, Bd. 1, Scriptorium, Marsberg–Padberg, s. 71–85.

Evans J. DeRose, 2011, *From Mountain to Icon. Mount Gerizim on Roman Provincial Coins from Neapolis, Samaria*, „Near Eastern Archaeology" 74.3, s. 170–182.

Falezza G., 2012, *I santuari della Macedonia in età romana. Persistenze e cambiamenti del paesaggio sacro tra II secolo a.C. e IV secolo d.C.*, Quasar, Roma.

Fernoux H.-L., 2004, *Notables et élites des cités de Bithynie aux époques hellénistique et romaine (IIIe s. av.–IIIe s. ap. J.-C.). Essai d'histoire sociale*, Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, Lyon.

Filges A., 2015, *Münzbild und Gemeinschaft. Die Prägungen der römischen Kolonien in Kleinasien*, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.

Filipczak P., 2015, *Antiochia nad Orontesem. Funkcjonowanie miasta i życie jego mieszkańców w IV wieku*, w: P. Filipczak, R. Kosiński, red., *Świat rzymski w IV wieku*, Historia Iagellonica, Kraków, s. 253–306.

Fleischer R., 1967, *Der Fries des Hadrianstempels in Ephesos*, w: E. Braun, Hrsg., *Festschrift für Fritz Eichler zum achtzigsten Geburtstag, dargebracht vom Österreichischen Archäologischen Institut*, Selbstverlag [des Österreichischen Archäologischen Instituts], Wien, s. 23–71.

Flinterman J.-J., 2004, *Sophists and Emperors: A Reconnaissance of Sophistic Attitudes*, w: B.E. Borg, ed., *Paideia. The World of the Second Sophistic*, De Gruyter, Berlin–New York, s. 359–376.

Follet S., 1992, *Hadrien ktistès kai oikistès: lexicographie et realia*, w: F. Létoublon, éd., *La langue et les textes en grec ancien. Actes du colloque Pierre Chantraine (Grenoble 5–8 septembre 1989)*, J.C. Gieben, Amsterdam, s. 241–254.

Franco C., 2005, *Elio Aristide e Smirne*, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche. Memorie, serie 9, vol. 19, fasc. 3, Bardi Editore, Roma, s. 345–584.

Franke P., 1966, *Zur Chronologie der 'autonomen' Münzen des bithynischen Tios*, „Archäologischer Anzeiger" 1, s. 58–67.

Franke P.R., 1995, *Zeus, Alessandro e barbaro a Sagalasso*, w: P. Moreno, a cura di, *Lisippo. L'arte e la fortuna. Katalog der Ausstellung, Rom*, Fabbri Editore, Milano, s. 169–171.

Franke P.R., Nollé M.K., 1997, *Die Homonoia-Münzen Kleinasiens und der thrakischen Randgebiete*, Saarbrücker Druckerei und Verlag, Saarbrücken.

Fritz K. von, 1963, *Pythagoras*, w: *RE* 24, szp. 171–209.

Fritze H. von, 1902, *Die Münzen von Ilion*, w: W. Dörpfeld, Hrsg., *Troja und Ilion: Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion 1870–1894*, Bd. 2, Beck & Barth, Athen, s. 477–534.

Fulińska A., 2015, *Nowy Aleksander. Ikonografia i legenda Mitrydatesa VI Eupatora*, Historia Iagellonica, Kraków.

Fusco U., 2014, *Commento*, w: A. Carandini, a cura di, *La leggenda di Roma*, vol. 4: *Dalla morte di Tito Tazio alla fine di Romolo. Altri fondatori, re latini e cronologie della fondazione*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano, s. 419–439.

Gagé J., 1975, *Alexandre le Grand en Macédoine dans la Ière moitié du IIIe siècle*, „Historia" 24, s. 1–16.

Galsterer-Kröll B., 1972, *Untersuchungen zu den Beinamen der Stadte des Imperium Romanum*, w: *Epigraphische Studien Sammelband*, Rheinland Verlag, Bonn, s. 44–145.

Garstad B., 2014, *Perseus and the Foundation of Tarsus in the 'Chronicle' of John Malalas: Sources and Allusions*, „Byzantion" 84, s. 171–183.

Gatzke A., 2020, *The Gate Complex of Plancia Magna in Perge: A Case Study in Reading Bilingual Space*, „The Classical Quarterly" 70.1, s. 385–396.

Geissen A., 2012, *The Coinage of Roman Egypt*, w: W.E. Metcalf, ed., *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, Oxford University Press, Oxford, s. 561–583.

Ghedini F., 2016, *I contorniati a soggetto epico mitologico: scelte tematiche e iconografiche*, w: M. Asolati et al., a cura di, Suadente nummo vetere. *Studi in onore di Giovanni Gorini*, Esedra Editrice, Padova, s. 301–320.

Gossen [H.], 1913, *Hippokrates* (16), w: *RE* 8.2, szp. 1801–1852.

Graf F., 2011, *Myth and Hellenic Identities*, w: K. Dowden, N. Livingstone, eds., *A Companion to Greek Mythology*, Wiley-Blackwell, Malden–Oxford, s. 211–226.

Grau D., 2022, *La mémoire numismatique de l'Empire romain: recherches iconographiques*, Les Belles Lettres, Paris.

Gundel [W.], 1914, *Iasion*, w: *RE* 9.1, szp. 752–758.

Hannestad N., 1993, *Imitatio Alexandri in Roman Art*, w: J. Carlsen et al., eds., *Alexander the Great. Reality and Myth*, L'Erma di Bretschneider, Rome, s. 61–69.

Harl K.W., 1984, *The Coinage of Neapolis in Samaria, A.D. 244–253*, MN ANS 29, s. 61–97.

Harl K.W., 1987, *Civic Coins and Civic Politics in the Roman East A.D. 180–235*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London.

Haymann F., 2014, *Untersuchungen zur Geschichte und Identitätskonstruktion von Aigeai im römischen Kilikien (20 v.–260 n. Chr.)*, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.

Haymann F., 2020, *Additions and Corrections to the Numismatic Corpus of Aegeae (Cilicia)*, NC 180, s. 59–68.

Hawes G., 2021, *Pausanias in the World of Greek Myth*, Oxford University Press, Oxford.

Heberdey R., 1934, *Termessos*, w: *RE* 5A.1, szp. 732–775.

Herring A., 2022, *Depicting Amazons as Local Heroes in Hellenized Anatolia*, AJA 126.3, s. 355–383.

Heuchert V., 2005a, *The Chronological Development of Roman Provincial Coin Iconography*, w: Ch. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, eds., *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford–New York, s. 29–56.

Heuchert V., 2005b, *Roman Provincial Coinage*, vol. 4: *The Antonines (AD 138–192)*, Ashmolean Museum, University of Oxford, online with temporary numbers: http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/.

Hill G.F., 1916, *Apollo and St. Michael: Some Analogies*, „The Journal of Hellenic Studies" 36, s. 134–162.

Hirt A.M., 2015, *Beyond Greece and Rome: Foundation Myths on Tyrian Coinage in the Third Century AD*, w: N. Mac Sweeney, ed., *Foundation Myths in Ancient Societies Dialogues and Discourses*, University of Pennsylvania Press, Cloth, s. 190–226.

Hollard D., 1995, *La crise de la monnaie dans l'Empire romain au IIIe siècle après J.-C. Synthèse des recherches et résultats nouveaux*, „Annales. Histoire, Sciences sociales" 50.5, s. 1045–1078.

Hostein A., Mairat J., 2015, *Les monnayages „pseudo-autonomes" frappés au milieu du IIIe siècle de notre ère*, w: A. Bourgeois et al., éd., Ob singularem modestiam. *Hommages Xavier Loriot*, Ausonius éditions, Bordeaux, s. 107–124.

Hostein A., Mairat J., 2019, *Observations sur les monnayages de Colophon frappés au milieu du IIIe siècle*, w: A. Heller, Ch. Müller, A. Suspène, coord., *Philorhômaios kai philhellèn. Hommage à Jean-Louis Ferrary*, Droz, Genève, s. 359–388.

Hostein A., Mairat J., 2016, *Roman Provincial Coinage*, vol. 9: *From Trajan Decius to Uranius Antoninus (AD 249–254)*, E. Levante†, commenced, British Museum Press – Bibliothèque nationale de France, London–Paris.

Hostein A. et al., 2024, *Roman Provincial Coinage*, vol. 5.2: *The Severan Period (AD 193–218): Bithynia-Pontus and Asia*, Ashmolean Museum, University of Oxford, online: http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/.

Howgego Ch., 2005, *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, w: Ch. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, eds., *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford–New York, s. 1–17.

Howgego Ch., 2023, *Roman Provincial Coinage*, vol. 4: *The Antonines (AD 138–192), Egypt*, The British Museum – Bibliothèque nationale de France, London–Paris.

Imhoof-Blumer F., 1883a, *Mallos, Mégarsos, Antioche du Pyramos. Étude géographique, historique et numismatique*, „Annuaire de la Société française de Numismatique et d'Archéologie" 7, s. 89–127.

Imhoof-Blumer F., 1883b, *Monnaies grecques*, C. Rollin et Feuardent – K.F. Koehler's Antiquarium, Paris–Leipzig.

Imhoof-Blumer F., 1898, *Coin-Types of Some Kilikian Cities*, „The Journal of Hellenic Studies" 18, s. 161–181.

Imhoof-Blumer F., 1901–1902, *Kleinasiatische Münzen*, Bd. 1–2, Alfred Hölder, Wien.

Imhoof-Blumer F., 1908, *Nymphen und Chariten auf griechischen Münzen*, „Journal international d'archéologie numismatique" 11, s. 1–213.

Imhoof-Blumer F., 1910, *Beiträge zur Erklärung griechischer Münztypen*, „Nomisma" 5, s. 25–42.

Imhoof-Blumer F., 1924, *Fluß und Meergötter auf griechischen und römischen Münzen (Personifikationen der Gewässer)*, SNR 23, s. 173–421.

Imhoof-Blumer F., Gardner P., 1887, *A Numismatic Commentary on Pausanias*, [Reprinted from the „Journal of Hellenic Studies" 1885, 1886, 1887], Richard Clay and Sons, London–Bungay.

Jacoby [F.], 1913, *Herodotos*, w: *RE* Suppl. 2.2, szp. 205–520.

Jastrzębowska E., 2001, *Embolos. Reprezentacyjna ulica Efezu we wczesnym i późnym cesarstwie*, w: B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, D. Próchniak, red., *Sympozja kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, t. 2: *Topografia świata wczesnochrześcijańskiego. Między starożytnością a średniowieczem*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, s. 149–169.

Jellonek S., 2018, *Roman Foundation Myths on Colonial Coinage*, NN-ZN 13, s. 101–125.

Jellonek S., 2019, *Foundation Scene on Coins of Mallus*, „Maska" 40, s. 33–44.

Jellonek S., 2020, *Tożsamość kulturowa rzymskich kolonii na przykładzie lokalnego mennictwa w I–III w. po Chr.*, [rozprawa doktorska], Uniwersytet Jagielloński.

Jellonek S., 2022a, *Final Chapter of Roman Colonial Coinage (AD 235–275): Reminiscence of Romanitas*, NN-ZN 17, s. 159–198.

Jellonek S., 2022b, *The Foundation Scene on Roman Colonial Coins from the Near East in the 3rd Century CE*, „Studies in Ancient Art and Civilisation" 26, s. 163–182.

Jellonek S., 2023, *The Last Roman Colonies Elevated under Philip I: Numismatic Perspective*, „Online Zeitschrift zur Antiken Numismatik" 5, s. 51–65, https://doi.org/10.17879/ozean-2023-5054.

Jones Ch.P., 1976, *The Plancii of Perge and Diana Planciana*, HSCPh 80, s. 231–237.

Jones Ch.P., 2001, *Pausanias and his Guides*, w: S.E. Alcock, J.F. Cherry, J. Elsner, eds., *Pausanias. Travel and Memory in Roman Greece*, Oxford University Press, Oxford, s. 33–39.

Jones Roccos L., 1994a, *Perseus*, w: *LIMC* 7.1, s. 332–348.

Jones Roccos L., 1994b, *Polydektes*, w: *LIMC* 7.1, s. 427–428.

Jost M., 1998, *Versions locales et versions «panhelléniques» des mythes arcadiens chez Pausanias*, w: V. Pirenne-Delforge, éd., *Les Panthéons des cités: Des origines à la* Périégèse *de Pausanias*, Presses Universitaires de Liège, Liège, s. 227–240.

Jost M., 2010, *Pausanias et le témoignage des monnaies sévériennes en Arcadie*, „Revue Archéologique" 2, s. 227–257.

Jouanno C., 1995, *Alexandre et Olympias: de l'histoire au mythe*, „Bulletin de l'Association Guillaume Budé" 3, s. 211–230.

Karwiese S., 1995, *Gross ist die Artemis von Ephesos. Die Geschichte einer der grossen Städte der Antike*, Phoibos Verlag, Wien.

Karwiese S., 2012, *Die Münzprägung von Ephesos*, 5: *Katalog und Aufbau der römerzeitlichen Stadtprägung mit allen erfassbaren Stempelnachweisen.* 1. *Katalog*, Österreichische Forschungsgesellschaft für Numismatik c/o Institut für Numismatik und Geldgeschichte / Universität Wien, Wien.

Karwiese S., 2016, *Die Münzprägung von Ephesos*, 5: *Corpus und Aufbau der römerzeitlichen Stadtprägung.* 2. *Statistiken, Metrologie und Kommentare*, Österreichische Forschungsgesellschaft für Numismatik c/o Institut für Numismatik und Geldgeschichte / Universität Wien, Wien.

Katsari C., Mitchell S., 2008, *The Roman Colonies of Greece and Asia Minor. Questions of State and Civic Identity*, „Athenaeum" 96.1, s. 221–249.

Keleş V., 2018, *Some Observations on the Altar of Hermokreon in Parion*, w: D. Katsonopoulou, ed., Paros IV: Η ΠΑΡΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΟΙΚΙΕΣ ΤΗΣ / *Paros and its Colonies*, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΠΑΡΟΥ ΚΑΙ ΚΥΚΛΑΔΩΝ / The Institute for Archaeology of Paros and the Cyclade, Athens, s. 179–188.

Kern O., 1894, *Die Gründungsgeschichte von Magnesia am Maiandros*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin.

Kiełczewska A., 2008, *Monety z Apamei Kibotos. Najstarsza ikonografia Arki Noego*, „Vox Patrum" 28, s. 455–470.

Kienast D., Eck W., Heil M., 2017, *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt.

Kleiner G. et al., bearb., 1957–1968, *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland: Sammlung von Aulock*, Gebr. Mann, Berlin.

Klose D.O.A., 1987, *Die Münzprägung von Smyrna in der römischen Kaiserzeit*, Walter de Gruyter, Berlin.

Kluczek A.A., 2007, Ferarum diversarum manu sua occidit. *Znaczenie motywu polowania w wyobrażeniach monet cesarskich (II–III wiek n.e.)*, „Wieki Stare i Nowe" 5, s. 58–81.

Kluczek A.A., 2009, Vndiqve victores. *Wizja rzymskiego władztwa nad światem w mennictwie złotego wieku Antoninów i doby kryzysu III wieku – studium porównawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

Kluczek A.A., 2019, Primordia Romana. *Mityczna przeszłość Rzymu i pamięć o niej w rzymskich numizmatach zaklęta*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

Kluczek A.A., 2021a, Ex nummis historia. *Szkice o obrazach numizmatycznych w badaniach nad dziejami starożytnego Rzymu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

Kluczek A.A., 2021b, *The Founders...: Numismatic Meetings in Parium during the Reign of Gallienus (AD 253–268)*, w: K.M. Balbuza et al., eds., Antiquitas Aeterna. *Classical Studies dedicated to Leszek Mrozewicz on his 70th Birthday*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, s. 149–157.

Kluczek A.A., 2024a, *Krajobraz początków Rzymu. Uwagi o wyobrażeniach na rzymskich monetach*, „Res Historica" 57, s. 27–54, https://doi.org/10.17951/rh.2024.57.27-54.

Kluczek A.A., 2024b, *O rybaku i przygodach Perseusza. Numizmatyczny wywód prestiżowej przeszłości Tarsu*, „Magazyn Numizmatyczny" 50, s. 87–107.

Kluczek A.A., 2025, *Numismatic Panorama: Mythical Founding Heroes in the Third Century AD*, w: A. Bursche, J. Bodzek, A. Zapolska, eds., *Proceedings of XVI International Numismatic Congress, 11–16.09.2022, Warsaw*, vol. 2: *Roman Numismatics*, Brepols Publishers, Turnhout, s. 259–276.

Kluczek A.A., (w druku), *Bohater walczący z dzikiem, lub motyw założycielski w mennictwie efeskim (I–III w.)*, [księga in memoriam prof. Marka Wilczyńskiego].

Knaack [G.], 1895, *Aratos* (6), w: *RE* 2.1, szp. 391–399.

Knibbe D., 1968–1971, *Neue Inschriften aus Ephesos 3*, JOAIW 49, s. 2–88.

Knibbe D., Engelmann H., 1984, *Neue Inschriften aus Ephesos 10*, JOAIW 55, s. 107–149.

Knibbe D., İplikçioğlu B., 1981/1982, *Neue Inschriften aus Ephesos 8*, JOAIW 53, s. 87–150.

Kökdemir G., 2018, *Yeni değerlendirmeler işiğinda Menderes Magnesiasi kuruluş mitosu (Ktisis) ve Leukippos (Ktistes) heykeli / The Foundation Myth (Ktisis) of Magnesia on the Meander and a Statue of Leukippos (Ktistes) in the Light of the New Researches*, „Türkiye Bilimer Akademisi Arkeoloji Dergisi" / „Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology" 23, s. 157–178.

Körner Ch., 2002, *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*, Walter de Gruyter, Berlin–New York.

Kosmetatou E., 1997, *The Hero Solymos on the Coinage of Termessos Major*, SNR 76, s. 41–63.

Kotula T., 1996, *Mała i wielka patria w starożytności grecko-rzymskiej: polis i imperium*, w: J. Staszewski, red., *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. 1, cz. 1, Wydawnictwo Adam Marszałek, Warszawa, s. 53–63.

Koukouli-Chryssanthaki Ch., Malamidou D., 2022, *The Sanctuary of Hero Auloneites on Mt. Pangaion: Tracing Continuity and Change of Religious Practices in the Territory of Philippi*, w: S.J. Friesen, M. Lychounas, D.N. Schowalter, eds., *Philippi. From* Colonia Augusta *to* Communitas Christiana. *Religion and Society in Transition*, Brill, Leiden–Boston, s. 125–162.

Krauskopf I., 1981, *Amphilochos*, w: *LIMC* 1, s. 713–717.

Kremydi-Sicilianou S., 2005, *„Belonging" to Rome, „Remaining" Greek: Coinage and Identity in Roman Macedonia*, w: Ch. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, eds., *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford–New York, s. 95–106.

Kremydi-Sicilianou S., 2013, *Mythes et cultes locaux sur les monnaies péloponnésiennes sous les Sévères*, RN 170, 6 sér., s. 11–28.

Kropp A.J.M., 2021, *A Roman Altar on Mount Gerizim: Rediscovering a Civic Icon on Tetradrachms of Neapolis (Samaria)*, JRA 34, s. 220–236.

Krzyżanowska A., 1968, *Les influences réciproques romaines et indigènes manifestées sur les monnaies des colonies romaines de l'Asie Mineure*, RN 10, 6 sér., s. 286–292.

Krzyżanowska A., 1970, *Monnaies coloniales d'Antioche de Pisidie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsovie.

Kudlien F., 1963, *Xenophon* (13), w: *RE* 9A.2, szp. 2089–2092.

Kuhn Ch.T., 2009, *Mythos und Historie im kaiserzeitlichen Smyrna: Kollektive Identitätsstiftung im Kontext der Romanisierung*, SCI 28, s. 93–111.

Kuhn Ch.T., 2012, *Alexander the Great and the Double Nemesis: The Construction of a Foundation Myth*, SCI 31, s. 19–34.

Kühnen A., 2008, *Die* imitatio Alexandri *in der römischen Politik (1. Jh.v.Chr. bis 3. Jh.n.Chr.)*, Rhema-Verlag, Münster.

Labarre G., 2021, *Theoi Pisidikoi, Thea Pisidikè: culte, territoire et identité*, w: L. Locatelli, É. Piguet, S. Podestà, dir., *Constructions identitaires en Asie Mineure (VIIIe siècle avant J.-C.-IIIe siècle après J.-C.)*, Presses universitaires de Franche-Comté, Besançon, s. 299–319.

Lacroix L., 1999, *À propos de quelques heros de la légende troyenne selon le témoignage des monnaies grecques*, w: M. Amandry, S. Hurter, D. Bérend, éd., *Travaux de numismatique grecque offerts à Georges Le Rider*, Spink, London, s. 207–214.

Lanckoroński Ch., 1890, *Les villes de la Pamphylie et de la Pisidie*, vol. 1: *La Pamphylie*, Firmin-Didot et Cie, Paris.

Lanckoroński Ch., 1893, *Les villes de la Pamphylie et de la Pisidie*, vol. 2: *La Pisidie*, Firmin-Didot et Cie, Paris.

Larson J., 1997, *Astacides the Goatherd (Callim. Epigr. 22 PF.)*, „Classical Philology" 92.2, s. 131–137.

Lasek A.M., 2009, *Nonnos' Spiel mit den Gattungen in den Dionysiaka*, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań.

Lebreton S., 2003, *Le choix d'identité d'une communauté par les légendes de fondation: les exemples d'Ancyre et de Pessinonte en Asie Mineure*, w: M. Grandière, M. Molin, dir., *Le stéréotype: outil de régulations sociales*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, s. 213–228.

Lebreton S., 2006, *Les enjeux de la mémoire. Le passé dans les légendes ou les mythes de fondation: une forme de régulation sociale? Quelques exemples pour l'Asie Mineure*, w: M. Molin, dir., *Les régulations sociales dans l'Antiquité*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, s. 303–317.

Lenschau Th., 1944, *Die Gründung Ioniens und der Bund am Panionion*, „Klio" 36, s. 201–237.

Leschhorn W., 1984, *Gründer der Stadt*, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, Stuttgart.

Leschhorn W., 1998, *Griechische Agone in Makedonien und Thrakien*, w: U. Peter, Hrsg., Stephanos nomismatikos. *Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag*, Akademie-Verlag, Berlin, s. 399–415.

Leschhorn W., 2009, *Der Kaiser als Gründer. Der Titel KTISTHS auf griechischen Münzen der römischen Kaiserzeit*, w: S. Drogou et al., Hrsg., *Kermatia filias. Festschrift Ioannis Touratsoglou*, Hellenic Ministry of Culture / Numismatic Museum, Athens, s. 377–383.

Leschhorn W., Franke P.R., 2002, *Lexikon der Aufschriften auf griechischen Münzen / Lexicon of Greek Coin Inscriptions*, Bd. 1, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

Levi M.A., 1980–1981, *Roma Colonia e Commodo „conditor"*, „Centro ricerche e documentazione sull'antichità classica. Atti" 11, s. 315–320.

Levick B., 1967, *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Oxford University Press, Oxford.

Leypold F., 1988, *Autonome Prägungen aus Alexandria / Troas und Parium / Mysien*, MÖNG 29.2, s. 22–24.

Leypold F., 1998, *Seltenere Provinzialbronzen aus Ephesos*, MÖNG 38.2, s. 32–34.

Lindner R., 1994, *Mythos und Identität: Studien zur Selbstdarstellung kleinasiatischer Städte*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Locatelli L., 2021, *La construction identitaire en Pisidie: ethnonymes, héros éponyme et parenté mythique*, w: L. Locatelli, É. Piguet, S. Podestà, dir., *Constructions identitaires en Asie Mineure (VIIIe siècle avant J.-C.-IIIe siècle après J.-C.)*, Presses universitaires de Franche-Comté, Besançon, s. 127–139.

Loraux N., 1996, *Né de la Terre. Mythe et politique à Athènes,* Éditions Seuil, Paris.

Mac Sweeney N., 2013a, *Autour des mythes de fondation de Chios et de Samos*, w: F. Delrieux, O. Mariaud, éd., *Communautés nouvelles dans l'Antiquité grecque. Mouvements, intégrations et représentations,* Presses universitaires Savoie Mont Blanc, Chambéry, s. 15–35.

Mac Sweeney N., 2013b, *Foundation Myths and Politics in Ancient Ionia*, Cambridge University Press, Cambridge.

Madden F.W., 1866, *On Some Coins of Septimius Severus, Macrinus, and Philip I., struck at Apameia, in Phrygia, with the Legend ΝΩΕ*, NC 6, s. 173–219.

Magie D., 1950, *Roman Rule in Asia Minor to the Third Century after Christ*, Princeton University Press, Princeton.

Mairat J. et al., 2020, *Roman Provincial Coinage*, vol. 8: *Philip (AD 244–249)*, Ashmolean Museum, University of Oxford, online: http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/.

Mairat J. et al., 2022, *Roman Provincial Coinage*, vol. 7.2: *Gordian I to Gordian III (AD 238–244). All provinces except Asia*, The British Museum – Bibliothèque nationale de France, London–Paris.

Malten L., 1949, *Motivgeschichtliche Untersuchungen zur Sagenforschung III Hero und Leander*, *RhM* 93.1, s. 65–81.

Mariotta G., 2014, *An Example of Mobility in Mythology. Heracles' Journey on the Occasion of the Tenth Labour*, w: E. Olshausen, V. Sauer, Hrsg., *Mobilität in den Kulturen der antiken Mittelmeerwelt. Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums 11, 2011*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, s. 381–388.

Martin J.-P., 1998, *Pouvoir et religions de l'avènement de Septime Sévère au concile de Nicée 193–325 ap.J.-C.*, SEDES, Paris.

Martin K., 2017, *Zwischen Landwirtschaft und Mythos. Motivgeschichtliche Überlegungen zu Münzen mit dem ‚grasenden Pferd'*, w: H. Beck et al., Hrsg., *Von Magna Graecia nach Asia Minor. Festschrift für Linda-Marie Günther zum 65. Geburtstag*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, s. 157–182.

Martin P.-H., 1975, HERCULES ROMANVS CONDITOR. *Ein seltener Aureus des Kaisers Commodus in Karlsruhe und Wien*, „Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg" 12, s. 51–64.

Mastrocinque A., 2007, *The Cilician God Sandas and the Greek Chimaera: Features of Near Eastern and Greek Mythology Concerning the Plague*, „Journal of Ancient Near Eastern Religions" 7.2, s. 197–217.

Matthews V.J., 1996, *Antimachus of Colophon, Text and Commentary*, Brill, Leiden–New York–Köln.

Mattingly H., 1949, *The Coins of the „Divi" Issued by Trajan Decius*, NC 9, s. 75–82.

Mattingly H., Sydenham E.A., 1930 (repr. 1968), *The Roman Imperial Coinage*, vol. 3: *Antoninus Pius to Commodus*, Spink & Son, London.

Mattingly H., Sydenham E.A., Sutherland C.H.V., 1938 (repr. 1968), *The Roman Imperial Coinage*, vol. 4.2: *Macrinus to Pupienus*, Spink & Son, London.

Mattingly H., Sydenham E.A., Sutherland C.H.V., 1949 (repr. 1968), *The Roman Imperial Coinage*, vol. 4.3: *Gordian III – Uranius Antoninus*, Spink & Son, London.

Mayer M., 1934, *Τήμενος* (2), w: *RE* 5A.1, szp. 437–458.

Mellor R., 1975, ΘΕΑ ΡΩΜΗ. *The Worship of the Goddess Roma in the Greek World*, Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen.

Merkelbach R., Şahin S., Stauber J., 1997, *Kaiser Tacitus erhebt Perge zur Metropolis Pamphyliens und erlaubt einen Agon*, „Epigraphica Anatolica" 29, s. 69–74.

Meshorer Y., 1989, *The Coinage of Aelia Capitolina*, The Israel Museum, Jerusalem.

Metcalf W.E., 2017, *The Coinage of Temenothyrae under Valerian and Gallienus*, w: L. Bricault et al., réd., *Rome et les provinces, monnayage et histoire. Mélanges offerts à Michel Amandry*, Ausonius éditions, Bordeaux, s. 367–376.

Metcalf W.E., Burnett A., Mairat J., 2023, *Roman Provincial Coinage*, vol. 10: *From Valerian to Diocletian (AD 253–297)*, Ashmolean Museum, University of Oxford, online: http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/.

Méthy N., 2001, *ROMVLVS CONDITOR: un type monétaire mal connu*, „Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica" 48, s. 157–184.

Minchin E., 2017, *Mapping the Hellespont with Leander and Hero: 'The Swimming Lover and the Nightly Bride'*, w: G. Hawes, ed., *Myths on the Map: The Storied Landscapes of Ancient Greece*, Oxford University Press, Oxford, s. 65–82.

Mitchell S., 1974, *The Plancii in Asia Minor*, „The Journal of Roman Studies" 64, s. 27–39.

Mitchell S., 1989, *The Siege of Cremna A.D. 278*, w: D.H. French, C.S. Lightfoot, eds., *The Eastern Frontier of the Roman Empire*, BAR International Series 553, s. 311–328.

Mitchell S., 1992, *Hellenismus in Pisidien*, w: E. Schwertheim, Hrsg., *Forschungen in Pisidien*, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, s. 1–28.

Mitchell S., 1995, *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor*, vol. 1: *The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule*, Clarendon Press, Oxford.

Mojsik T., 2018, *Etnograf w bibliotece. Skąd się wzięła mitologia grecka*, w: *Apollodor. Biblioteka opowieści mitycznych (Bibliothéke)*, T. Mojsik, przeł., wstępem i przypisami opatrzył, ISKŚiO UWr, Wrocław, s. 27–96.

Moreno P., 2012, *Immagini di Alessandro Magno: monete e storia*, w: R. Pera, a cura di, *Il significato delle immagini. Numismatica, arte, filologia, storia, Atti del secondo incontro internazionale di studio del Lexicon Iconographicum Numismaticae (Genova 10–12 novembre 2005)*, Giorgio Bretschneider Editore, Roma, s. 153–170.

Mortensen E., 2015, *Ktistes: Mythical Founder Hero and Honorary Title for New Heroes*, w: J. Fejfer, M. Moltesen, A. Rathje, eds., *Tradition. Transmission of Culture in the Ancient World*, Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, Copenhagen, s. 213–237.

Mosch H.C. von, 2019, *Perseus und Andromeda (vormals) in Ikonion. Bilder der „Bilderstadt" und ein Besuch Gordians III. im Jahre 239/40*, w: M. Nollé et al., Hrsg., Panegyrikoi Logoi, Verlag Dr. Rudolf Habelt, Bonn, s. 489–568.

Mosch H.C. von, 2022, *Die vielen Gesichter der Lykomidai. Themistokles und Archepolis in Magnesia und Athen*, JNG 72, s. 13–93.

Mushmov N.A., 1912, *Antičnite moneti na Balkanskija poluostrov' i monetite na b'lgarskite care / Ancient Coins of the Balkan Peninsula and the Coins of the Bulgarian Monarch*, Grigor Iv. Gavazov, Sofija.

Nawotka K., 1994, *Melsas, the Founder of Mesambria?*, „Hermes" 122.3, s. 320–326.

Nawotka K., 2004, *Aleksander Wielki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

Nawotka K., 2021, *The Founders of Western Pontic Cities*, „Annual of the British School at Athens" 116, s. 359–375.

Nawotka K., 2023, *The Nourisher of Apollo. Miletos from Xerxes to Diocletian*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Nollé J., 1992, *Zur Geschichte der Stadt Etenna in Pisidien. Mit einem Exkurs zur Interpretation von Götterdarstellungen auf den kaiserzeitlichen Stadtmünzen Kleinasiens*, w: E. Schwertheim, Hrsg., *Forschungen in Pisidien*, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, s. 61–141.

Nollé J., 1995, *Athena in der Schmiede des Hephaistos. Militär-, wirtschats- und sozialgeschichtliche implikationen von Münzbildern*, JNG 45, s. 51–77.

Nollé J., 2001, *Die Abwehr der wilden Schweine. Schwarzwildjagden im antiken Lykien*, Biering & Brinkmann, München.

Nollé J., 2003, *Vielerorts war Bethlehem – Göttergeburten im Kaiserzeitlichen Kleinasien*, „Antike Welt" 34.6, s. 635–643.

Nollé J., 2006, *Bronzene Reflexe einer Krise. Das städtische Münzwesen Kleinasiens als Indikator von Phänomenen der Reichskrise des 3. Jahrhunderts und von zeitgenössischem Krisenempfinden*, w: K.-P. Johne, T. Gerhardt, U. Hartmann, Hrsg., Deleto paene imperio Romano. *Transformationsprozesse des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert und ihre Rezeption in der Neuzeit*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, s. 271–287.

Nollé J., 2009, *Zu den Gründungstraditionen des thrakischen Hadrianopolis (Edirne)*, „Chiron" 39, s. 101–162.

Nollé J., 2013, *Bilder und Vorstellungen von einem Stadtgründer: Kyzikos und sein eponymer Heros*, JNG 63, s. 29–57.

Nollé J., 2014a, *Perseus und Andromeda in Deultum. Eine römische Colonia am Schwarzem Meer und ihr Rückgriff auf einen griechischen Weltrandmythos*, w: V. Cojocaru, Ch. Schuler, Hrsg., *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenitischer und römischer Zeit*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, s. 209–258.

Nollé J., 2014b, *Stephanos von Byzantion über Alabanda. Zum Gründungsmythos der nordkarischen Stadt*, „Chiron" 44, s. 233–252.

Nollé J., 2015a, *Beiträge zur kleinasiatischen Münzkunde und Geschichte. 11. Adleromina: Stadt– und Kultgründungen auf Geheiß des Zeus*, „Gephyra" 12, s. 1–88.

Nollé J., 2015b, *Kos – Ein weiteres Bethlehem für Zeus*, „Gephyra" 9, s. 35–44.

Nollé J., 2017, *Beiträge zur kleinasiatischen Münzkunde und Geschichte 13–14. 13. Abydos – wo Alexander seinen Feldzug gegen die Perser eröfnete; 14. Antandros am Südfuß des Idagebirges: eine monetäre Vergil-Illustration und die göttliche Patronim der Stadt*, „Gephyra" 14, s. 23–100.

Nollé J., 2018, *Creating Borders and Surpassing Them: Myths of the Propontis Region Reflected by City Coins*, w: O. Tekin, ed., İkinci Uluslararası Akdeniz Dünyasında Para Tarihi ve Numismatik Kongresi, 5–8 Ocak 2017, Antalya / *Second International Congress on the of History of Money and Numismatics in the Mediterranean World, 5–8 January 2017, Antalya: Proceedings*, Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü / AKMED, Koç University, Suna & İnan Kıraç Research Center for Mediterranean Civilization, Antalya, s. 371–388.

Ogden D., 2013, *Drakon. Dragon Myth and Serpent Cult in the Greek and Roman Worlds*, Oxford University Press, Oxford.

Ogden D., 2015, *Alexander, Agathos Daimon ant Ptolemy: The Alexandrian Foundation Myth in Dialogue*, w: N. Mac Sweeney, ed., *Foundation Myths in Ancient Societies Dialogues and Discourses*, University of Pennsylvania Press, Cloth, s. 129–150.

Ogden D., 2021, *The Dragon in the West. From Ancient Myth to Modern Legend*, Oxford University Press, Oxford.

Oliver J.H., 1970, *Marcus Aurelius. Aspects of Civic and Cultural Policy in the East*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey.

Olszewski M.T., Saad H., 2017, *Interpol à la recherche d'une mosaïque volée à Apamée en Syrie*, „Archéologia" 551, s. 4–5.

Olszewski M.T., Saad H., 2018, *Pella-Apamée sur l'Oronte et ses héros fondateurs à la lumière d'une source historique inconnue: une mosaïque d'Apamée*, w: M.P. Castiglioni et al., a cura di, *Héros fondateurs et identités communautaires dans l'Antiquité, entre mythe, rite et politique*, Morlacchi Editore, Perugia, s. 365–416.

Ostrowski J.A., 1990, *Les personnifications des provinces dans l'art romain*, Wydawnictwa COMER, Varsovie.

Otto W.F., 2016, *Dionizos. Mit i kult*, J. Korpanty, przeł., Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, Warszawa.

Papazoglou F., 1979, *La province de Macédoine*, w: H. Temporini, Hrsg., *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Teil 2, Bd. 7.1, Walter de Gruyter, Berlin–New York, s. 302–370.

Parandowski J., 1953, *Homer*, w: Homer, *Odyseja*, J. Parandowski, przeł., Czytelnik, Warszawa, s. 5–32.

Pasmans P., 2009, Sandan, een mysterieuze god op de Seleucidische muntslag van Tarsus, „De Muntklapper" 61, s. 1–5.

Pause-Dreyer U., 1975, *Die Heroen des Trojanischen Krieges auf griechischen Münzen*, Universität München, München.

Pera R., 1984, *Homonoia sulle monete da Augusto agli Antonini*, Il Melangolo, Genova.

Phillips K.M., Jr., 1968, *Perseus and Andromeda*, AJA 72.1, s. 1–23.

Pick B., 1898, *Thrakische Münzbilder*, „Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts" 13, s. 134–174.

Polito M., 2018, *Nélée héros fondateur et l'identité communautaire: Milet et les Ioniens*, w: M.P. Castiglioni et al., a cura di, *Héros fondateurs et identités communautaires dans l'Antiquité, entre mythe, rite et politique*, Morlacchi Editore, Perugia, s. 153–167.

Pont A.-V., 2007, *L'empereur «fondateur» : enquête sur les motifs de la reconnaissance civique*, REG 120.2, s. 526–552.

Pont A.-V., 2010, *Orner la cité: Enjeux culturels et politiques du paysage urbain dans l'Asie gréco-romaine, Ausonius éditions*, Pessac.

Poole R.S. et al., eds., 1873 i nast., *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*, British Museum, London.

Popowski R., 2004, *La seconde sophistique: Essai de définition*, „Roczniki Humanistyczne" 52.3, s. 151–167.

Pownall F., 2022, *Cassius Dio and the* Imitatio Alexandri, w: A.M. Kemezis, C. Bailey, B. Poletti, eds., *The Intellectual Climate of Cassius Dio. Greek and Roman Pasts*, Brill, Leiden–Boston, s. 253–258.

Prehn [B.], 1922, *Ktistes*, w: *RE* 11.2, szp. 2083–2087.

Pretzler M., 2013, *Pausanias. Travel Writing in Ancient Greece*, Bloomsbury, Bristol.

Price M., 1981, *Paintings as a Source of Inspiration for Ancient Die Engravers*, w: L. Casson, M. Price, eds., *Coins, Culture, and History in the Ancient World. Numismatic and Other Studies in Honor of Bluma L. Trell*, Wayne State University Press, Detroit, s. 69–75.

Price M.J., Trell B.L., 1977, *Coins and Their Cities: Architecture on the Ancient Coins of Greece, Rome and Palestine*, V.C. Vecchi and Sons, London.

Price S., 2005, *Local Mythologies in the Greek East*, w: Ch. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, eds., *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford–New York, s. 115–124.

Prinz F., 1979, *Gründungsmythen und Sagenchronologie*, C.H. Beck, München.

Quatember U., 2010, *The „Temple of Hadrian" on Curetes Street in Ephesus*, JRA 23, s. 377–393.

Radet G., 1895, *En Phrygie. Rapport sur une mission scientifique en Asie Mineure (août – septembre 1893)*, Imprimerie nationale, Paris.

Radet G., 1905, *Ephesiaca. 1. La topographie d'Ephèse. 2. La colonisation d'Ephèse par les Ioniens*, Feret & Fils, Bordeaux–Paris.

Radke G., 1937, *Leukippos, der Gründer von Magnesia am Mäander*, „Archiv für Religionswissenschaft" 34, s. 381–384.

Rathmayr E., 2010, *Die Präsenz des Ktistes Androklos in Ephesos*, „Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse" 145.1, s. 19–60.

Rehm [A.], 1913, *Hipparchos* (16), w: *RE* 8.2, szp. 1666–1681.

Reinach T., 1887, *Les monnaies juives*, Ernest Leroux, Paris.

Reinach T., 1902, *L'Histoire par les monnaies. Essais de numismatique ancienne*, Ernest Leroux, Paris.

Ricl M., 1997, *Alexandreia Troas in the Hellenistic Period*, w: M. Mircović, réd., *Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou*, Filozofski fakultet univerzitet u Beogradu, Belgrade, s. 86–116.

Rizos E., 2022, *No Colonies and no Grids: New Cities in the Roman East and the Decline of the Colonial Urban Paradigm from Augustus to Justinian*, w: S. Greaves, A. Wallace-Hadrill, eds., *Rome and the Colonial City. Rethinking the Grid*, Oxbow Books, Havertown, s. 209–238.

Robert L., 1940, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Champion, Paris.

Robert L., 1969, *Les inscriptions de Didymes*, w: L. Robert, *Opera minora selecta. Epigraphie et antiquités grecques*, t. 3, A.M. Hakkert, Amsterdam, s. 1622–1639.

Robert L., 1977, *La titulature de Nicée et de Nicomédie: la gloire et la haine*, HSCPh 81, s. 1–39.

Robert L., 1978, *Monnaies et textes grecs*, „Journal des savants" 3, s. 145–163.

Robert L., 1981a, *Documents d'Asie Mineure*, „Bulletin de correspondance hellénique" 105.1, s. 331–360.

Robert L., 1981b, *Une épigramme satirique d'Automédon et Athènes au début de l'Empire (Anth. Pal. XI–319)*, REG 94.447–449, s. 338–361.

Robert L., 1990, *Nonnos et les monnaies d'Akmonia de Phrygie*, w: L. Robert, *Opera minora selecta. Epigraphie et antiquités grecques*, t. 7, A.M. Hakkert, Amsterdam, s. 185–224.

Robert R., 2013, *Euphorion, entre Claros et Grynium*, w: Ch. Cusset, E. Prioux, H. Richer, éd., *Euphorion et les mythes: images et fragments: actes du colloque international (Lyon, 19–20 janvier 2012)*, Centre Jean Bérard, Naples, s. 143–162.

Romano I.B., 2024, *A Portrait of Alexander the Great from Ancient Nysa-Scythopolis: An Object Biography*, w: I.B. Romano, K.W. Mahoney, D. Tambakopoulos, Y. Maniatis, *Beth Shean Studies: Aspects of Religion, History, Art, and Archaeology in Hellenistic*

and Roman Nysa-Scythopolis, „Transactions of the American Philosophical Society" 112.2, s. 55–184.

Rostropowicz J., 2002, *Królowie i Charytki. Poeci na hellenistycznych dworach*, Uniwersytet Opolski, Opole.

Roux M., 2023, *A colonisation militaire en Phrygie (IVe siècle avant–IIIe siècle après J.-C.)*, t. 1: *Synthèse: Dynamiques spatiales, économiques et sociales*, MOM Éditions, Lyon.

Ruge W., 1927, *Lykaonia* (2), w: *RE* 13.2, szp. 2253–2265.

Ruge W., 1936, *Tieion*, w: *RE* 6A.1, szp. 856–862.

Salamon M., 1971, *The Chronology of Gothic Incursions into Asia Minor in the IIIrd Century A.D.*, „Eos" 59, s. 109–139.

Sandberg L., 2019, *The Coinage of Flavia Neapolis under Philip I – the Roman Connection*, „Israel Numismatic Research" 14, s. 141–152.

Sartre M., 1995, *L'Asie Mineure et l'Anatolie d'Alexandre à Dioclétien, IVe siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.*, Armand Colin, Paris.

Sartre M., 1997, *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e.–235 r. n.e.)*, S. Rościcki, przeł., Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Savio A., Struffolino S., 2005, *Esempi di bilinguismo in legende monetarie*, „Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università degli Studi di Milano" 58.2, s. 58–76.

Scheer T.S., 1993, *Mythische Vorväter: Zur Bedeutung griechischer Heroenmythen im Selbstverständnis kleinasiatischer Städte*, Maris, München.

Scheer T.S., 2010, *„They, that held Arkadia". Arcadian Foundation Myths as Intentional History in Roman Imperial Times*, w: L. Foxhall, H.-J. Gehrke, N. Luraghi, eds., *Intentional History. Spinning Time in Ancient Greece*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, s. 275–298.

Schmid B., 1947, *Studien zu griechischen Ktisissagen*, Paulusdruckerei, Freiburg.

Schmidt-Dick F., 2002, *Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus*, Bd. 1: *Weiblichen Darstellungen*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

Schneider H., 2021, Vitri ars: *Das römische Glas in der literarischen Überlieferung*, w: F. Klimscha et al., Hrsg., *Vom künstlichen Stein zum durchsichtigen Massenprodukt: Innovationen in der Glastechnik und ihre sozialen Folgen zwischen Bronzezeit und Antike = From Artificial Stone to Translucent Mass-Product: Innovations in the Technologies of Glass and Their Social Consequences between Bronze Age and Antiquity*, Edition Topoi, Berlin, s. 145–160.

Schönert E., 1965, *Die Münzprägung von Perinthos*, Akademie-Verlag, Berlin.

Schultz S., 1975, *Die Münzprägung von Magnesia am Mäander in der römischen Kaiserzeit*, Akademie-Verlag, Berlin.

Sekunda N.V., 1996, *Anatolian War-Sickles and the Coinage of Etenna*, w: R. Ashton, ed., *Studies in Ancient Coinage from Turkey*, Royal Numismatic Society, British Institute at Ankara, London, s. 9–17.

Seyrig H., 1959, *Antiquités syriennes*, „Syria" 36.1/2, s. 38–89.

Seyrig H., 1965, *Antiquités syriennes*, „Syria" 42.1/2, s. 25–34.

Siekierka P., Stebnicka K., Wolicki A., 2021, *Women and the Polis. Public Honorific Inscriptions for Women in the Greek Cities from the Late Classical to the Roman Period*, Walter de Gruyter, Berlin–Boston.

Six J.P., 1879, *Zur Münzkunde Pisidiens und angrenzender Länder*, „Zeitschrift für Numismatik" 6, s. 75–100.

Spijkerman A., 1978, *The Coins of the Decapolis and Provincia Arabia*, M. Piccirillo, ed., Franciscan Printing Press, Jerusalem.

Spoerri Butcher M., 2006, *Roman Provincial Coinage*, vol. 7.1: *Gordian I to Gordian III (AD 238–244). Asia*, The British Museum – Bibliothèque nationale de France, London–Paris.

Stebnicka K., 1996, *Historiografia w drugiej sofistyce*, „Przegląd Historyczny" 85.2, s. 327–343.

Stebnicka K., 2006, *Die Münzen der Sophisten und Rhetoren aus der Zeit der Zweiten Sophistik*, „Palamedes. A Journal of Ancient History" 1, s. 167–184.

Stevens S., 2019, *The Emperor and the Plough; (Re)founding the City and Extending the Empire*, „Bulletin Antieke Beschaving" 94, s. 147–160.

Stoll R., 1999, *Herakles auf römischen Münzen*, [b.w.], Trier.

Stoyas Y., 2018, *A Passage to Asia: Crossing the Hellespont on Roman Provincial Coin Issues of Abydos*, w: P.P. Iossif, F. de Callataÿ, R. Veymiers, eds., *Typoi. Greek and Roman Coins Seen Through Their Images. Noble Issuers, Humble Users? Proceedings of the International Conference Organized by the Belgian and French Schools at Athens, September 26–28 2012*, Presses Universitaires de Liège, Liège, s. 447–478.

Stoyas Y., 2021, *Impressions of Power, Projections of Memory: Alexander the Great on Graeco-Roman Coins and Renaissance Medallions*, w: Ch. Lauranson-Rosaz, Ph. Delaigue, eds., *Mémoires des origines et stratégies de légitimation du pouvoir*, Mare & Martin, Paris, s. 81–103.

Stroobants F., 2023, *How do we Document Ancient Coinage?*, w: J. Poblome, ed., *Documenting Ancient Sagalassos. A Guide to Archaeological Methods and Concepts*, Leuven University Press, Leuven, s. 97–121.

Strubbe J.H.M., 1984–1986, *Gründer kleinasiatischer Städte. Fiktion und Realität*, „Ancient Society" 15–17, s. 253– 304

Szaivert W., Daburon C., 2000, *Sylloge Nummorum Graecorum Österreich. Sammlung Leypold, Wiener Neustadt. Kleinasiatische Münzen der Kaiserzeit*, Bd. 1, Österreichische Forschungsgesellschaft für Numismatik / Universität Wien, Wien.

Szaivert W., Daburon C., 2004, *Sylloge Nummorum Graecorum Österreich. Sammlung Leypold, Wiener Neustadt. Kleinasiatische Münzen der Kaiserzeit*, Bd. 2, Österreichische Forschungsgesellschaft für Numismatik / Universität Wien, Wien.

Talbert R.J.A., ed., 2000, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton University Press, Princeton–Oxford.

Talloen P., 2015, *Cult in Pisidia. Religious Practice in Southwestern Asia Minor from Alexander the Great to the Rise of Christianity*, Brepols, Leuven.

Talloen P., 2021, *The Upper Agora of Sagalassos during Late Antiquity: Transformation of an Ideological Centre*, w: B. Böhlendorf-Arslan, Hrsg., *Veränderungen von Stadtbild und urbaner Lebenswelt in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit: Assos im Spiegel städtischer Zentren Westkleinasiens*, Schnell & Steiner, Mainz, s. 301–316.

Tek A. Tolga, Sancaktar H., 2020, *A Numismatic Riddle from Arykanda: The God of the Water Spring*, ADALYA 23, s. 312–342.

Thonemann P., 2019, *The Silver Coinage of Antioch on the Maeander*, NC 179, s. 49–80.

Thonemann P., 2022, *The Lives of Ancient Villages. Rural Society in Roman Anatolia*, Cambridge University Press, New York.

Thür H., 1995a, *Der ephesische Ktistes Androklos und (s)ein Heroon am Embolos*, JOAIW 64, s. 63–105.

Thür H., 1995b, *The Processional Way in Ephesos as a Place of Cult and Burial*, w: H. Koester, ed., *Ephesos, Metropolis of Asia: An Interdisciplinary Approach to its Archaeology, Religion, and Culture*, Trinity Press International, Valley Forge, Pa., s. 157–199.

Toepffer [J.], 1894a, *Androklos*, w: *RE* 1, szp. 2148–2149.

Toepffer [J.], 1894b, *Ankaios*, w: *RE* 1, szp. 2218–2219.

Topalilov I., 2019/2020, *The Foundation Myths of Anchialos Revisited*, „Il Mar Nero" 10, s. 39–48.

Topalilov I., 2021a, *Philippopolis and Perinthus: A Chronicle of an Intercity Rivalry in Roman Thrace*, w: K.M. Balbuza et al., eds., Antiquitas Aeterna. *Classical Studies dedicated to Leszek Mrozewicz on his 70th Birthday*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, s. 425–437.

Topalilov I., 2021b, *Political Propaganda in Roman Thrace: A Case Study of the Foundation Myth*, w: U. Peter, V.F. Stolba, eds., *Thrace – Local Coinage and Regional Identity*, Edition-Topoi, Berlin, s. 443–460.

Topalilov I., 2023, *The Cult to the Oikistes on the Earliest Messambrian Coinage*, „Bulgarian Numismatic Journal" 1.1, s. 97–107.

Touratsoglou I., 1988, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit (32/31 v. Chr. bis 268 n. Chr.)*, Walter de Gruyter, Berlin–New York.

Tsagalis Ch., 2017, *Early Greek Epic. Fragments I. Antiquarian and Genealogical Epic*, De Gruyter, Berlin–Boston.

Tsetskhladze G.R., Yıldırım Ş., 2023, *Introduction: Tios (Tieion) in the Context of Black Sea Colonisation*, w: G.R. Tsetskhladze, S. Yıldırım, eds., *Tios/Tieion on the Southern Black Sea*, Archaeopress, Oxford, s. 1–22.

Turcan R., 2014, *L'archéologie dans l'antiquité: tourisme, lucre et découvertes*, Les Belles Lettres, Paris.

Türk [G.], 1927, *Solymos*, w: *RE* 3A.1, 1927, szp. 990–991.

Vermeule C.C., 1982, *Alexander the Great, the Emperor Severus Alexander, and the Aboukir Medallions*, SNR 61, s. 61–72.

Voegtli H., 1977, *Bilder der Heldenepen in der kaiserzeitlichen griechischen Münzprägung*, Aesch BL.

Waddington W.H., 1904–1912, *Recueil général des monnaies grecques d'Asie mineure*, Ernest Leroux, Paris.

Walker H.J., 1995, *The Early Development of the Theseus Myth*, RhM 138.1, s. 1–33.

Waser [O.], 1905, *Ephesos* (2–3), w: *RE* 5, szp. 2822–2823.

Webb P.H., 1927 (repr. 1968), *The Roman Imperial Coinage*, vol. 5.1: *Valerian to Florian*, Spink & Son, London.

Webb P.H., 1933 (repr. 1968), *The Roman Imperial Coinage*, vol. 5.2: *Probus to Amandus*, Spink & Son, London.

Weiss P., 1970, *Die Abkürzungen ΓΒ und ΓΓ auf den spätkaiserzeitlichen Münzen von Tarsos und Anazarbos*, „Chiron" 9, s. 545–552.

Weiss P., 1984a, *Astakos*, w: *LIMC* 2, s. 902.

Weiss P., 1984b, *Lebendiger Mythos: Gründerheroen und städtische Gründungstraditionen im griechisch-römischen Osten*, „Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft" 10, s. 179–208.

Weiss P., 1990, *Mythen, Dichter und Münzen von Lykaonien*, „Chiron" 20, s. 221–238.

Weiss P., 1994a, *Parios*, w: *LIMC* 7, s. 188–189.

Weiss P., 1994b, *Thea Pisidike*, w: *LIMC* 7, s. 909–911.

Weiss P., 1996, *Alexandria Troas: Griechische Tradition und Mythos einer römischen Colonia*, w: E. Schwertheim, H. Wiegartz, Hrsg., *Die Troas. Neue Forschungen zu Neandria und Alexandria Troas*, Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn, s. 157–173.

Weiss P., 2004, *Städtische Münzprägung und zweite Sophistik*, w: B.E. Borg, ed., *Paideia. The World of the Second Sophistic*, De Gruyter, Berlin–New York, s. 179–200.

Wellmann E., 1912, *Herakleitos* (10), w: *RE* 8.1, szp. 504–508.

Werz U., 1994, *Zu einer unbekannten Prägedarstellung*, „Schweizer Münzblätter" 44, s. 71–78.

Wiegand Th., 1941, *Didyma*, Gebr. Mann, Berlin.

Williamson G., 2005, *Aspects of Identity*, w: Ch. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, eds., *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford–New York, s. 19–27.

Woodford S., 2011, *Displaying Myth: The Visual Arts*, w: K. Dowden, N. Livingstone, eds., *A Companion to Greek Mythology*, Wiley-Blackwell, Malden–Oxford, s. 157–178.

Wüst E., 1937, *Tios (Tius), Tion (Tium)*, w: *RE* 6A.2, szp. 1411–1412.

Yıldırım N., 2020, *Mitolojik Kadın Ktisteslere Bir Örnek Olarak Sinope = Sinope as an Example of Mythological Female Ktistes*, „Journal of Universal History Studies" 3.2, s. 391–405.

Yourcenar M., 2008, *Pamiętniki Hadriana*, H. Szumańska-Grossowa, przeł., Wydawnictwo W.A.B., Warszawa.

Zahrnt M., 1996, *Alexanders Übergang über den Hellespont*, „Chiron" 26, s. 129–147.

Ziegler R., 1998, *Alexander der Große als Städtegründer. Fiktion und Realität*, w: U. Peter, Hrsg., Stephanos nomismatikos. *Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag*, Akademie-Verlag, Berlin, s. 679–697.

Wykaz skrótów

Katalogi, korpusy, opracowania źródeł numizmatycznych

Bab. *Wad.* – Babelon E., 1898, *Inventaire sommaire de la collection Waddington*, Rolin et Feuardent, Paris.

BMC – Poole R.S. et al., eds., 1873 i nast., *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*, British Museum, London.

M.Eph. 5.1 – Karwiese S., 2012, *Die Münzprägung von Ephesos,* 5: *Katalog und Aufbau der römerzeitlichen Stadtprägung mit allen erfassbaren Stempelnachweisen.* 1. *Katalog*, Österreichische Forschungsgesellschaft für Numismatik c/o Institut für Numismatik und Geldgeschichte / Universität Wien, Wien.

M.Eph. 5.2 – Karwiese S., 2016, *Die Münzprägung von Ephesos.* 5: *Corpus und Aufbau der römerzeitlichen Stadtprägung.* 2. *Statistiken, Metrologie und Kommentare*, Österreichische Forschungsgesellschaft für Numismatik c/o Institut für Numismatik und Geldgeschichte / Universität Wien, Wien.

MGTL – Aulock H. von, 1974, *Die Münzprägung des Gordian III und der Tranquillina in Lykien*, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.

M.Magn.M. – Schultz S., 1975, *Die Münzprägung von Magnesia am Mäander in der römischen Kaiserzeit, Akademie-Verlag*, Berlin.

M.Per. – Schönert E., 1965, *Die Münzprägung von Perinthos*, Akademie-Verlag, Berlin.

MS.Lyk. – Aulock H. von, 1976, *Münzen und Städte Lykaoniens*, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.

MS.Pis. 1 – Aulock H. von, 1977, *Münzen und Städte Pisidiens*, Teil 1, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.

MS.Pis. 2 – Aulock H. von, 1979, *Münzen und Städte Pisidiens*, Teil 2, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.

MS.Phr. 1 – Aulock H. von, 1980, *Münzen und Städte Phrygiens*, Teil 1, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.

MS.Phr. 2 – Aulock H. von, 1987, *Münzen und Städte Phrygiens*, Teil 2, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.

RIC 2.3 – Abdy R., Mittag P., 2019, *The Roman Imperial Coinage*, vol. 2, part 3: *From AD 117 to AD 138 – Hadrian*, Spink, London.

RIC 3 – Mattingly H., Sydenham E.A., 1930 (repr. 1968), *The Roman Imperial Coinage*, vol. 3: *Antoninus Pius to Commodus*, Spink & Son, London.

RIC 4.2 – Mattingly H., Sydenham E.A., Sutherland C.H.V., 1938 (repr. 1968), *The Roman Imperial Coinage*, vol. 4.2: *Macrinus to Pupienus*, Spink & Son, London.

RIC 4.3 – Mattingly H., Sydenham E.A., Sutherland C.H.V., 1949 (repr. 1968), *The Roman Imperial Coinage*, vol. 4.3: *Gordian III – Uranius Antoninus*, Spink & Son, London.

RIC 5.1 – Webb P.H., 1927 (repr. 1968), *The Roman Imperial Coinage*, vol. 5.1: *Valerian to Florian*, Spink & Son, London.

RIC 5.2 – Webb P.H., 1933 (repr. 1968), *The Roman Imperial Coinage*, vol. 5.2: *Probus to Amandus*, Spink & Son, London.

RPC – Burnett A. et al., 1992 i nast., *Roman Provincial Coinage*, British Museum Press – Bibliothèque nationale de France, London–Paris; *Roman Provincial Coinage Online* [Ashmolean Museum, University of Oxford, http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/].

RPC 1 – Burnett A., Amandry M., Ripollès P.P., 1992, *Roman Provincial Coinage*, vol. 1: *From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC–AD 69)*, British Museum Press – Bibliothèque nationale de France, London–Paris.

RPC 2 – Burnett A., Amandry M., Carradice I., 1999, *Roman Provincial Coinage*, vol. 2: *From Vespasian to Domitian (AD 69–96)*, British Museum Press – Bibliothèque nationale de France, London–Paris.

RPC 3 – Amandry M., Burnett A., 2015, *Roman Provincial Coinage*, vol. 3: *Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96–138)*, J. Mairat, collaboration, W. Metcalf, L. Bricault, M. Blet-Lemarquand, contribution, The British Museum – Bibliothèque nationale de France, London–Paris.

RPC 4.1–3 – Heuchert V., 2005, *Roman Provincial Coinage*, vol. 4: *The Antonines (AD 138–192)* [Ashmolean Museum, University of Oxford, online with temporary numbers: http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/].

RPC 4.4 – Howgego Ch., 2023, *Roman Provincial Coinage*, vol. 4: *The Antonines (AD 138–192)*, *Egypt*, The British Museum – Bibliothèque nationale de France, London–Paris.

RPC 5.2 – Hostein A., Mairat J., Amandry M., Delrieux F., Hochard P.-O., 2024, *Roman Provincial Coinage*, vol. 5.2: *The Severan Period (AD 193–218): Bithynia-Pontus and Asia* [Ashmolean Museum, University of Oxford, online: http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/].

RPC 5.3 – Burnett A., Amandry M., Bricault L., Mairat J., Matthies S., Miebach D., 2024, *Roman Provincial Coinage*, vol. 5.3: *The Severan Period (AD 193–218): Lycia-Pamphylia to Egypt* [Ashmolean Museum, University of Oxford, online: http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/].

RPC 6 – Calomino D., Burnett A., 2017, 2022, *Roman Provincial Coinage*, vol. 6: *From Elagabalus to Maximinus (AD 218–238)* [Ashmolean Museum, University of Oxford, online: http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/].

RPC 7.1 – Spoerri Butcher M., 2006, *Roman Provincial Coinage*, vol. 7.1: *Gordian I to Gordian III (AD 238–244). Asia*, The British Museum – Bibliothèque nationale de France, London–Paris.

RPC 7.2 – Mairat J., with M. Spoerri Butcher, M. Amandry, R. Bland, K. Butcher, J. Nurpetlian, U. Peter, 2022, *Roman Provincial Coinage*, vol. 7.2: *Gordian I to Gordian III (AD 238–244). All provinces except Asia*, The British Museum – Bibliothèque nationale de France, London–Paris.

RPC 8 – Mairat J., Spoerri Butcher M., with M. Amandry, K. Butcher, J. Nurpetlian, U. Peter, 2020, *Roman Provincial Coinage*, vol. 8: *Philip (AD 244–249)*, E. Levante†, commenced [Ashmolean Museum, University of Oxford, online: http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/].

RPC 9 – Hostein A., Mairat J., 2016, *Roman Provincial Coinage*, vol. 9: *From Trajan Decius to Uranius Antoninus (AD 249–254)*, E. Levante†, commenced, British Museum Press – Bibliothèque nationale de France, London–Paris.

RPC 10 – Metcalf W.E., Burnett A., Mairat J., 2023, *Roman Provincial Coinage*, vol. 10: *From Valerian to Diocletian (AD 253–297). Asia* [Ashmolean Museum, University of Oxford, online: http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/].

RRC – Crawford M.H., 1974, *Roman Republican Coinage*, Cambridge University Press, Cambridge.

SNG Cop. – *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum*, 1942–1969, Einar Munksgaard, Copenhagen.

SNG Fr. – *Sylloge Nummorum Graecorum. France, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médaille*, 1983–2003, Bibliothèque nationale de France, Paris.

SNG Lev. – *Sylloge Nummorum Graecorum. Switzerland I. Levante – Cilicia*, 1986, Credit Suisse Berne – Numismatic Department, Zürich.

SNG Leypold – Szaivert W., Daburon C., 2000, 2004, *Sylloge Nummorum Graecorum Österreich. Sammlung Leypold, Wiener Neustadt. Kleinasiatische Mün-*

zen der Kaiserzeit, Bd. 1–2, Österreichische Forschungsgesellschaft für Numismatik / Universität Wien, Wien.

SNG vA – Kleiner G. et al., bearb., 1957–1968, *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland: Sammlung von Aulock*, Gebr. Mann, Berlin.

Inskrypcje

AE – *L'Année Épigraphique*, 1888 i nast., Ernest Leroux, Paris.

CIL – Mommsen Th. et al., ed., 1863 i nast., *Corpus Inscriptionum Latinarum*, apud Georgium Reimerum, Berolini.

I.Delos – Dürrbach F. et al., eds., 1926 i nast., *Inscriptions de Délos*, H. Champion, Paris.

I.Eph. – Wankel H., Hrsg., 1979–1984, *Die Inschriften von Ephesos*, Rudolf Habelt Verlag GmbH, Bonn.

I.Magn. – Kern O., Hrsg., 1900, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, W. Spemann, Berlin.

I.Perge – Şahin S., Hrsg., 1999, *Die Inschriften von Perge*, Teil 1: *Vorrömische Zeit, frühe un hohe Kaiserzeit*, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.

IGR – Cagnat R. et al., eds., 1906–1927, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Ernest Leroux, Paris.

SEG – Woodhead A.G. et al., cur., 1923 i nast., *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Brill, Lugduni Batavorum.

TAM – Dörner F.K., Heberdey R., Petzl G., Kalinka E., ed., 1901 i nast., *Tituli Asiae Minoris*, In aedibus A. Hoelderi, Vindobonae.

Inne

ADALYA – „Adalya. The Annual of the Koç University Suna & İnan Kıraç Research Center for Mediterranean Civilizations"

AJA – „American Journal of Archaeology"

HSCPh – „Harvard Studies in Classical Philology"

JNG – „Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte"

JOAIW – „Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien"

JRA – „Journal of Roman Archaeology"

LIMC – Kahil L., ed., 1981–1999, *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, Bd. 1–8, Artemis Verlag, Zürich–München.

MN ANS – „Museum Notes (American Numismatic Society)"

MÖNG – „Mitteilungen der Österreichische Numismatischen Gesellschaft”
NC – „The Numismatic Chronicle”
NN-ZN – „Notae Numismaticae-Zapiski Numizmatyczne”
RE – Wissowa G., Kroll W., Ziegler K., Hrsg., 1894 i nast., *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, J.B. Metzlerscher Verlag / Alfred Druckenmüller Verlag, Stuttgart.
REG – „Revue des Études Grecques”
RhM – „Rheinisches Museum für Philologie”
RN – „Revue Numismatique”
SCI – „Scripta Classica Israelica”
SNR – „Schweizerische numismatische Rundschau”

◆ **Indeks 1**

Postacie historyczne, bóstwa, herosi, postacie mitologiczne, personifikacje*

◆ A

Abderos **131**
Abydos **164, 254**
Acherbas zob. Sicharbas
Achilles **80, 86, 87, 106, 256**
Adonis **57, 113, 119, 254**
Adrasteja, Adrasteia **178, 181**
Aequitas **186**
Afrodyta **57, 81, 84, 113, 157, 166, 175, 176**
Agamemnon **30**
Agapenor **113, 114**
Agatippe, Agathippe **176**
Agenor **96**
Agon **138, 232, 233**
Ajas **82**
Ajdoneus zob. Hades
Ajgeus **239, 240**
Ajnete **53**
Ajneus **53**
Ajolos **189**
Ajtra, Ajthra **239**
Akamas **76, 77, 209, 213, 257**
Akmon (I) **72, 73, 75, 213, 254**
Akmon (II) zob. korybanci
Akrisjos **185**
Aleksander Polihistor, Alexander Polyhistor zob. *Indeks 2*
Aleksander, Aleksander Macedoński, Aleksandros/Alexander **28, 37, 69, 112, 140–157, 164–168, 220, 225, 226, 232, 254, 256, 259, 261**
Alkmena **120**
Alkmeon **219**
Amalteja, Amaltheia **73, 153, 170, 181**
Amazo zob. Amazonka/Amazonki
Amazonka/Amazonki **72, 86, 105, 106, 110, 116, 125, 129, 130, 133, 156–158, 161, 178, 256**
— Amazo **105**
— Efezos, Ephesos **105, 256, 258**
— Hippolyte **120, 122, 123, 130, 256**
— Kibyra **105, 256**
— Pentesileja, Penthesileia **80, 86, 106**
— Smyrna **53, 105, 157–163, 232, 256**

* *Indeks 1* nie obejmuje postaci władców rzymskich wymienionych w *Aneksie*: *Mennice prowincjonalne pracujące w latach 235–276* (s. 263–285).

Ambrozja **197, 198**
Amfiaraos **27, 220**
Amfilochos **219, 220–222**
Ammianus Marcellinus zob. *Indeks 2*
Amyklas **169**
Amymone **57**
Anakreont, Anakreon **243, 245, 246, 248, 249**
Anchizes, Anchises **81, 82**
Androklos **50, 105–113, 119, 142, 218, 254, 256, 258**
Andromacha **82, 255**
Andromeda **186–188**
Ankajos **50, 113–117, 119, 219, 254, 256**
Antajos **124, 125, 185**
P. Anteios Antiochos **154**
Antinoe **113**
Antioch I Soter, Antiochos Soter **29, 212**
Antiochos **29**
Antoninowie, Antonini **12, 15, 17, 19, 35, 73, 85, 86, 109, 164, 211, 247–249**
Antoninus Pius, T. Aelius Hadrianus Antoninus [T. Aurelius Fulvius Boionius (Arrius) Antoninus] **24, 26, 28, 41, 42, 106, 129**
Antygon I Monoftalmos, Antygonos Monophthalmos **65, 157**
Antymach, Antimachus Colophonius zob. *Indeks 2*
Antypater **212**
Apama **212**
Apelles **244**
Apollo **23, 28, 43, 52, 54, 64, 143, 148–152, 171, 172, 174–176, 178, 180, 186–189, 213, 234, 249, 255**
— Fojbos **33, 64**
Aratos, Aratus zob. *Indeks 2*
Archemoros zob. Ofeltes
Archippos **212**
Ardas **30**
Ares **36, 38, 40, 98, 234, 256**
Argonauci **53, 114, 117**
Argus **191**
Ariadna **61, 241**
Artemida, Artemis **29, 30, 35, 43, 47, 52, 105, 106, 111, 113, 114, 163, 171–173, 178, 233, 249**
T. (?) Aruntios Nikomachos Tiberinianus **43**
Aryas **70, 71, 72, 254, 256, 257**
Arykandos **71**
Asios, Asius Samius zob. *Indeks 2*
Askaniusz, Askanios **81, 82**
Asklepios **27, 49, 171–173, 178, 213, 234, 237**
Astakidy, Astakides **65**
Astakos **66–68, 254**
Astarte **47, 58, 59, 227, 228**
Astyanaks **82**
Astypalaja **114**
Atena, Athena **32, 35, 41, 43, 63, 84, 85, 87, 109, 143, 164, 166, 173, 175, 178, 180, 181, 196, 206, 208, 209, 238, 239, 240, 249, 256**
Atenajos, Athenaeus Naukratita zob. *Indeks 2*
Atlantydy, Atlantides **9, 21**
— Elektra **21**
— Halkyone **21**
— Kelajno **21, 182**
— Maja **21**
— Merope **21**
— Sterope **21**
— Taugete **21**
Atlas **169**

Atys, Attis **53, 72**
Auge **120**
Augiasz, Augeas **120, 122, 123, 133, 134**
August **24, 26–28, 40, 215, 235–238**
Auloneites **235, 237**
Aura **65, 73**
Aurelian, L. Domitius Aurelianus **15, 199–201, 203–207, 216, 217, 223, 224, 232, 233, 259**
M. Aurelius Claudius Valianus Neonianus **38**
Aurelius Marcus **163**
M. Aurelius Meidianus Platonianus Varus **37**

◆ B
bakchantka **198**
Bakchos zob. Dionizos
Balbin, D. Caelius Calvinus Balbinus **136, 171, 172, 183, 204–208, 259, 260**
Bateja **86**
Bellerofont, Bellerofontes **36, 177–179, 254**
Belos **100**
Beroe **57–59**
Bias **242**
Boule **10, 170, 225, 226**
Brazydas, Brasidas **23**
Bucefał **142, 147**

◆ C
Cerber, Kerberos **31, 120, 122, 123, 128, 129**
Chalcea **36**
Chaldene **36**
Charyty **32, 169, 210**
Chilon **242**
Chimera **177–179**
Chryzaor, Chrysaor **34, 187**
Chryzyp, Chrisippos **243, 245, 247, 249**
Chrysorroas, Chrysorrhoas **176**
Ti. Claudius Agrippa **37**
Ti. Claudius Teimodoros **37**
Cyceron, M. Tullius Cicero zob. *Indeks 2*
cyklop **87**
— Polifem **256**
Cynyras **113**
Cyrus **119**

◆ D
Dafne **64**
Daktylowie **75, 181**
Damasen **176, 177**
Danae **185, 189**
Dardanos **85, 86, 164**
Dea Roma zob. Roma
Demeter **57, 63, 67, 129, 171, 175, 213, 256**
— Demeter Horia **162**
Demos **10, 19, 32, 146, 170, 210, 225, 226**
Demostenes **55**
Dikaiosyne **55, 208**
Diktynna **181**
Diktys **189, 190**
Dindymos **73**
Dioklecjan, C. Aurelius Valerius Diocletianus **67**
Diomedes (I) **80, 85**
Diomedes (II) **120, 122, 123, 130**
Dion Chryzostom, Dio Chrysostom zob. *Indeks 2*
Dionizos, Dionysos **28, 29, 32, 41, 54, 56–61, 65, 73, 111, 170, 171, 173,**

175, 178, 182, 197, 198, 213, 241, 249, 254
Dioskurowie **43, 71, 169, 173**
Doias **75, 213**
Domicjan, T. Flavius Domitianus **24, 94**
Dorylaos **76, 77, 213, 257**
Dydona **91–96, 104, 254, 256**
Dzeus zob. Zeus

◆ E
Efezos (I) **53, 105, 106, 112, 258**
Efezos (II) zob. Amazonka/Amazonki
Efor, Ephorus zob. *Indeks 2*
Egnatia Mariniana **237**
Egnatia, *gens*, Egnatii **237**
Gn. Egnatius **237**
Eirene **139**
Elektra **30**
Eleutheria **19**
Elissa zob. Dydona
Eliusz Arystydes, Aelius Aristides zob. *Indeks 2*
Elpis **19, 232, 233**
Emilian, M. Aemilius Aemilianus **153, 154, 192, 199–201, 223, 229, 230, 259, 260**
Eneasz, Aineias **9, 80–82, 87, 215, 229, 230**
Erifyle **220**
Eros **30, 31, 43, 139, 166**
Erytros **28**
Etenna **61, 257**
Euforion, Euphorion Chalcidensis zob. *Indeks 2*
Eufron **23**
Europa, Europe **91, 98, 101–104, 256**
Eurotas **169**
Eurydyka, Eurydike (I) **27**
Eurydyka, Eurydike (II) **169**
Eurynome **113**
Eurysteus, Eurystheus **120, 124, 126, 127**
Eusoros **53**

◆ F
T. Fabius Alfenus Apollinarios **158–161, 163**
Fedra, Faidra **77**
Ferekides, Pherecydes Atheniensis zob. *Indeks 2*
Filomelos, Philomelos **48**
Filon zob. Herennios Philo
Filip I, Filip Arab, M. Iulius Philippus **25, 27, 42, 60, 67, 68, 72, 76, 77, 92, 97, 100, 107, 112, 115, 119, 131, 145, 148, 153–155, 158, 163, 174, 175, 178, 179, 182, 183, 191–207, 209–211, 213, 217, 219–221, 225–233, 247, 255, 259, 260**
Filip II, Filip junior, M. Iulius (Severus) Philippus **192, 193, 210, 211, 213**
Filip II Macedoński **147, 155**
Flawiusze, Flavii **76**
Focjusz, Photius zob. *Indeks 2*
Fojbos zob. Apollo
Fortuna **186, 206, 213–215, 222, 227, 228, 235**
— Fortuna-Astarte **209**
Friksos **256**
L. Fufidius **41**
M. Furius Camillus **9**

◆ G
Gaja, Ge **72, 124, 125, 140, 175, 177**
Gallien, P. Licinius Egnatius Gallienus **25–27, 32, 33, 35, 40–42, 45, 48–50, 57, 65, 66, 72, 77, 82, 85, 86,**

90, 92, 94, 97, 98, 100, 102, 107, 113, 115, 119, 126, 150, 151, 154, 156, 158, 171, 172, 174, 175, 178, 182, 183, 190, 199–207, 209–211, 213, 214, 217, 220, 221, 223–239, 241, 242, 245, 248, 259, 260
Ganimedes **85**
Geniusz, Genius **38, 49, 173, 230**
Germanik, Nero Claudius Drusus/Nero Claudius Drusus Germanicus **28**
Geryon, Geryones **34, 120, 122–124, 131, 132**
Glaukos **177**
Gordian I, M. Antonius Gordianus Sempronianus (I) **136, 259, 260**
Gordian II, M. Antonius Gordianus Sempronianus (II) **136, 259, 260**
Gordian III, M. Antonius Gordianus **25, 28–30, 33, 41, 42, 55, 57, 60, 61, 65–67, 70, 72, 76, 85, 86, 92, 96, 102, 107, 111, 115, 120, 121, 126, 136, 138–140, 145, 147, 148, 155, 158, 170, 174, 175, 177, 178, 179, 181, 183, 187, 189, 199–207, 211, 217–219, 225, 226–233, 246**
Gordias, Gordios **53**
Gorgona/Gorgony **116, 154, 186–189, 255**

◆ H
Hades **175, 220**
Hades-Sarapis **129**
Hadrian, Traianus Hadrianus [P. Aelius Hadrianus] **23, 24, 26, 28, 30, 32, 37, 90, 96, 106, 110, 180, 191, 202, 220, 234**
Hannibal **119**
Harmonia **96–99**
Harpokrates **129**
Hebe **120**
Hefajstos **43, 44, 80, 87**
Hektor **80, 82, 83, 86, 87**
Helena, Helene **71, 114, 234, 255**
Heliogabal, M. Aurelius Antoninus **60, 90, 91, 96, 145**
Helios **71, 140, 173, 178**
Helle **256**
Hellenos **189**
Hera **41, 59, 84, 98, 172, 198, 255**
Herakles/Herkules **28–34, 41–46, 57, 77, 88, 90, 93, 120–134, 139, 141, 170, 173, 175, 184–186, 190, 211, 212, 255, 256, 258, 261**
— Herakles-Melkart **89, 91, 93**
Heraklit, Herakleitos **243, 245, 247**
Herbos **30**
Herennios Philo **55, 90**
Hermaios Hermolaou Hermaiou Thoantos **38**
Hermes **21, 28, 36, 38, 42, 44, 173, 178, 255**
— Hermes-Kadmilos **257**
Hermokreon **52**
Hermos **176**
Hero **166, 167**
Herodot, Herodotos zob. *Indeks 2*
Hesperydy **120, 122, 132, 133, 185**
Hezjod, Hesiodos zob. *Indeks 2*
Hipparch, Hipparchos **243, 245, 248**
Hippodameja, Hippodameia **175, 176**
Hippokrates **243, 245–249**
Hippolyte zob. Amazonka/Amazonki
Homer zob. *Indeks 2*
Homonoia **19, 49, 139, 170, 178, 229–231**
C. Hosidius Geta **111**
Hygieja, Hygieia **61, 173, 178, 247**
Hyginus zob. *Indeks 2*

Hyllos, Hyllus **34, 45**
Hymnos **65**
Hypios **56**
Hypnos **186–188**
Hyppurios **45**
Hypsipyle **27, 28**
Hypsouranios **90**

◆ I
Iakchos **65**
Ida **181**
Ifigenia, Ifigeneia **30, 31**
Ilos **85, 86, 164**
Ino **256**
Io **96–98**
G. Iulius Menekles **158–161, 163**
Izyda, Isis **43, 44, 129**

◆ J
Jan Malalas, Ioannes Malalas zob. *Indeks 2*
Janus, Ianus **174, 175, 198**
Jasjon, Iasion **48**
Jazon **27, 53, 114**
Jowisz, Iovis, Iuppiter **215**
Juliusz Marinus, Julius Marinus **193, 194, 210**
Juliusz Polluks, Iulius Pollux zob. *Indeks 2*
Justynus, M. Iunianus Iustinus zob. *Indeks 2*

◆ K
Kabir **174, 175, 257**
Kajstros **106**
Kakasbos **71**
Kadmos **91, 96–101, 104, 154, 164, 170, 254, 256**
Kalchas **234**
Kalchedonia **36**
Kaldene **36**
Kalliope **212**
Kalliroe **85**
Kandos **70, 71, 254, 256, 257**
Karakalla, M. Aurelius Severus Antoninus **24, 48, 60, 96, 106, 112, 115, 144, 145, 189, 220, 221**
Kassander **212**
Kekrops **239**
Kelajno zob. Atlantydy
Kelajnos **178, 182, 254**
Ketos **187, 188**
Kibyra zob. Amazonka/Amazonki
Kieros **56**
Kimolos **63**
Klaudiusz, Ti. Claudius Nero Germanicus **247**
Klaudiusz II, M. Aurelius Claudius **15, 126, 167, 169, 223, 224, 259, 260**
Klejte **53**
Kleobulos (I) **42, 46**
Kleobulos (II) **242**
Kleofyle **113**
Klytajmnestra, Klytajmestra **30**
Kommodus, L. Aurelius Commodus **24, 32, 48, 111, 115, 119, 149, 150, 191, 220, 221, 234**
Kodros **107, 108**
Koressos **105–107, 112, 257, 258**
Koronos **234**
korybanci **73, 75, 76, 178, 181**
— Akmon **73, 75**
— Damneus **73**
— Idaios **73**
— Melisseus **73**
— Mimas **73**
— Okyntoos **73**
— Prymneus **73**

Kotys **72**
Kwintyllus, M. Aurelius Claudius Quintillus **224**
G. Kornelia Supera, C. Cornelia Supera **153**
Kragos **36**
Kreofylos, Creophylus zob. *Indeks 2*
Krethis zob. Kriteis
Krezus, Kroisos **119**
Kriteis, Kretheida **244, 245**
Kronos **75, 181, 182**
Krynis **149**
Ksantios **219**
Ksenofont, G. Stertinius Xenophon **243, 245–247, 249**
Ktisis **212**
kureci **75, 76, 181, 182**
Kwietus, T. Fulvius Iunius Quietus **224**
Kybele **54, 65, 175, 186**
Kydnos **190**
Kyknos **256**
Kyzikos **53–55, 106, 146, 256**

◆ L

Labos **234**
Ladon **133**
C. Laecanius Bassus **110**
Lakedajmon **77, 168, 169, 226, 259**
Leander **166, 167**
Leda **169**
Leonteus **234**
Leukippos **112, 219**
Leukofryne **219**
Leto, Latona **172, 175**
Leukoteja **176**
Libanios, Libanius zob. *Indeks 2*
Liber Pater **235–237**
L. Licinius Lucullus **165**
Liwiusz, T. Livius zob. *Indeks 2*
Lizymach, Lysimachos **65, 148, 157**
Lollius Xenophilos **41**
Lucjusz Werus, L. Aurelius Verus **24, 84**
Lupa Romana **19, 49, 152, 195, 196, 197, 199–203, 211, 227–230, 259, 261**
Lykaon **68, 254**
Lykos **234**
Lykurg (I) **27**
Lykurg (II) **113**
Lykurg (III) **197, 198**

◆ M

Ma **57**
Machaon **234**
Magnes **189**
Makrian, T. Fulvius Iunius Macrianus **224**
Makryn, M. Opellius Macrinus **48, 105, 106, 115, 153, 167, 220, 221**
Maksymin I, Maksymin Trak, C. Iulius Verus Maximinus **16, 25, 57, 66, 67, 84, 86, 102, 107, 126, 136, 138, 140, 152, 156, 158, 164, 166, 174, 175, 183, 199–202, 204–207, 217, 219–221, 225, 226, 229–233, 245, 255, 259, 260**
Maksymus, C. Iulius Verus Maximus **28, 219**
Mallos **219**
Manes, Maneus **72**
Manto **219**
Marek Aureliusz, M. Aurelius Antoninus [M. Aelius Aurelius Verus] **24, 28, 48, 84, 106, 149–151, 220, 221, 235, 236**
Markos **41**

Mars **9, 198, 215**
Marsjasz **19, 49, 101, 174, 175, 178, 180, 181, 195–198, 201, 206, 209, 213, 220–222, 227–230**
Masdnes **175, 177, 254**
Masnes zob. Masdnes
Mastaura **57, 256**
Mastauros **57, 257**
Meander **116, 180**
Medea, Medeia **59**
Meduza, Medusa zob. Gorgona/Gorgony
Meleager, Meleagros **50, 110, 112, 114, 254**
Meles **245**
Melkart zob. Herakles
Memnon zob. *Indeks 2*
Men **41, 43, 44, 175, 178**
Menada **61**
Menander, Menander Rhetor zob. *Indeks 2*
Menesteusz, Menestheus **28**
Merops **53**
Messalinus **108**
Midas **28, 53–55, 256**
Miletos **29, 117–119, 219, 254**
Miltiades **241**
Milye **36**
Minerwa, Minerva **220, 221**
Minos **104, 177**
Minotaur, Minotauros **239–241, 255**
Minyas **234**
Mopsos **219, 234**
Moria **176, 177**
Mutto **93**
Mygdon **72**
Mykeneus **189**
Myrina **27**
Myrra **113**
Myrtilos **176**

◆ N

Nakoleja **56, 57, 257**
Nautes **85**
Neleus **23, 108**
Nemezyda, Nemesis **142, 155–158, 160, 161, 163, 171–173**
Neptun zob. Posejdon
Neron, Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus **24, 208, 248**
Nerwa, M. Cocceius Nerva **167**
Nikaja, Nikaia (I) **65, 66**
Nikaja, Nikaia (II) **65**
Nikander, Nikandros **166**
Nike **36, 37, 44, 58, 86, 101, 110, 142, 148, 153, 169, 173–175, 196, 208, 219, 237**
Nikomedes I **66, 67**
Noe **178, 179, 254**
Nonnos, Nonnos Panopolitanus zob. *Indeks 2*
Nysa **59–61, 171, 257**

◆ O

Odyseusz, Odysseus **85, 256**
Ofeltes **27**
Ojnomaos **176**
Okeanos **34, 57, 91, 155, 156, 227, 228**
Olbia **67**
Olimpias **142, 146**
Olympos **36**
Omfale **34, 46, 121**
Ordes **149, 150**
oready **73**
Orestes **30, 31**
Orodes zob. Ordes
Otacylia Sewera, Marcia Otacilia Severa **28, 193, 210**
Otanis Motos **37**

Ousoos **90**
Owidiusz, P. Ovidius Naso zob. *Indeks 2*

◆ P
Paktolos **176**
Pallada, Pallas zob. Atena
Pan **178, 238**
Pandion **234**
Pareas zob. Parios
Parios, Parius **32, 35, 48–50, 52, 112, 119, 229, 230, 258**
Parmenion **166**
Parys, Paris (Aleksander) **48, 80, 84**
Pasifae **177**
Pataras **55**
Patroklos **82**
Pauzaniasz, Pausanias Periegeta zob. *Indeks 2*
Pegaz **64, 177–179, 187**
Peion **111**
Pelias **33**
Pelops **157, 175, 176, 254**
Pentesileja zob. Amazonka/Amazonki
Pergamos **28, 257**
Periander **242**
Perifetes **241**
Persefona, Persephone **113, 170, 171, 175, 256**
Perseusz, Perseus **116, 154, 169, 184–191, 254, 255, 258, 261**
Pindar, Pindaros zob. *Indeks 2*
Pion zob. Peion
Pitagoras, Pythagoras **193, 243, 245, 248**
Pittakos **242**
Pitteus **239**
Plancia, *gens*, Plancii **234**
G. Plancius Varus **234**
M. Plancius Varus **234**
Platon **251**
Pliniusz (I), C. Plinius Secundus, Maior zob. *Indeks 2*
Pliniusz (II), C. Plinius Caecilius Secundus, Minor zob. *Indeks 2*
Plutarch, Plutarchos, Plutarchus Chaeroneus zob. *Indeks 2*
Polifem, Polyfemos zob. cyklop
Pollianos **158–161, 163**
Polydektes **186, 188, 189**
Polyidos **177**
Pomona **31**
Pontus Euxinus **32**
Posejdon **57–59, 67, 90, 114, 124, 171, 176, 182, 238, 255**
Postumus, M. Cassianus Latinius Postumus **122, 134**
Priam, Priamos **48, 72, 82, 86**
Protesilaos **165**
Prusias, Prousias **28, 56, 119, 144, 254**
Prusias I **119**
Ptolemaeus **7**
Pupien, M. Clodius Pupienus **136, 171, 172, 183, 204–208, 259, 260**
Pygmalion **93, 94, 104**
Pylades **30, 31**
Pyramos **222**

◆ R
Radamantys, Radamanthys **104**
Rea, Rhea **57, 75, 181**
— Rea-Kybele **76**
Rea Sylwia, Rhea Silvia **9, 198**
Remus **9, 152, 198, 204, 211, 261**
Rhixos **234,**
Roma **37, 43–45, 158, 186, 193, 194, 196, 204–211, 232, 235, 256**
Romulus **9, 32, 152, 196, 198, 204, 211, 215, 261**

◆ S
Safona **243, 245, 248, 249**
Salonina, Cornelia Salonina **45, 46, 236**
Samia **116, 257**
Samos **116**
Sandan zob. Sandas
Sandas **184**
Sandon zob. Sandas
Sangarios **65, 73**
Sarapis **43, 44, 111, 127**
Sarpedon **104**
Satyr, Satyros **60, 65**
Selene **140**
Seleukos **61**
Seleukos I Nikator, Seleukos Nikator **29, 64, 68, 69, 151, 212**
Semele **59**
Senat, Senatus **10, 43, 160, 163**
Septymiusz Sewer, L. Septimius Severus **24, 42, 115, 202, 220, 221**
Serwiusz, Servius Honoratus zob. *Indeks 2*
Sewer Aleksander, M. Aurelius Severus Alexander **25, 41, 44, 48, 50, 74, 81, 92, 96, 106, 126, 145, 189, 199, 219–222**
Sewerowie, Severi **12, 15, 17, 19, 73, 75, 85, 86, 88, 93, 94, 109, 116, 144, 164, 177, 179, 190, 218, 248, 255**
Sichaeus zob. Sicharbas
Sicharbas **93**
Side **63**
Simonides Ceus zob. *Indeks 2*
Sindros **73**
Skamander **86**
Skopas **110, 149**
Skopelianos Zeuxidos **41**
Smyrna (I) zob. Amazonka/Amazonki
Smyrna (II) **113**
Smyrna (III) **157**
Solinus, C. Iulius Solinus zob. *Indeks 2*
Solon **242**
Solymos **35–40, 172, 173, 256, 258**
Sparta **169**
Stefan, Stephanos Byzantios, Stephanus Byzantinus zob. *Indeks 2*
Strabon, Strabo zob. *Indeks 2*
Sylwester **61**

◆ T
Tacyt, M. Claudius Tacitus **15, 223, 224, 232, 233, 259**
Tacyt, P. Cornelius Tacitus zob. *Indeks 2*
Tajgete **169**
Talassa **140**
Tales, Thales **242**
Tantal, Tantalos **157, 176**
Tauros **63**
Teios zob. Tios
Tejas **113**
Tejrezjasz **219, 221**
Telefos **120, 185**
Telesfor **173, 178**
Telete **65**
Temenos **29, 35, 41, 42, 46, 48, 258**
Temistokles, Themistokles **241, 242**
Termessos **38**
Testor **234**
Tetyda, Tethys **57**
Teukros **86**
Tezeusz, Theseus **77, 157, 239–241, 254–256**
Thea Pisidike **105**
Tiberia Claudia Perikleia **37**
Timajos, Timaeus Tauromenita zob. *Indeks 2*
Tios, Teios **55, 56, 146**

Titianos **42, 45, 47**
Toas **27**
Tomos **28**
Tonzos **30**
Trajan, M. Ulpius Traianus **24, 26, 37, 96, 106, 110, 115, 116, 235, 236**
Trajan Decjusz, C. Messius Quintus Traianus Decius **30, 77, 86, 107, 115, 126, 174, 175, 178, 182, 183, 189, 192, 193, 199–207, 213, 217, 220–222, 225, 226, 232, 233, 236, 259, 260**
Tralleus **28**
Trebonian Gall, C. Vibius Trebonianus Gallus **73, 76, 92, 97, 98, 100, 178, 179, 182, 183, 192, 194–196, 198–201, 203–207, 209, 210, 213, 218, 225–228, 232, 233, 259, 260**
Triptolemos **154, 184, 256**
Tros **85**
Tyberiusz, Tiberius Claudius Augustus **28, 136, 157**
Tyche **10, 19, 32, 36, 41, 44, 60, 61, 65, 71, 93, 137–139, 158–163, 168–175, 178, 183, 184, 186, 190, 191, 198, 205, 208–210, 214, 220–222, 225–228, 231–233, 235, 249, 258**
Tydeus **85**
Tylos **175–177, 254**
Tyndareos **169**
Tyros **88**

◆ U

Uraniusz Antonin, Uranius Antoninus **204–208, 224, 259, 260**

◆ V

C. Voconius Aelius Stratonicus Acamantius **77**

◆ W

Walerian, P. Licinius Valerianus **16, 25–27, 32, 33, 41, 42, 45, 48, 49, 57, 65, 82, 85, 86, 90, 92, 94, 97, 100, 119, 126, 150, 153, 154, 171–175, 178, 182, 183, 190, 199–207, 209–211, 213, 214, 217, 220–233, 237, 242, 245, 248, 258–260**
Wediusz, Vedius **110**
Wenus, Venus **9**
Wergiliusz, P. Vergilius Maro zob. *Indeks 2*
Wespazjan, T. Flavius Vespasianus **202**
Westa, Vesta **215**
Wiktoria, Victoria **58, 196, 205, 206, 208–210, 213**
Woluzjan, C. Vibius Afinius Gallus Veldumnianus Volusianus **73, 92, 97, 98, 100, 102, 192, 194, 196, 198, 199–201, 203–206, 209, 210, 213**

◆ Z

Zeus **21, 30, 32, 36, 37, 39, 41, 54–56, 59, 67, 69–72, 75, 76, 85, 98, 102, 120, 140, 143, 152, 153, 157, 167, 169–172, 176, 178, 181, 182, 185, 196, 210, 254**
— Zeus-Ammon **146**
Zypojtes **67**

◆ Indeks 2

Autorzy starożytni i późnoantyczni wraz z informacją o ich dziełach

◆ A

Achilles Tatius, Leucippe et Clitophon: Achill. Tat. **90, 103**

Aelianus, Claudius Aelianus

— De natura animalium: Ael. *NA* **248**

— Varia historia: Ael. *VH* **54**

Aelius Aristides **157, 253**

— Orationes: Ael. Ar. *Or.* **156, 157, 191**

Alexander Polyhistor, fragmenta (*Fragmenta Historicorum Graecorum* 3, ed. C. Müller) Alex. Polyh. **72**

Ammianus Marcellinus, Rerum gestarum libri: Amm. Marc. **48, 54, 184, 189**

Anthologia Palatina: *Anth. Pal.* **108, 166, 189, 244, 245**

Antimachus Colophonius, fragmenta (ed. V.J. Matthews): Antim. **36**

Antoninus Liberalis, Metamorphoses: Ant. Lib. *Met.* **113**

Apollodorus

— Bibliotheca: Apoll. *Bibl.* **27, 65, 85, 98, 102, 104, 112–114, 117, 121, 124, 131, 164, 169, 172, 176, 177, 180, 187–189, 198, 219, 240, 241, 256**

— Epitome: Apoll. *Epit.* **30, 77, 85, 176, 220, 234, 256**

Apollonius Rhodius, Argonautica: Ap. Rhod. *Arg.* **27, 33, 53, 75, 98, 114, 185**

Appianus, Historia Romana: App. **94**

Aratus Solensis **243, 245, 247, 249**

— Phaenomena: Arat. *Phaen.* **75, 181**

Arctinos, *ap.* Dion. Hal. *Ant. R.* **85**

L. Flavius Arrianus Nicomedensis **165**

— Anabasis: Arr. *Anab.* **167**

— fragmenta (*Fragmenta Historicorum Graecorum* 3, ed. C. Müller): Arr. **67, 119**

Asius Samius, fragmenta (w: Tsagalis, 2017): Asius **114**

Athenaeus Naukratita, Deipnosophistae: Ath. **106, 108, 109, 181**

Sex. Aurelius Victor, Liber de Caesaribus: Aur. Vict. *Caes.* **193**

◆ C

Callimachus Cyrenaeus

— In Iovem: Callim. *Hymn.* 1 **75, 181**

— Artemis: Callim. *Hymn.* 3 **105**

Cassius Dio Cocceianus, Historia Romana: Cass. Dio **26**
Cato, M. Portius **7**
— *Origines* (ed. M. Chassignet): Cato, *Orig.* **215**
Certamen Homeri et Hesiodi: Certamen **244**
Cicero, M. Tullius Cicero
— pro Archia: Cic. *Arch.* **244**
— Philippicae: Cic. *Phil.* **215**
Clemens Romanus Rufinus, Recognitiones: Clemens Rom. *Recognit.* **36**
Conon Mythographus, Narrationes: Conon **53**
Creophylus, fragmenta (*Fragmenta Historicorum Graecorum* 4, ed. C. Müller): Creoph. **108, 109**

◆ D
Dio Chrysostom **253**
— Orationes: Dio. Chrys. *Or.* **185, 189, 214**
Diodorus Siculus, Bibliotheca: Diod. Sic. **9, 21, 59, 60, 67, 75, 77, 85, 100, 102, 104, 121, 181, 185, 198**
Diogenes Laertios, De vitis et dogmatibus clarorum philosophorum: Diog. Laert. **247, 248**
Dionysius Halicarnassensis, Antiquitates Romanae: Dion. Hal. *Ant. R.* **72, 85, 124**

◆ E
Ephorus, fragmenta (*Fragmenta Historicorum Graecorum* 1, ed. C. Müller): Eph. **105**
Epitome de Caesaribus: *E. de Caes.* **193**
Etymologicum Magnum: *Etym. Magn.* **36, 73, 106, 144**
Euphorion Chalcidensis, fragmenta (ed. B. Acosta-Hughes, Ch. Cusset): Euph. **219, 220**
Eurypides, Iphigenia Taurica: Eur. *Iph.T.* **30**
Eusebius Caesariensis
— Praeparatio evangelica: Euseb. *Praep. evang.* **90**
— Chronica (ed. R. Helm): Euseb. *Chron.* **48**
Eustathius
— Commentarii ad Dionysius Periegetes: Eustath. *in Dion. Per.* **68**
— Commentarii ad Homeri Iliadem: Eusth. *in Il.* **149**

◆ G
Aulus Gellius, Noctes Atticae: Gel. *NA* **215**

◆ H
Heraclidus Ponticus, fragmenta (*Fragmenta Historicorum Graecorum* 2, ed. C. Müller): Heraclid. Pont. **105**
Herodotus Halicarnasseus **243, 245, 246**
— Historiae: Hdt. **30, 54, 72, 90, 100, 104, 185**
Hesiodos **243**
— Theogonia: Hes. *Theog.* **124**
Historia Augusta
— Gallieni duo: *HA* Gall. **66**
— Heliogabalus: *HA* Hel. **30**
Homerus **79, 243–246, 261**
— Ilias: Hom. *Il.* **36, 59, 79, 82, 85, 87, 114, 153, 185,**
— Odyssea: Hom. *Od.* **256**
Hyginus **7**

— De astronomia: Hyg. *Poet. astr.* **48, 75, 181**
— Fabulae: Hyg. *Fab.* **27, 30, 54, 59, 77, 85, 98, 102, 104, 112–114, 121, 124, 164, 169, 172, 176, 177, 180, 181, 185, 187, 189, 198, 234, 242, 256**
Hymni Homerici: *Hymn. Hom.* **120**

◆ I

Ioannes Malalas, Chronographia: Malal. **48, 152, 189**
Iosephus Flavius, Antiquitates Iudaicae: Ios. *Ant.* **180**
Isidorus Hispalensis, Origines (Etymologiae): Isid. *Orig.* **8**
Iulius Pollux, Onomasticon: Iul. Pollux, *Onomast.* **88**
M. Iunianus Iustinus, Epitome historiarum: Iust. **93, 94, 211**

◆ L

Libanius, Orationes: Lib. *Or.* **46, 64, 66, 67, 69, 152**
Liber Suda: Suda **48**
T. Livius, Ab Urbe condita libri: Liv. **9, 215**
M. Annaeus Lucanus, Bellum civile (Pharsalia): Luc. *Phars.* **166, 189**
Lucianus, Dialogi marini: Lucian. *Dial.* **187**
T. Lucretius Carus: De rerum natura: Lucr. **181**
Lycophron, Alexandra: Lyc. *Alex.* **187, 219**

◆ M

Memnon, fragmenta (*Fragmenta Historicorum Graecorum* 3, ed. C. Müller): Memn. **65**
Menander Rhetor: Men. Rhet. **150–152**

◆ N

Nonnos Panopolitanus, Dionysiaca: Nonn. *Dion.* **57, 58, 65, 73, 75, 90, 98, 176, 189, 198**

◆ O

Oppian, Cynegetica: Opp. *Cyn.* **212**
Oracula Sibyllina (ed. M.S. Terry) **180**
Origo gentis Romanorum: *OGR* **215**
P. Ovidius Naso
— Fasti [Kalendarz poetycki]: Ov. *Fast.* (Ow. *Kal.*) **102, 215**
— Heroides: Ov. *Her.* **166**
— Metamorphoses: Ov. *Met.* **54, 85, 98, 102, 113, 114, 180, 185, 187, 239**

◆ P

Parthenios, Erotica pathemata: Part. *Erot. path.* **219**
Pausanias Periegeta **17**
— Graeciae descriptio: Paus. **30, 33, 34, 48, 54, 61, 67, 72, 77, 85, 98, 104, 105, 108, 111, 112, 114, 116, 117, 124, 153–157, 169, 176, 180–182, 189, 219, 234, 240, 255, 256**
Pherecydes Atheniensis, fragmenta (*Fragmenta Historicorum Graecorum* 1, ed. C. Müller): Pherec. **107, 114**
Philostratus, Flavius Philostratus, Imagines: Philostr. *Imag.* **125, 131, 245**
Photius, Bibliotheca: Phot. *Bibl.* **56, 65**
Pindarus, Carmina cum fragmentis (ed. C.M. Bowra): Pind. **105**

C. Plinius Caecilius Secundus, Epistulae: Plin. *Epist.* **135**
C. Plinius Secundus **7**
— Naturalis Historia: Plin. *Nat.* **52, 54, 55, 60, 65, 67, 72, 73, 88, 100, 103, 105, 111, 114, 119, 155, 166, 180, 182, 198**
Plutarchus Chaeroneus
— Vitae parallelae
— — Alexander: Plut. *Alex.* **146, 147**
— — Camillus: Plut. *Cam.* **9**
— — Romulus: Plut. *Rom.* **215**
— — Theseus: Plut. *Thes.* **239–241**
— De gloria Atheniensium: Plut. *Ath.* **108**
— Quaestiones Romanae: Plut. *Q. Rom.* **215**
Polemo Iliensis, fragmenta: (*Fragmenta Historicorum Graecorum* 3, ed. C. Müller): Polem. **149**
Pseudo-Callisthenes, Historia Alexandri Magni fabulosa: *Al. Rom.* **152**
Pseudo-Herodotus, Vita Homeri: Pseudo-Hdt. *Hom.* **157, 244**
Pseudo-Plutarchus
— De fluviis: Pseudo-Plut. *De fluv.* **176, 180**
— De Homero: Pseudo-Plut. *Hom.* **244**

◆ S

Scholia in Apollonium Rhodium vetera (rec. C. Wendel): *Scholia Ap. Rhod.* **219**
Servius Honoratus, Maurus
— in Vergilii Aeneidem commentarii: Serv. *in Aen.* **7, 8, 215**
— in Vergilii Bucolicon commentarii: Serv. *in Buc.* **59**
Simonides Ceus, fragmenta (*Fragmenta Historicorum Graecorum* 2, ed. C. Müller): Simon. **114**
Solinus, C. Iulius, Collectanea rerum memorabilium: Sol. **60, 189**
Stephanus Byzantinus, Ethnica: Steph. Byz. **29, 36, 48, 53, 55–57, 60, 61, 63, 65, 67, 71, 72, 75, 77, 93, 105, 119, 131, 157, 169, 189, 212, 219, 233**
Strabo, Geographia: Strab. **26, 36, 48, 52, 67, 72, 75, 103, 105, 107, 108, 111, 119, 148, 149, 157, 166, 180, 182, 184, 189, 219, 220, 245, 247, 248**
C. Suetonius Tranquillus, De vita Caesarum, Augustus: Suet. *Aug.* **26**

◆ T

Tacitus, P. Cornelius **13**
— Annales: Tac. *Ann.* **7, 8, 157, 247**
— Historiae: Tac. *Hist.* **100**
Thucydides, De bello Peloponnesiaco: Thuc. **23**
Timaeus Tauromenita, fragmenta (*Fragmenta Historicorum Graecorum* 1, ed. C. Müller): Timaei frg. **93**

◆ V

Varro, M. Terrentius Varro
— De lingua latina: Var. *Ling.* **215**
— *ap.* Serv. *in Aen.* **85**
P. Vergilius Maro **81**
— Aeneis: Verg. *Aen.* **85, 88, 93, 94, 215**
— Georgica: Verg. *Georg.* **57, 166**

◆ X

Xenophon

— Anabasis: Xen. *An.* **31**

— Hellenica: Xen. *Hell.* **23**

◆ Z

Zosimos, Historia nova: Zos. **37**

◆ **Indeks 3**

Autorzy i współtwórcy opracowań

◆ A

Abdy Richard **287**
Alcock Susan E. **292, 298**
Alfaro [Asins] Carmen **289**
Alfen Peter G. van **287**
Alföldi Andreas **13, 14, 86, 236, 287**
Alföldi Elisabeth **86, 287**
Aly Wolfgang **245, 287**
Amandry Michel **191, 235, 237, 287, 290, 300**
Anderson Andrew Runni **147, 288**
Anderson Graham **12, 288**
Ando Clifford **9, 288**
Appel Włodzimierz **120, 244, 288**
Arena Gaetano **233, 288**
Arnim Hans von **245, 288**
Arroyo-Quirce Héctor **37, 288**
Arslan Ermanno A. **215, 288**
Ashton Richard **309**
Asolati Michele **295**
Aulock Hans von **40, 56, 63, 68, 71, 288**
Aurenhammer Maria **110, 288**

◆ B

Babelon Ernest Charles François **288**
Babelon Jean **262, 288**
Bailey Colin **306**
Balbuza Katarzyna Małgorzata **299, 310**
Baleriaux Julie **17, 288**
Balty Jean-Ch. **212, 288**
Baroni Anselmo **293**
Bastien Pierre **122, 288**
Beck Hans **302**
Beckmann Sarah E. **121, 288**
Belayche Nicole **192, 289**
Bellinger Alfred Raymond **50, 149, 151, 289**
Benedum Jost **49, 289**
Bennett Robert **10, 289**
Bérend Denyse **300**
Bernhard Maria-Ludwika **110, 289**
Bethe Erich **219, 289**
Beutler Franziska **293**
Biagetti Claudio **23, 219, 289**
Biagi Solange **168, 289**
Bielecka Elżbieta **247, 289**

Bijovsky Gabriela **90, 289**
Birley Anthony Richard **110, 119, 181, 289**
Bland Roger **290**
Blet-Lemarquand Maryse **287**
Blok Josine H. **105, 289**
Boatwright Mary Taliaferro **23, 234, 289**
Bodzek Jarosław **299**
Böhlendorf-Arslan Beate **310**
Bonanno Daniela **157, 290**
Boni Giacomo **198, 290**
Bons Eberhard **9, 290**
Borg Barbara E. **294, 311**
Bosch Clemens Emin **67, 290**
Bourgeois Ariane **296**
Bowie Ewen L. **290**
Bransbourg Gilles **287**
Braun Egon **294**
Bricault Laurent **287, 303**
Bruggisser Philippe **198, 290**
Burnett Andrew **287, 290, 291, 296, 300, 303, 306, 311**
Burrell Barbara **145, 167, 191–193, 290**
Bursche Aleksander **223, 290, 299**
Butcher Kevin **10, 101, 192, 193, 197, 290, 291**

◆ C

Caccamo Caltabiano Maria **18, 291**
Cadoux Cecil John **157, 230, 232, 245, 291**
Caliò Luigi Maria **230, 291**
Callataÿ François de **293, 309**
Callu Jean-Pierre **136, 291**
Calomino Dario **10, 26, 238, 290, 291**
Cappelli Rosanna **291**
Carafa Paolo **7, 215, 291**
Carandini Andrea **7, 291–293, 295**
Carlsen Jesper **295**
Carradice Ian **290**
Casson Lionel **306**
Castiglioni Maria Paola **306**
Ceci Francesca **91, 166, 292**
Çevik Nevzat **61, 292**
Cherry John F. **292, 298**
Christol Michel **122, 292**
Chryssanthaki-Nagle Katerina **237, 292**
Chuvin Pierre **185, 292**
Clay Curtis L. **86, 287**
Cohen Ada **17, 292**
Cojocaru Victor **304**
Coles Amanda Io **196, 292**
Corso Antonio **149, 292**
Cox Dorothy Hannah **185, 189, 292**
Crawford Michael H. **292**
Crimi Carmelo **291**
Croisille Jean-Michel **145, 292**
Crusius Otto **245, 292**
Cusset Christophe **307**

◆ D

Daburon Claude **309, 310**
Dahmen Karsten **141, 146, 152, 168, 292, 293**
D'Alessio Maria Teresa **7, 293**
D'Ambra Eve **289**
Danielewicz Jerzy **109**
Dąbrowa Edward **196, 197, 293**
Defosse Pol **293**
Delaigue Philippe **309**
Delev Peter **292**
Delrieux Fabrice **302**
Derks Ton **289**
Devoto Claudia **230, 291**
Dietz David B. **8, 293**

Dieudonné Adrien **29, 293**
Di Segni Leah **61, 293**
Dmitriev Sviatoslav **236, 293**
Dmochowski Franciszek Ksawery **79**
Dökü F. Eray **37, 293**
Dörpfeld Wilhelm **295**
Dowden Ken **107, 293, 295, 312**
Dressel Heinrich August Edgar Felix **86, 293**
Drew-Bear Thomas **41, 43, 293**
Drogou Stella **301**
Dulière Cécile **198, 293**
Dyrlaga Przemysław **153, 293**

◆ E
Eck Werner **211, 298**
Eckhel Joseph-Hilaire **49, 151, 152, 294**
Eckstein Arthur M. **196, 294**
Eitrem Samson **111, 294**
Elsner Jaś **292, 298**
Engelmann Helmut **108, 294**
Esch Tobias **148, 294**
Evans Jane DeRose **196, 294**

◆ F
Falezza Giovanna **237, 294**
Fejfer Jane **303**
Fernoux Henri-Louis **66, 294**
Filges Axel **81, 150, 196, 294**
Filipczak Paweł **152, 294**
Fleischer Robert **110, 294**
Flinterman Jaap-Jan **12, 294**
Follet Simone **23, 294**
Foxhall Lin **308**
Franco Carlo **157, 294**
Franke Peter Robert **23, 28, 56, 161, 167, 294, 295, 301**
French David H. **303**
Friesen Steven J. **292, 300**
Fritz Kurt von **245, 295**
Fritze Hans von **82, 295**
Fulińska Agnieszka **146, 295**
Fusco Ugo **7, 295**

◆ G
Gagé Jean **145, 295**
Galoppin Thomas **290**
Galsterer-Kröll Brigitte **23, 295**
García Alonso Juan Luis **288**
Gardner Percy **17, 297**
Garstad Benjamin **189, 295**
Gatzke Andrea F. **234, 295**
Gehrke Hans-Joachim **308**
Geissen Angelo **15, 295**
Gerhardt Thomas **304**
Ghedini Francesca **86, 295**
Gossen Hans **245, 295**
Graf Fritz **234, 295**
Grandière Marcel **301**
Grau Donatien **236, 295**
Greaves Sofia **307**
Guichard Luis Arturo Romero **288**
Gundel Wilhelm **48, 295**

◆ H
Hameter Wolfgang **293**
Hammer Seweryn **8**
Hannestad Niels **145, 295**
Harl Kenneth W. **66, 153, 218, 232, 295**
Hartmann Udo **304**
Hawes Greta **34, 288, 296, 303**
Haymann Florian **153–155, 296**
Head Barclay V. **73**
Heberdey Rudolf **37, 38, 296**
Heil Matthäus **211, 298**
Heller Anna **296**

Herring Amanda **86, 105, 296**
Heuchert Volker **13, 15, 290, 296, 300, 306, 311**
Hill George Francis **149, 296**
Hirt Alfred Michael **88, 94, 296**
Hollard Dominique **258, 296**
Hostein Antony **10, 245, 290, 296**
Howgego Christopher **10, 12, 290, 296, 297, 300, 306, 311**
Hoz María-Paz de **288**
Hurter Silvia **300**

◆ I
Imhoof-Blumer Friedrich **17, 45, 62, 63, 73, 105, 117, 165, 189, 220, 297**
Iossif Panagiotis P. **293, 309**
İplikçioğlu Bülent **108, 299**
Iwaszkiewicz-Wronikowska Bożena **297**

◆ J
Jacoby Felix **245, 297**
Jastrzębowska Elżbieta **110, 297**
Jażdżewska Katarzyna **214**
Jellonek Szymon **12, 192, 193, 201, 297**
Johne Klaus-Peter **304**
Jones Christopher P. **17, 234, 298**
Jones Roccos Linda **187, 188, 298**
Joosten Jan **290**
Jost Madeleine **17, 298**
Jouanno Corinne **146, 298**

◆ K
Kamieńska Anna **113, 239**
Karwiese Stefan **105, 111, 112, 218, 298**
Karyłowski Tadeusz **88**
Katsari Constantina **10, 12, 298**
Katsonopoulou Dora **298**
Keleş Vedat **52, 292, 298**
Kemezis Adam M. **306**
Kern Otto **219, 298**
Kiełczewska Aleksandra **179, 298**
Kienast Dietmar **211, 298**
Kileci Şenkal **37, 293**
Kleiner Gerhard **298**
Klimscha Florian **308**
Klose Dietrich O.A. **157, 230, 298**
Kluczek Agata Aleksandra **9, 18, 23, 32, 105, 184, 198, 199, 203, 211, 218, 229, 230, 299**
Knaack Georg **245, 299**
Knibbe Dieter **108, 299**
Koester Helmut **310**
Kökdemir Görkem **219, 299**
Körner Christian **211, 299**
Korpanty Józef **305**
Korus Kazimierz **239, 241**
Kosiński Rafał **294**
Kosmetatou Elizabeth **35, 37, 38, 40, 52, 299**
Kotula Tadeusz **13, 300**
Koukouli-Chryssanthaki Chaido **237, 300**
Krauskopf Ingrid **220, 300**
Kremydi-Sicilianou Sophia **12, 14, 300**
Kropp Andreas J.M. **196, 300**
Krzyżanowska Aleksandra **15, 149, 300**
Kudlien Fridolf **245, 300**
Kuhn Christina T. **157, 300**
Kühnen Angela **145, 300**

◆ L
Labarre Guy **105, 300**
Lacroix Léon **79, 300**
Lalanne Sophie **290**
Lanckoroński Karol **36, 37, 300**

Larson Jennifer **65, 301**
Lasek Anna Maria **57, 65, 301**
Lauranson-Rosaz Christian **309**
Lauwers Christian **291**
Lebreton Stéphane **54, 181, 251, 255, 301**
Lenschau Thomas **108, 301**
Leppin Hartmut **288**
Leschhorn Wolfgang **21–23, 27, 28, 66, 108, 144, 145, 301**
Létoublon Françoise **294**
Levante Edoardo **154, 296**
Levi Mario Attilio **32, 301**
Levick Barbara **216, 223, 301**
Leypold Franz **49, 301**
Lightfoot C.S. **303**
Lindner Ruth **14, 76, 81, 182, 301**
Livingstone Niall **293, 295, 312**
Locatelli Lauriane **37, 300, 301**
Loraux Nicole **251, 302**
Lubeck Elisabeth **289**
Luraghi Nino **308**
Lychounas Michalis **292, 300**

◆ M

Mac Sweeney Naoise **14, 104, 105, 114, 296, 302, 305**
Madden Frederic W. **179, 302**
Madyda Władysław **191**
Magie David **15, 35, 302**
Mahoney Kyle W. **307**
Mairat Jérôme **10, 245, 287, 296, 302, 303**
Malamidou Dimitra **237, 300**
Malten Ludolf **166, 302**
Małunowiczówna Leokadia **64, 69**
Maniatis Yannis **307**
Marchand Suzanne **289**
Marcos [Alonso] Carmen **289**
Mariaud Olivier **302**
Mariotta Giuseppe **124, 302**
Martin Jean-Pierre **32, 218, 302**
Martin Katharina **150, 302**
Martin Peter-Hugo **302**
Martini Annarita **91, 292**
Mastrocinque Attilio **184, 302**
Matthews Victor J. **36, 302**
Mattingly Harold **236, 302, 303**
Mayer Maximilian **41, 303**
Mellor Ronald **232, 303**
Merkelbach Reinhold **233, 303**
Meshorer Ya'akov **32, 303**
Metcalf William E. **41, 45–47, 287, 295, 303**
Méthy Nicole **32, 303**
Minchin Elizabeth **166, 303**
Mircović Miroslava **307**
Mitchell Stephen **10, 12, 23, 37, 223, 234, 298, 303**
Mittag Peter Franz **287**
Mojsik Tomasz **9, 303**
Molin Michel **301**
Moltesen Mette **303**
Mondini Umberto **292**
Moreno Paolo **168, 295, 303**
Mortensen Eva **22, 303**
Mosch Hans Christoph von **187, 241, 304**
Müller Christel **296**
Mushmov Nikola A. (Мушмов Никола А.) **119, 304**
Myzgin Kirill **223, 290**

◆ N

Nawotka Krzysztof **14, 104, 147, 165, 167, 171, 304**
Niemirska-Pliszczyńska Janina **34, 104, 156, 182**

Nollé Johannes **14, 15, 30, 61, 63, 67, 69, 71, 87, 111, 119, 148, 152, 165, 166, 182, 187, 304, 305**
Nollé Margret Karola **161, 295, 303**

◆ O
Ogden Daniel **27, 129, 133, 152, 187, 305**
Oliver James H. **219, 305**
Olshausen Eckart **302**
Olszewski Marek Tycjan **212, 305**
Ostrowski Janusz A. **23, 305**
Otero [Morán] Paloma **289**
Otto Walter F. **59, 305**

◆ P
Papazoglou Fanoula **144, 305**
Parandowski Jan **52, 306**
Pasmans Patrick **184, 306**
Passoni Dell'Acqua Anna **9, 290**
Pause-Dreyer Ursula **13, 14, 79, 81, 82, 84, 85, 306**
Pera Rossella **105, 106, 161, 303, 306**
Peter Ulrike **287, 301, 310, 312**
Phillips Kyle M., Jr. **187, 306**
Piccirillo Michele **308**
Pick Bernhard **120, 306**
Piguet Émilie **300, 301**
Pirenne-Delforge Vinciane **298**
Poblome Jeroen **309**
Podestà Simone **300, 301**
Poletti Beatrice **306**
Polito Marina **23, 306**
Pont Anne-Valérie **22, 23, 214, 306**
Poole Reginald Stuart **306**
Popowski Remigiusz **12, 125, 306**
Pownall Frances **306**
Prehn Bruno **22, 306**
Pretzler Maria **34, 306**
Price Martin Jessop **52, 111, 165, 187, 196, 238, 306**
Price Simon **8, 13, 73, 170, 306**
Prinz Friedrich **11, 306**
Prioux Evelyne **307**
Próchniak Daniel **297**

◆ Q
Quatember Ursula **110, 306**
Quet Marie-Henriette **289**

◆ R
Radet Georges **77, 106, 108, 307**
Radke Gerhard **219, 307**
Raggi Andrea **293**
Rathje Annette **303**
Rathmayr Elisabeth **108, 110, 111, 307**
Ratti Stéphane **290**
Rehm Albert **245, 307**
Reinach Théodore **179, 262, 307**
Richer Hamidou **307**
Ricl Marijana **148, 307**
Ripollès Pere Pau **290**
Rizos Efthymios **192, 307**
Robert Louis **12, 43, 57, 72, 73, 75–77, 152, 176, 182, 307**
Robert Renaud **220, 307**
Romano Irene Bald **61, 307**
Rostropowicz Joanna **247, 308**
Rościcki Stanisław **308**
Roux Michel **77, 308**
Roymans Nico **289**
Ruge Walther **55, 68, 308**
Rykaczewski Erazm **244**

◆ S
Saad Houman **212, 305**
Şahin Sencer **233, 303**

Salamon Maciej **223, 308**
Salmeri Giovanni **293**
Sancaktar Hacer **71, 310**
Sandberg Lior **192, 308**
Sartre Maurice **13, 233, 261, 308**
Sauer Vera **302**
Savio Adriano **10, 308**
Scheer Tanja Suzanne **13, 14, 308**
Schmid Benno **11, 308**
Schmidt-Dick Franziska **210, 308**
Schneider Helmuth **101, 308**
Schönert Edith zob. Schönert-Geiss Edith
Schönert-Geiss Edith **30, 133, 308**
Schowalter Daniel N. **292, 300**
Schuler Christof **304**
Schultz Sabine **219, 241, 308**
Schwarzer Holger **294**
Schwertheim Elmar **303, 304, 311**
Segenni Simonetta **288**
Sekunda Nicholas Victor **63, 309**
Seyrig Henri **144, 309**
Siekierka Przemysław **22, 234, 309**
Six Jan Pieter **61, 309**
Spijkerman Augustus **193, 309**
Spoerri Butcher Marguerite **309**
Staszewski Jacek **300**
Stauber Josef **233, 303**
Stebnicka Krystyna **12, 22, 157, 234, 309**
Stevens Saskia **196, 309**
Stolba Vladimir F. **310**
Stoll Richard **46, 122, 124, 309**
Stoyas Yannis **155, 165, 309**
Stroobants Fran **167, 291, 309**
Strubbe J.H.M. **77, 108, 152, 154, 309**
Struffolino Stefano **10, 308**
Sutherland Carol Humphrey Vivian **302, 303**
Suspène Arnaud **296**
Sydenham Edward Allan **302, 303**
Szaivert Wolfgang **309, 310**
Szumańska-Grossowa Hanna **223, 311**

◆ T
Talbert Richard J.A. **34, 45, 71, 100, 176, 180, 310**
Talloen Peter **37, 169, 310**
Tambakopoulos Dimitris **307**
Tek Ahmet Tolga **71, 310**
Tekin Oğuz **305**
Temporini Hildegard **305**
Thonemann Peter **29, 45, 310**
Thür Hilke **110, 111, 310**
Toepffer Johannes **108, 114, 310**
Topalilov Ivo **14, 30, 310**
Touratsoglou Ioannis (Giannēs) **174, 310**
Trell Bluma L. **52, 111, 165, 196, 238, 306**
Tsagalis Christos C. **114, 310**
Tsetskhladze Gocha R. **55, 311**
Turcan Robert **34, 157, 311**
Türk Gustav **36, 37, 311**

◆ V
Vermeule Cornelius Clarkson **145, 311**
Veymiers Richard **293, 309**
Villemur Patrick **191, 287**
Voegtli Hans **13, 14, 79, 81, 121, 311**

◆ W
Waddington William Henry **67, 311**
Walker Henry J. **157, 311**
Wallace-Hadrill Andrew **307**
Waser Otto **105, 106, 311**

Webb Percy H. **311**
Weiss Peter **10**, **12**, **17**, **49**, **67**, **68**, **105**, **150**, **191**, **234**, **311**
Wellmann Eduard **245**, **311**
Werz Ulrich **87**, **311**
Wesołowska Elżbieta **215**
Wiegand Theodor **57**, **311**
Wiegartz Hans **311**
Williamson George **10**, **12**, **311**
Wolicki Aleksander **22**, **234**, **309**
Woodford Susan **255**, **312**
Wróbel Małgorzata **21**
Wüst Ernst **55**, **312**

◆ Y
Yıldırım Nazlı **86**, **312**
Yıldırım Şahin **55**, **311**
Yourcenar Marguerite **223**, **312**

◆ Z
Zahrnt Michael **165**, **312**
Zapolska Anna **299**
Ziegler Ruprecht **23**, **144**, **312**
Ziołecki Roman **135**

◆ Ż
Żybert-Pruchnicka Emilia **33**

◆ **Indeks 4**

Nazwy geograficzne (miasta i mennice)*

◆ A

Abdera **131**

Abritus **16, 191**

Abukir **86**

Abydos **14, 136, 141–143, 164–167, 260**

Adramyteum **57, 224**

Aegae zob. Aigai

Aegeae zob. Aigeai

Aelia Capitolina **32, 192, 199, 202, 216, 217**

Afrodyzjas zob. Aphrodisias

Aigai **86, 192**

Aigeai **141–143, 152–155, 186**

Aigion **153**

Aizanoi **87, 224**

Akalissos **71, 136, 137**

Akcjum **26**

Akkilaion **136**

Akmoneia **72–75, 77, 182, 224, 260**

Akmonia zob. Akmoneia

Akrasos **136**

Alabanda **14, 224**

Alba Longa **81**

Aleksandria

— (Egipt) **129, 131, 133, 177, 200, 203, 206, 208, 223, 261**

— (Troada) **112, 141–143, 148–151, 158, 163, 199, 200, 202, 223, 260, 261**

Alia **136**

Amaseia **28, 84, 101, 102**

Amastris **206, 208, 241, 243–245, 260**

Amblada **192**

Amfipolis zob. Amphipolis

Amisos **86, 133**

Amphipolis **23**

Anaia **86**

Anchialos **122, 129, 136, 138, 140, 219, 260**

Andeda **122, 192**

Anemurium **186, 192**

Anineta **192**

Ankyra **86**

— (Galacja) **159, 163, 200, 203, 261**

— (Frygia) **54, 87, 192**

* *Indeks 4* nie obejmuje nazw miejscowych wymienionych w *Aneksie*: *Mennice prowincjonalne pracujące w latach 235–276* (s. 263–285).

Antandros **14**
Antifellos zob. Antiphellos
Antigonea zob. Nicaea
Antigonea zob. Aleksandria (Troada)
Antiochia
— ad Maeandrum **24, 25, 29, 84, 87, 253**
— ad Orontem **64, 68, 69, 151, 210–212**
— (Pizydia) **15, 200, 202, 203, 206–208, 216, 217, 223**
Antiphellos **136, 137**
Apameia
— (Bitynia) **80–82, 86, 199, 200, 202, 216, 217**
— (Frygia) **177–182, 253**
— (Syria) **212**
Aperlae **136, 137**
Aphrodisias **113**
Apollonia
— ad Rhyndacum **224**
— Mordiaon **28, 144, 224, 243, 244, 260**
— Salbake **224**
Apollonoshieron **192**
Appia **192**
Arados **136**
Argos
— (Etolia) **219**
— (Peloponez) **27, 28, 185, 186, 189, 234, 244**
Ariassos **40**
Arisbe **165**
Arneai **136, 137**
Arykanda **70, 71, 136, 137, 260**
Askalon **136**
Aspendos **87, 126, 206, 207, 209**
Astakos zob. Nikomedia
Ateny **107, 206, 224, 234, 238–242, 244, 260**
Attaleia **87**
Augusta Traiana **101, 102, 119, 224**

◆ B
Barata **192**
Bargasa **224**
Bargylia **136**
Baris **192**
Beroia **141–145, 148, 192, 260**
Berytus **57–59, 81, 260**
Bizancjum **55, 65, 67, 72, 101, 102, 119**
Bizya **28, 129, 192, 219**
Blaundos **122, 131, 192, 206, 207**
Bostra **192**
Briula **192**
Bruzos **136**
Byblos **55, 90**

◆ C
Caesarea
— Germanica **28, 84**
— Maritima **192, 206, 209, 216, 217**
— Paneas **28**
— (Kapadocja) **136**
Cassandrea **60, 192**
Cezarea zob. Caesarea
Chalkis **220**
Cheronea **108**
Chios **192, 244**
Choma **71, 136, 137**
Chryse **149**
Coela **80, 81, 200, 203, 224**
Colophon **243–246, 261**
Cos **192, 243, 246, 247, 249, 261**
Cremna **15, 200, 202, 206, 207, 215–217, 223, 261**

◆ D
Daldis **186–188**
Damascus **186, 192, 197, 198, 200, 203, 216, 217, 261**
Damaszek zob. Damascus
Dardanos **85, 86**
Delfy **98, 180, 234**
Deultum **14, 122, 186–188, 192, 199, 200, 202, 216, 217**
Didyma **57**
Diocaesarea **192**
Diocezarea zob. Diocaesarea
Dionysopolis **136**
Dioshieron **136**
Dium **224**
Dokimeion **136, 182**
Dorylaion **46, 76, 77, 192, 260**

◆ E
Edessa
— (Macedonia) **206, 208, 224**
— (Mezopotamia) **192**
Efez **86, 105–112, 119, 141–143, 157, 200, 203, 218, 230, 243, 245, 247, 258, 261**
Elaia **28, 192**
Elaius **165**
Emesa **206–208**
Eresos **192**
Erythrai **28**
Etenna **61–63**
Eukarpia **192**
Eumeneia **224**

◆ F
Faselis zob. Phaselis
Fellos zob. Phellos
Filadelfia zob. Philadelphia
Filippi zob. Philippi
Filippopolis zob. Philippopolis
Filomelion zob. Philomelium
Fokaja zob. Phocaea

◆ G
Gadara **136**
Gadeira, Augusta Gaditana **34**
Gagai, Gagae **136, 137**
Gaza **136**
Gerasa **28, 144**
Germe **46, 122, 129, 192**

◆ H
Hadrianeia **192**
Hadrianopolis
— (Frygia) **192**
— (Tracja) **14, 24, 25, 29–31, 33, 85, 120, 122, 125, 128, 131, 132, 136, 139, 140, 253, 260**
Hadrianotherai **192**
Halikarnas **136, 243, 245, 246, 261**
Harpasa **136**
Heliopolis **192, 216, 217**
Heraklea Pontyjska zob. Herakleia
Herakleia **24, 25, 29, 31–33, 121, 122, 124–126, 129–131, 206, 207, 210, 253**
Hermokapelia **192**
Hierapolis
— (Frygia) **23, 200, 261**
— (Syria) **192**
Hydisos **136, 177**
Hydrela **136**
Hyllarima **136**
Hyperesia zob. Aigion
Hypios zob. Prusias ad Hypium
Hyrgaleis **136**
Hyrkanis **192**

◆ I
Iasos **28, 136**
Iconium **186–188, 200, 202, 203, 206, 207, 216, 217, 261**
Ikonium zob. Iconium
Ilion zob. Ilium
Ilistra **192**
Ilium **77, 79–87, 117, 164, 165, 200, 203, 260, 261**
Ionopolis Abonoteichos **192**
Ios **244**
Isinda **63**
Istros **136**
Iuliopolis **87**

◆ K
Kadi **122, 224**
Kallatis **24, 25, 29, 30, 128, 129, 192, 253**
Kandyba **136, 137**
Kapitolias **144**
Karallia **122**
Karrhae **136**
Kartagina **88, 94, 104**
Kassandreia zob. Cassandrea
Kelajnaj zob. Apameia (Frygia)
Kelenderis **192**
Keos **114**
Kibotos zob. Apameia (Frygia)
Kibyra **86, 105, 224**
Kidyessos **186, 192**
Kieros zob. Prusias ad Hypium
Kios **28**
Klaudia Leukas **136**
Klaudioseleukia **15, 87, 223, 224**
Klazomenai **27, 28**
koinon
— (Bitynia) **28**
— (Kreta) **101, 102**
— (Macedonia) **122, 141–148, 192**
— „trzynastu miast” **121**
Kolbasa **192**
Kolofon zob. Colophon
Kolossai **192**
Kolybrassos **87, 123**
Komama **192**
Konana **224**
Koropissos **186**
Korydalla **136**
Korynt **27, 177, 239, 242**
Kos zob. Cos
Kotiaion **85, 123**
Kremna zob. Cremna
Kreteia-Flaviopolis **101, 102**
Kyaneai **136**
Kyme **86, 105, 244, 245**
Kyrrhos **192**
Kyzikos **14, 28, 53–55, 87, 106, 159, 163, 206, 207, 223**

◆ L
Laerte **37**
Lampsakos **121**
Laodikeia zob. Laodicea
Laodicea
— ad Lycum **150, 192, 206, 208**
— ad Mare **192, 206, 208**
Laranda **68, 192**
Latoreia **86**
Lavinium **81**
Limyra **72, 136, 137**
Lindos **242**
Liria **121**
Lyrbe **87**
Lysias **136**

◆ M

Magarsos **219**
Magnesia
— ad Maeandrum **87, 112, 182, 219, 224, 241**
— ad Sipylum **28, 86, 176**
— (Tesalia) **117, 118**
Magnezja zob. Magnesia
Maionia **121, 192**
Mallos zob. Mallus
Mallus **10, 200, 202, 219–222, 260**
Marcianopolis **123, 127, 192, 206, 207**
Maroneia **192**
Mastaura **56, 57**
Mesambria **14, 192**
Metropolis
— (Frygia) **77, 192, 206, 207, 209**
— (Jonia) **214**
Midaeum **24, 25, 28, 54, 192, 260**
Midaion zob. Midaeum
Midea **124**
Milet **23, 55, 104, 108, 117, 171, 172, 242, 260**
Miletopolis **28, 29, 117, 118, 192, 219, 260**
Mitylena **86, 242, 243, 248, 261**
Mopsos **123, 126**
Mostene **86, 224**
Mykeny **124, 189**
Mylasa **80, 87**
Myra **136, 137**
Myrina **86, 136**
Myrlea zob. Apameia (Bitynia)

◆ N

Nakoleia **56, 136**
Naukratis **108**
Neapolis
— ad Harpasum **28, 192**
— (Samaria) **192, 194–197, 200, 203, 206, 209, 213, 215–217, 261**
Nemea **27**
Neocezarea zob. Neocaesarea
Neocaesarea **206, 208**
Nicea zob. Nicaea
Nicaea **24, 25, 28, 29, 65, 81, 87, 123, 124, 133, 140, 206, 208, 243, 244, 246, 248, 261**
Nicopolis
— ad Istrum **119, 136**
— Seleucidis **192**
— (Epir) **24–28, 87, 237, 238**
Nikaia zob. Nicaea
Nikomedia **66–68, 87, 159, 163, 206, 208, 260**
Nikopolis zob. Nicopolis
Ninika Klaudiopolis **136, 199, 200, 202, 203, 216, 217**
Nisibis **192**
Nysa **60, 87**
Nysa-Scytopolis zob. Nysa-Scythopolis
Nysa-Scythopolis **60–62, 136, 170, 171**

◆ O

Odessos **136, 219**
Okokleia **136**
Olbasa **192**
Olbia zob. Nicaea
Olympos **87, 136, 137**
Orchomenos **234**
Orthosia **136**

◆ P

Paltos **192**
Panopolis **65, 189**

Parion zob. Parium
Parium **24, 25, 29, 32, 33, 48–52, 80, 81, 112, 200, 202, 203, 216, 217, 229, 230, 232, 253, 260**
Patara **124, 136, 137, 177**
Pednelissos **224**
Pella (Macedonia) **192**
Pella zob. Apameia (Syria)
Peltai **192**
Pergamon **28, 140, 213, 230, 257**
Perge **15, 87, 223, 232, 233, 234, 260**
Perperene **192**
Perseis **189**
Perynt **28, 30, 122, 125, 127, 129–134, 140, 159, 163, 224**
Pessinus **54**
Pessynunt zob. Pessinus
Petra **46**
Phaselis **136**
Phellos **136, 137**
Philadelphia
— (Cylicja) **136**
— (Lidia) **30, 159, 162, 163, 192, 206, 207**
Philippi **206, 207, 209, 224, 234–238, 260**
Philippopolis **192, 193, 194, 206, 207, 209, 210**
Philomelium **192**
Phocaea **192, 239**
Pitane **86**
Podalia **136, 137**
Poimanenon **192**
Pompeiopolis **192, 243, 247, 249, 261**
Priene **86, 108, 242**
Prostanna **15, 122, 126, 223**
„Provincia Dacia" **281**
Prusa ad Olympum **28, 119**
Prusias ad Hypium **28, 56, 124, 130**
Prymnessos **28, 54, 55, 206–208, 224**
Ptolemais **100, 213, 216, 217**
Pylos **244**

◆ R
Rafia zob. Raphia
Raphia **192**
Resaina **192, 216, 217**
Rhodiapolis **136, 137**
Roma **7, 9, 32, 81, 121, 157, 198, 204, 210, 211, 215, 247, 261**
Rzym zob. Roma

◆ S
Sagalassos **37, 87, 101, 102, 123, 126, 131, 141–143, 167–169, 223, 225, 226, 260**
Saitta **129**
Salamina **242, 244**
Samos **80, 85, 86, 114, 116–118, 186, 193, 219, 243, 245, 248, 261**
Samosata zob. Samosaty
Samosaty **192**
Sardes **121, 175–177, 253**
Sebaste **85, 136**
Sebastopolis **123, 126, 128, 224**
Seleukia ad Calycadnum **101, 102, 182, 218**
Selge **15, 63, 87, 223**
Selinus-Traianopolis **192**
Serdica **123, 224**
Serdika zob. Serdica
Serifos **185, 188, 189**
Sestos **165, 166, 224**
Sibidunda **192**
Side **63, 87, 182, 213, 223**
Sifnos zob. Siphnos
Sigeion **165**
Sillyon **15, 223**

Singara **136**
Siphnos **136, 192**
Skepsis **136**
Smyrna **86, 141–143, 155–163, 176, 206, 208, 230–232, 244, 245, 260**
Soloi **86, 247**
Sparta **169, 224, 242**
Stektorium **72, 192**
Stratonikeia Hadrianopolis **28**
Sydon **47, 96, 97, 101, 103, 104**
Syedra **87, 123**
Sykion **23, 153**
Synaus **192**
Synnada **77, 182, 224**
Synopa **86**
Szahba zob. Filippopolis

◆ T
Tabala **136**
Tajnaron **129**
Tars **28, 80, 84, 123–125, 129, 133, 182–186, 189, 190, 191, 206, 207, 221, 247, 258**
Tauromenion **93**
Teby **27, 98, 99, 104, 154, 164**
Temenothyrai **24, 25, 28, 29, 33, 34, 41–47, 87, 123, 126, 133, 206, 207, 209, 260**
Temnos **192, 243, 244, 261**
Teos **27, 28, 243, 246, 248, 249, 261**
Termessos Maior **35, 37–39, 172, 173, 224**
Tessalonika **173, 174, 175, 192, 198**
Themisonion **192, 255**
Tiberiopolis **136**
Tieion zob. Tion
Tion **28, 55, 56, 140, 206, 207**
Tios zob. Tion
Tiryns **124**
Tityassos **192**
Tium zob. Tion
Tlos **136, 137**
Tomis **28, 192, 219**
Traianopolis **136**
Tralles **28, 84, 157, 160, 162, 163, 200, 203, 261**
Trapezos **192**
Trapezunt zob. Trapezos
Trebenna **136, 137**
Tripolis **206, 208**
Troezen **129, 239, 240, 241**
Troja zob. Ilium
Trojzena zob. Troezen
Tyateira **86, 158–163, 177**
Tyr **10, 80, 85, 88–91, 93–104, 154, 164, 200, 202, 203, 206, 207, 209, 210, 213, 227, 228, 254, 260, 261**

◆ V
Verbe **192**

◆ Z
Zeugma **192**

Wykaz ilustracji, tabel i wykresów

Ilustracje

Il. 1. Æ, Argos, 161–169, *RPC* 4.1, 5258 temp.; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=141895 ◆ **28**

Il. 2. Æ, Hadrianopolis, 238–244, *RPC* 7.2, 666; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Lot.aspx?LOT_ID=85327&BACK_URL=%2fLots.aspx%3fIS_ADVANCED%3d1%26ITEM_IS_SOLD%3d1%26ITEM_DESC%3dorestes%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_1%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_2%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_3%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_4%3d1%26TABS_TYPE%3d2%26CONTAINER_NAME%3d%26CONTAINER_TYPE_ID%3d2%26VIEW_TYPE%3d0%26MAX_COUNT%3d10000%26PAGE%3d1 ◆ **31**

Il. 3. Æ, Heraklea Pontyjska, 238–244, *RPC* 7.2, 2093; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=393439 ◆ **31**

Il. 4. Æ, Termessos Maior, III w., *RPC* 10, ID 63639; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=151061 ◆ **39**

Il. 5. Æ, Termessos Maior, III w., *RPC* 10, ID 73155; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=207079 ◆ **39**

Il. 6. Æ, Termessos Maior, III w., *RPC* 10, ID 73156; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=250861 ◆ **39**

Il. 7. Æ, Ariassos, 253–260, *RPC* 10, ID 63376; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=94249 ◆ **40**

Il. 8. Æ, Temenothyrai, 244–249, *RPC* 8, ID 20265; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=208644 ◆ **43**

Il. 9. Æ, Temenothyrai, 244–249, *RPC* 8, ID 20270; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=192509 ◆ **44**

Il. 10. Æ, Temenothyrai, 244–249, *RPC* 8, ID 20266; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=107057 ◆ **45**

Il. 11. Æ, Temenothyrai, 253–260, *RPC* 10, ID 63299; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Lots.aspx?IS_ADVANCED=1&ITEM_IS_SOLD=1&ITEM_INVENTORY_NUMBER=&CONTAINER_NAME=&ITEM_LOT_NUMBER=&ITEM_DESC=temenothyrae+salonina&SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_1=1&SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_3=1&SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_2=1&SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_4=1&VIEW_TYPE=0 ◆ **45**

Il. 12. Æ, Temenothyrai, 253–260, *RPC* 10, ID 63296; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=97147 ◆ **47**

Il. 13. Æ, Parium, 253–260, *RPC* 10, ID 72749; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=231398 ◆ **50**

Il. 14. Æ, Parium, 217–218, *RPC* 5.2, ID 86678; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=326784 ◆ **51**

Il. 15. Æ, Parium, 260–268, *RPC* 10, ID 62078; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=147286 ◆ **51**

Il. 16. Æ, Parium, 260–268, *RPC* 10, ID 86680; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=299142 ◆ **51**

Il. 17. Æ, Kyzikos, ok. 180–186, *RPC* 4.2, 563; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=240179 ◆ **54**

Il. 18. Æ, Kyzikos, 260–268; *RPC* 10, ID 74181; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=243429 ◆ **55**

Il. 19. Æ, Prymnessos, 260–268; *RPC* 10, ID 63257; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=283548 ◆ **55**

Il. 20. Æ, Berytus, 218–222, *BMC* Phoenicia, 190–191; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=248221 ◆ **58**

Il. 21. Æ, Berytus, 234–244, *RPC* 7.2, 3558; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=118519 ◆ **59**

Il. 22. Æ, Berytus, 234–244, *RPC* 7.2, 3548; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=27040 ◆ **59**

Il. 23. Æ, Nysa-Scytopolis, 240/241 r., *RPC* 7.2, 3609; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=270391 ◆ **62**

Il. 24. Æ, Etenna, 251–253, *RPC* 9, 1015; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=214851 ◆ **62**

Il. 25. Æ, Nikomedia, 222–235, Classical Numismatic Group, Electronic Auction 365, Lot 271; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=302295 ◆ **68**

Il. 26. Æ, Arykanda, 238–244, *RPC* 7.2, 2281A; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Lot.aspx?LOT_ID=92398&BACK_URL=%2fLots.aspx%3fIS_ADVANCED%3d1%26ITEM_IS_SOLD%3d1%26ITEM_DESC%3darycanda%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_1%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_2%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_3%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_4%3d1%26TABS_TYPE%3d2%26CONTAINER_TYPE_ID%3d2%26VIEW_TYPE%3d0%26MAX_COUNT%3d10000%26PAGE_NUM%3d20%26PAGE%3d1 ◆ **70**

Il. 27. Æ, Akmonia, 251–253, *RPC* 9, 846; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=140336 ◆ **74**

Il. 28. Æ, Akmonia, 251–253, *RPC* 9, 844; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Lot.aspx?LOT_ID=74552&BACK_URL=%2fLots.aspx%3fIS_ADVANCED%3d1%26ITEM_IS_SOLD%3d1%26ITEM_DESC%3dacmon%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_1%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_2%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_3%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_4%3d1%26TABS_TYPE%3d2%26CONTAINER_TYPE_ID%3d2%26VIEW_TYPE%3d0%26MAX_COUNT%3d10000%26PAGE%3d1 ◆ **74**

Il. 29. Æ, Akmonia, 251–253, *RPC* 9, 843; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=184310 ◆ **75**

Il. 30. Æ, Dorylaion, 238–244, *RPC* 7.1, 754; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Lot.aspx?LOT_ID=74553&BACK_URL=%2fLots.aspx%3fIS_ADVANCED%3d1%26ITEM_IS_SOLD%3d1%26ITEM_INVENTORY_NUMBER%3d%26CONTAINER_NAME%3d%26ITEM_LOT_NUMBER%3d%26ITEM_DESC%3dfounder%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_1%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_3%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_2%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_4%3d1%26VIEW_TYPE%3d0%26PAGE_NUM%3d20%26PAGE%3d2 ◆ **76**

Il. 31. Æ, Apameia, 253–260, *RPC* 10, ID 84212; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=177218Il ◆ **82**

Il. 32. Æ, Ilium, 253–260, *RPC* 10, ID 64000; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=379847 ◆ **83**

Il. 33. Æ, Ilium, 253–260, *RPC* 10, ID 63998; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=293679Il ◆ **83**

Il. 34. Æ, Tars, 235–238, *RPC* 6, 7109 temp.; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=16453 ◆ **84**

Il. 35. Æ, Tyr, 253–260, *RPC* 10, ID 62962; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=309981 ◆ **89**

Il. 36. Æ, Tyr, 238–244, *RPC* 7.2, 3582; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=312304 • **89**

Il. 37. Æ Tyr, 253–260, *RPC* 10, ID 63011; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=228178 • **89**

Il. 38. Æ, Tyr, 238–244, *RPC* 7.2, 3568; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=227581 • **95**

Il. 39. Æ, Tyr, 253–260, *RPC* 10, ID 71901; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=383949 • **95**

Il. 40. Æ, Tyr, 253–260, *RPC* 10, ID 62963; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=360604 • **95**

Il. 41. Æ, Tyr, 253–260, *RPC* 10, ID 63029; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=362686 • **99**

Il. 42. Æ, Tyr, 253–260, *RPC* 110, ID 72013; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=360603 • **99**

Il. 43. Æ, Tyr, 253–260, *RPC* 10, ID 62994; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=360605 • **100**

Il. 44. Æ, Sydon, 55/56 r., *RPC* 1, 4616; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=171229 • **103**

Il. 45. Æ, Tyr, 251–253, *RPC* 9, 1996A; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=383947 • **103**

Il. 46. Æ, Efez, 253–260, *SNG* Cop. 512; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=135833 • **110**

Il. 47. Æ, Samos, 241–244, *RPC* 7.1, 591.4; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Lot.aspx?LOT_ID=47602&BACK_URL=%2fLots.aspx%3fIS_ADVANCED%3d1%26ITEM_IS_SOLD%3d1%26ITEM_INVENTORY_NUMBER%3d%26CONTAINER_NAME%3d%26ITEM_LOT_NUMBER%3d%26ITEM_DESC%3dankaios%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_1%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_3%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_2%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_4%3d1%26VIEW_TYPE%3d0 • **117**

Il. 48. Æ, Samos, 249–251, *RPC* 9, 673; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Lot.aspx?LOT_ID=74550&BACK_URL=%2fLots.aspx%3fIS_ADVANCED%3d1%26ITEM_IS_SOLD%3d1%26ITEM_DESC%3dsamos%2bboar%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_1%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_2%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_3%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_4%3d1%26TABS_TYPE%3d2%26CONTAINER_TYPE_ID%3d2%26VIEW_TYPE%3d0%26MAX_COUNT%3d10000%26PAGE_NUM%3d20%26PAGE%3d1 • **118**

Il. 49. Æ, Magnezja, 238–244, *RPC* 7.2, 56; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=199052 ◆ **118**

Il. 50. Æ, Miletopolis, 117–138, *RPC* 3, 1645; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Lot.aspx?LOT_ID=74543&BACK_URL=%2fLots.aspx%3fIS_ADVANCED%3d1%26ITEM_IS_SOLD%3d1%26ITEM_DESC%3dmiletopolis%2bhadrian%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_1%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_2%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_3%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_4%3d1%26TABS_TYPE%3d2%26CONTAINER_NAME%3d%26CONTAINER_TYPE_ID%3d2%26VIEW_TYPE%3d0%26MAX_COUNT%3d10000%26PAGE%3d1 ◆ **118**

Il. 51. Æ, Tars, 244–249, *RPC* 8, ID 3267; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=235164 ◆ **125**

Il. 52. Æ, Perynt, 193–211, *M.Per.*, 521.2; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=324637 ◆ **127**

Il. 53. Æ, Marcianopolis, 244–247, *RPC* 8, ID 27890; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=227531 ◆ **127**

Il. 54. Æ, Hadrianopolis, 238–244, *RPC* 7.2, 714; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=220502 ◆ **128**

Il. 55. Æ, Sebastopolis, 263/264 r., *RPC* 10, ID 63695; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=108667 ◆ **128**

Il. 56. Æ, Kallatis, 244–249, *RPC* 8, ID 27621; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=61527 ◆ **128**

Il. 57. Æ, Anchialos, 238–244, *RPC* 7.2, 1103; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=114858 ◆ **129**

Il. 58. Æ, Heraklea Pontyjska, 238–244, *RPC* 7.2, 2087; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=16416 ◆ **130**

Il. 59. Æ, Perynt, 260–268, *RPC* 10, ID 63882; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=311069 ◆ **130**

Il. 60. Æ, Hadrianopolis, 238–244, *RPC* 7.2, 786; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=265246 ◆ **132**

Il. 61. Æ, Perynt, 260–268, *RPC* 10, ID 67886; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=379818 ◆ **132**

Il. 62. Æ, Perynt, 238–244, *RPC* 7.2, 568; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=324638 ◆ **132**

Il. 63. Æ, Perynt, 260–268, *RPC* 10, ID 63887; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=275679 ◆ **134**

Il. 64. Æ, *koinon* Macedończyków, 238–244, *RPC* 7.2, 238; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=354820 ◆ **146**

Il. 65. Æ, *koinon* Macedończyków, 238–244, *RPC* 7.2, 219; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=189727 • **147**

Il. 66. Æ, Aleksandria *Troas*, 251–253, *RPC* 9, 413; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=16420 • **150**

Il. 67. Æ, Aleksandria *Troas*, 253–260; *RPC* 10, ID 63962; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=233442 • **151**

Il. 68. Æ, Aigeai 217–218; *RPC* 5.3, ID 85476; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=225907 • **153**

Il. 69. Æ, Smyrna, ok. 147–161; *RPC* 4.2, 239 temp.; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=68919 • **156**

Il. 70. Æ, Smyrna, 238–244, *RPC* 7.1, 332; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=149106 • **162**

Il. 71. Æ, Smyrna, 238–244, *RPC* 7.1, 334; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=101323 • **162**

Il. 72. Æ, Smyrna, 238–244, *RPC* 7.1, 321; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=31135 • **162**

Il. 73. Æ, Tyateira, 238–244, *RPC* 7.1, 192.2; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=219694 • **163**

Il. 74. Æ, Abydos, 193–211, *RPC* 5.2, ID 141; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=16419 • **166**

Il. 75. Æ, Abydos, 193–211, *RPC* 5.2, ID 1089; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=97074 • **167**

Il. 76. Æ, Sagalassos, 244–249, *RPC* 8, ID 29886; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=65621 • **168**

Il. 77. Æ, Sagalassos, 268–270, *RPC* 10, ID 84076; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Lot.aspx?LOT_ID=62571&BACK_URL=%2fLots.aspx%3fIS_ADVANCED%3d1%26ITEM_IS_SOLD%3d1%26ITEM_DESC%3dfounder%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_1%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_2%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_3%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_4%3d1%26TABS_TYPE%3d3%26CONTAINER_NAME%3d%26CONTAINER_TYPE_ID%3d3%26VIEW_TYPE%3d0%26MAX_COUNT%3d10000%26PAGE_NUM%3d20%26PAGE%3d2 • **168**

Il. 78. Æ, Sagalassos, 268–270, *RPC* 10, ID 88482; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=72005 • **169**

Il. 79. Æ, Apameia, 253–260, *RPC* 10, ID 63112; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=379886 • **179**

Il. 80. Æ, Apameia, 244–249, *RPC* 8, ID 20588; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=316072 • **179**

Il. 81. Æ, Apameia, 253–260, *RPC* 10, ID 63110; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=379885 ◆ **181**

Il. 82. AR Didr (?), Tars, 217–218; *RPC* 5.3, ID 77554; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=371687 ◆ **185**

Il. 83. Æ, Ikonium, 253–260; *RPC* 10, ID 61465; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=155717 ◆ **188**

Il. 84. Æ, Deultum, 238–239; *RPC* 7.2, 810; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=111794 ◆ **188**

Il. 85. Æ, Daldis, 238–244; *RPC* 7.1, 200; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=324648 ◆ **188**

Il. 86. Æ, Tars, 238–244; *RPC* 7.2, 3093; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=114051 ◆ **190**

Il. 87. Æ, Tars, 253–260; *RPC* 10, ID 60622; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=378087 ◆ **190**

Il. 88. Æ, Filippopolis, 247–249, *RPC* 8, ID 2269; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=189766 ◆ **193**

Il. 89. Æ, Filippopolis, 247–249, *RPC* 8, ID 2243; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=244068 ◆ **194**

Il. 90. Æ, Filippopolis, 247–249, *RPC* 8, ID 2417; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=224907 ◆ **194**

Il. 91. Æ, Neapolis, 247–249, *RPC* 8, ID 2403; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=108812 ◆ **197**

Il. 92. Æ, Neapolis, 247–249, *RPC* 8, ID 2312; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=282479 ◆ **197**

Il. 93. Æ, Antiochia, 238–244, *RPC* 7.2, 2730; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=65613 ◆ **202**

Il. 94. Æ, Ilium, 238–244, *RPC* 7.1, 45; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=382379 ◆ **203**

Il. 95. Æ, Kremna, 253–260, *RPC* 10, ID 63418; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=379925 ◆ **216**

Il. 96. Æ, Heliopolis, 244–247, *RPC* 8, ID 6466; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=221803 ◆ **216**

Il. 97. Æ, Mallus, 249–251, *RPC* 9, 1431; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=48639 ◆ **222**

Il. 98. Æ, Ateny, 260–268, *RPC* 10, ID 59867; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=327717 ◆ **240**

Il. 99. Æ, Ateny, 260–268, *RPC* 10, ID 58868; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=30808 ◆ **240**

Il. 100. Æ, Kolofon, 253–260, *RPC* 10, ID 60873; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=379854 • **246**

Il. 101. Æ, Teos, 253–260, *RPC* 10, ID 61397; © Classical Numismatic Group, Inc.; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=326799 • **246**

Tabele

Tabela 1. Idea założycielska w napisach monet prowincjonalnych. Retrospekcja • **24**

Tabela 2. Solymos w wyobrażeniach monet z Termessos Maior w epoce cesarstwa • **35**

Tabela 3. Temenos w wyobrażeniach monet z Temenothyrai w epoce cesarstwa • **41**

Tabela 4. Seria monet Aruntiosa Nikomachosa (244–249) • **43**

Tabela 5. Parios w wyobrażeniach monet z Parium w epoce cesarstwa • **48**

Tabela 6. Bohaterowie wojny trojańskiej w wyobrażeniach monet prowincjonalnych (po 235 r.) • **80**

Tabela 7. Dydona w wyobrażeniach monet z Tyru w epoce cesarstwa • **91**

Tabela 8. Kadmos w wyobrażeniach monet z Sydonu i Tyru w epoce cesarstwa • **96**

Tabela 9. Europa w wyobrażeniach monet prowincjonalnych w epoce cesarstwa • **101**

Tabela 10. Androklos w wyobrażeniach monet z Efezu w epoce cesarstwa • **106**

Tabela 11. Ankajos w wyobrażeniach monet z Samos w epoce cesarstwa • **114**

Tabela 12. Dwanaście prac Heraklesa w wyobrażeniach monet prowincjonalnych (po 235 r.) • **122**

Tabela 13. Mennictwo prowincjonalne (235–244): zestawienie liczby mennic i typów monetarnych • **136**

Tabela 14. Aleksander Macedoński w wyobrażeniach monet prowincjonalnych (po 235 r.) • **141**

Tabela 15. Serie monet ze Smyrny i Tyateiry (238–244) • **158**

Tabela 16. Perseusz w wyobrażeniach monet prowincjonalnych (po 235 r.) • **186**

Tabela 17. Mennictwo prowincjonalne (244–253): zestawienie liczby mennic i typów monetarnych • **192**

Tabela 18. Motyw *lupa Romana* w mennictwie prowincjonalnym (po 235 r.) • **199**

Tabela 19. Motyw Romy w mennictwie prowincjonalnym (po 235 r.) • **204**

Tabela 20. Motyw *aratrum* w mennictwie kolonialnym (po 235 r.) • **217**

Tabela 21. Amfilochos w wyobrażeniach monet w epoce cesarstwa • **220**

Tabela 22. Mennictwo prowincjonalne (253–276): zestawienie liczby mennic i typów monetarnych ◆ **224**
Tabela 23. Dawni cesarze w mennictwie z Filippi (260–268) ◆ **235**
Tabela 24. *Sapientes Graeciae* w wyobrażeniach monet prowincjonalnych w epoce cesarstwa (po 235 r.) ◆ **243**

Wykresy

Wykres 1. Motywy na rewersach monet z nowo otwartych mennic w Likii (238–244) ◆ **137**
Wykres 2a. Anchialos: motywy na rewersach monet (235–244). Rozkład chronologiczny ◆ **138**
Wykres 2b. Anchialos: motywy na rewersach monet (235–244). Konfiguracja grup wyobrażeń ◆ **138**
Wykres 3a. Hadrianopolis (Tracja): motywy na rewersach monet (238–244). Rozkład chronologiczny ◆ **139**
Wykres 3b. Hadrianopolis (Tracja): motywy na rewersach monet (238–244). Konfiguracja grup wyobrażeń ◆ **139**
Wykres 4. Nysa-Scytopolis: motywy na rewersach monet (238–244) ◆ **171**
Wykres 5. Milet: motywy na rewersach monet (238–260) ◆ **172**
Wykres 6. Termessos Maior: motywy na rewersach monet (po 235 r.) ◆ **173**
Wykres 7a. Tessalonika: motywy na rewersach monet (235–268). Rozkład chronologiczny ◆ **174**
Wykres 7b. Tessalonika: motywy na rewersach monet (235–268). Konfiguracja grup wyobrażeń ◆ **175**
Wykres 8. Sardes: motywy na rewersach monet (po 235 r.) ◆ **175**
Wykres 9. Apameia (Frygia): motywy na rewersach monet (po 238 r.) ◆ **178**
Wykres 10a. Tars: motywy na rewersach monet (235–260). Rozkład chronologiczny ◆ **183**
Wykres 10b. Tars: motywy na rewersach monet (235–260). Konfiguracja grup wyobrażeń ◆ **184**
Wykres 11a. Neapolis (Samaria): motywy na rewersach monet (244–253). Rozkład chronologiczny ◆ **195**
Wykres 11b. Neapolis (Samaria): motywy na rewersach monet (244–253). Konfiguracja grup wyobrażeń ◆ **195**
Wykres 12. Motyw *lupa Romana* w mennictwie prowincjonalnym (235–275): liczba typów i wariantów monet ◆ **201**

Wykres 13. Motyw Romy w mennictwie prowincjonalnym (235–275): liczba typów i wariantów monet ◆ **207**
Wykres 14a. Sagalassos: motywy na rewersach monet (235–270). Rozkład chronologiczny ◆ **225**
Wykres 14b. Sagalassos: motywy na rewersach monet (235–270). Konfiguracja grup wyobrażeń ◆ **226**
Wykres 15a. Tyr: motywy na rewersach monet (238–260). Rozkład chronologiczny ◆ **227**
Wykres 15b. Tyr: motywy na rewersach monet (238–260). Konfiguracja grup wyobrażeń ◆ **228**
Wykres 16a. Parium: motywy na rewersach monet (235–268). Rozkład chronologiczny ◆ **229**
Wykres 16b. Parium: motywy na rewersach monet (235–268). Konfiguracja grup wyobrażeń ◆ **230**
Wykres 17a. Smyrna: motywy na rewersach monet (235–268). Rozkład chronologiczny ◆ **231**
Wykres 17b. Smyrna: motywy na rewersach monet (235–268). Konfiguracja grup wyobrażeń ◆ **231**
Wykres 18a. Perge: motywy na rewersach monet (235–276). Rozkład chronologiczny ◆ **232**
Wykres 18b. Perge: motywy na rewersach monet (235–276). Konfiguracja grup wyobrażeń ◆ **233**
Wykres 19. Liczba mennic prowincjonalnych (235–276) ◆ **259**
Wykres 20. Liczba typów i wariantów monet prowincjonalnych (235–276) ◆ **260**

Agata A. Kluczek

Ktiστes and Others
The Heroes of Myths and Legends in Roman Provincial Coinage (235–276)

Summary

The subject of this study is – reflected in Roman provincial coinage – the creation and exposure of the memory of the ancient history of the cities of the Roman East, the ancestors and other protagonists and the places that constituted the *theatrum* of mythical and legendary plots. The stories about them are firmly rooted in Greek tradition. This has been fostered by the location of these in an area where Greek, then Hellenistic, culture developed and flourished, the roots of these cities and their history, and the appeal of Greek myths, which are an inexhaustible treasury of symbols and values personified by gods, heroes, men. In addition to this Greek underlay, there are other components – those drawn from Eastern traditions and the Roman one. The latter is not insignificant, as these cities remained within the Roman empire. The axis of the argument is the foundation idea personified by the figures of the founders and eponyms. They cannot be separated by a rigid boundary from other heroes, deities and gods. In the space of myths and legends, the paths of all of them often crossed, and sometimes on their way historical figures appeared.

Chronologically, the study covers the declining era of provincial coinage: the years 235–276. A total of around 300 mints (including 36 colonial mints, 27 centres newly opened in this period) were working at that time. By then there was already a great numismatic tradition – established and developed in the time of the Antonine Dynasty and Severan Emperors – of depicting founders and eponyms in the contents of provincial coins. In the 3rd century, therefore, the experiences, practices and ideas that had been carried out for years in provincial coinage were summed up. In addition, there were numerous founding myths, with different content and varying degrees of prevalence, local and pan-Hellenic, which could be drawn upon to glorify the past of a given city with its founders, eponyms and other mythical or historical characters. These characters lived in the collective memory of the local communities of the time, or at least of their political and intellectual elites. This memory was changing, being updated by nuancing the details of a given founding story and even developing new variants of it. These social expectations met with the particular numismatic programme and tradition of the respective coin-issuing centre. Many of these numismatic travesties of founding stories have a literary equivalent, which makes it easier to understand the nuances of the numismatic message. But sometimes the legends used on coins or iconographic types do not correspond with themes known from other testimonies, they present an otherwise unknown founding myth or its variant, which is a modernised mutation of a theme developed earlier.

In this study, literary reports and other sources are only a pretext for commenting on the content of coins. The analysis covers legends and, above all, images; due to the vastness of the subject

matter and the number of mints, the historical background of the origin of specific coin types at the mints has necessarily been omitted. The study, by design, touches only on aspects of the broad subject matter. The aim is to find the wealth of founding motifs and then, on this basis, to synthesise the practice of referring to them as a phenomenon characterising the era of the crisis.

The material is organised in three main chapters (1. *Founders in numismatic memory: 'instrumenta'*; 2. *Numismatic 'ktiseis': a mythical-legendary panorama*; 3. *Numismatic account of the 3rd century*). Its characterisation centres around a number of questions. The most important of these, running through the study, are as follows:

– the ways and methods of presenting founding stories on coins. How founding stories, with their heroes, the narrative of the origins of cities and the role of heroes, can be transformed into content placed on a coin (legends and iconographic concept);
– topical and original solutions, as well as abridgements of the founding stories that result from the restrictive form of the coins and the conventions of numismatic communication. The core of the idea is often reduced to basic legends, iconographic schemes, gestures, attributes, symbols;
– resonance of the jubilee of the founding of the empire's capital, Rome, and the modernisation of the founding themes. The reflection of the founding myths in provincial coinage functioned in several intersecting spaces and on at least two levels – the state-wide, i.e. Roman, and the local, limited to a narrow circle (one city) or a wider circle (several cities, a region). Their actualisation by reference to the current situation was symbolised by the person of the Roman emperor, who in numismatic evidence sometimes stood alongside heroes from the mythical past;
– the vividness and richness of the mythical founding themes. These qualities are illustrated by the large themes discussed, dealing with heroes widely recognised and of great merit, transcending the 'boundaries' of a single city, as well as small themes, presenting little-known, sometimes ignored by other sources, heroes of a single city;
– The intensity of the promotion of founding themes. The promotion of founding traditions, founding myths, founding heroes and eponyms is evidenced by the scale of the presence of corresponding coin types and variants in a given mint. A numerically defined typological production gives an insight into numismatic material from a different perspective.

Themes relating to the past of particular cities and the famous mythical or historical figures associated with them were explored in many centres of provincial coinage. Despite the disruptions, closures and decline in the number of provincial mints and their declining typological production, reference in numismatic content to the roots, the mythical past inherent in the origins of individual cities remained a rudimentary phenomenon.

Numismatic sources illuminate the issues of founding tradition and its actualisation in a given community and city from a different perspective than literary messages. They simply communicate them without explaining them, and present their basic sense as axioms. In this function, coins support analyses based on ancient texts, epigraphic material and art monuments. Numismatic sources lose some of these possibilities when they have no attestation in other testimonies, especially when there are no literary echoes of the imagery in question. Indeed, with only imagery at one's disposal, it is difficult to decipher the full founding story.

The wealth of numismatic iconography on the one hand, and the modest stock of current literary sources on the other, make it possible, due to the paucity of literary tradition and due to the significant quality and quantity of numismatic material, to separate the crisis period of the 3rd century as a separate time unit. In it – with regard to the possibility of identifying the duration of the founding tradition – primacy belongs to numismatic sources. Roman provincial coins in times of crisis take on a unique significance as testimony to the awareness and understanding of myths

by the elites of the time. In doing so, they sometimes remain the only source shedding light on how local communities perceived their identity or tried to shape it.

Legends and iconography of coins represent an interweaving of founding tradition, literary messages and communication via the medium of coinage, in which content – developed or succinct – had to be shown in brevity and convention. Thus, they show the foundation themes in a fragmentary and general way on the one hand and in an essencial way on the other, focusing on their crux, i.e. the decisive moment of the foundation action or the figure of the founder or eponym, sometimes presenting his banal design.

The chronologically distinguished collection of numismatic sources is defined by such features as the persistence of the founding themes and the ideas of illustrating them, their numerical abundance, but also the originality of some solutions and even, as far as selected themes are concerned, the first attempts to face the legacy of the beginnings by means of the numismatic code.

There is a small group of mint centres where coins were issued that made literal reference – for example, with the term *ktistes* or *conditor* – to the figures of the founders. There are equally few names of heroes in coin inscriptions. In many mints, it is the iconographic solutions that reflect the memory of origins and mythical or historical figures standing at the threshold of local (hi)story. There is an even larger group of cities that took up themes concerning the world of gods and mythical figures on their coins. Here, too, they operated primarily with imagery, presenting either silhouettes of deities and heroes or mounting scenes featuring them. In some centres this context traditionally predominated, in others these figures coexisted with the founders and eponyms.

Foundation motifs formed part of the politics of remembering the past, and not only mythical themes were accommodated within it. In the Roman provincial coinage of the 3rd century, alongside the founding heroes and eponyms and other mythical figures and deities, there are historical chieftains and rulers and even others (*sapientes*) remembered for their merits in the fields of medicine, science, literature. The historical benefactors of the city coexist with the mythical contributors to its fame and prestige, and the boundaries between the mythical and historical orders become blurred. Some cities in their coinage granted the status of founder, eponym to not just one, but two or three figures. This synthesising nature of monetary content in the 3rd century testifies to the free drawing on the cultural past. Various characters – those who had come from distant lands; those who had once been rivals; those who had once been created to exhibit a connection to a particular people or their ancestral tribe – coexisted in the mint's constructed vision of the city's past.

Iconographic repertoire provides an opportunity to delve into a circle of otherwise unknown founding myths. The study of coin types and, within this, of numismatic models and unique solutions will probably be helpful for further research. By now, comparative analyses explicate – built according to a known template – scenes as reflections of a founding myth not preserved in other sources. It is likely that in the Roman provincial coinage of the 3rd century there were more figures of heroes and, in general, figures drawn from local mythologies than those indicated today, and specifying further certainties is a matter of finding the interpretative key of iconography of coins.

The individualisation of the founding tradition perpetuated in coinage, analysed through the prism of individual cities making ambitious declarations about their roots and identity, delineates a new hierarchy in the world of mythical heroes and historical founders, often equating them with each other.

Ilustracje na okładce: Lanckoroński Ch., 1890, *Les villes de la Pamphylie et de la Pisidie*, vol. 1: *La Pamphylie*, Firmin-Didot et Cie, Paris, pl. xxxi: Sidé. Niche dans le nymphéum, pl. xiii: Pergé. Vue du théatre et de l'acropole

Redaktor **Barbara Zwierzyńska**

Projekt okładki, układu typopgraficznego oraz łamanie **Paulina Dubiel**

Korekta **Marzena Marczyk**

Redaktor inicjujący **Przemysław Pieniążek**

Nota copyrightowa obowiązująca do 31.08.2026:
Copyright © 2025 by Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

Sprzyjamy otwartej nauce
Od 1.09.2026 publikacja dostępna na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0)

https://orcid.org/0000-0003-0852-0572
Kluczek, Agata Aleksandra
Ktistes i inni : bohaterowie mitów i legend w rzymskim mennictwie prowincjonalnym (235–276) / Agata Aleksandra Kluczek. – Wydanie I. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2025

https://doi.org/10.31261/PN.4247
ISBN 978-83-226-4642-7
(wersja drukowana)
ISBN 978-83-226-4480-5
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Jordana 18, 40-043 Katowice
https://wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawnictwo@us.edu.pl

Wydanie I. Liczba arkuszy drukarskich: **23,0**. Liczba arkuszy wydawniczych: **24,0**. PN **4247**. Cena **79,90** zł (w tym VAT). Publikację wydrukowano na **Munken Polar** 100 g/m^2, vol. 1.13. Do składu użyto krojów pisma **Karmina**, **Karmina Sans** (autorstwa Veroniki Burian & José Scaglionego / TypeTogether) oraz **Essay Text** (autorstwa Stefana Ellmera / TypeTogether). Druk i oprawę wykonano w drukarni volumina.pl Sp. z o.o. (ul. Księcia Witolda 7–9, 71-063 Szczecin)

Cena 79,90 zł (w tym VAT)

ISBN 978-83-226-4480-5

9 788322 644805

Więcej o książce